

G. V. PLECHANOVAS
(N. BELTOVAS)

DĖL KLAUSIMO
APIE VYSTYMAŠI
MONISTINĖS
PAŽIŪROS
Į ISTORIJĄ

VALSTYBINĖ POLITINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA

Visų šalių proletarai, vienykitės!

G. V. PLECHANOVAS

(N. BELTOVAS)

DĖL KLAUSIMO APIE VYSTYMAŲ
MONISTINĖS PAŽIŪROS
Į ISTORIJĄ

AUDIATUR ET ALTERA PARS

VALSTYBINĖ
POLITINĖS LITERATūros LEIDYKLA
VILNIUS — 1948

Г. В. Плеханов (Н. Бельтов) ·
К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ
МОНИСТИЧЕСКОГО ВЗГЛЯДА НА ИСТОРИЮ
На литовском языке

LEIDYKLOS ŽODIS

G. V. Plechanovo veikalas „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“ parašytas 1894 m. ir išėjo pirmuoju leidimu N. Beltovo slapyvardžiu 1895 m. Peterburge. Akstinas šiai knygai parašyti buvo tuo laikotarpiu „Russkoje Bogatstvo“ („Rusijos Turtas“) žurnale pasirodę Michailovskio straipsniai, nukreipti prieš Rusijos marksistus. Tačiau dar seniai prieš šiuos straipsnius Plechanovas rengėsi parašyti didelį veikalą, skirtą materialistinei pažiūrai į istoriją pagrįsti, dialektinio materializmo pagrindams išdėstyti ir liaudininkų idealistinei teorijai iškritikuoti.

Didžiulis Plechanovo ir užsienyje jo įkurtos grupės „Osvoboždenije Truda“ („Darbo Išvadavimas“) — pirmosios Rusijos marksistinės grupės — nuopelnas buvo tas, kad Plechanovas ir jo grupė pirmutiniai ėmė platinti Rusijoje marksizmą ir kritikuoti idėjinės liaudininkystės pozicijas. „Plechanovas pirmutinis marksistiškai iškritikavo klaidingas liaudininkų pažiūras“ (VKP(b) istorijos trumpasis kursas, 13 psl., liet. leid.). Pradėjęs veikalais: „Socializmas ir politinė kova“ ir „Mūsų nesutarimai“, Plechanovas po to parašė eilę bendro pobūdžio filosofinių kūrinių, kuriuose puikiai išdėstyti marksizmo pagrindai ir kurie suvaidino labai didelį vaidmenį skleidžiant Rusijoje marksizmą, kovojant su liaudininkų įtaka. Jo veikalai išvalė dirvą marksizmo pergalei Rusijoje. Prieš bejėges liaudininkų teorijas, kuriose atodūsiai dėl „nelaimingo mužiko“ jungėsi su liaudies niekinamu traktavimu kaip „minios“, sugebančios tik griauti, kaip paklusnaus molio „kritiškai mąstančių“ asmenybių rankose, Ple-

chanovas iškėlė vientisą, darnią marksizmo pasaulėžiūrą, vienintelės nuoseklios istorijoje revoliucinės klasės ideologiją, ideologiją, prisisunkusią gilaus tikėjimo į liaudį ir jos priešakinio būrio — proletariato — kūrybines jėgas.

Tarp šių Plechanovo veikalų knyga „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“ užima įžymią vietą.

Vertindamas šio Plechanovo kūrinio reikšmę, Leninas apie jį rašė, kaip apie knygą, „iš kurios auklėjosi ištisa Rusijos marksistų karta...“ (Leninas, XIV t., 347 psl., rus. leid.).

Savo veikale „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“ Plechanovas nurodo, kad marksistinė filosofija yra teisėtas mokslo viso istorinio vystymosi padarinys. Plechanovas analizuoja Prancūzijos materialistų pažiūras, Prancūzijos Restauracijos laikotarpio istorikų teorijas, didžiųjų socialistų-utopistų doktriną, Vokietijos idealistinę filosofiją. Kartu Plechanovas iškelia aikštėn šių doktrinų prieštaravimus, kurie neišvengiamai jose yra dėl istorinio ir klasinio jų kūrėjų ribotumo, parodo, koks buvo kiekvienos iš šių doktrinų progresyvus vaidmuo.

Savo knygoje Plechanovas parodo, kad tik Markso genijus pastatė filosofijos ir istorijos mokslą ant tikro mokslinio pamato. Pasiremdamas viso teorinio praeities palikimo kritišku perdirbimu ir tolesniu išvystymu, Marksas sukūrė didingiausią revoliucinę teoriją, teisingai atspindinčią pasaulio vystymosi dėsnius. Marksas apginklavo proletariatą teoriniu didžiulės pertvarkančios jėgos ginklu.

Šio laikotarpio liaudininkystei Plechanovo veikalai sudavė lemiamą smūgį.

„Savo veikaluose, nukreiptuose prieš liaudininkus, Plechanovas įrodė, kad yra nesąmonė kelti klausimą taip, kaip jį kėlė liaudininkai: turi ar neturi vystytis kapitalizmas Rusijoje? Reikalingas toks, sakė Plechanovas, įrodinėdamas tai faktais, kad Rusija jau įžengė į kapitalistinio vystymosi kelią ir kad nėra tokios jėgos, kuri galėtų ją nuo to kelio nukreipti.

Revoliucionierių uždavinys buvo ne **sulaikyti** kapitalizmo vystymąsi Rusijoje, — to jie vis tiek nebūtų galėję padaryti. Revoliucionierių uždavinys buvo remtis ta galinga revoliucine jėga, kurią gimdo kapitalizmo išsivystymas, — darbininkų klase, ug-

dyti jos klasinę sąmonę, organizuoti ją, padėti jai sukurti savą darbininkų partiją.

Plechanovas sumušė ir antrąją pagrindinę klaidingąją liaudininkų pažiūrą — jų neigimą proletariato priešakinio vaidmens revoliucinėje kovoje. Į proletariato atsiradimą Rusijoje liaudininkai žiūrėjo kaip į savotišką „istorinę nelaimę“, rašė apie „proletariškumo piktžaidę“. Plechanovas, gindamas marksizmo mokslą ir jo visišką pritaikomumą Rusijai, įrodinėjo, kad nors kiekybiškai vyrauja valstiečiai, o proletariatas, palyginti, yra ne-gausingas, — kaip tik į proletariatą, į jo augimą revoliucionieriai turi sudėti savo svarbiausias viltis.

...Plechanovas sumušė taip pat trečiąją pagrindinę klaidingąją liaudininkų pažiūrą dėl pirmojo „didvyrių“, įžymių asmenybių, jų idėjų vaidmens visuomenės išsivystyme ir dėl menko masės, „minios“, liaudies, klasių vaidmens. Plechanovas kaltino liaudininkus **idealizmu**, įrodinėdamas, kad tiesa ne idealizmo pusėje, bet Markso—Engelso **materializmo** pusėje“ (VKP(b) istorijos trumpasis kursas, 14—15 psl., liet. leid.).

Bet ir po Plechanovo veikalų kova su liaudininkyste dar nebuvo baigta — reikėjo užbaigti idėjinį liaudininkystės sutriuškinimą. Šį galutinio idėjinio liaudininkystės, kaip marksizmo pikčiausio priešo, sutriuškinimo uždavinį puikiai išsprendė Leninas. Plechanovas neįstengė liaudininkystės sutriuškinti iki galo. Jau tada, 80 ir 90-aisiais metais, Plechanovo pažiūrose buvo eilė klaidingų momentų, kuriuose glūdėjo jo būsimojo menševizmo užuomazga. Antai, jau tada Plechanovas nematė revoliucinio valstietijos vaidmens kaip proletariato sąjungininko revoliucijoje; jau tada jis neteisingai vertindavo Rusijos buržuaziją kaip jėgą, kuri galinti suteikti paramą revoliucijai, nors ir netvirtą. Plechanovas ir jo grupė neišsprendė uždavinio sujungti Rusijoje marksizmą su darbininkų judėjimu. Uždavinį sujungti marksizmą su darbininkų judėjimu Rusijoje išsprendė Leninas. Tiktai Leninui ir didžiajam Lenino darbo tęsėjui — draugui Stalinui pasirodė įveikiami tie didieji revoliucinės teorijos išvystymo ir revoliucinio judėjimo vadovavimo uždaviniai, kuriuos buvo iškėlus imperializmo ir proletarinių revoliucijų epocha.

Tačiau Plechanovo klaidos ir jo tolesnė politinė evoliucija neduoda pagrindo pamiršti vertingiausias Plechanovo veikalus, jo

parašytus tuo laikotarpiu, kada jis dar buvo nuoseklus markistas.

1921 m. Leninas rašė: „...man rodos, jauniems partijos nariams pravartu pastebėti, jog **negalima** tapti sąmoningu, **tikru** komunistu be studijavimo — kaip tik **studijavimo** — viso, kas Plechanovo parašyta iš filosofijos, nes tai yra geriausia visoje tarptautinėje marksizmo literatūroje“ (Leninas, XXVI t., 135 psl., rus. leid.).

O filosofinių Plechanovo veikalų eilėje jo knyga „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“ yra geriausias kūrinys, kovinio revoliucinio pasisakymo prieš idealistinę filosofiją pavyzdys.

Priedais prie Plechanovo knygos duodami du jo straipsniai, kuriuose paliečiami klausimai, iškelti pačioje knygoje: „Dar kartą p. Michailovskis, dar kartą „**triada**“ — ir „Keletas žodžių mūsų priešininkams“.

Šiame leidime svetimųjų kalbų tekstas išverstas į rusų kalbą¹: vertimas duotas skliausteliuose su parašu: **Red.** Redakcijos pastabos, skirtingai nuo autoriaus pastabų, pažymėtos žvaigždute.

¹ Lietuviškajame vertime — į lietuvių kalbą. **Vertėjas.**

TREČIOJO LEIDIMO PRATARMĖ

Čia mano ištaisytos tik **rašymo ir spaudos klaidos**, įsibrovusios į pirmąjį leidimą. Aš nesitariau turįs teisę keisti ką nors savo **argumentuose** dėl tos paprastos priežasties, kad ši mano knyga yra **poleminis** kūrinys. Ką nors keisti poleminio kūrinio turinyje reiškia išeiti prieš savo priešininką su nauju ginklu, verčiant jį kovoti senuoju. Tai apskritai yra neleistas kovos būdas, o šiuo atveju dar mažiau leistinas todėl, kad mano svarbiausiojo priešininko, N. K. Michailovskio, jau nebėra gyvųjų tarpe.

Mūsų pažiūrų kritikai teigė, kad šios pažiūros, pirma, pačios savaime esančios netikros; antra, ypatingai esančios klaidingos, kai taikomos Rusijai, kuriai esą lemta ekonominėje srityje eiti savitu keliu; trečia, blogos tuo, kad nuteikiančios savo šalininkus neveiklumui, „kvietizmui“. Šį pastarąjį priekaištą vargiai kas nors pasiryš šiuo laiku pakartoti. Antrąjį priekaištą taip pat visų akivaizdoje sugriovė visa Rusijos paskutinio dešimtmečio ekonominio gyvenimo vystymosi eiga. O dėl pirmojo priekaišto, tai pakanka apsipažinti kad ir tik su paskutiniojo laiko **etnologine** literatūra, kad būtų įsitikinta, jog **mūsų istorijos aiškinimas** yra teisingas. Kiekvienas rimtas veikalas apie „pirmąją kultūrą“ kiekvieną kartą būtinai turi jo griebtis, kai pradedama kalbėti apie „laukinių“ tautų visuomeninio ir dvasinio gyvenimo reiškinių priežastinį ryšį. Pavyzdžiu nurodysiu į klasišką fon-den Šteino veikalą „Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens“ („Centrinės Brazilijos pirmykščių tautų tarpe“. — Red.). Bet savaime suprantama, kad aš čia negaliu plačiai kalbėti apie šį dalyką.

Kai kuriems iš mano kritikų aš atsakau pridedamajame straipsnyje „Keletas žodžių mūsų priešininkams“, kurį aš paskelbiau prisidengęs slapyvardžiu ir todėl kalbu jame apie savo knygą kaip apie veiklą kito asmens, kurio pažiūros yra taip pat ir manosios. Bet šis straipsnis nieko neatsako p. Kudrinui, kuris stojo prieš mane žurnale „Russkoje Bogatstvo“, jau straipsniui pasirodžius. Dėl p. Kudrino aš čia pasakysiu porą žodžių.

Visų rimčiausias iš jo nukreiptų prieš istorinį materializmą argumentų gali pasirodyti tas jo pažymėtas faktas, kad vieną ir tą pačią religiją, pavyzdžiui, budizmą, kartais išpažįsta tautos, esančios labai skirtingose ekonominio vystymosi pakopose. Bet šis argumentas tik iš pirmo žvilgsnio atrodo pagrįstas. Stebėjimas parodė, kad tais atvejais „viena ir ta pati“ religija **esmingai pakeičia savo turinį** pagal ją išpažįstančių tautų ekonominio išsivystymo laipsnį.

Man norisi atsakyti p. Kudrinui ir štai dar į ką. Jis rado mano veikale klaidą Plutarcho graikiškojo teksto vertime (žr. pastabą, 121 psl.) ir dėl jos daro keletą labai dygių pastabų. Bet iš tikrųjų dėl šios klaidos aš „niekuo nedėtas“. Būdamas savo knygos išleidimo metu kelionėje, aš nusiunčiau į Peterburgą rankraštį, kuriame citata iš Plutarcho nebuvo pateikta, o buvo tik pažymėti tie **paragrafai**, kuriuos reikėjo cituoti. Vienas iš asmenų, turėjęs ryšio su leidimu — **ir baigęs ar tik ne tą pačią klasikinę gimnaziją**, kurioje mokėsi mokytojas p. Kudrinas, — išvertė mano nurodytus paragrafus ir... padarė p. Kudrino nurodytą klaidą. Tai, žinoma, gaila. Bet reikia ir tai pasakyti, kad ši klaida buvo vienintelis apsirikimas, kuriuo mūsų priešininkai mus galėjo apkaltinti. Reikėjo gi ir jiems gauti kokią nors moralinę satisfakciją. Tad, „žmogiškai“ imant, šiuo apsirikimu aš net džiaugiuosi.

N. Beltovas

Pirmasis skyrius

PRANCŪZIJOS XVIII AMŽIAUS MATERIALIZMAS

„Jei jūs dabar, — sako p. Michailovskis, — sutiksite jauną žmogų... kuris, net kiek per daug skubėdamas, jums pareikš esąs „materialistas“, tai tat nereiškia jį esant materialistą bendra filosofine prasme, kokia pas mus senovėje buvo Biuchnerio ir Molešoto garbintojai. Labai dažnai jūsų pašnekovas nė kiek nesidomi nei metafizine, nei moksline materializmo puse ir net labai neaiškų turi apie jas supratimą. Jis nori pasakyti, kad jis ekonominio materializmo teorijos pasekėjas, bet ir tai ypatinga, lygtine prasme...“¹

Mes nežinome, su kokiais jaunais žmonėmis p. Michailovskis susitikdavo. Bet jo žodžiai gali duoti progos manyti, kad „ekonominio materializmo“ atstovų mokslas neturįs jokio ryšio su materializmu „bendra filosofine prasme“. Ar tai yra teisinga? Ar iš tikrųjų „ekonominis materializmas“ savo turiniu yra toks siauras ir neturtingas, kaip tai rodosi p. Michailovskiui?

Atsakymas bus trumpa šio mokslo istorijos apybraiža.

Kas yra „materializmas bendra filosofine prasme“?

Materializmas yra tiesioginė priešybė **idealizmui**. Idealizmas siekia išaiškinti visus gamtos reiškinius, visas materijos savybes vienomis ar kitomis dvasios savybėmis. Materializmas daro kaip tik atvirkščiai. Jis stengiasi išaiškinti psichinius reiškinius vienomis ar kitomis **materijos** savybėmis, ta ar kita žmogaus arba ap-
lamai gyvulio kūno organizacija. Visi tie filosofai, kurių nuomone pirminis faktorius yra **materija**, priklauso **materialistų** stovyklai;

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 98 psl.

o visi tie, kurie tokiu faktoriumi laiko dvasią, yra **idealistai**. Štai viskas, ką galima pasakyti apie materializmą apamai, apie „materializmą bendra filosofine prasme“, kadangi ant jo pagrindinio teiginio laikas statė įvairiausius antstatus, kurie vienos epochos materializmui suteikdavo visai kitokią išvaizdą palyginti su kitos epochos materializmu.

Materializmas ir idealizmas išsemia svarbiausias filosofinės minties kryptis. Tiesa, greta jų beveik visada būdavo vienos ar kitos **dualistinės** sistemos, pripažinusios **dvasią** ir **materiją** atskiromis, savarankėmis **substancijomis**. **Dualizmas** niekada negalėjo patenkinamai atsakyti į neišvengiamą klausimą, kuriuo būdu šios dvi atskiros substancijos, neturinčios tarp savęs nieko bendro, gali veikti viena antrą. Todėl nuosekliausieji ir giliausieji mąstytojai visada linko į **monizmą**, t. y. į reiškinių aiškinimą su **kurio nors vieno pagrindinio principo** pagalba (monos graikiškai reiškia „vienas“). Kiekvienas nuoseklus **idealistas** yra tiek pat **monistas**, kiek ir kiekvienas nuoseklus **materialistas**. Šiuo atžvilgiu nėra jokio skirtumo, pavyzdžiui, tarp Berklejaus ir Holbacho. Vienas buvo nuoseklus **idealistas**, antras ne mažiau nuoseklus **materialistas**, bet ir vienas ir antras vienodai buvo **monistai**; ir vienas ir antras vienodai gerai suprato iki šiolei ar tik ne labiausiai pasklidusios **dualistinės pasaulėžiūros** nepagrįstumą.

Pirmojoje mūsų šimtmečio pusėje filosofijoje viešpatavo **idealistinis** monizmas; antrojoje jo pusėje **moksle**, — su kuriuo tuo laiku visiškai susiliejo **filosofija**, — gavo viršų **materialistinis** monizmas, beje, toli gražu ne visada nuoseklus ir atviras.

Mums nėra reikalo čia dėstyti visą materializmo istoriją. Mūsų tikslui pakaks išnagrinėti jo vystymąsi, pradedant nuo pereitojo amžiaus antrosios pusės. Bet ir čia mums bus svarbu turėti omenyje labiausiai vieną, — tiesa, visų svarbiausią, — jo kryptį, t. y. Holbacho, Helvecijaus ir jų vienminčių materializmą.

Šios krypties materialistai karštai polemizavo su to laiko oficialiais mąstytojais, kurie, remdamiesi vargiai jų gerai suprastu Dekartu, teigė, kad žmoguje egzistuojančios tam tikros **įgimtos**, t. y. esančios nepriklausomai nuo patyrimo, **idėjos**. Ginčydami šią pažiūrą, Prancūzijos materialistai, tikrai sakant, tik dėstė Loko mokslą, kuris jau XVII amžiaus pabaigoje įrodinėjo, kad **įgimtų idėjų nėra** (no innate principles). Bet, dėstydami jo mokslą, Pran-

cuzijos materialistai suteikė jam nuoseklesnę išvaizdą, padėdami
laškus ant tokių i, kurių Lokas, kaip gerai išauklėtas anglų libe-
ralas, nenorėjo liesti. Prancūzijos materialistai buvo bebaimiai, iki
galo nuoseklūs **sensualistai**, t. y. jie žiūrėjo į visas psichines žmo-
gaus funkcijas kaip į **pojūčių pakitimus**. Nėra reikalo čia tikrinti,
kiek vienu ar kitu atveju jų argumentai šių laikų mokslo požiūriu
yra patenkinami. Savaimė suprantama, kad Prancūzijos materia-
listai daug ko nežinojo iš to, ką dabar žino kiekvienas moksleivis:
pakanka priminti pažiūras į chemijos ir fizikos klausimus Holba-
cho, kuris betgi buvo gerai susipažinęs su **savo** laikų gamtos
mokslais. Bet Prancūzijos materialistų buvo tas neginčijamas ir
nepakeičiamas nuopelnas, kad jie nuosekliai mąstė **savo laikų**
mokslo požiūriu, o tai yra visa, ko galima ir reikia iš mąstytojų
reikalauti. Nenuostabu, kad mūsų laikų mokslas nužengė toliau už
pereitojo amžiaus Prancūzijos materialistus; bet svarbu tai, kad
šių filosofų priešininkai buvo atsilikę žmonės jau tuometinio moks-
lo atžvilgiu. Tiesa, filosofijos istorikai prieš Prancūzijos materia-
listų pažiūras paprastai stato priešpriešiais Kanto pažiūrą, ku-
riam, suprantama, keista būtų prikaišioti žinių stoką. Bet šis
priešpastatymas yra visai nepagrįstas, ir nesunku būtų parodyti,
kad ir Kantas ir Prancūzijos materialistai iš esmės laikėsi vieno
požiūrio*, bet skirtingai juo naudojosi ir dėl to priėjo skirtingas
išvadas pagal skirtingas savybes tų visuomeninių santykių, kurių
įtakoje jie gyveno ir mąstė. Mes žinome, kad žmonėms, pripratu-
siems tikėti filosofijos istorikų žodžiu be įrodymų, ši nuomonė at-
rodys paradoksali. Mes negalime čia jos patvirtinti smulkiai argu-
mentuodami, bet neatsisakome tai padaryti, jei mūsų priešininkai
to panorės.

Siaip ar taip, bet visiems žinoma, kad Prancūzijos materialis-
tai žiūrėjo į visą žmogaus psichinę veiklą kaip į **pojūčių** pakiti-
mus (sensations transformées). Šiuo požiūriu žiūrėti į psichinę
veiklą reiškia visus žmogaus vaidinius, visas sąvokas ir visus
jausmus laikyti **apsupančios aplinkos poveikio** į jį rezultatu. Pran-

* **Redakcijos pastaba.** Plechanovo nurodymas, kad „ir Kantas ir Prancūzijos
materialistai iš esmės laikėsi vieno požiūrio“ yra klaidingas. Priešingai agnosti-
cizmui — nuosekliam Kanto subjektyviajam idealizmui — XVIII amžiaus
Prancūzijos materialistai laikėsi požiūrio, kad išorinį pasaulį galima pažinti.

cūzijos materialistai taip ir žiūrėjo į šį klausimą. Jie be paliovos, labai karštai ir visiškai kategoriškai pareiškėdavo, kad žmogus, su visomis savo pažiūromis ir jausmais, esąs tai, ką iš jo padaro jį apsupanti aplinka, t. y., pirma, — **gamta**, o antra, — **visuomenė**. „L'homme est tout éducation“ (žmogus visiškai priklauso nuo auklėjimo), — teigia Helvecijus, auklėjimo žodžiu suprasdamas visą visuomeninės įtakos visumą. Ši pažiūra į žmogų, kaip į apsupančios aplinkos vaisių, buvo svarbiausias Prancūzijos materialistų **novatoriškų reikalavimų** teorinis pagrindas. Iš tikrųjų, jei žmogus priklauso nuo jį apsupančios aplinkos, jei jis iš jos įgyja visas savo būdo savybes, tai jis iš jos įgyja, be kita ko, ir savo trūkumus, vadinasi, jei jūs norite kovoti su jo trūkumais, tai jūs turite reikiamai pakeisti jį apsupančią aplinką ir kaip tik **visuomeninę aplinką**, nes gamta nedaro žmogaus nei blogą, nei gerą. Pastatykite žmones į protingus visuomeninius santykius, t. y. į tokias sąlygas, kuriomis kiekvieno iš jų savaugos instinktas, paliaus jį stūmęs į kovą su kitais; suderinkite atskiro žmogaus interesą su visos visuomenės interesais, — ir dorybė (vertų) atsiras savaime, kaip savaime krinta ant žemės akmuo, netekęs atramos. Dorybę reikia ne **skelbti**, o **paruošti** protingų visuomeninių santykių sutvarkymu. Pereitojo amžiaus konservatorių ir reakcionierių papratimu Prancūzijos materialistų moralė ligi šiolei laikoma **egoistine** morale. Jie patys daug teisingiau nusakė, kad ji jiems visiškai pereinanti į **politiką**.

Mokslas apie tai, kad dvasinis žmogaus pasaulis yra apsupančios aplinkos vaisius, Prancūzijos materialistus neretai atvedavo į jiems patiems netikėtas išvadas. Taip, pavyzdžiui, jie karštais sakėdavo, kad žmogaus pažiūros neturinčios visiškai jokios įtakos jo elgesiui ir kad dėl to tų ar kitų idėjų skleidimas visuomenėje negalės nė per plauką pakeisti jos tolesnio likimo. Žemiau mes parodysime, kas sudarė tokios nuomonės klaidingumą, o dabar atkreipsime dėmesį į kitą Prancūzijos materialistų pažiūrų pusę.

Jei kiekvieno tam tikro **žmogaus** idėjas nulemia jį apsupanti aplinka, tai **žmonių** idėjas, jų istoriniame vystymesi, nulemia visuomeninės aplinkos vystymasis, **visuomeninių santykių istorija**. Vadinasi, jei mes sumanytume nupiešti „žmogaus proto progreso“ paveikslą ir jei mes čia neapsiribotume klausimu — „**kaip?**“

(kaip būtent vyko istorinis proto judėjimas?), o pateiktume sau visai natūralų klausimą — „kodėl?“ (kodėl gi jis vyko kaip tik taip, o ne kitaip?), tai mes turėtume pradėti nuo aplinkos istorijos, nuo visuomeninių santykių vystymosi istorijos. Tuo būdu tyrinėjimo svorio centras, bent iš pradžių, persikeltų į visuomeninio vystymosi dėsnių tyrinėjimo pusę. Prancūzijos materialistai priėjo prie pat šio uždavinio, tačiau nesugebėjo ne tik jo išspręsti, bet net tinkamai iškelti.

Kada jiems iškildavo kalba apie istorinį žmonijos vystymąsi, jie pamiršdavo savo sensualistinę pažiūrą į „žmogų“ apamai ir, panašiai kaip visi to meto „švietėjai“ teigė, jog **pasaulį** (t. y. žmonių visuomeninius santykius) **valdančios nuomonės** (c'est l'opinion qui gouverne le monde)¹. Tame glūdi pagrindinis prieštaravimas, kuriuo negalavo XVIII amžiaus materializmas ir kuris, jo šalininkų samprotavimuose, buvo suskeldėjęs į visą eilę antraeilių, išvestinių prieštaravimų, panašiai kaip banknotas iš keičiamas į smulkius pinigus.

Tezė. Žmogus, su visomis savo **nuomonėmis**, yra **aplinkos** ir daugiausia visuomeninės aplinkos vaisius. Tai neišvengiama išvada iš Loko dėsnių: no innate principles, **nėra įgimtų idėjų**.

Antitezė. **Aplinka**, su visomis savo savybėmis, yra **nuomonių** vaisius. Tai — neišvengiama išvada iš pagrindinio Prancūzijos materialistų istorijos filosofijos teiginio: c'est l'opinion qui gouverne le monde (pasaulį valdo nuomonės. — **Red.**).

Iš šio pagrindinio prieštaravimo išplaukė, pavyzdžiui, šie išvestiniai prieštaravimai.

Tezė. Žmogus laiko gerais tuos visuomeninius santykius, kurie jam naudingi; jis laiko blogais tuos santykius, kurie jam žalingi. **Žmonių nuomos nulemia jų interesai:** „L'opinion chez un peuple est toujours déterminée par un intérêt dominant“, — sako Siuaras (tam tikros tautos nuomonę visados nulemia joje domi-

¹ „Nuomone aš vadinu daugybės nacijs išplitusių tiesų ir paklaidų rezultatą, kuris sąlygoja jos pažiūras, jos pagarbą arba panieką, jos meilę arba neapykantą, jos polinkius ir įpročius, jos trūkumus ir teigiamybes, žodžiu — jos papročius. Šioji nuomonė ir valdo pasaulį“. Suard, „Mélanges de Littérature“, Paris, An XII, v. III, p. 400 (Siuaras, „Literatūrinis mišinys“, Paryžius, XII metai, III t., 400 psl. — **Red.**).

nuo jų interesas)¹. Tai yra net ne išvada iš Loko mokslo, tai yra paprastas jo žodžių pakartojimas: „No innate practical principles... Virtue generally approved; not because innate, but because profitable... Good and Evil... are nothing but Pleasure or Pain, or that which occasions or procures Pleasure or Pain to us“ (Nėra įgimtų dorovinių idėjų... Dorybę žmonės giria ne dėl to, kad ji jiems įgimta, o dėl to, kad ji jiems naudinga. Gėris ir blogis... yra ne kas kita, kaip smagumas ar kentėjimas arba tai, kas mums suteikia smagumą ar kentėjimą)².

Antitezė. Tam tikri santykiai žmonėms atrodo naudingi ar žalingi priklausomai nuo bendros šių žmonių nuomonių sistemos. To pat Siuaro žodžiais, kiekviena tauta „ne veut, n'aime, n'approuve que ce qu'il croit être utile“ (kiekviena tauta mėgsta, palaiko ir pateisina tik tai, ką laiko naudingu). Vadinas, galų gale visa vėl yra suvedama į nuomones, kurios valdo pasaulį.

Tezė. Labai klysta tie, kurie mano, kad religinė moralė, pavyzdžiui, artimo meilės įsakymas, bent iš dalies padėjo žmonės doriniu atžvilgiu pagerinti. Tokios rūšies įsakymai, kaip ir aplamai idėjos, visiškai nepajėgia žmonių veikti. Viskas priklauso nuo visuomenės aplinkos, visuomeninių santykių³.

Antitezė. Istorinė patirtis mums parodo, „que les opinions sacrées furent la source véritable des maux du genre humain“ („kad religinės nuomonės žmonių giminei buvo tikras nelaimių šaltinis“. — **Red.**), ir tai yra visiškai suprantama, nes jei nuomonės aplamai valdo pasaulį, tai klaidingos nuomonės jį valdo, kaip kraugeriai tironai.

Lengva būtų pailginti sąrašą Prancūzijos materialistų panašių prieštaravimų, kuriuos iš jų paveldėjo daugelis mūsų laikų „materialistų bendra filosofine prasme“. Bet tai būtų nereikalinga. Geriau įsižiūrėkime į bendrą šių prieštaravimų pobūdį.

¹ Suard, v. III, p. 401 (Siuaras, III t., 401 psl. — **Red.**).

² „Essay concerning human understanding“, B. I, ch. 3; B. II, ch. 20, 21, 28 („Potyris apie žmogaus protą“, I knyga, 3 skyrius; II knyga 20, 21, 28 skyrius. — **Red.**).

³ Ši tezė ne kartą kartojama Holbacho „Système de la Nature“ („Gamtos sistemoje“. — **Red.**). Ją taip pat išreiškia Helvecijus, sakydamas: „Sakysime, kad aš paskleidžiau beprasmiškiausią nuomonę, iš kurios išplaukia bauriausias išvados; jeigu aš nieko nepakeičiau įstatymuose, aš nieko nepakeisiu ir papro-

Yra prieštaravimų ir prieštaravimų. Kada p. V. V. savo „Kapitalizmo likime“ arba „Rusijos ekonominio tyrinėjimo išdavu“ pirmajame tome prieštarauja sau kiekviename žingsnyje, tai jo loginės nuodėmės gali turėti reikšmės nebent tik kaip „žmogiškas dokumentas“: būsimasis rusų literatūros istorikas, nurodęs į šiuos prieštaravimus, turės imtis nepaprastai įdomaus visuomeninės psichologijos prasme klausimo, kodėl jie, nežiūrint viso savo neabejotinumo ir aiškumo, daugelio ir daugelio p. V. V. skaitytojų liko nepastebėti. Betarpiška prasme, šio rašytojo prieštaravimai yra bevaisiai, kaip žinomas fygos medis. Yra kitokios rūsies prieštaravimų. Būdami tokie pat neabejotini, kaip ir p. V. V. prieštaravimai, jie skiriasi nuo šių pastarųjų tuo, kad neužmigdo žmogaus minties, nesulaiko jos vystymosi, o stumia ją toliau ir kartais taip smarkiai stumia, jog savo padariniiais pasirodo vaisingesni už pačias darniausias teorijas. Apie tokius prieštaravimus galima pasakyti Hegelio žodžiais: „Der Widerspruch ist das Fortleitende“ (prieštaravimas veda pirmyn). Kaip tik prie jų priklauso Prancūzijos XVIII šimtmečio materializmo prieštaravimai.

Sustokime ties pagrindiniu jų prieštaravimu: **žmonių nuomonės nulemia aplinką; aplinką nulemia nuomonės**. Apie jį tenka pasakyti, kaip Kantas sakė apie savo „antinomijas“: **tezė** tiek pat yra teisinga, kaip ir **antitezė**. Iš tikrųjų, nėra jokios abejonės, kad žmonių nuomonės nulemia juos apsupanti visuomeninė aplinka. Taip pat yra neabejotina ir tai, kad nė viena tauta nesutaukianti su tokia visuomenine santvarka, kuri prieštarauja visoms jos pažiūroms: ji sukils prieš tokią santvarką, ji pertvarkys ją savaip. Vadinasi, tiesa ir tai, kad nuomonės valdo pasaulį. Bet kokių gi būdu dvi tezės, kurios pačios yra teisingos, gali viena antrai prieštarauti? Dalykas paaiškinamas labai paprastai. Jos prieštarauja viena antrai tik dėl to, kad mes žiūrime į jas ne-

čiuose“ („De l'Homme“, Section III, ch. IV) („Apie žmogų“, III skirsnis, IV skyrius. — **Red.**). Ją taip pat ne kartą pasako savo „Correspondance Littéraire“ („Literatūriniam susirašinėjimui“. — **Red.**) Grimas, ilgai gyvenęs Prancūzijos materialistų tarpe, ir Volteras, kariavęs su materialistais. Savo „Philosophe ignorant“ („Nemokšiškame filosofe“. — **Red.**), kaip ir daugybėje kitų veikalų, „Fernejaus patriarchas“ įrodinėjo, kad dar nė vienas filosofas niekada neturėjo įtakos savo artimųjų elgesiui, nes savo poelgiuose jie vadovaujasi papročiais, o ne metafizika.

teisingu požiūriu: šiuo požiūriu atrodo, — ir būtinai turi atrodyti, — kad jeigu teisinga tezė, tai klaidinga antitezė, ir atvirkščiai. Bet jei jūs rasite teisingą požiūrį, prieštaravimas išnyks, ir kiekviena iš jums abejojimo kėlusių tezių įgaus naują pavidalą: pasirodys, kad ji papildo, tiksliau, **sąlygoja** kitą tezė, o visai jos neatmeta; kad jeigu neteisinga būtų ši tezė, tai neteisinga būtų ir **antroji** tezė, pirmiau jums atrodžiusi esanti jos antagonistas. Kaip gi surasti tokį teisingą požiūrį?

Paimkime pavyzdį. Dažnai sakydavo, ypač XVIII amžiuje, kad kiekvienos tautos valstybinę santvarką sąlygoja tos tautos papročiai. Ir tai yra visiškai teisinga. Kai išnyko seni respublikoniški romėnų papročiai, respublika užleido vietą monarchijai. Bet, iš antros pusės, ne mažiau dažnai teigėdavo, kad tautos papročius sąlygoja jos valstybinė santvarka. Dėl to taip pat negali kilti jokios abejonės. Iš tikrųjų, iš kur, pavyzdžiui, Heliogabalo laikų romėnuose būtų atsiradę respublikoniški papročiai? Argi nėra akivaizdžiai aišku, kad imperijos laikų romėnų papročiai turėjo būti kažkas priešinga seniesiems respublikos papročiams? O jeigu aišku, tai mes prieiname tą bendrąją išvadą, kad valstybinę santvarką sąlygoja papročiai, o papročius — valstybinė santvarka. Bet juk tai yra prieštaringa išvada. Tur būt, mes ją priėjome dėl vienos ar antros iš mūsų tezių klaidingumo. Kurios gi, būtent? Laužykite sau galvą, kiek norite, jūs neatrasite neteisenumo nei vienoje, nei antroje; jos abi yra be priekaištų, nes kiekvienos tautos papročiai tikrai turi įtakos jos valstybinei santvarkai ir šia prasme yra jos **priežastis**, o iš antros pusės, jas sąlygoja valstybinė santvarka ir šia prasme pasirodo jos **padarinys**. Kur gi išeitis? Paprastai tokios rūšies klausimų atžvilgiu žmonės pasitenkina atradę **sąveiką**: papročiai turi įtakos konstitucijai, konstitucija papročiams, — viskas darosi aišku kaip diena, o žmonės, kurie nepasitenkina tokiu aiškumu, parodo vertą bet kokio papeikimo palinkimą į **vienašališkumą**. Taip šiuo metu pas mus samprotauja beveik visa mūsų inteligentija. Ji žiūri į visuomeninį gyvenimą **sąveikos požiūriu**: kiekviena gyvenimo pusė turi įtakos visoms kitoms ir, savo ruožtu, patiria visų kitų įtaką. Tik tokia pažiūra ir yra verta mąstančio „sociologo“, o kas, panašiai kaip marksistai, ieško kažin kokių gilesnių visuomeninio vystymosi priežasčių, tas tiesiog nematęs, kiek sudėtingas

yra visuomeninis gyvenimas. Prancūzijos švietėjai taip pat buvo linkę į šį požiūrį, kada jautė reikalo padaryti tvarką savo pažiūrose į visuomeninį gyvenimą, išspręsti juos užvaldžiusius prieštaravimus. Sistemingiausi jų tarpe protai (mes čia nekalbame apie Rusą, kuris aplamai maža bendra turi su švietėjais) nebuvo nuėję toliau. Taip, pavyzdžiui, tokio sąveikos požiūrio laikosi **Monteskjė** savo garsiuosiuose veikaluose: „Grandeur et Décadence des Romains“ ir „De l'Esprit des lois“¹ („Romėnų dilybė ir smukimas“ ir „Įstatymų dvasia“. — **Red.**). Ir tai, be abejo, yra teisingas požiūris. **Sąveika neginčijamai egzistuoja tarp visų visuomeninio gyvenimo pusių.** Deja, šis teisingas požiūris labai ir labai nedaug ką teišaiškina dėl tos paprastos priežasties, kad ji neduoda jokių nurodymų dėl **sąveikos jėgų kilmės.** Jei pati valstybinė santvarka suponuoja tuos papročius, kuriems ji turi įtakos, tai aišku, kad ne dėl jos šie papročiai pirmiausia atsirado. Tą pat reikia pasakyti ir dėl papročių; jeigu jie jau suponuoja tą valstybinę santvarką, kuriai jie turi įtakos, tai aišku, kad ne jie ją sukūrė. Norint susidoroti su šia painiava, mes turime rasti tą istorinį faktorių, kuris sukūrė ir kalbamosios tautos papročius ir jos valstybinę santvarką, o **tu sukūrė ir pačią jų sąveikos galimybę.** Jeigu mes surasime tokį faktorių, mes atrasime ieškomąjį teisingą požiūrį, ir tada mes be jokio vargo išspręsimė mums abejojimo sukėlusį prieštaravimą.

Taikant pagrindiniam Prancūzijos materializmo prieštaravimui, tai štai ką reiškia: labai klydo Prancūzijos materialistai, kada, prieštaraudami savo įprastinei pažiūrai į istoriją, jie sakė, kad idėjos **nieko** nereiškiančios, kadangi aplinka viską reiškianti. Ne mažiau yra klaidinga ir ši jų įprasta pažiūra į istoriją (c'est l'opinion qui gouverne le monde) (pasaulį valdo nuomonės. — **Red.**),

¹ Holbachas savo veikale „Politique naturelle“ („Prigimtinė politika“ — **Red.**) laikosi sąveikos tarp papročių ir valstybinės santvarkos požiūrio. Bet kadangi jam ten tenka turėti reikalo su praktikos klausimais, tai šis požiūris nuveda jį į užburtą ratą: norint pagerinti papročius, reikia patobulinti valstybinę santvarką, o norint pagerinti valstybinę santvarką, reikia pagerinti papročius. Iš šio rato Holbachą išveda visų švietėjų įsivaizduojamas, pageidaujamas bon prince (gerasis valdovas. — **Red.**), kuris, pasirodydamas kaip deus ex machina (stebukladarys. — **Red.**), išsprendžia prieštaravimą, pagerindamas ir papročius ir valstybinę santvarką.

skelbianti, kad kiekvienai tam tikrai visuomeninei aplinkai egzistuoti svarbiausia pagrindinė priežastis esančios nuomonės. Tarp nuomonių ir aplinkos yra neabejotina sąveika. Bet mokslinis tyrinėjimas negali sustoti ties šios sąveikos pripažinimu, nes sąveika toli gražu neišaiškina mums visuomeninių reiškinių. Norint suprasti žmonijos istoriją, t. y. šiuo atveju jos nuomonių istoriją, iš vienos pusės, ir istoriją tų visuomeninių santykių, kuriuos besivystydama ji praėjo, iš antros, — reikia pakilti aukščiau sąveikos požiūrio, reikia atrasti, jei tai yra galima, tą faktorių, kuris nulemia ir visuomeninės aplinkos vystymąsi ir nuomonių vystymąsi. XIX amžiaus visuomenės mokslo uždavinys kaip tik ir buvo atrasti šį faktorių.

Pasaulį valdo nuomonės. Bet juk nuomonės nepasilieka nekinčiamos. Kas sąlygoja jų pakitimus? „Švietimo plitimas“, — dar XVII amžiuje atsakydavo Lamot-le-Vajė. Tai abstrakčiausias ir paviršutiniškiausias išreiškimas minties apie nuomonių viešpatavimą pasauliui. XVIII amžiaus švietėjai tvirtai jo laikėsi, kartais papildydami jį melancholiškais samprotavimais apie tai, kad švietimo likimas, deja, apamai esąs mažai patikimas. Bet tarp talentingiausių iš jų jau pastebimas supratimas, kad tokia pažiūra yra nepatenkinama. Helvecijus pastebi, kad žinojimo vystymasis klauso tam tikrų dėsnių ir kad, vadinas, esama kažkokių slaptų, nežinomų priežasčių, nuo kurių jis priklauso. Jis daro nepaprastai įdomų, ligi šiolei kaip reikiant neįvertintą mėginimą išaiškinti visuomeninį ir protinį žmonijos vystymąsi **materialiniais jos poreikiais**. Šis mėginimas pasibaigė, o dėl daugelio priežasčių ir negalėjo nepasibaigti, nepasisekimu. Bet jis pasiliko turtum testamentas tiems sekančiojo amžiaus mąstytojams, kurie įsinorėtų toliau tęsti Prancūzijos materialistų darbą.

Antrasis skyrius

PRANCŪZIJOS RESTAURACIJOS LAIKŲ ISTORIKAI

„Viena iš svarbiausiųjų išvadų, kurią galima padaryti remiantis istorijos tyrinėjimu, yra ta, kad tikriausioji tautos būdo priežastis yra vyriausybė; kad nacijų teigiamybės ir trūkumai, jų energija ar jų silpnumas, jų talentai, jų apšvieta ar jų tamsumas beveik niekada nėra klimato ar kalbamosios rasės savybių padarinys; kad gamta duoda **viską visiems**, o vyriausybės išsaugo arba sunaikina tas jiems pavaldžių žmonių savybes, kurios pradžioje yra bendros visai žmonių giminei. Italijoje neįvyko pakitimų nei klimato, nei rasėje (barbarų antplūdis buvo per daug nežymus, kad būtų pakeitęs jos savybes): „gamta buvo toji pat visų laikų italams; keitėsi tik vyriausybės, — ir šios permainos visada ėjo pirm nacionalinio būdo pakitimų arba juos lydėjo“.

Taip Sismondis stengėsi nuginčyti mokslą, laikiusį istorinį tautų likimą priklausomu vien tik nuo geografinės aplinkos¹. Jo pasakymai yra ne be pagrindo. Iš tikrųjų, **geografija** toli gražu ne viską išaiškina istorijoje kaip tik dėl to, kad ši pastaroji yra **istorija**, t. y. dėl to, kad Sismondžio pasakymu, vyriausybės keičiasi nežiūrint to, kad geografinė aplinka lieka nepakitėjusi. Bet tai tarp ko kita; mus čia domina visai kitas klausimas.

Skaitytojas jau, tur būt, pastebėjo, kad sugretindamas geografinės aplinkos nekintamumą su tautų istorinio likimo kintamumu,

¹ „Histoire des Républiques italiennes du moyen âge“, Nouvelle édition, v. I, Paris, Introduction, pp. V—VI („Italijos viduramžių respublikų istorija“, naujasis leidimas, I t., Paryžius, Ižanga, V—VI psl. — Red.).

Sismondis skiria šį likimą prie vieno pagrindinio faktoriaus: „**prie vyriausybės**“, t. y. prie tos šalies politinės santvarkos. Tautos būdą visiškai nulemia vyriausybės pobūdis. Tiesa, kategoriškai išreiškęs šį dėsni, Sismondis tuojau pat ir labai esmingai jį sušvelnina: politinės permainos, — sako jis, — ėjo pirm nacionalinio būdo pakitimų arba juos lydėjo. Čia jau išeina, kad vyriausybės pobūdį kartais nulemia tautos būdas. Bet šiuo atveju istorinė Sismondžio filosofija susiduria su mums jau žinomu prieštaravimu, kėlusiu dvejojimų Prancūzijos švietėjams: tautos papročiai priklauso nuo jos politinės santvarkos; politinė santvarka priklauso nuo papročių. Sismondis taip pat mažai sugėbėjo išspręsti šį prieštaravimą, kaip ir švietėjai: jis buvo priverstas savo samprotavimų pagrindan dėti paeiliui čia vieną, čia antrą šios antinomijos narį. Bet šiaip ar taip, jei jis jau sustojo ties vienu iš jų, būtent ties tuo, kuris skelbia, kad tautos būdas priklauso nuo jos vyriausybės, jis teikė „vyriausybės“ sąvokai perdėtai plačią reikšmę: ji jam apimdavo **stačiai visas kalbamosios socialinės aplinkos savybes**, visas kalbamųjų visuomeninių santykių ypatybes. Tiksliau bus pasakius, kad jam stačiai visos kalbamosios socialinės aplinkos savybės yra „vyriausybės“ padarinys, politinės santvarkos rezultatas. Tai yra XVIII amžiaus požiūris. Kai Prancūzijos materialistai norėdavo trumpai ir drūtai išreikšti savo įsitikinimą dėl apsupančios aplinkos visagalės įtakos žmogui, jie sakydavo: *c'est la législation qui fait tout* (viskas priklauso nuo įstatymų leidybos). O kai jiems kildavo kalba apie įstatymų leidybą, jie turėjo galvoje beveik išimtinai **politinius įstatymus, valstybinę santvarką**. Tarp garsiojo Ž.-B. Viko veikalų yra mažutis straipsnelis, antrašte: „Jurisprudencijos, kurioje romėnų civilinė teisė yra aiškinama jų politinėmis revoliucijomis, sistemos potyris“¹. Nors šis „potyris“ buvo

¹ Straipsnelio antraštę mes verčiame iš prancūzų kalbos ir kartu skubame pastebėti, kad pats straipsnelis yra mums žinomas tik iš kai kurių prancūziškų ištraukų iš jo. Mes negalėjome gauti jo itališko originalo, nes jis, kiek mums yra žinoma, buvo išspausdintas tik viename Viko raštų leidime (1818 m.); jo jau nėra 1835 metų šešių tomų Milano leidime. Pagaliau šiuo atveju yra svarbu ne tai, kaip Viko įvykdė savo uždavinį, o tai, kurį būtent jis užsibrėžė uždavinį.

Ta proga čia įspėsime vieną priekaištą, kurį, tur būt, pasiskubins mums pa-

parašytas pačioje XVIII šimtmečio pradžioje, bet išreikšta jame pažiūra į civilinės teisės santykį su valstybine santvarka viešpatavo iki Prancūzijos revoliucijos; švietėjai viską suvedavo į „politiką“.

Bet politinė „įstatymų leidėjo“ veikla yra, šiaip ar taip, **sąmoninga** veikla, nors, suprantama, ir ne visada tikslinga. Sąmoninga žmogaus veikla priklauso nuo jo „nuomonių“. Tuo būdu Prancūzijos švietėjai nejučiomis sugrįždavo prie minties apie **nuomonių visagalybę** net tuo atveju, kai norėjo ryškiai išreikšti mintį apie **aplinkos visagalybę**.

Sismondis laikosi dar XVIII amžiaus požiūrio¹. Jaunesnieji Prancūzijos istorikai laikosi jau kitų pažiūrų.

Prancūzijos revoliucijos eiga ir baigtis, su jos staigmenomis, suglumijusiomis labiausiai „apsišvietusius“ mąstytojus, buvo nepaprastai akivaizdus sugriovimas minties apie nuomonių visagalybę. Tada daugelis visiškai nusivylė „proto“ galia, o kiti, nepasidavę nusivylimui, juo labiau ėmė linkti priimti mintį apie **aplinkos visagalybę** ir tyrinėti jos vystymosi eigą. Bet ir į aplinką restauracijos laikais imta žiūrėti nauju požiūriu. Didieji istorikai įvykiai taip pasityčiojo ir iš „įstatymų leidėjų“ ir iš politinių konstitucijų, kad dabar jau keista atrodė priskirti šioms pastarosioms, kaip pagrindiniam faktoriui, visas tam tikros visuomeninės aplinkos savybes; dabar į politines konstitucijas imta žiūrėti kaip į kažką išvestinį, kaip į **pasekmę**, o ne kaip į **priežastį**.

„Didesnė dalis rašytojų, mokslininkų, istorikų arba publicistų — sako Gizó savo „Essais sur l'histoire de France“ („Prancūzijos istorijos apybraižos“. — Red.)² — stengėsi išaiškinti tam tikrą visuomenės būklę, jos civilizacijos laipsnį ar rūšį tos visuomenės politinėmis institucijomis. Būtų išmintingiau pradėjus tyrinėti pačią visuomenę, norint sužinoti ir suprasti jos politines

daryti nuovokūs kritikai: „jūs be skirtumo vartojate posakį „švietėjai“ ir „materialistai“, — pasakys mums, — kai toli gražu ne visi „švietėjai“ buvo materialistai; daugelis jų, pavyzdžiui, kad ir Volteras, karštai stėjo prieš materialistus“. Tai taip; bet, iš antros pusės, dar Hegelis parodė, kad stoję prieš materializmą švietėjai patys buvo tik **nenuoseklūs materialistai**.

¹ Jis pradėjo rašyti Italijos respublikų istoriją dar 1796 metais.

² Pirmasis jų leidimas išėjo 1821 metais.

institucijas. Prieš pasidarydamos priežastimi, institucijos būna pasekmė; visuomenė sukuria jas'pirmiau, negu pradeda jų įtakoje keistis; ir užuot sprendus apie tautos būklę iš jos vyriausybės formų, reikia visų pirma ištirti tautos būklę, kad būtų galima spręsti, kokia turėjo būti, kokia galėjo būti jos vyriausybė... Visuomenė, jos sudėtis, atskirų asmenų gyvenimo būdas, priklausomai nuo jų socialinės padėties, įvairių klasių asmenų santykiai, — žodžiu, **žmonių socialinė buitis** (l'état des personnes), — toks, be abejojimo, yra pirmasis klausimas, kuris patraukia į save dėmesį istoriko norinčio žinoti, kaip gyveno tautos, ir publicisto, norinčio žinoti, kaip jos buvo valdomos¹.

Tai — pažiūra, tiesiog priešinga Viko pažiūrai. Anas civilinės teisės istoriją aiškina politinėmis revoliucijomis, Gizó politinę santvarką aiškina civiline buitimi, t. y. civiline teise. Bet Prancūzijos istorikas „visuomeninės sudėties“ analizėje dar toliau eina. Jo žodžiais, visų tautų, pasirodžiusių istorijos scenoje po Romos vakarų imperijos žlugimo, žmonių „**civilinė buitis**“ buvo glaudžiai susijusi su **žemės santykiais** (état des terres), ir todėl jų žemės santykių tyrinėjimas turi eiti pirm jų civilinės buities tyrinėjimo: „Norint suprasti politines institucijas, reikia ištirti įvairius visuomenėje esančius sluoksnius ir jų savitarpio santykius. Norint suprasti šiuos įvairius visuomeninius sluoksnius, reikia pažinti žemės santykių priglįmtį“². Šiuo požiūriu Gizó ir tyrinėja pirmųjų dviejų dinastijų Prancūzijos istoriją. Ji jam yra įvairių tuometinės visuomenės klasių kovos istorija. Savo Anglijos revoliucijos istorijoje jis žengia naują žingsnį pirmyn, vaizduodamas šį įvykį kaip buržuazijos kovą prieš aristokratiją ir tuo būdu tylomis pripažindamas, kad tam tikros šalies politiniam gyvenimui išaiškinti reikia ištirti ne tik jos žemės santykius, bet ir visus jos turinius santykius aplamai³.

¹ „Essais“, 10-ème édit., Paris 1860, pp. 73—74 („Apybraižos“, 10-tasis leid., Paryžius, 1860 m., 73—74 psl. — Red.).

² Ibid., pp. 75—76 (ten pat, 75—76 psl. — Red.).

³ Religinų ir politinių partijų kova XVII amžiaus Anglijoje „pridengė savimi socialinį klausimą, įvairių klasių kovą dėl valdžios ir įtakos. Tiesa, šios klasės Anglijoje buvo ne taip griežtai atsiribojusios ir ne taip priešiškos viena kitai, kaip kitose šalyse. Liaudis nepamiršo, kad stiprieji baronai kojojo ne tik dėl savo pačių, bet ir dėl liaudies laisvės. Kaimo bajorai ir miesto buržuazija Ang-

Tokia pažiūra į politinę Europos istoriją tada toli gražu nebuvė išimtinis Gizó dalykas. Jos laikėsi daugelis kitų istorikų, iš kurių mes nurodysime Ogiustoną Tjerį ir Minjė.

Savo „Vues des révolutions d'Angleterre“ („Anglijos revoliucijų apžvalgos“. — **Red.**) Og. Tjeris Anglijos revoliucijų istoriją vaizduoja kaip buržuazijos kovą su aristokratija. „Kiekvienas, kieno protėviai buvo Anglijos nukariautojų tarpe, — sako jis apie pirmąją revoliuciją, — palikdavo savo pilį ir važiuodavo į karaliaus stovyklą, kur ir užimdavo padėtį, atitinkančią jo luomą. Miestų gyventojai miniomis ėjo į priešingą stovyklą. Tada galima buvo sakyti, kad armijos susirinkdavo: viena — vardan **dykinėjimo ir valdžios**, antra — vardan **darbo ir laisvės**. Visi dykūnai, kad ir kokio jie būtų buvę kilimo, visi tie, kurie gyvenime ieškojo tik tenkančių be darbo malonumų, stojo po karaliaus vėliavomis, gindami interesus, panašius į jų pačių interesus; ir atvirkščiai, tie iš buvusiųjų nukariautojų palikuonių, kurie tada vertėsi pramone, prisidėdavo prie bendruomenių partijos“¹.

Religinis to meto judėjimas, Tjerio nuomone, buvo tik teigiamų gyvenimo interesų atspindys. „Abi pusės kariavo dėl teigiamų interesų. Visa kita buvo išorė arba dingstis. Žmonės, gynusieji **valdinų** reikalą, buvo daugiausia presbiterijonai, t. y. jie nenorėjo jokios subordinacijos, net religijoje. Tie, kurie buvo prisidėję prie priešingosios partijos, priklausė anglikonų arba katalikų tikybai; tai dėl to, kad net religinėje srityje jie siekė valdžios, ir

lijos bendruomenių vardu per tris šimtmečius drauge posėdžiavo parlamente. Bet per paskutinį amžių įvyko dideli reliatyvios įvairių visuomenės klasių pajėgos pakitėjimai, kurių nelydėjo atitinkami kitėjimai politinėje santvarkoje... Buržuazija, kaimo bajorija, fermeriai ir smulkieji žemvaldžiai, labai gausūs tuometiniuose kaimuose, neturėjo visuomeninių reikalų eigai tos įtakos, kuri būtų atitikusi jų visuomeninio vaidmens svarbą. Jie išaugo, bet nepakilo. Dėl to šiame sluoksnyje, lygiai kaip ir kituose sluoksniuose, buvusiuose žemiau jo, atsirado galinga savimeilės dvasia, pasirengusi griebtis pirmos pasitaikiusios progos, kad audringai pasireikštų“. „Discours sur l'histoire de la révolution d'Angleterre“, Berlin 1850, pp. 9—10 („Samprotavimai apie Anglijos revoliucijos istoriją“, Berlynas, 1850 m., 9—10 psl. — **Red.**). Plg. to paties autoriaus visus šešis toms, liečiančius Anglijos pirmosios revoliucijos istoriją, ir įvairių to meto visuomenės veikėjų gyvenimo apybraižas. Gizó retai kada tenai pameta klasių kovos požįūrį.

¹ „Dix ans d'études historiques“ („Dešimt metų istorinių tyrinėjimų“. — **Red.**), pilno Tjerio raštų rinkinio šeštasis tomas, 10-tasis leid., 66 psl.

apdėti žmones mokesčiais“. Čia Tjeris cituoja šiuos Fokso žodžius iš jo „History of the reign of James the Second“ („Jokūbo Antrojo valdymo istorija“. — **Red.**): „į visas religines pažiūras vigai žiūrėjo politikų akimis. Net jų papizmo neapykanta kildavo ne tiek dėl šios nepopuliarios sektos prietarų ar vadinamosios stabmeldystės, kiek dėl jos siekimų nustatyti absoliutinę valdžią valstybėje“.

Minjės nuomone, „visuomeninį sąjūdį nulemia viešpataujantys interesai. Tarp įvairių kliūčių šis sąjūdis siekia savo tikslo, sustoja, jei jis yra pasiektas, ir užleidžia vietą kitam sąjūdžiui, kuris iš pradžių yra nepastebimas ir išeina aikštėn tik tada, kai pasidaro vyraujantis. Tokia buvo feodalizmo vystymosi eiga. Feodalizmas egzistavo žmonių poreikiuose, dar faktiškai neegzistudamas, — pirmoji epocha; antrojoje epochoje jis faktiškai egzistavo, palaipsniui paliaudamas atitikęs poreikius, dėl ko, pagaliau, jis baigė ir faktiškai egzistavęs. Dar nė viena revoliucija nevyko kitu keliu“¹.

Savo Prancūzijos revoliucijos istorijoje Minjė žiūri į įvykius kaip tik įvairių visuomeninių klasių „poreikių“ požiūriu. Šių klasių kova jam sudaro svarbiausią politinių įvykių spyruoklę. Suprantama, tokia pažiūra negalėjo atitikti eklektikų skonio net anuo geruoju senuoju laiku, kada jų galvos dirbo daug geriau, negu dabar kad dirba. Eklektikai prikaišiojo naujų istorinių teorijų šalininkams **fatalizmą**, palinkimą į **sistemą** (esprit de système). Kaip visada tokiais atvejais būna, eklektikai visai nepastebėdavo naujųjų teorijų tikrai silpnų pusių, bet užtat su juo didesne energija puolė jų neginčijamai stiprias puses. Pagaliau, tai yra sena, kaip pasaulis, ir dėl to mažai įdomu. Daug įdomesnė yra toji aplinkybė, kad šias naujusias pažiūras gynė **sensimonistas** Bazaras, vienas iš puikiausių tuometinio socializmo atstovų.

Bazaras nelaikė Minjės knygą apie Prancūzijos revoliuciją esant be priekaištų. Jo akyse jos trūkumas, be kita ko, buvo tas, kad aprašomąjį įvykį ji vaizduoja kaip atskirą faktą, esantį be

¹ „De la féodalité des institutions de St.-Louis et de l'influence de la législation de ce prince“, Paris 1822, pp. 76—77 („Apie Liudviko Šventojo institucijų feodalizmą ir apie šio valdovo įstatymų įtaką“, Paryžius, 1822 m., 76—77 psl. — **Red.**).

jokio ryšio su „ta ilga pastangų grandine, kuri, nugriovusi senąją visuomeninę tvarką, turėjo palengvinti naujos šantvarkos įkūrimą“. Bet knygoje yra ir neabejotinų teigiamybių. „Autorius užsibrėžė tikslą apibūdinti tas partijas, kurios viena paskui kitą duoda kryptį revoliucijai, susekti tų partijų ryšį su įvairiomis visuomeninėmis klasėmis, parodyti, kokia būtent įvykių grandinė pastato jas vieną paskui kitą judėjimo priešakyje ir kaip, pagaliau, jos išnyksta“. Toji pati „sistemos ir fatalizmo dvasia“, kurią eklektikai prikaišiojo naujosios krypties istorikams, Bazaro nuomone, teigiama! atskiria Gizó ir Minjės veikalus nuo „istorikų-literatų (t. y. istorikų, besirūpinančių tik „stiliaus“ gražumu) kūrinių, kurie, nežiūrint viso jų gausumo, nė per žingsnį nepastūmėjo į priekį istorijos mokslo nuo XVIII amžiaus laikų“¹.

Jeigu Ogiusteną Tjerj, Gizó ar Minjė būtų paklausę, — ar tam tikros tautos papročiai sukuria jos valstybinę santvarką arba, atvirkščiai, jos valstybinė santvarka sukuria jos papročius, kiekvienas iš jų būtų atsakęs, jog kad ir kokia didelė ir kokia neginčijama yra sąveika tarp tautos papročių ir jos valstybinės santvarkos, bet galų gale ir viena ir antra egzistuoja dėl trečio, giliau glūdinčio faktoriaus: „civilinės žmonių buities, jų turtinių santykių“.

Tuo būdu prieštaravimas, kuriame painiojosi XVIII amžiaus filosofai, būtų buvęs išspręstas, ir kiekvienas bešalis žmogus būtų pripažinęs, jog Bazaras yra teisus, kad naujų istorinių pažiūrų atstovų asmenyje mokslas žengė žingsnį pirmyn.

Bet jau mes žinome, jog paminėtas prieštaravimas yra tik atskiras XVIII amžiaus visuomeninių pažiūrų pagrindinio prieštaravimo atvejis: 1) žmogus su visomis savo mintimis ir jausmais yra aplinkos vaisius; 2) aplinka yra žmogaus padaras, jo „nuomonių“ vaisius. Ar galima pasakyti, kad naujosios istorinės pažiūros išsprendė šį pagrindinį Prancūzijos materializmo prieštaravimą? Pažiūrėkime, kaip Prancūzijos restauracijos laikų istorikai aiškinosi atsiradimą tos civilinės buities, tų turtinių santykių, kurių akylas tyrinėjimas, jų manymu, tik ir galėjo duoti rak-
tų istoriniams įvykiams suprasti.

¹ „Considérations sur l'histoire“, „Le Producteur“ IV dalyje („Samprotavimai apie istoriją“, „Gamintojas“ IV dalyje. — Red.).

Turtiniai žmonių santykiai priklauso jų **teisinių** santykių sričiai; nuosavybė yra visų pirma teisinis institutas. Pasakyti, jog raktas istoriniams įvykiams suprasti reikia ieškoti žmonių turtiniuose santykiuose, reiškia pasakyti, kad šis raktas glūdi teisės institutuose. Bet iš kur atsiranda šie institutai? Gizó visai teisingai sako, kad politinės konstitucijos, prieš pasidarydamos priežastimi, pirmiau buvo **pasekmė**; kad visuomenė pirmiau jas sukūrė, o paskui jų įtakoje ėmė kitėti. Bet argi negalima to pat pasakyti ir apie turtinius santykius? Argi jie, savo keliu, prieš pasidarydami priežastimi, nebuvo pirmiau pasekmė? Argi visuomenė neturėjo jų sukurti, prieš patirdama jų sprendžiamą įtaką?

Į šiuos visiškai pagrįstus klausimus Gizó atsako visiškai nepatenkinamai.

Tautų, pasirodžiusių istorijos scenoje po Romos vakarų imperijos žlugimo, civilinė buitis yra glaudžiai priežastingai susijusi su žemės valdymu: žmogaus santykis su žeme nulėmė jo visuomeninę padėtį. Per visą feodalizmo epochą visas visuomenines institucijas galų gale sąlygojo žemės santykiai. O dėl šių santykių tai, to paties Gizó žodžiais, „iš pradžių, pirmuoju po barbarų antplūdžio laiku“, juos nulemdavo visuomeninė žemvaldžių padėtis: „žemė igydavo tą ar kitą pobūdį, žiūrint, kiek buvo stiprus žemvaldys“². Bet kas gi tuo atveju nulemdavo visuomeninę žemvaldžių padėtį? Kas „iš pradžių, pirmuoju po barbarų antplūdžio laiku“ nulemdavo žemvaldžių didesnę ar mažesnę laisvės laipsnį, didesnę ar mažesnę galios laipsnį? Ar buvę barbarų-nukariautojų tarpe politiniai santykiai? Bet juk Gizó jau mums pasakė, kad politiniai santykiai — pasekmė, o ne priežastis. Norint suprasti

¹ Vadinasi, tik naujausių tautų? Šis apribojimas yra juo keistesnis, kad jau graikų ir romėnų rašytojai matė glaudų savo šalių civilinės ir politinės buities ryšį su žemės santykiais. Beje, šis keistas apribojimas Gizó nesukliudė Romos imperijos žlugimo susieti su jos valstybiniu ūkiu. Zr. pirmąjį jo „Potyrij“: „Du régime municipal dans l'empire romain au V-me siècle de l'ère chrétienne“ („Apie municipalinę santvarką Romos imperijoje penktajame krikščioniškosios eros amžiuje“. — Red.).

² T. y. žemės valdymas turėjo tą ar kitą teisinį pobūdį, kitaip sakant — jos turėjimas buvo susijęs su didesniu ar mažesniu priklausomybės laipsniu, žiūrint žemvaldžio jėgos ir laisvės. Loc. cit., p. 75 (Cit. veik., 75 psl. — Red.).

barbarų politinę buitį epochoje, buvusioje prieš Romos imperijos žlugimą, mes turėtume, mūsų autoriaus patarimu, ištirti jų civilinę buitį, jų socialinę santvarką, įvairių klasių santykius jų tarpe ir t. t.; o toks tyrinėjimas vėl mums iškeltų klausimą, kas nulemia turtinius žmonių santykius, kas sukuria esančias toje visuomenėje nuosavybės formas. Ir suprantama, kad mes nieko nelaimėtum, jei įvairių visuomenės klasių padėčiai išaiškinti pasiremtume reliatyviais jų laisvės ir galybės laipsniais. Tai būtų ne atsakymas, tai būtų klausimo pakartojimas nauju pavidalu su kai kuriomis detalėmis.

Klausimas dėl turtinių santykių kilmės vargiai net kildavo Gizó galvoje griežtai ir tiksliai iškelto mokslinio klausimo pavidalu. Mes matėme, kad jam visiškai negalima buvo jo nepaaišyti, bet jau painumas tų atsakymų, kuriuos jis davė į jį, parodo jo formulavimo neaiškumą. Paskutinėje analizėje nuosavybės formų vystymasis buvo Gizó aiškinamas nepaprastai miglotais nurodymais į **žmogaus prigimtį**. Nenuostabu, kad šis istorikas, kurį eklektikai kaltino per dideliu pažiūrų sistemingumu, pats pasirodė gerokas eklektikas, pavyzdžiui, savo veikaluose iš civilizacijos istorijos.

Og. Tjeris, žiūrėjęs į religinių sektų ir politinių partijų kovą įvairių visuomeninių klasių „**teigiamųjų interesų**“ požiūriu ir aištingai pritaręs trečiojo luomo kovai prieš aristokratiją, šių klasių ir luomų kilmę aiškino **nukariavimu**. „Tout cela date d'une conquête, il y a une conquête là dessous“ (visa tai prasidėjo nuo nukariavimo laikų; po visu tuo yra nukariavimas), — sako jis apie naujaujų tautų, apie kurias išimtinai jis kalba, klasinius ir luominius santykius. Šią mintį jis nenuilstamai vysto įvairiais būdais tiek publicistiniuose straipsniuose, tiek ir vėlesniuose, moksliniuose savo veikaluose. Bet jau nekalbant apie tai, kad „nukariavimas“ — politinis tarptautinis aktas — grąžindavo Tjerį į XVIII amžiaus požiūrį, kuris visą visuomeninį gyvenimą aiškindavo įstatymų leidėjo, t. y. politinės valdžios, veikimu, kiekvienas nukariavimo faktas neišvengiamai kelia klausimą: kodėl gi socialiniai jo padariniai buvo kaip tik tokie, o ne kitojie? Prieš užplūstant germanų barbarams, Galija jau buvo patyrusi romėnų nukariavimą. Socialiniai šito nukariavimo padariniai labai skyrėsi nuo tų, kuriuos sukėlė **germanų** nukariavimas.

Socialiniai padariniai mongolų įvykdyto Kinijos nukariavimo labai mažai panašūs į socialinius normanų nukariavimo Anglijos padarinius. Iš kur atsiranda tokie skirtumai? Pasakyti, kad juos nulemia įvairių tautų, įvairiais laikais susiduriančių tarp savęs, socialinės santvarkos skirtumai, reiškia nieko nepasakyti, nes lieka nežinoma, kas gi nulemia šią socialinę santvarką. Šiuo klausimu remtis kuriais nors ankstesniais nukariavimais — reiškia šuktis užburtame rate. Kad ir kiek išvardytumėt nukariavimų, jūs vis dėlto galų gale prieisite tą neišvengiamą išvadą, kad tautų visuomeniniame gyvenime yra kažkoks X, kažkoks nežinomas faktorius, kurio ne tik nesąlygoja nukariavimai, bet kuris, atvirkščiai, **pats sąlygoja** nukariavimų **padarinius** ir net dažnai, o, gal būt, ir visada, ir **pačius nukariavimus**, būdamas pagrindinė tarptautinių susidūrimų priežastis. Tjeris savo „Normanų nukariavimo Anglijos istorijoje“, pasiremdamas senovės paminklais, pats nurodo į tuos akstinus, kurie skatino anglosaksus jų žūtubūtinėje kovoje dėl savo nepriklausomybės. „Mes turime kovoti, — sakė vienas iš jų hercogų, — kad ir koks būtų pavojus, nes čia turime reikalo ne su naujo pono pripažinimu. . . , o visai su kuo kitu. Normanų vadas jau išdalijo mūsų žemes savo riteriams ir visiems žmonėms, kurie už tai daugiausia jau ir pripažino save jo vasalais. Jie panorės pasinaudoti šiomis dovanomis, jei normanų hercogas taps mūsų karalium, o jis bus priverstas atiduoti jų valdžion mūsų žemes, mūsų žmonas, mūsų dukteris: visa tai jau iš anksto jiems yra pažadėta. Jie nori nuskurdinti ne tik mus, bet ir mūsų palikuonis, jie nori atimti iš mūsų protėvių žemę“ ir t. t. Iš savo pusės, Vilhelmas Nukariautojas sako savo palydovams: „Narsiai kaukitės, visus žudykite; jei mes nugalėsime, mes pralobsime. Tai, ką įgysiu aš, įgysite jūs visi, ką nukariausiu aš, nukariausite jūs; jei aš turėsiu žemės, turėsite žemės ir jūs“¹. Čia visiškai aišku, kad nukariavimas nebuvo pats sau tikslas, kad „po juo“ buvo tam tikri „teigiami“, t. y. **ekonominiai, interesai**. Kyla klausimas, kas gi suteikė šiems interesams tą pavidalą, kurį jie tada turėjo? Kodėl ir čiabuviai ir nukariautojai buvo linę kaip tik į feodalinį, o ne į kokį nors kitą žemės valdymą? „Nukariavimas“ šiuo atveju nieko neišaiškina.

¹ „Histoire de la conquête“ ir t. t., Paris, v. I, pp. 295 et. 300 („Normanų nukariavimo Anglijos istorija“, Paryžius, I t., 295 ir 300 psl. — Red.).

To pat Tjerio veikale „Histoire du tiers état“ („Trečiojo luomo istorija“. — Red.) ir visose jo Prancūzijos ir Anglijos vidaus santykių istorijos apybraižose mes turime jau gana pilną istorinio buržuazijos judėjimo vaizdą. Pakanka susipažinti kad ir su šiuo vaizdu, kad pamatytume, kiek nepatenkinama yra pažiūra, kuri tam tikros socialinės santvarkos atsiradimą ir vystymąsi sieja su nukariavimu: juk šis vystymasis visiškai prieštaravo feodalinės aristokratijos, t. y. nukariautojų ir jų palikuonių, interesams ir norams.

Galima be jokio perdėjimo pasakyti, jog pats Og. Tjeris pasirūpino tuo, kad savo istoriniais tyrinėjimais sugriautų savo paties pažiūrą į istorinį nukariavimų vaidmenį¹.

Minjės veikale tokia pat painiava. Jis kalba apie žemės valdymo įtaką politinėms formoms. Bet nuo ko priklauso, kodėl žemės valdymo formos vystosi į vieną ar kitą pusę, to Minjė nežino. Galų gale ir jis žemės valdymo formas sieja su nukariavimu².

Jis jaučia, kad ir tarptautinių susidūrimų istorijoje mes turime reikalo ne su abstrakčiomis sąvokomis: — „nukariautojai“, „nukariautieji“, — bet su žmonėmis, turinčiais gyvą kūną, turinčiais tam tikras teises ir visuomeninius santykius, bet ir čia jo analizė netoli teina. „Kai dvi tautos, gyvendamos vienoje vietoje, susimaišo viena su antra, — sako jis, — jos praranda savo silpnąsias puses ir perduoda viena antrai savo stipriąsias puses“³.

Tai — negilu, taip pat ir ne visai aišku.

Kiekvienas iš išvardytų Prancūzijos restauracijos laikų istorikų, pastatytas akis į akį su klausimu dėl turtinių santykių kilmės, tur būt, panašiai kaip Gizó, būtų mėginęs išeiti iš keblios padėties, pasigaudamas daugiau ar mažiau sąmoningų nurodymų į „žmogaus prigimtį“.

¹ Idomu, kad jau sensimonistai matė šią Tjerio istorinių pažiūrų silpnąją pusę. Antai, Bazaras aukščiau cituotame straipsnyje pastebi, kad nukariavimas iš tikrųjų mažiau padarė įtakos Europos visuomenės vystymuisi, negu Tjeris mano. „Kiekvienas, suprantąs žmonijos vystymosi dėsnius, mato, kad nukariavimo vaidmuo yra visiškai subordinuotas“. Bet šiuo atveju Tjeris yra artimesnis savo buvusiojo mokytojo Sen-Simono pažiūroms, negu Bazaras: Sen-Simonas į Vakarų Europos istoriją nuo XV šimtmečio žiūri ekonominių santykių vystymosi požiūriu, o viduramžių visuomeninė santvarka yra jo aiškinama stačiai, kaip nukariavimo produktas.

² Zr. „De la féodalité“, p. 50 („Apie feodalizmą“, 50 psl. — Red.).

³ Ibid., p. 212 (ten pat, 212 psl. — Red.).

Pažiūra į „žmogaus prigimtį“, kaip į aukščiausiąją instanciją, kurioje yra sprendžiamos visos „painiosios bylos“ iš teisės, moralės, politikos, ekonomijos srities, XIX amžiaus rašytojų buvo ištiesai paveldėta iš praėjusiojo šimtmečio švietėjų.

Jei žmogus, ateidamas į pasaulį, neatsineša paruoštos atsargos įgimtų „praktinių idėjų“; jei dorybė yra gerbiama ne dėl to, kad ji yra žmonėms įgimta, o dėl to, kad, kaip teigė Lokas, ji yra naudinga; jei visuomeninės naudos principas, kaip sako Helvecijus, yra aukščiausias įstatymas; jei visur, kur kalbama apie žmonių savitarpio santykius, daiktų matas yra žmogus, — tai visiškai natūralu prieiti išvadą, kad žmogaus prigimtis ir yra tasai požiūris, kuriuo mes turime spręsti apie tam tikrų santykių naudą ar žalą, išmintingumą ar beprasmiškumą. Šiuo požiūriu XVIII šimtmečio švietėjai ir svarstė tiek tada buvusią visuomeninę santvarką, tiek ir tas reformas, kurios jiems buvo pageidaujamos. Žmogaus prigimtis jiems yra svarbiausias argumentas ginčiuose su jų priešininkais. Kiek jų akyse buvo didelė šio argumento reikšmė, puikiai parodo, pavyzdžiui, šis Kondorsės išvedžiojimas: „Visoms būtybėms, apdovanotoms sugebėjimu justi ir įgyti idėjas, teisingumo ir teisės idėjos susidaro būtinai vienu būdu. Todėl jos bus vienodos“. Tiesa, būna, kad žmonės jas iškraipo (les altèrent). „Bet kiekvienas teisinga! samprotaujas žmogus taip pat neišvengiamai prieis tam tikras idėjas moralėje, kaip, ir matematikoje. Šios idėjos yra būtina išvada iš tos neginčijamos tiesos, kad žmonės yra jaučiančios ir mąstančios būtybės“. Iš tikrųjų Prancūzijos švietėjų visuomeninės pažiūros, suprantama, nebuvo išvedžiojamos iš šios daugiau negu menkos tiesos, o jas jiems nurodinėjo juos apsupanti aplinka: „Žmogus“, kurį jie turėjo omenyje, pasižymėjo ne tik sugebėjimu justi ir mąstyti: jo „prigimtis“ reikalavo tam tikros buržuazinės tvarkos (Holbacho veikaluose kaip tik yra tie reikalavimai, kurie vėliau buvo steigiamojo susirinkimo įgyvendinti); ji reikalavo laisvosios prekybos, valstybės nesikišimo į turtinius piliečių santykius (laissez faire, laissez passer!)¹ ir t. t. ir t. t. Švietėjai į žmogaus

¹ Tiesa, ne visada. Kartais vardan to pačios prigimties filosofai patardavo „įstatymų leidėjui išlyginti turtų nelygybę“. Tai — vienas iš Prancūzijos švietėjų gausių prieštaravimų. Bet mums čia tas dalykas nerūpi. Mums svarbu tik tai, kad abstrakti „žmogaus prigimtis“ kiekvienu tam tikru atveju

prigimtį žiūrėjo pro tam tikrų visuomenės poreikių ir santykių prizmę. Bet jie neįtarinėjo, kad istorija prieš jų akis yra pastčiusi kažkokią prizmę; jie vaizdavosi, kad jų lūpomis kalbanti pati „žmogaus prigimtis“, pagaliau apsišvietusių žmonijos atstovų supраста ir įvertinta.

Ne visi XVIII amžiaus rašytojai vienodai suprato žmogaus prigimtį. Kartais jie šiuo klausimu būdavo labai skirtingų pažiūrų. Bet jie visi vienodai buvo įsitikinę, kad tik teisinga pažiūra į šią prigimtį galinti duoti raktą visuomeniniams reiškiniams išaiškinti.

Aukščiau mes pasakėme, kad daugelis Prancūzijos švietėjų jau buvo pastebėję tam tikrą dėsningumą žmogaus proto vystymesi. Mintį apie šį dėsningumą visų pirma jiems sužadindavo literatūros istorija: „kuri tauta, — klausdavo jie, — nebuvo pirmiau poetas, o jau po to mąstytojas?“¹ Kuo gi išaiškinamas toks nuoseklumas? Visuomeniniais poreikiais, kurie nulemia net kalbos vystymąsi, — atsakydavo švietėjai: „Kalbos menas, kaip ir visi menai, yra visuomeninių poreikių ir interesų vaisius“, — įrodinėjo abatas Arno kalboje, kurią ką tik paminėjome pastaboje. Visuomeniniai poreikiai kitėja, o dėl to kitėja ir „meno“ vystymosi eiga. Bet kas nulemia visuomeninius poreikius? Visuomeninius poreikius, poreikius žmonių, sudarančių visuomenę, nulemia žmogaus prigimtis. Vadinas, šioje prigimtyje reikia ieškoti ir tokios, o ne kitokios proto vystymosi eigos aiškinimo.

Kad vaidintų aukščiausiojo masto vaidmenį, žmogaus prigimtis, žinoma, turėjo būti laikoma kartą visam laikui duota, **nekintama**. Švietėjai tikrai ją tokia laikė, kaip skaitytojas tai galėjo matyti iš aukščiau pateiktų Kondorsės žodžių. Bet jei žmogaus prigimtis yra nekintama, tai kaip gi ja galima išaiškinti protinio ar visuomeninio žmonijos vystymosi eigą? Kas tai yra kiekvieno vystymosi procesas? Eilė pasikeitimų. Ar galima šiuos pasikeitimus išaiškinti kažkuo nekintamu, kartą visam laikui duotu?

ėjo argumentu vienių ar kitų visuomenės ir, be to, išimtinai buržuazinės visuomenės sluoksnių visiškai konkrečių siekimų naudai.

¹ **Grimas**, „Correspondance littéraire“, („Literatūrinis susirašinėjimas“. — **Red.**) 1774 m. rugpiūčio mėn. Iškeldamas šį klausimą, **Grimas** tik pakartoja abato Arno mintį, kurią šis pastarasis išvystė kalboje, jo pasakytoje Prancūzijos akademijoje.

Ar dėl to kitėja kintamasis dydis, kad pastovusis lieka nekintamas? Švietėjai suprato, jog — **ne**, ir, norėdami išeiti iš keblios padėties, nurodinėjo, kad pats **pastovusis** dydis tam tikrose ribose pasirodo esąs kintamas. Žmogus gyvena įvairų amžių: vaikystę, jaunystę, subrendusio būklę ir kt. Šiais įvairiais amžiais jo poreikiai yra nevienodi: „Vaikystėje žmogus gyvena jausmais, vaizduote ir atmintimi: jis ieško vien pramogos, jam reikia tik dainų ir pasakų. Paskui ateina aistrų amžius; siela reikalauja sukrėtimų ir susijaudinimų. Paskui išsivysto mąstymo gabumas, išsivysto protas, kuris, savo ruožtu, reikalauja mankštos, kurio veikla liečia viską, kas gali sukelti smalsumo“.

Taip vystosi atskiras žmogus: šiuos perėjimus sąlygoja jo prigimtis; ir kaip tik dėl to, kad jie yra jo prigimtyje, jie yra pastebimi ir dvasiniame visos žmonijos išsivystyme; jais, šiais perėjimais, yra aiškinama tai, kad tautos pradeda epu, o baigia filosofija¹.

Lengva matyti, jog panašios rūšies „aiškinimai“, ničnieko neįšaiškindami, tik suteikdavo protinio žmonijos vystymosi eigos aprašymui tam tikrą vaizdingumą (palyginimas visada ryškiau pabrėžia aprašomojo daikto savybes). Lengva taip pat matyti, kad, panašiai aiškindami, XVIII amžiaus mąstytojai sukosi jausmams pažįstamame užburtame rate: aplinka sukuria žmogų; žmogus sukuria aplinką. Iš tikrųjų, iš vienos pusės, išeina, kad žmonijos protinis vystymasis, t. y., kitais žodžiais, žmogaus prigimties vystymasis yra aiškinamas visuomeniniais poreikiais, o iš antros — išeina, kad visuomeninių poreikių vystymasis yra aiškinamas žmogaus prigimties vystymusi.

Šio prieštaravimo, kaip matome, nepašalina ir Prancūzijos restauracijos laikų istorikai: jų raštuose jis tik įgavo naują pavidalą.

¹ Suard, loc. cit., p. 38 (Siuaras, cit. veik., 38 psl. — Red.).

Trečiasis skyrius

SOCIALISTAI-UTOPISTAI

Jei žmogaus prigimtis yra nekintama, ir jei, žinant pagrindines savybes, galima iš jų išvesti matematiškai tikslūs moralės ir visuomenės mokslo dėsnius, tai nesunku sugalvoti tokią visuomeninę santvarką, kuri, visiškai atitikdama žmogaus prigimties reikalavimus, kaip tik dėl to bus **ideali visuomenės santvarka**. Jau XVIII amžiaus materialistai noriai leidžiasi tyrinėti temą apie **tobulą įstatymų leidybą** (législation parfaite). Šie tyrinėjimai švietimo literatūroje sudaro **utopinį elementą**¹.

Pirmosio XIX šimtmečio pusės socialistai-utopistai visa siela pasiskiria tokiems tyrinėjimams.

Tos epochos socialistai-utopistai visiškai laikosi Prancūzijos materialistų antropologinių pažiūrų. Lygiai taip pat, kaip materialistai, jie laiko žmogų jį apsupančios visuomeninės aplinkos vaisiumi² ir lygiai taip pat, kaip materialistai, jie įkliūva į užbur-

¹ Helvecijaus knygoje „De l'Homme“ („Apie žmogų“. — Red.) yra smulkus tokios „tobulos įstatymų leidybos“ projektas. Būtų nepaprastai įdomu ir pamokoma palyginti šią utopiją su XIX amžiaus pirmosios pusės utopijomis. Bet, deja, ir socializmo istorikams ir filosofijos istorikams ligi šiol buvo svetima kiekviena panašaus sugretinimo mintis. Kalbant specialiai apie filosofijos istorikus, jie, reikia pasakyti, traktuoja Helvecijų neleistiniausiu būdu. Net ramus ir nuosaikus Langė neranda jam kito apibūdinimo, be „paviršutiniškasis Helvecijus“. Absolutinis idealistas Hegelis teisingiau už visus žiūrėjo į absoliutinį materialistą Helvecijų.

² „Taip, žmogus yra tai, ką iš jo padaro visagalė visuomenė ar visagalis auklėjimas, imant šį žodį plačiausia jo prasme, t. y. suprantant juo ne tik mokytinį ar knyginį auklėjimą, bet auklėjimą, kurį mums teikia žmonės ir daik-

tą ratą, aiškindami kintamas aplinkos savybes nekintamomis **žmogaus prigimties** savybėmis.

Pirmosios mūsų amžiaus pusės visos gausingos utopijos yra ne kas kita, kaip mėginimai sugalvoti tobulą įstatymų leidybą, imant **žmogaus prigimtį** vyriausiuoju matu. Antai, Furjė išiegi- niu tašku ima žmogaus **aistrų** analizę; antai, R. Ovenas savo veikale „Outline of the rational system of society“ („Racionalios visuomeninės sistemos apybraiža“. — **Red.**) remiasi „mokslo apie **žmogaus prigimtį pagrindiniais principais**“ (first Principles of Human Nature) ir teigia, kad „racionali vyriausybė“ visų pirma turi „nustatyti žmogaus prigimtį“ (ascertain what Human Nature is); antai, **sensimonistai** pareiškia, kad jų filosofija yra pagrindžiama nauju žmogaus prigimties supratimu (sur une nouvelle conception de la nature humaine)¹; antai, furjeristai sako, kad jų mokytojo sugalvota visuomenės organizacija yra eilė nenugin- čijamų išvadų iš nekintamų žmogaus prigimties dėsnių².

Suprantama, pažiūra į žmogaus prigimtį, kaip į vyriausiąją matą, neklidė įvairioms socialistinėms mokykloms tarpusavyje labai skirtis, nustatant šios prigimties savybes. Pavyzdžiui, **sensimonistų** nuomone, „Oveno planai tiek prieštarauja žmogaus tai, įvykiai ir aplinkybės, — auklėjimą, kurio įtaka mums prasideda nuo lop- šio ir nesiliauja nė minutę“. (Cabet, „Voyage en Icarie“, Kabė, „Kelionė į Ikariją“. — **Red.** 1848 m. leidimas, 402 psl.)

¹ Zr. „Le Producteur“, v. I, Paris 1825, Introduction („Gamintojas“, I t., Paryžius 1825 m., įžanga. — **Red.**).

² „Mon but est de donner une **Exposition Élémentaire**, claire et facilement intelligible de l'organisation sociale, déduite par Fourier des lois de la nature humaine“. (V. **Considérant**, Destinée Sociale, v. I, 3-me édition, Déclaration.) — „Il serait temps enfin de s'accorder sur ce point: est-il à propos, avant de faire des lois, de s'enquérir de la véritable nature de l'homme, afin d'har- moniser la loi, qui est par elle-même modifiable, avec la nature, qui est immua- ble et souveraine?“ „Notions élémentaires de la science sociale de Fourier, par l'auteur de la Défense du Fouriérisme“ (**Henri Gorsse**, Paris 1844, p. 35) „Mano tikslas — elementariai, aiškiai ir prieinamai išdėstyti socialinę organi- zaciją, kurią Furjė išvedė, remdamasis žmogaus prigimties dėsniais“. (V. **Kon- sideranas**, Socialinis likimas, I t., 3-sis leid., Deklaracija). — „Ar neatėjo, pagaliau, momentas susitarti dėl šio punkto: ar reikia, prieš kuriant įstaty- mus, susipažinti su tikra žmogaus prigimtimi, kad įstatymas, kuris pats sa- vaime gali keistis, būtų suderintas su prigimtimi, kuri yra nekintama ir su- vereni?“ „Socialinio Furjės mokslo elementarinės sąvokos“; knygą parašė furjerizmo gynimo autorius“ (**Anri Gorsas**, Paryžius 1844 m., 35 psl. — **Red.**).

prigimties polinkiams, kad toji populiarumo rūšis, kurią jie šiuo metu (rašyta 1825 m.), matyt, turi, pirmu žvilgsniu rodosi esąs neišaiškinamas daiktas¹. Furjės poleminėje brošiūroje „Pièges et charlatanisme des deux sectes Saint-Simon et Owen, qui promettent l'association et le progrès“ („Dviejų sektų — Sen-Simono ir Oveno, kurios žada asociaciją ir progresą, žabangai ir šarlataniskumas“. — **Red.**) galima rasti nemaža griežtų nurodymų, kad ir sensimonistų mokslas prieštarauja visiems žmogaus prigimties polinkiams. Dabar, kaip ir Kondorsės laikais, pasirodydavo, jog susitarti dėl žmogaus prigimties apibrėžimo yra daug sunkiau, negu apibrėžti vieną ar kitą geometrinę figūrą.

Kiek XIX amžiaus socialistai-utopistai laikėsi **žmogaus prigimties požiūrio**, tiek jie tik kartojo XVIII šimtmečio mąstytojų klaidas, — nuodėmė, kurią, beje, turėjo visas anų laikų visuomenės mokslas². Bet juose pastebimas smarkus siekimas ištrukti iš ankštų abstrakčios sąvokos ribų ir atsiremti į konkretų pagrindą. Šiuo atžvilgiu įstabesni už kitų yra Sen-Simono veikalai.

Tuo laiku, kai Prancūzijos švietėjai dažniausiai žiūrėjo į žmonių istoriją kaip į eilę daugiau ar mažiau laimingai susidėjusių atsitiktinumų³, Sen-Simonas istorijoje pirmiausia ieško **dėsningų**.

¹ „Le Producteur“, v. I, p. 139 („Gamintojas“, I t., 139 psl. — **Red.**).

² Mes jau esame tai parodę restauracijos laikų istorikų atžvilgiu. Labai lengva būtų tai parodyti ir ekonomistų atžvilgiu. Gindami buržuazinę visuomenės tvarką prieš reakcionierius ir socialistus, ekonomistai ją gynė kaip tik kaip tvarką, labiausiai atitinkančią žmogaus prigimtį. Pastangos surasti abstraktų „gyventojų dėsni“ — ar jos kildavo iš socialistinės arba iš buržuazinės stovyklos, — buvo glaudžiai susijusios su pažiūra į „žmogaus prigimtį“, kaip į pagrindinę visuomenės mokslo sąvoką. Norint tuo įsitikinti, pakanka sulyginti čia priskirtiną Maltuso mokslą šiuo klausimu, iš vienos pusės, ir Godvino arba D. S. Milio veikalo pastabų autoriaus mokslą — iš antros. Ir Maltusas ir jo priešininkai vienodai ieško vieningo, taip sakant, absoliutinio, gyventojų dėsni. Šių laikų politinė ekonomija žiūri kitaip: ji žino, kad kiekviena visuomeninio vystymosi fazė turi **savo atskirą** gyventojų dėsni. Bet apie tai žemiau.

³ Šiuo atžvilgiu labai būdingas yra priekaištas, kurį Helvecijus daro Monteskjėi: „Savo knygoje apie Romos didybės ir žlugimo priežastis Monteskjė nepakankamai įvertino laimingų atsitiktinumų reikšmę šios valstybės istorijoje. Jis padarė klaidą, per daug įprastą mąstytojams, kurie nori viską išaiškinti, ir klaidą kabinetinių mokslininkų, kurie, užmiršdami žmonių prigimtį, tautų atstovams priskiria nekintamus politinius norus ir vienodus prin-

mu. Mokslas apie žmonių visuomenę turi tapti tokiu pat griežtu mokslu, kaip ir gamtos mokslas. Mes turime ištirti praėjusiojo žmonijos gyvenimo faktus, kad juose atrastume jos **progreso** dėsnius. **Ateitį** sugeba numatyti tik tas, kas suprato **praeitį**. Pa-teikdamas tokiu būdu visuomenės mokslo uždavinį, Sen-Simonas ėmėsi ypatingai tyrinėti Vakarų Europos istoriją, pradedant nuo Romos imperijos žlugimo. Kiek naujos ir plačios buvo jo pa-žiūros, matyti iš to, kad jo mokinys Og. Tjeris galėjo padaryti bemaž ištisą perversmą Prancūzijos istorijos tyrinėjime. Sen-Simonas laikėsi tos nuomonės, kad ir Gizó iš jo perėmęs savo pažiūras. Palikdami šį teorijos nuosavybės klausimą neišspręstą, pastebėsime, kad Sen-Simonas mokėjo toliau pasekti Europos visuomenių vidinio vystymosi spyruokles, negu jo laikų **istorikai-specialistai**. Antai, jeigu ir Tjeris, ir Minjė, ir Gizó nurodinėjo į turtinius santykius, kaip į visos visuomeninės santvarkos pagrinda, tai Sen-Simonas, nepaprastai ryškiai ir pirmąkart nušvietęs šių santykių istoriją naujojoje Europoje, nuėjo toliau, paklausęs save: kodėl gi kaip tik šie, o ne kurie nors kiti santykiai vaidina tokį svarbų vaidmenį? Atsakymo, jo manymu, reikia ieškoti **pramonės vystymosi poreikiuose**: „Iki XV šimtmečio pasaulietiška valdžia buvo bajorų rankose, ir tai buvo naudinga, nes bajorai tada buvo gambiausi pramonininkai. Jie vadovavo žemės ūkio darbams, o žemės ūkio darbai tada buvo vienintelė svarbių pramonės verslų rūšis“¹. Į klausimą, kadėl gi pramonės poreikiai žmonijos istorijoje turi tokią sprendžiamą reikšmę, Sen-Simonas atsakydavo: dėl to, kad gamyba yra kiekvienos visuomeninės sąjungos tikslas (le but de l'organisation sociale c'est la production). Jis teikė tokią reikšmę gamybai, kad tapatino tai, kas **naudinga**,

cipus. O tuo tarpu dažnai vienas žmogus savo nuožiūra vadovauja tiems svarbiems susirinkimams, kurie yra vadinami *senatais*“ („Pensées et réflexions“ CXL, „Oeuvres complètes de Helvétius“ III tome, Paris MDCCCXVIII.) („Mintys ir apmąstymai“ CXL, „Helvecijaus raštų pilnojo rinkinio“ III tome Paryžius MDCCCXVIII. — Red.). Ar tai neprimena jums, skaitytojau, madingos dabar Rusijoje „didvyrių ir minios“ teorijos? Palaukite, tolesnis dėstymas ne kartą dar parodys, kaip maža originalumo yra Rusijos „sociologijoje“.

¹ „Opinions littéraires, philosophiques et industrielles“, Paris 1825, pp. 144, 145; palygink taip pat „Catéchisme politique des industriels“ („Literatūrinės, filosofinės ir ekonominės pažiūros“, Paryžius 1825 m., 144, 145 psl. palygink taip pat „Politinį pramonininkų katekizmą“. — Red.).

su tuo, kas produktyvu (l'utile c'est la production) (kas naudinga — tai gamyba. — Red.) ir kategoriškai pareiškė, kad la politique... c'est la science de la production (politika... — tai mokslas apie gamybą. — Red.).

Atrodytų, jog logiška tokių pažiūrų raida turėjo Sen-Simoną nuvesti į tokią išvadą, kad gamybos dėsniai ir yra tie dėsniai, kurie gali gale nulemia visuomenės vystymąsi ir kurių tyrinėjimas turi sudaryti mąstytojo, besistengiančio numatyti ateitį, uždavinį. Vietomis jis tartum prisiartina prie šios minties, bet tik vietomis ir tik prisiartina.

Gamybai yra reikalingi darbo įrankiai. Gamta šių įrankių neduoda gatavų, juos išranda žmogus. Tam tikro įrankio išradimas ir net paprastas vartojimas suponuoja, kad gamintojas yra pasiekęs tam tikrą protinio išsivystymo laipsnį. Todėl „pramonės“ vystymasis atrodo esąs neabejotinas žmonijos protinio vystymosi rezultatas. Atrodo, kad nuomonė, „švietimas“ (lumières) ir čia yra vienintelis pasaulio valdovas. Ir juo labiau aiškėja svarbus pramonės vaidmuo, juo labiau, matyt, pasitvirtina ši XVIII amžiaus filosofų pažiūra. Sen-Simonas jos laikosi dar nuosekliau, kaip Prancūzijos švietėjai, nes, laikydamas idėjų kilimo iš pojūčių klausimą išspręstu, jis turi mažiau priežasčių susimąstyti dėl aplinkos įtakos žmogui. Pažinimo vystymasis jam yra pagrindinis istorinio judėjimo faktorius¹. Jis stengiasi atrasti šio vystymosi dėsnius, antai, jis nustato tą patį trijų fazių: **teologinės, metafizinės ir pozityvinės**, dėsni, kurį paskiau Ogiustas Kontas su dideliu pasisėkimu skelbė kaip savo paties „atradimą“². Bet ir šie

¹ Sen-Simonas nuveda idealistinę pažiūrą į istoriją iki kraštutinumo. Jam ne tik idėjos („principai“) yra paskutinis visuomeninių santykių pagrindas, bet svarbiausias vaidmuo tarp idėjų tenka „mokslinėms idėjoms“, — „mokslinei pasaulio sistemai“, iš kurių išplaukia religinės idėjos, kurios, savo ruožtu, sąlygoja dorovines žmonių sąvokas. Tai — intelektualizmas, tuo pat metu viešpataująs ir Vokietijos filosofų tarpe, bet įgaunąs jų veikaluose visai kitą pavidalą.

² Litrė smarkiai sukilo prieš Giubarą, kada tasai nurodė į šį... pasiskolinimą. Jis priskyrė Sen-Simonui tik „dviejų fazių dėsni“: teologinės ir mokslinės. Pateikdamas šią Litrės nuomonę, Flintas pastebi: „Jis teisus, sakydamas, kad trijų fazių dėsni nėra minimas nė viename iš Sen-Simono veikalų“ („Philosophy of History in France and Germany“, Edinburgh and London MDCCCLXXIV, p. 158) („Filosofijos istorija Prancūzijoje ir Vokietijoje“,

dėsniai jo, galų gale, yra aiškinami žmogaus prigimties sąvybėmis. „Visuomenė susideda iš individų, — sako jis, — todėl visuomeninio proto vystymasis gali būti tik individualinio proto vystymosi atgaminimas didesniu mastu“. Remdamasis šiuo pagrindiniu teiginiu, jis mano savo visuomeninio vystymosi „dėsnius“ esant galutinai išaiškintus ir įrodytus kiekvieną kartą, kai jam pavyksta rasti individo išsivystyme vykusią jiems patvirtinti analogiją. Jis, pavyzdžiui, teigia, kad **valdžios** vaidmuo visuomeniniame gyvenime ilgainiui sumažės iki **nulio**¹. Palaipsniškas, bet užtat nuolatinis šio vaidmens mažėjimas yra vienas iš žmonijos vystymosi dėsnų. Kaip gi jis šį dėsnį įrodo? Svarbiausias jo naujasis argumentas yra nurodymas į individualių žmonių vystymąsi: pradinėje mokykloje vaikas privalo visiškai klausyti vyresniųjų; vidurinėje ir aukštojoje — **klusnumo** elementas palaipsniui užima mažiau svarbią vietą, kad galutinai užleistų vietą **savarankiškai** veiklai subrendėlio amžiuje. Kad ir kaip kas žiūrėtų į „valdžios“ istoriją, kiekvienas dabar sutiks, jog čia, kaip ir visur, palyginimas — ne įrodymas. Kiekvieno tam tikro **nedalomojo** embriologinis išsivystymas (**ontogenezė**) teikia daug analogijų su tos rūšies, kuriai šis nedalomasis priklauso, istorija: **ontogenezė** duoda daug svarbių nurodymų dėl **filogenezės**. Bet ką mes dabar pasakytume apie biologą, kuris sumanytų teigti, kad ontogenezėje reikia ieškoti filogenezės paskutinio išaiškinimo? Šių laikų biolo-

Edinburgas ir Londonas, MDCCCLXXIV, 158 psl. — Red.). Šiai pastabai mes priešpastatysime šį išrašą iš Sen-Simono: „Koks astronomas, fizikas, chemikas ar fiziologas nežino, kad žmogaus protas kiekvienoje mokslo šakoje, prieš pereidamas nuo grynai teologinių idėjų prie pozityvių, ilgai laikosi metafizikos? Ar nesusidaro kiekvienam, kas studijavo mokslų istoriją, tvirtas įsitikinimas tuo, kad ši tarpinė būklė perėjimui yra naudinga ir griežtai neišvengiama?“ („Du système industriel“, Paris MDCCCXXI, préface, pp. VI—VII) („Apie pramonės sistemą“, Paryžius, MDCCCXXI, pratarinė, VI—VII psl. — Red.). Trijų fažų dėsnis Sen-Simono akyse turėjo tokią svarbą, kad jis buvęs pasirengęs juo aiškinti grynai politinius reiškinius, pavyzdžiui, „legistų ir metafizikų“ viešpatavimą Prancūzijos revoliucijos metu. Flintui būtų nesunku buvęs tai „atrastai“, atidžiai perskaičius Sen-Simono veikalus. Bet, deja, kur kas lengviau parašyti mokslinę žmonijos minties istoriją, negu ištirti tikrą jos vystymosi eigą.

¹ Šią mintį paskiau perėmė iš jo ir sudarkė Prudonas, pagrindęs ją savo anarchijos teoriją.

vija kaip tik elgiasi atvirkščiai: ji aiškina embriologinę **nedalomojo** istoriją **rūšies** istorija.

Apeliavimas į žmogaus prigimtį teikė visiems visuomeninio vystymosi „dėsniams“, suformuluotiems tiek paties Sen-Simono, tiek ir jo mokinių, labai savotišką išvaizdą.

Ji įviliodavo ir juos į užburtą ratą. — **Žmonijos istorija yra aiškinama jos prigimtimi.** Bet iš kur mes pažįstame žmogaus prigimtį? **Iš istorijos.** Aišku, kad besisukant šiame rate, negalima suprasti nei žmogaus prigimties, nei jo istorijos, o galima daryti tik vienas ar kitas atskiras, daugiau ar mažiau galias pastabas dėl vienos ar kitos visuomeninių reiškinių srities. Sen-Simonas padarė keletą taiklių, kartais iš tiesų genialių pastabų, bet svarbiausias jo tikslas, surasti „politikai“ tvirtą mokslinį pagrindą, liko nepasiektas.

„Aukščiausias žmonijos proto progreso dėsnis, — sako Sen-Simonas, — pajungia sau viską, viskam viešpatauja; žmonės jam yra tik įrankiai... Ir nors ši jėga (t. y. šis dėsnis) kyla iš mūsų (dérive de nous), mes tiek pat mažai galime iš jos įtakos išsivaduoti arba ją sau pajungti, kaip savo nuožiūra pakeisti veikimą jėgos, kuri verčia žemę suktis aplink saulę. Mes tik ir tegalime sąmoningai nusilenkti šiam dėsniui (mūsų tikrajai apvaizdai), suprasdami tą judėjimą, kurį jis mums nustato, užuot aklai jam nusilenkę. Pastebėsime, tarp ko kita, kad kaip tik tai ir bus žingsnis pirmyn, kurį lemta nužengti mūsų amžiaus filosofinei sąmonei“¹.

Taigi, žmonija yra visiškai pajungta savo pačios protinio vystymosi dėsniui; jo įtakos ji negalėtų išvengti net ir tuo atveju, jeigu ji to panorėtų. Panagrinėkime atidžiau šį dėsni ir, vaizdumui, paimsime trijų fazių dėsni. Žmonija ėjo nuo teologinio galvojojimo į metafizinį, nuo metafizinio į pozityvinį. Šis dėsnis veikė su mechanikos dėsnių jėga.

Labai gali būti, jog tai taip ir yra, bet kyla klausimas, kaip suprasti tą mintį, kad žmonija, **net ir norėdama**, nebūtų galėjusi pakeisti šio dėsnio veikimo? Ar tai reiškia, jog ji nebūtų galėjusi išvengti metafizikos net ir tuo atveju, jeigu ji būtų suvokusi

¹ „L'organisateur“ („Organizatorius“. — **Red.**) 119 psl. Sen-Simono raštų IV t., sudaręs Sen-Simono ir Anfantenio raštų pilno rinkinio XX tomą.

pozityvinio galvojimo pirmenybes dar teologinio laikotarpio pa-
baigoje? Aišku — ne; o jei ne, tai ne mažiau aišku, jog yra
kažkoks neaiškumas pačioje Sen-Simono pažiūroje į protinio
vystymosi dėsningumą. Kas gi sudaro šį neaiškumą? Iš kur jis
kyla?

Jį sudaro **pats dėsnių pastatymas priešpriešiais norui pakeisti
jo veikimą**. Jei žmonijoje atsirado toks noras — jis pats sudaro
jos protinio vystymosi istorijos faktą, ir dėsnis turi apimti šį fak-
tą, o ne susikirsti su juo. Kol mes manome tokį susikirtimą
esant galimą, mes dar nesame išsiaiškinę pačios dėsnių sąvokos,
ir mes būtinai pakliūsime į vieną iš dviejų kraštutinių: arba
mes pamesime dėsningumo požiūrį ir laikysimės **pageidaujamų**
bės požiūrio, arba visiškai išleisime iš mūsų akiračio pageidauja-
mybę, — tikriaus sakant, kas tam tikros epochos žmonių **pageidau-**
jama, — ir tuo suteiksime **dėsniui** kažkokį mistinį atspalvį, pa-
versime jį į kažkokį fatumą. Kaip tik toks fatumas Sen-Simonui
ir aplamai utopistams, kiek jie kalba apie dėsningumą, yra „dės-
nis“. Ta proga pastebėsime, jog kada Rusijos „subjektyvieji so-
ciologai“ išeina į žygį „asmenybės“, „idealų“ ir kitų gerų dalykų
ginti, jie kariauja kaip tik **su utopišku** neaiškiu, nepilnu ir dėl to
nepagrįstu mokslu apie „natūralią dalykų eigą“. Mūsų sociologai
tartum net ir negirdėjo, kas yra **šiuolaikinė visuomenės istorijos
proceso dėsningumo mokslinė sąvoka**.

Iš kur atsirado utopinis neaiškumas dėsningumo sąvokoje? Jis
kilo iš mūsų jau nurodyto pagrindinio trūkumo tos pažiūros į
žmonijos vystymąsi, kurios laikėsi utopistai, — ir, kaip mes jau
žinome, ne jie vieni. Žmonijos istorija buvo aiškinama žmogaus
prigimtimi. Jei jau yra duota ši prigimtis, duoti ir istorinio vys-
tymosi dėsniai, duota, kaip pasakytų Hegelis, an sich jau visa
istorija. Žmogus taip pat mažai gali kištis į savo vystymosi eigą,
kaip mažai jis gali liautis buvęs žmogumi. Vystymosi **dėsnis**
pasireiškia apvaizdos pavidalu.

Tai — istorinis fatalizmas, atsirandęs kaip rezultatas mokslo,
kuriam pažinimo laimėjimai, — vadinasi, sąmoninga žmogaus
veikla, — buvo pagrindinė istorinio vystymosi spyruoklė.

Bet eikime toliau.

Jei raktas istorijai suprasti yra įgyjamas tyrinėjant žmogaus
prigimtį, tai man svarbu ne tiek faktiškas istorijos tyrinėjimas,

kiek teisingas kaip tik šios prigimties supratimas. Jei esu įsigijęs teisingą pažiūrą į ją, aš prarandu beveik bet kurį interesą visuomeniniam gyvenimui, **koks jis yra**, ir sutelkiu visą savo dėmesį į visuomeninį gyvenimą, **koks jis turi būti pagal žmogaus prigimtį**. Fatalizmas istorijoje nė kiek nekliudo utopiniam nusistatymui tikrovės atžvilgiu praktikoje. Priešingai, jis padeda jam, nutraukdamas mokslinio tyrinėjimo siūlą. **Fatalizmas, apleičiamas, neretai žengia ranka rankon su kraštutiniausiu subjektyvizmu**. Fatalizmas labai dažnai skelbia savo paties nuotaiką neišvengiamu istorijos dėsniu. Kaip tik apie fatalistus galima pasakyti poeto žodžiais:

„Was sie den Geist der Geschichte nennen
Ist nur der Herren eigner Geist“.
(Tai, ką jie vadina istorijos dvasia,
Yra tik šių ponų sava dvasia. — Red.)

Sensimonistai teigė, kad toji visuomeninio produkto dalis, kuri tenka svetimo darbo išnaudotojams, palaipsniui mažėjanti. Toks mažėjimas jų akyse buvo svarbiausias ekonominio žmonijos vystymosi dėsnis. Įrodymui jie rėmėsi palaipsnišku **procento ir žemės rentos** mažėjimu. Jeigu jie būtų šiuo atveju vadovavęsi griežta mokslinio tyrinėjimo metodais, jie būtų turėję rasti jų nurodomo reiškinio ekonomines priežastis, ir tam jiems būtų reikėję atidžiai ištirti gamybą, reprodukciją ir produktų paskirstymą. Jeigu jie tai būtų padarę, jie, gal būt, būtų pamatę, kad procento ar net žemės rentos mažėjimas, jei tai tikrai yra, visai dar neįrodo savininkų dalies sumažėjimo. Tada jų ekonominis „dėsnis“, žinoma, būtų gavęs visiškai kitą suformulavimą. Bet jiems tai kuo mažiausiai rūpėjo. Įsitikinimas iš žmogaus prigimties išplaukiančių paslaptinių dėsnių visagalybe nukreipė jų minties darbą visiškai į kitą pusę. Tendencija, ligi šiol vyravusi istorijoje, ateityje gali būti tik sustiprėti, — sakė jie, — nuolatinis išnaudotojų dalies mažėjimas neišvengiamai pasibaigs visišku jos išnykimu, t. y. pačios išnaudotojų klasės išnykimu. Tatai numatydami, mes dabar pat turime sugalvoti naujas visuomeninės santvarkos formas, kuriose jau visai nebus vietos išnaudotojams. Remiantis kitomis žmogaus prigimties savybėmis matyti, kad tos formos turi būti tokios ir tokios... Visuomeninio pertvarkymo planas paruošia-

mas labai greitai: nepaprastai svarbi mokslinė mintis apie visuomeninių reiškinių dėsningumą baigiasi pora utopiškų receptų...

Tokie receptai buvo tuometinių utopistų laikomi svarbiausiu mąstytojo uždaviniu. Vienas ar kitas politinės ekonomijos teiginys pats savaime yra nesvarbus. Jis įgyja reikšmės atsižvelgiant į tas praktiškas išvadas, kurios iš jo išplaukia. Ž.-B. Sejus ginčijasi su Rikardu dėl to, kas nulemia prekių **mainomąją vertę**. Labai gali būti, jog specialistų požiūriu tai yra svarbus klausimas. Bet dar svarbiau žinoti, kas turi nulemti vertę, o apie tai specialistai, deja, ir negalvoja. Pagalvokime mes už specialistus. Žmogaus prigimtis mums aiškiai sako tai ir tai. Jei mes pradėdame įsiklausyti į jos balsą, mes stebėdamiesi matome, kad specialistų akyse svarbus ginčas iš esmės yra ne labai svarbus. Galima sutikti su Sejum, nes iš jo teiginių išplaukia išvados, kurios visai sutinka su žmogaus prigimties reikalavimais. Galima sutikti ir su Rikardu, nes ir jo pažiūros, būdamos teisingai išaiškintos ir papildytos, gali tikrai sustiprinti šiuos reikalavimus. Taip utopinė mintis drąsiai įsikiša į tuos mokslinius ginčus, kurių reikšmė jai lieka tamsi. Taip išmokslinti ir iš prigimties didelių gabumų žmonės, pavyzdžiui Anfantenas, sprendė ginčijamus tuometinės politinės ekonomijos klausimus.

Anfantenas parašė nemaža politinės ekonomijos studijų, kurių negalima laikyti rimtu mokslo indėliu, bet kurių negalima ir ignoruoti, kaip tai ligi šiol daro politinės ekonomijos ir socializmo istorikai. Anfantenas ekonominiai kūriniai turi savo reikšmę kaip įdomi fazė socialistinės minties vystymosi istorijoje. Bet kaip jis žiūri į ekonomistų ginčus, pakankamai parodo šis pavyzdys.

Yra žinoma, kad Maltusas atkakliai ir, beje, labai nevykusiai stengėsi nuginčyti Rikardo rentos teoriją. Anfantenas mano, kad tiesa, tikrai sakant, yra pirmojo pusėje, o ne antrojo. Bet jis neginčija ir Rikardo teorijos: jis nemano tai esant reikalinga. Jo nuomone, „visi samprotavimai apie rentos prigimtį ir apie tikrą reliatyvų dalies, kurią atima savininkas iš darbininko, didėjimą ar mažėjimą, turėtų būti suvedami į vieną klausimą: kokia yra prigimtis tų santykių, kurie turi visuomenės interesais egzistuoti tarp nuo darbų nutolusio gamintojo (taip Anfantenas vadina žemvaldžius) ir aktyvaus gamintojo (t. y. fermerio)? Kai šie santykiai pasidarys žinomi, pakaks išaiškinti tas priemones, kurios padės

tokius santykius nustatyti; kartu reikės atsižvelgti ir į šiuolaikinę visuomenės būklę; bet vis dėlto bet koks kitas klausimas (t. y. be klausimo, iškelto aukščiau) būtų antraeilis ir tik kliudyti tas kombinacijas, kurios turi padėti minėtas priemones pavartoti¹.

Svarbiausias politinės ekonomijos, kurią Anfantenas verčiau norėtų vadinti „**filosofine pramonės istorija**“, uždavinys yra nurodyti tiek gamintojų įvairių sluoksnių, savitarpio santykius, tiek ir visos gamintojų klasės santykius su kitomis visuomenės klasėmis. Šie nurodymai turi būti pagrįsti istorinio pramoninės klasės vystymosi tyrinėjimu, ir tokio tyrinėjimo pamatą turi sudaryti „**rauja žmonių giminės sąvoka**“, t. y. kitais žodžiais tariant, žmogaus prigimties sąvoka².

Rikardo rentos teorijos ginčijimas pas Maltusą glaudžiai buvo susijęs su labai žinomos, — kaip pas mus dabar sako, — vertės darbinės teorijos ginčijimu. Mažai besigilindamas į ginčo esmę, Anfantenas skuba išspręsti jį utopišku Rikardo rentos mokslo papildymu (kaip pas mus dabar sako, **pataisa**): „Jei mes šią teoriją gerai suprantame, — sako jis, — tai, rodos, reikėtų prie jos pridėti, kad... dirbantieji kai kuriems žmonėms moka (t. y. moka rentos pavidalu) už poilsį, kuriuo anie naudojami, už teisę naudotis gamybos priemonėmis“.

Dirbančiaisiais Anfantenas čia supranta taip pat, ir net pirmiausia, fermerius-įmonininkus. Tai, ką jis sako apie jų santykius su žemvaldžiais, yra visai teisingai. Bet jo „pataisoje“ viskas yra suvedama į tai, kad daug griežčiau būtų išreikštas ir Rikardui puikiai žinomas reiškinys. Be to, šis griežtas išreiškimas (A. Smitas kartais dar griežčiau išsireiškia) ne tik neišsprendžia nei vertės, nei rentos klausimo, o visiškai jį pašalina iš Anfantenos akiračio. Bet jam šių klausimų ir nebuvo; jį domino išimtinai ateities visuomeninė santvarka; jam buvo svarbu įtikinti skaitytoją tuo, kad **neturi** egzistuoti privatinė gamybos priemonių nuo-

¹ Straipsnyje „*Considérations sur la baisse progressive du loyer des objets mobiliers et immobiliers*“, „*Le Producteur*“, v. I, p. 564 („Samprotavimai apie progresyvų mažėjimą nuomos mokesčio už kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą“, „*Gamintojas*“, I t., 564 psl. — **Red.**).

² Žr. ypatingai straipsnį „*Considérations sur les progrès et l'économie politique*“, „*Le Producteur*“, v. IV („Samprotavimai apie progresą ir politinę ekonomiką“, „*Gamintojas*“, IV t. — **Red.**).

savybė. Anfantenas tiesiog sako, kad jei nebūtų tokios rūšies praktinių klausimų, tai visi moksliniai ginčai dėl vertės būtų paprastas ginčas dėl žodžių. Tai yra, taip sakant, **subjektyvusis metodas** politinėje ekonomijoje.

Utopistai niekur tiesiai šio „metodo“ nerekomendavo. Bet kad jie buvo labai į jį linkę, įrodoma, be ko kita, tuo, jog Anfantenas prikašiojo Maltusui (!) per didelį **objektyvumą**. Objektyvumas buvęs, girdi, svarbiausias šio rašytojo trūkumas. Kas yra susipažinęs su Maltuso veikalais, tas žino, jog kaip tik objektyvumas (kuris būdingas, pvz., Rikardu!) ir buvo visada svetimas „Potyrio apie gyventojų dėsni“ autoriui. Mes nežinome, ar skaitė Anfantenas patį Maltusą (viskas verčia manyti, kad, pavyzdžiui, Rikardo pažiūros buvo jam žinomos tik iš tų išrašų, kuriuos iš jo darė Prancūzijos ekonomistai), bet jei ir būtų skaitęs, tai kažin ar jis būtų jas įvertinęs pagal jų tikrą vertę, kažin ar jis būtų sugebėjęs parodyti, kad tikrovė prieštarauja Maltusui. Susirūpinęs samprotavimais apie tai, kas turėjo būti, Anfantenas neturėjo nei laiko, nei noro atidžiai gilintis į tai, kas yra. „Tamsta teisybės, — buvo pasirengęs jis pasakyti pirmajam sutiktajam sikofantui, — šių laikų visuomeniniame gyvenime reikalai vyksta kaip tik taip, kaip Tamsta aprašai, bet Tamsta perdaug **objektyvus**; pažvelk į klausimą humanišku požiūriu, ir Tamsta pamatysi, jog mūsų visuomeninis gyvenimas turi būti iš naujo pertvarkytas“. Utopinis diletantizmas yra priverstas daryti teorines nuolaidas kiekvienam, daugiau ar mažiau mokytam buržuazinės tvarkos gynėjui. Utopistas, norėdamas užtušuoti jam kylantį savo bejėgiškumo supratimą, pasiguodžia, prikašiodamas savo priešininkams objektyvumą: sakysime, girdi, kad jūs esate mokytesni už mane, bet užtat aš esu geresnis. Utopistas nesugriauna mokytų buržuazijos gynėjų teorijų; jis tik daro prie jų teorijų „pastabas“ ir „pataisas“. Tokia pat, visiškai utopiška, pažiūra į visuomenės mokslą akylam skaitytojui krinta į akis kiekviename „subjektyviųjų“ sociologų veikalų puslapyje. Mums dar daug teks apie ją kalbėti. Kol kas pateiksime du ryškius pavyzdžius. 1871 metais išėjo vėlionies N. Ziberio disertacija: „Rikardo vertybės ir kapitalo teorija ryšium su vėlesniais papildymais ir išaiškinimais“. Pratarmėje autorius palankiai, bet tik prabėgom, kalba apie p. J. Žukovskio straipsnį „Smito kryptis ir pozityvizmas ekonomijos moksle“ (šis

straipsnis buvo pasirodęs dar žurnale „Sovremennik“ 1864 m.). Dėl šio prabėgom pareikšto atsiliepimo p. Michailovskis pastebi: „Man malonu prisiminti, kad straipsnyje „Dėl J. G. Žukovskio literatūrinės veiklos“ aš labai teisingai įvertinau mūsų ekonomisto nuopelnus. Aš būtent nurodžiau, kad p. Žukovskis seniai jau pareiškė mintį, kad reikia grįžti prie politinės ekonomijos šaltinių, kuriuose yra visi duomenys pagrindiniams mokslo klausimams teisingai išspręsti, — duomenys, kuriuos visiškai iškreipė šių laikų mokyklinė politinė ekonomija. Bet aš tada pat nurodžiau, kad šios idėjos, kuri vėliau stipriose Karlo Markso rankose pasirodė tiek vaisinga, „pirmojo užėmimo“ teisės garbė, rusų literatūroje priklauso ne p. Žukovskiui, o kitam rašytojui, autoriui straipsnių: „Ekonominė veikla ir įstatymų leidyba“ („Sovremennik“ 1859 m.), „Kapitalas ir darbas“ (1860 m.), pastabų prie Milio veikalo ir kt. Be vyresniškumo laiko atžvilgiu, skirtumas tarp šio rašytojo ir p. Žukovskio gali būti pavaizduotas šitaip. Jei, pavyzdžiui, p. Žukovskis smulkiai ir griežtai moksliskai, net kiek pedantiškai, įrodinėja, kad darbas yra vertybės matas ir kad kiekvieną vertybę gamina darbas, tai minėtųjų straipsnių autorius, neišleisdamas iš akių teorinės reikalo pusės, labiausiai pabrėžia loginę praktinę išvadą iš jos: kiekviena vertybė, būdama gaminama ir matuojama darbu, turi priklausyti darbui“¹. Nereikia būti dideliu politinės ekonomijos žinovu, norint žinoti, kad „pastabų prie Milio veikalo autorius“ visai nesuprato tos vertės teorijos, kuri paskui taip puikiai buvo išvystyta „stipriose Markso rankose“. Ir kiekvienas žmogus, kuris žino socializmo istoriją, supranta, **kodėl** šis autorius, priešingai p. Michailovskio įtikinėjimui, kaip tik „išleido iš akių teorinę reikalo pusę“ ir susiviliojo samprotavimais apie tai, kokia norma turi būti mainomi produktai gerai sutvarkytoje visuomenėje. Pastabų prie Milio veikalo autorius žiūrėjo į ekonominius klausimus **utopisto** požiūriu. Jo metu tai buvo visiškai natūralu. Bet labai keista, kad p. Michailovskis nesugebėjo persiskirti su šiuo požiūriu septyniasdešimtais metais (nepersiskyrė ir vėliau, kitaip jis būtų pataisęs savo klaidą naujajame savo raštų leidime), kada lengva įsigyti, net iš populiarių veikalų, daug

¹ N. K. Michailovskio raštai, II t., 2-sis leid., S.-Peterburgas 1888 m., 239—240 psl.

teisingesnę pažiūrą į dalykus. P. Michailovskis nesuprato, ką pasakė apie vertybę „pastabų prie Milio veikalo autorius“. Tai įvyko dėl to, kad ir jis „išleido iš akių teorinę reikalo pusę“, susiviliojęs „logine praktine išvada iš jos“, t. y. samprotavimu, kad „kiekviena vertybė turi priklausyti darbui“. Mes jau žinome, kad susiviliojimas praktinėmis išvadomis visada žalingai atsiliepdavo teoriniams utopistų samprotavimams. O kaip sena yra „išvada“, suglumijusi p. Michailovskį, parodo toji aplinkybė, kad ją iš Rikardo vertės teorijos darė dar **Anglijos dvidešimtųjų metų utopistai**. Bet p. Michailovskis kaip utopistas nesidomi net utopijų istorija.

Kitas pavyzdys: ponas V. V. 1882 metais šitaip aiškino savo knygos „Kapitalizmo likimas Rusijoje“ pasirodymą:

„Pateikiamas rinkinys yra sudarytas iš straipsnių, spausdintų įvairiuose žurnaluose. Leisdami juos atskiru leidiniu, mes suteikėme jiems tik išorinį vieningumą, šiek tiek kitaip išdėstėme medžiagą, išmetėme pasikartojimus (toli gražu ne visus; jų labai daug liko V. V. knygoje. — **G. P.**). Jų turinys pasiliko koks buvęs; naujų faktų bei argumentų pateikta nedaug, ir jei mes vis dėlto drįstame savo rašinius skaitytojo dėmesiui pateikti antrą kartą, tai tą darome vieninteliu tikslu — vienu metu puldami su visu arsenalu jo pasaulėžiūrą, priversti inteligentiją atkreipti dėmesį į iškeltąjį klausimą (vaizdas: p. V. V. „su visu arsenalu“ puola skaitytojo pasaulėžiūrą ir įbauginta inteligentija kapituliuoja, atkreipia dėmesį ir t. t. — **G. P.**), paskatinti mūsų mokslininkus ir prisiekusius kapitalizmo ir liaudininkystės publicistus tyrinėti Rusijos ekonominio vystymosi dėsni — visų kitų šalies gyvenimo pasireiškimų pagrindą. Nežinant šio dėsniu, neįmanoma sisteminga ir sėkminga visuomeninė veikla, o viešpataujančios pas mus pažiūros apie artimiausią Rusijos ateitį vargiai gali būti pavadintos dėsniu (**pažiūros... gali būti pavadintos dėsniu?!**) ir kažin ar gali duoti praktinei pasaulėžiūrai tvirtą pagrindą“. (Pratarmė, 1 psl.)

1893 metais tas pat p. V. V., suspėjęs jau pasidaryti „prisiekusiuoju“ — nors, deja! vis dar ne „mokytu“ — liaudininkystės publicistu, pasirodo jau besąs tolimas nuo minties, kad ekonominio vystymosi dėsnis sudaro „visų kitų šalies gyvenimo pasireiškimų pagrindą“. Dabar jis „su visu arsenalu“ puola „pasaulėžiūrą“

žmonių, turinčių tokią „pažiūrą“, dabar jis mano, kad šioje „pažiūroje istorinis procesas, vietoj žmogaus padarinio, pavirsta į gaminančią jėgą, o žmogus — į jo paklusnų įrankį“¹; dabar jis laiko socialinius santykius „žmogaus dvasinio gyvenimo padariniu“² ir nepaprastai įtariamai žiūri į visuomeninių reiškinių dėsningumo mokslą, priešpastatydamas jam „istorijos profesoriaus N. I. Karejevo mokslinę istorijos filosofiją“ (supraskite, tautos, ir pasiduokite, nes su mumis pats p. profesorius!)³.

Koks, su dievo pagalba, posūkis! Dėl ko jis kilo? O štai dėl ko. 1882 metais p. V. V. ieškojo „ekonominio Rusijos vystymosi dėsnių“, manydamas, kad šis dėsnis bus tik jo, p. V. V., „idealų“ mokslinė išraiška. Jis net buvo įsitikinęs tokį „dėsnių“ suradęs, būtent negyvo gimusio Rusijos kapitalizmo „dėsnių“. Bet po to jis ne veltui išgyveno ištisus vienuolika metų. Jis turėjo, nors ir patylomis, prisipažinti, kad negyvas gimęs kapitalizmas vis labiau ir labiau vystosi. Išėjo taip, kad kapitalizmo vystymasis pasidarė bene neginčijamiausiu „Rusijos ekonominio vystymosi dėsniu“. Ir štai p. V. V. pasiskubino savo „filosofijos istoriją“ išversti išvirkščiai: jis, ieškojęs „dėsnių“, ėmė sakyti, kad toks ieškojimas yra visiškai tuščias laiko leidimas. Rusijos utopistas norėtų pasiremti „dėsniu“; bet jis tuojau pat išsižada jo, kaip Petras Jėzaus, jei tik „dėsnis“ prieštarauja tam „idealui“, kurį jis turi paremti ne tik iš baimės, bet ir iš sąžinės. Beje, p. V. V. ir dabar ne visiems laikams susikivirčiojo su „dėsniu“. „Natūralus siekimas sisteminti pažiūras turėtų paveikti Rusijos inteligentiją sudaryti savarankišką ekonominių santykių evoliucijos schemą, atitinkančią mūsų šalies vystymosi reikmes ir sąlygas; ir toks darbas, be abejonės, bus padarytas netolimoje ateityje“. („Mūsų kryptys“, 114 psl.). „Sudarydama“ savo „savarankišką schemą“, Rusijos inteligentija, matyt, dirbs tą patį darbą, kurį buvo dirbęs p. V. V. „Kapitalizmo likime“, ieškodamas „dėsnių“. Kai schema bus surasta, — o p. V. V. dievagojasi ją rasiąs netolimiausioje ateityje, — mūsų autorius taip pat iškilmingai susitaikys su dėsningumu, kaip evangelijos tėvas susitaikė su savo paklydusiu sūnumi.

¹ „Mūsų kryptys“, S.-Peterburgas 1893 m., 138 psl.

² Ten pat, 9, 13, 140 ir daugelis kitų psl.

³ Ten pat, 143 ir kt. psl.

Juokdariai! Savaimė suprantama, kad net tuo metu, kada p. V. V. vis dar ieškojo „dėsni“, jis dar aiškiai nenusimanė, kokią prasmę turi šis žodis, kai jis taikomas visuomeniniams reiškiniams. Jis žiūrėjo į „dėsni“, kaip į jį žiūrėjo dvidešimtųjų metų utopistai. Tik tuo ir galima paaiškinti tai, kad jis tikėjosi atrasiąs **vienos šalies** — Rusijos vystymosi dėsnį. Bet kodėl jis primeta savo mąstymo metodus Rusijos marksistams? Jis klysta manydamas, kad jie savo visuomeninių reiškinių dėsningumo supratime nenuėjo toliau už utopistus. O kad jis taip mano, parodo visi jo prieštara-
vimai prieš juos. Bet ir ne jis vienas taip mano; taip mano pats „istorijos profesorius“ p. Karejevas; taip mano visi „marksizmo“ priešininkai. Pradžioje jie priskirs marksistams utopišką pažiūrą į visuomeninių reiškinių dėsningumą, o paskui daužo šią pažiūrą su daugiau ar mažiau abejotinu pasisekimu. Tikra kova su vėjo malūnais!

Beje, apie mokytą „istorijos profesorių“. Štai kokiais posakiais jis rekomenduoja subjektyvųjį požiūrį į istorinį žmonijos vystymąsi: „Jei istorijos filosofijoje mes domimės progreso klausimu, tai tuo pačiu duodamas mokslo esminio turinio, jo faktų ir jų sugrupavimo pasirinkimas. Bet faktų negalima nei sugalvoti, nei pastatyti į sugalvotus santykius (vadinasi, nei pasirinkime, nei sugrupavime neturi būti nieko savavališko? Vadinasi, grupavimas turi visiškai atitikti objektyvią tikrovę? Taip! Klausykite!), ir istorijos eigos atvaizdavimas tam tikru požiūriu liks objektyvus atvaizdavimo tikrumo prasme. Čia scenoje pasirodo kitos rūšies subjektyvizmas: kūrybinė sintezė gali sukurti ištisą idealų normų pasaulį, pasaulį to, kas turi būti, tiesos ir teisingumo pasaulį, su kuriuo bus palyginama tikroji istorija, t. y. objektyvus jos eigos atvaizdavimas, sugrupuotas tam tikru būdu esminių permainų žmonijos gyvenime požiūriu. Šio palyginimo pagrindu atsiranda istorinio proceso įvertinimas, kuris betgi taip pat neturi būti savavališkas. Reikia įrodyti, kad sugrupuoti faktai, kaip jie yra mums duoti, tikrai turi tą reikšmę, kurią mes jiems skiriame, laikydami tam tikro požiūrio, priėmę tam tikrą kriterijų jiems įvertinti“.

Ščedrino „garbingas Maskvos istorikas“, besigirdamas savo objektyvumu, sako: man vis tiek, ar Jaroslavas Iziaslavą sumušė, ar Iziaslavas Jaroslavą. P. Karejevui, sukūrusiam sau „ištisą

idealų normų pasaulį, pasaulį to, kas turi būti, tiesos ir teisingumo pasaulį“, tokios rūšies objektyvumas yra svetimas. Jis prijaučia, sakysim, Jaroslavui, ir nors jis neleis sau jo pralaimėjimo vaizduoti kaip jo pergalę („faktai negali būti išgalvoti“), bet jis pasilieka sau brangią teisę išlieti ašarą-kitą dėl Jaroslavo liūdno likimo, negali susilaikyti nekeikęs jo nugalėtojo, Iziaslavo. Sunkų ką nors pasakyti prieš **tokį** „subjektyvizmą“. Bet be reikalo p. Karejevas vaizduoja jį tokį nublukusį ir dėl to nepavojingą. Taip jį vaizduoti — reiškia nesuprasti tikros jo prigimties, skandinti jį sentimentalios frazeologijos vandenyje. Iš tikrųjų, skiriamasis „subjektyviųjų“ mąstytojų bruožas yra tas, kad „pasaulis to, kas turi būti, tiesos ir teisingumo pasaulis“ jiems neturi jokio ryšio su objektyviąja istorinio vystymosi eiga: čia — „**kas turi būti**“, ten — „**kas yra**“, ir šias dvi sritis vieną nuo kitos skiria ištisa praraja, — toji praraja, kufi dualistų pažiuose skiria materialinį pasaulį nuo dvasinio pasaulio. XIX šimtmečio visuomenės mokslo uždavinys, tarp kita ko, buvo pastatyti per šią, matyt, bedugnę prarają tiltą. Kol mes nepastatysime šio tilto, tol mes neišvengiamai užmerksime akis į tai, **kas yra**, sutelkę visą savo dėmesį į tai, „**kas turi būti**“ (kaip tai darė, pavyzdžiui, sensimonistai), dėl ko, suprantama, tik užtruks to, „**kas turi būti**“ įgyvendinimas, nes bus sunkiau įgyti į tai teisingą pažiūrą.

Mes jau žinome, kad restauracijos laikų istorikai, priešingai XVIII šimtmečio švietėjams, žiūrėjo į kiekvienos šalies politines institucijas kaip į jos civilinės buities rezultatą. Ši naujoji pažiūra tuo metu tiek buvo paplitusi ir sustiprėjusi, kad taikant praktikos klausimams, siekdavo keistų, dabar jau mums beveik nesuprantamų kraštutinumų. Taip Ž.-B. Sejus teigė, jog politiniai klausimai neturi rūpėti ekonomistui, todėl kad liaudies ūkis vienodai gerai gali vystytis net diametraliai priešingose politinėse santvarkose. Šią Sejaus mintį Sen-Simonas pagiria, tiesa, įdėdamas į ją kiek gilesnį turinį. Visi XIX šimtmečio utopistai, išskyrus labai nedaugelį, irgi yra tokios pažiuos į „politiką“.

Teoriškai ši pažiūra yra klaidinga dviem atžvilgiais. Pirma, žmonės, kurie jos laikėsi, pamiršdavo, kad visuomeniniame gyvenime, kaip ir visur, kur mes turime reikalo su **procesu**, o ne su atskiru reiškiniu, pasekmė, savo ruožtu, tampa priežastim, o priežastis pasirodo esanti pasekmė; trumpiau tariant, jie čia pames-

davo, labai ne laiku, tą patį **sąveikos** požiūrį, kuriuo kitais atvejais, ir taip pat ne laiku, buvo apribojama jų analizė; antra, jei **politiniai** santykiai yra **socialinių** pasekmė, tai nesuprantama, kuriuo būdu visiškai skirtingas pasekmės (diametraliai priešingo pobūdžio politinės institucijas) gali sukelti viena ir toji pat priežastis — vienoda „turingumo“ būklė. Aišku, kad čia pati politinių šalies institucijų priežastinio ryšio su jos ekonomine būkle sąvoka lieka dar labai miglota. Ir iš tikrųjų, nesunku būtų parodyti, kaip ji miglota visų utopistų pažiuose.

Praktikoje šis miglotumas sukėlė dvejopos rūšies pasekmių. Iš vienos pusės, utopistai, tiek daug kalbėję apie **darbo organizaciją**, kai kada buvo pasirengę kartoti seną XVIII amžiaus devizą — „laissez faire, laissez passer!“. Antai, Sen-Simonas, laikęs pramonės organizavimą didžiausiu XIX šimtmečio uždaviniu, sako: „l'industrie a besoin d'être gouvernée le moins possible“ (pramonė yra reikalinga, kad ją kuo mažiausiai valdytų)¹. Iš antros pusės, utopistai — ir vėl su kai kuriomis priklausančiomis vėlesniam laikui išimtimis — buvo visiškai abejingi einamajai politikai, politiniams dienos klausimams.

Politinė santvarka yra pasekmė, o ne priežastis. Pasekmė visuomet lieka pasekmė, netapdama, savo ruožtu, priežastimi. Iš čia seka beveik tiesioginė išvada, kad „politika“ negali būti priemonė visuomeniniams-ekonominiams „idealams“ įgyvendinti. Todėl suprantama utopisto, nusigręžiančio nuo politikos, psichologija. Bet į ką gi jie dėjo viltis savo visuomeninio pertvarkymo planams įgyvendinti? Kas sudarė jų praktinių lūkesčių pagrindą? **Viskas ir niekas**. **Viskas** — ta prasme, kad jie laukė pagalbos be skirtumo iš pačių priešingiausių pusių. **Niekas** — ta, kad visos jų viltys buvo visai be pagrindo.

Utopistai įsivaizdavo esą nepaprastai praktiškai žmonės. Jie nepakentė „doktrinierių“ ir visus garsiausius jų principus, negalvodami, aukodavo savoms idėjas fixes. Jie nebuvo nei liberalai, nei konservatoriai, nei monarchistai, nei respublikonai; jie buvo

¹ XVIII amžiaus švietėjai visiškai taip pat prieštaravo sau, nors jų prieštaravimas pasirodydavo iš kitos pusės. Jie buvo už valstybės nesikišimą ir vis dėlto kartais reikalavo iš įstatymų leidėjo smulkios reglamentacijos. Švietėjams taip pat buvo neaiškus „politikos“ (jų laikomos priežastimi) ryšys su ūkiu (jų laikomu pasekme).

pasirengę eiti be skirtumo ir su liberalais, ir su konservatoriais, ir su monarchistais, ir su respublikonais, kad tik įgyvendintų savo „praktinius“ ir, kaip jiems rodėsi, nepaprastai **praktiskus** planus. Iš senųjų utopistų šiuo atžvilgiu ypač nuostabus yra Furijs. Jis, kaip Gogolio Kostasžoglo, kiekvieną šlamštą rūpinosi pavartoti reikalui. Čia jis viliojo palūkininkus milžiniškų palūkanų perspektyva, kurias jiems duosią ateities visuomenėje jų kapitalai; čia jis šaukėsi moliūgų ir artišokų mėgėjų, viliodamas juos puikiais ateities moliūgais ir artišokais; čia jis įtikinėjo Luji-Pilypą, kad Orleano namų princesės, kurių dabar nepaiso kilmingieji princai, naujojoje visuomenės santvarkoje negalės atsiginti nuo jaunikių. Jis griebdavosi už kiekvieno šiaudelio. Bet, deja! Nei palūkininkai, nei moliūgų ir artišokų mėgėjai, nei „karalius-pilietis“, taip sakant, ir ausies nepajudino, nekreipė nė mažiausio dėmesio į įtikinamiausius, atrodytų, Furijs sumetimus. Jo praktiškumas iš anksto pasirodė esąs pasmerktas nepasisekti, liūdnas vijimasis **paskui laimingą atsitiktinumą.**

Vytis paskui laimingą atsitiktinumą karštai buvo ėmęsi dar XVIII amžiaus švietėjai. Kaip tik tikėdamiesi tokio atsitiktinumo, jie, visomis teisybėmis ir neteisybėmis, ir stengėsi susidraugauti su to laiko daugiau ar mažiau apsišvietusiais „įstatymų leidėjais“ ir aristokratais. Paprastai manoma, kad jeigu žmogus sau pasakė: nuomonė valdo pasaulį, tai jam jau nesą priežasčių nusiminti dėl ateities: la raison finira par avoir raison (protas galų gale visada pasirodys teisybės. — Red.). Bet tai ne taip. Kada, kuriuo keliu triumfuos protas? Švietėjai sakė, kad visuomeniniame gyvenime viskas galų gale priklauso nuo „įstatymų leidėjo“. Todėl jie ir gaudydavo įstatymų leidėjus. Bet tie patys švietėjai gerai žinojo, kad žmogaus būdas ir pažiūros priklauso nuo auklėjimo ir kad, aplamai kalbant, auklėjimas nenuteikdavo „įstatymų leidėjų“ įsisavinti švietimo doktrinas. Todėl jie negalėjo nesuprasti, kad iš įstatymų leidėjų galima mažai tikėtis. Beliko laukti laimingo atsitiktinumo. Įsivaizduokite, kad jūs turite labai didelę dėžę, kurioje yra labai daug juodų kamuolių ir du-trys balti. Jūs išimate kamuolį po kamuolio. Kiekvienu atskiru atveju jūs turite kur kas mažiau šansų išimti baltą kamuolį negu juodą. Bet; pakartoję operaciją pakankamą skaičių kartų, jūs galiausiai išimsite ir baltą. Tas pat ir su „įstatymų leidėjais“. Kiekvienu atskiru at-

veju yra nepalyginamai didesnė tikimybė, kad įstatymų leidėjas bus priešingas „filosofams“, bet galiausiai juk pasirodys įstatymų leidėjas ir sutinkąs su filosofais. Šis padarys viską, ką liepia protas. Šitaip, **tiesiog šitaip**, samprotavo Helvecijus¹. **Subjektyvi idealistinė pažiūra į istoriją** („nuomonės valdo pasaulį“), **pavedanti, atrodo, žmogaus laisvei tokią plačią vietą, iš tikrųjų laiko jį atsitiktinumo žaisleliu**. Štai kodėl ši pažiūra **iš esmės labai liūdna**.

Taip, pavyzdžiui, mes nežinome nieko liūdnesnio kaip XIX amžiaus pabaigos utopistų, t. y. Rusijos liaudininkų ir subjektyviųjų sociologų pažiūros. Kiekvienas jų turi paruoštą planą bendruomenei, o su ja ir aplamai valstietijai, gelbėti, kiekvienas — savą „progreso formulę“. Bet, deja! Gyvenimas eina savo keliu, nekreipdamas dėmesio į jų formules, kurioms nelieka nieko kito, kaip taip pat nusitiesti savą, nepriklausomą nuo gyvenimo, kelią abstrakcijos, fantazijos ir nėvykusių loginių išvadų srityje. Štai, pavyzdžiui, paklausykime subjektyviosios mokyklos Achilo, p. Michailovskio:

„Darbininkų klausimas Europoje yra revoliucinis klausimas, nes ten jis reikalauja **perduoti** darbo sąlygas (?) į darbininkų rankas, eksproprijuoti dabartinius savininkus. Darbininkų klausimas Rusijoje yra konservatyvus klausimas, nes čia reikalaujama tik **išlaikyti** darbo sąlygas darbininko rankose, užtikrinti dabartiniams savininkams jų nuosavybę. Pas mus ties pačiu Peterburgu... vietovėje, išmargintoje fabrikais, gamyklomis, parkais, vasarinėmis, yra kaimų, kurių gyventojai gyvena **savo** žemėje, kūrėna **savo** mišką, valgo **savo** duoną, vilki **savo** darbo iš **savo** avių vilnų durtiniais ir kailiniais. Tvirtai garantuokite jiems šią nuosavybę, ir Rusijos darbininkų klausimas išspręstas. O šiam tikslui galima viską atiduoti, suprantant kaip reikiant tvirtos garantijos reikšmę. Pasakys: negalima gi amžinai pasilikti su žąsre ir su trilaukiu ūkiu, su priestvaniniais durtinių ir kailinių

¹ „Dans un temps plus ou moins long il faut, — disent les sages, — que toutes les possibilités se réalisent: pourquoi désespérer du bonheur futur de l'humanité?“ („Daugiau ar mažiau tolimoje ateityje, — sako išminčiai, — visos galimybės turi būti įgyvendintos: kam gi netekti vilties dėl žmonijos ateities laimės?“ — Red.).

fabrikavimo būdais. Negalima. Iš šio keblumo yra dvi išeitys. Viena, praktiniu požiūriu priimtina, yra labai paprasta ir patogi: padidinkite tarifą, paleiskite bendruomenę, ir tur būt, pakanka, — pramonė, panaši į Anglijos, išaugs kaip grybas. Bet ji suės darbininką, jį eksproprijuos. Yra ir kitas kelias, be abejo, kur kas sunkesnis, — bet klausimą išspręsti lengvai dar nereikia teisingai. Kitas kelias yra išugdyti tuos darbo ir nuosavybės santykius, kurie jau yra, bet labai grubiu, pirmykščiu pavidalu. Suprantama, jog šis tikslas negali būti pasiektas be plataus valstybės įsikišimo, kurio pirmasis aktas turi būti bendruomenės įtvirtinimas įstatymo keliu¹.

Pasauly žemiškai,
Žmogui laisvajam
Keliai tik du.
Pasverk jėgą išdidžią,
Pasverk valią tvirtąją,
Kur eisi tu!

Mums rodosi, kad visas mūsų autoriaus samprotavimas smarkiai kvepia moliūgais ir artišokais. Ir vargiai uoslė mus apgauna. Kuo nusidėjo Furjė moliūgų ir artišokų reikale? Tuo, kad įgrimzdo į „subjektyvią sociologiją“. Objektivus sociologas būtų save paklausęs: ar yra kokia nors tikimybė, kad moliūgų ir artišokų mėgėjai susivilios mano nupieštu paveikslu? Paskui jis būtų save paklausęs: ar pajėgia moliūgų ir artišokų mėgėjai pakeisti esamuosius visuomeninius santykius ir dabartinę jų vystymosi eigą? Tikriausia, kad jis būtų atsakęs sau į kiekvieną iš šių klausimų neigiamai ir todėl nebūtų ir laiko gaišinęs pokalbiui su „mėgėjais“. Bet šitaip būtų pasielgęs **objektyvus** sociologas, t. y. žmogus, kuris pagrindžia visus savo apskaičiavimus tam tikra dėsninga visuomeninio vystymosi eiga. O subjektyvus sociologas išveja **dėsningumą** vardan „pageidaujamybės“, ir dėl to jam nelieka kitos išeities, kaip tikėtis atsitiktinumo. Bėdoje ir iš lazdos iššausi — štai vienintelis paguodžiamas sumetimas, kuriuo gali pasiremti geros širdies subjektyvus sociologas.

Bėdoje ir iš lazdos iššausi. Bet juk lazda turi du galus, ir nežinia, kuriuo galu ji šauna. Mūsų liaudininkai ir, jei galima

¹ N. Michailovskio raštai, II t., 2-sis leid., 102—103 psl.

taip pasakyti, subjektyvistai jau yra išmėginę didelę daugybę laz-
dų (net sumetimas, kad patogiau surinkti nepriemokas esant
bendruomeniniam žemės valdymui kai kada vaidindavo magiš-
kosios lazdos vaidmenį). Didele daugumoje atsitikimų lazdos
pasirodydavo visiškai netikusios šautuvo vaidmeniui, o kai atsi-
tiktinai ir šaudė, tai kulkos pataikydavo į pačius ponus liaudin-
kus ir subjektyvistus. Prisiminkime valstiečių banką. Kiek vilčių
dėjo į jį „pagrindų“ sustiprinimo prasme! Kaip džiūgavo ponai
liaudininkai jį atidarant, ir kas gi išėjo? Lazda iššovė kaip tik į
džiūgavusius; dabar jie patys pripažįsta, kad valstiečių ban-
kas, — šiaip ar taip, labai naudinga įstaiga, — tik ardo „pagrin-
dus“; o šis pripažinimas yra tolygus supratimui, kad jie, džiūga-
vusieji, — bent kurį laiką — buvo taip pat ir tuščiaplečiai.

— Bet juk bankas ardo pagrindus tik dėl to, kad jo įstatai ir
jo praktika ne visai atitinka mūsų idėją. Jeigu mūsų idėja būtų
visiškai įgyvendinta, tai rezultatai būtų visai kiti...

— Pirma, visai ne kiti: bet kuriuo atveju bankas padėtų pini-
giniam ūkiui vystytis, o piniginis ūkis būtinai pakirstų „pagrin-
dus“. O antra, kada mes girdime tas begales „jeigu“, mums vis
kažkodėl rodosi, kad pas mus po langu pardavėjas rékauja:
„štai ge-ri moliūgai, artiškai!“.

Jau šio šimtmečio dvidešimtaisiais metais Prancūzijos utopis-
tai nuolat nurodinėjo į „konservatyvų“ jų sugalvotų reformų
pobūdį. Sen-Simonas stačiai baugino ir vyriausybę ir, kaip pas
mus sako, visuomenę liaudies sukilimu, kuris „konservatorių“
vaizduotėje tada turėjo vaidintis baisaus, visų gyvai atmenamo
sankiulotų sąjūdžio pavidalu. Bet iš šio bauginimo, suprantama,
nieko neišėjo, ir jeigu istorija tikrai mums duoda kurias nors
pamokas, tai viena iš labiausiai pamokomų pasirodo ta, kuri liu-
dią visų tariamai praktiškų utopistų visų planų nepraktiškumą.

Kada utopistai, nurodydami į savo planų konservatyvų pobū-
dį, stengėsi palenkti vyriausybę juos įgyvendinti, jie, savo min-
čiai patvirtinti, paprastai pateikdavo savo šalies ilgesnės ar
trumpesnės epochos istorinio vystymosi apžvalgą, — apžvalgą,
iš kurios buvo aišku, kad tada ir tada buvo padarytos „klaidos“,
suteikusios visiškai naują ir labai nepageidaujamą pavidalą vi-
siems visuomeniniams santykiams. Vertėjo tik vyriausybei šias

„klaidas“ suprasti ir ištaisyti, kad žemėje nedelsiant būtų įkurta bemaž dangaus karalystė.

Antai, Sen-Simonas įtikinėjo Burbonus, kad svarbiausias skiriamasis Prancūzijos vidaus vystymosi bruožas iki revoliucijos buvo monarchijos ir pramonininkų sąjunga. Ši sąjunga buvo vienodai naudinga abiem šalims. Per revoliuciją vyriausybė, **per nesusipratimą**, nuėjo prieš teisėtus pramonininkų reikalavimus, o pramonininkai, **per tokį pat liūdną nesusipratimą**, sukilo prieš monarchiją. Iš čia — visa paskesnio laiko piktybė. Bet dabar, kada piktybės šaknys surastos, reikalas labai lengvai pataisomas, nes pramonininkams reikia tik tam tikromis sąlygomis susitaikyti su vyriausybe. Tai ir būtų visų protingiausia **konservatyvi** išeitis iš daugybės abiejų šalių sunkumų. Nėra reikalo dabar pridurti, kad nei Burbonai, nei pramonininkai geru Sen-Simono patarimu nepasėkė.

„Užuot tvirtai laikęsi mūsų ilgaamžių tradicijų; užuot ugde mūsų paveidėtą gamybos priemonių glaudaus ryšio su betarpišku gamintoju principą; užuot pasinaudoję Vakarų Europos mokslo laimėjimais ir juos taikę vystyti pramonės formai, besiremiančiai tuo, kad valstietija valdo gamybos priemones; užuot didinę jos darbo našumą, sutelkiant jos rankose gamybos priemones; užuot pasinaudoję ne gamybos forma, o pačia jos organizacija, kaip ji yra Vakarų Europoje... užuot visa tai darę, mes stojome į visiškai priešingą kelią. Mes ne tik nesukliudėme kapitalistinėms gamybos formoms vystytis, nežiūrint to, kad jos paremtos valstiečių eksproprijavimu, bet, atvirkščiai, visomis jėgomis pasistengėme padėti radikaliai viso mūsų ūkinio gyvenimo laužymui — laužymui, atvedusiam į 1891 metų badą“¹. Taip sielojasi p. N.—onas, rekomenduodamas „visuomenei“ pataisyti šią klaidą, išsprendus „be galo sunkų“, bet ne „negalimą“ uždavinį: „išvystyti gyventojų gamybinės jėgos tokia forma, kad jomis galėtų naudotis ne nežymi mažuma, bet visa liaudis“². Visas reikalas yra pataisyti „klaidą“.

Įdomu, kad p. N.—onas įsivaizduoja esąs kuo labiausiai svetimas bet kurioms utopijoms. Jis kas minutė remiasi žmonėmis,

¹ Nikolajus —onas, Mūsų poreforminio visuomenės ūkio apybraižos, S. Peterburgas 1893 m., 322—323 psl.

² Ten pat, 343 psl.

kurie mums yra davę mokslinę utopinio socializmo kritiką. Vis-
kas priklauso nuo šalies ekonomijos, — kartoja jis, kur reikia
ir kur nereikia, paskui šiuos žmones, — visa pikta iš ten: „todėl
piktybei pašalinti priemonė, jei ji jau surasta, turi būti kaip tik
taip pat pačių gamybos sąlygų pakeitimas“. Paaikškinimui — vėl
nurodymas į vieną iš utopinio socializmo kritikų: „šios priemonės
neturi būti išgalvotos, bet jos turi būti surastos su minties pa-
galba esamosiose materialinėse gamybos sąlygose“.

Bet kas gi yra tos „materialinės gamybos sąlygos“, kurios iš-
judins visuomenę išspręsti ar bent tik iškelti uždaviniui, kurį jai
pateikia p. N. — onas? Tai lieka paslaptis ne tik skaitytojams, bet,
žinoma, ir pačiam autoriui, kuris savo „uždavinį“ labai įtikina-
mai parodė, kad savo istorinėse pažiūrose jis lieka grynakraujis
utopistas, nežiūrint citatų iš visai neutopiškų rašytojų raštų¹.

Ar galima pasakyti, kad Furjės planai prieštaravo jo laikų ga-
mybos „materialinėms sąlygoms“? Ne, ne tik neprieštaravo, bet
ištiesai, net savo trūkumuose, šiomis sąlygomis rėmėsi. Bet tai
nesukliudė Furjėi būti utopistu, nes su „minties pagalba“ pagrin-
dęs savo planą savo laikų gamybos materialinėmis sąlygomis,
jis nesugebėjo pritaikyti prie tų pat sąlygų jo įgyvendinimą, ir
todėl visiškai beprasmiškai prikibdavo su „didžiuoju uždaviniu“
prie tokių visuomenės sluoksnių ir klasių, kurios, dėl tų pat ma-
terialinių sąlygų, negalėjo turėti nei palinkimo imtis jį spręsti,
nei galimybės jį išspręsti. P. N. — onas tiek pat yra nusidėjęs šia

¹ Pagal tai, ir p. N. — ono praktiniai planai sudaro beveik paradinį pakar-
tojimą tų „reikalavimų“, kuriuos jau seniai ir, suprantama, visiškai bergždžiai
kėlė mūsų utopistai-liaudininkai, pavyzdžiui, p. Prugavino asmenyje. „O vi-
suomeninės bei valstybinės veiklos (kaip matote, čia nepamiršta nei visuo-
menės, nei valstybės) fabrikinio ūkio srityje galutinai tikslai ir uždaviniai tu-
ri būti: iš vienos pusės, visų darbo įrankių išpirkimas valstybės naudai ir jų
pavedimas liaudžiai laikinai, nuomojamai naudotis; iš antros — tokios gamy-
bos sąlygų organizacijos nustatymas (p. Prugavinas nori pasakyti paprastai:
gamybos, bet, visų rusų rašytojų, su p. Michailovskiu priešakyje, papročiu,
jis vartoja posakį — „gamybos sąlygos“, nesuprasdamas, ką jis reiškia), ku-
rios pagrindą sudarytų liaudies ir valstybės reikmės, o ne rinkos, realiza-
vimo ir konkurencijos interesai, kaip yra esant prekiinei-kapitalistinei
ekonominių šalies jėgų organizacijai“ (V. S. Prugavinas, Naminis gamintojas
parodoje, Maskva, 1882 m., 15 psl.). Tegul palygina skaitytojas šią vietą su
aukščiau pateikta ištrauka iš p. N. — ono knygos.

nuodėme, kiek Furjė ar jo nemėgstamas Rodbertusas: greičiausia jis primena kaip tik Rodbertusą, nes p. N. —ono nurodymas į amžinus pagrindus kaip tik yra padarytas šio konservatyvaus rašytojo dvasia.

Visuomenei pamokyti p. N. —onas nurodo į bauginantį Vakarų Europos pavyzdį. Tokiais nurodymais mūsų utopistai nuo seniai stengėsi suteikti sau išvaizdą realių žmonių, nesusiviliojančių fantazijomis, o tik mokančių naudotis „istorijos pamokomis“. Bet ir šis metodas yra **visai nenaujas**. Jau Prancūzijos utopistai mėgino įbauginti ir pamokyti savo amžininkus **Anglijos pavyzdžiu**, kur „didžiulis nuotolis skiria įmonininką nuo darbininko“, kur šį pastarąjį yra sunkiai užgulus ypatingos rūšies despotizmo jungas. „Kitos šalys, kurios seka paskui Angliją pramonės vystymosi keliu, — sakė „Producteur“ („Gamintojas“ — **Red.**), — turi suprasti, kad reikia sukliudyti panašiai tvarkai atsirasti jų pačių žemėje“¹. Vienintelė tikra kliūtis angliškajai tvarkai kitose šalyse atsirasti galėjo būti sensimonistų „darbo ir darbininkų organizacija“². Besivystant darbininkų judėjimui Prancūzijoje, svarbiausiuoju svajonių apie kapitalizmo išvengimą teatru darosi Vokietija, kuri, savo utopistų asmenyje, ilgai ir atkakliai stato save priešpriešais „Vakarų Europai“ (den westlichen Ländern). Vakarų šalyse, — sakė Vokietijos utopistai, — naujos visuomeninės organizacijos idėjų nešėjas yra darbininkų klasė, pas mus — apsišvietusios klasės (tai, kas Rusijoje vadinama **inteligentija**). Kaip tik Vokietijos „inteligentija“ buvo laikoma pašaukta nukreipti nuo Vokietijos kapitalizmo kančias³. Kapitalizmas buvo

¹ „Le Producteur“, v. I, p. 140 („Gamintojas“, I t., 140 psl. — **Red.**).

² Apie šią organizaciją žiūrėk 1831—1832 m. „Globe“, kur ji smulkiai išdėstyta net su parengiamomis, pereiginėmis reformomis.

³ „Unsere Nationalökonomien streben mit allen Kräften Deutschland auf die Stufe der Industrie zu heben, von welcher herab England jetzt die andern Länder noch beherrscht. England ist ihr Ideal. Gewiss: England sieht sich gern schön an; England hat seine Besitzungen in allen Weltteilen, es weiss seinen Einfluss aller Orten geltend zu machen, es hat die reichste Handels- und Kriegsflotte, es weiss bei allen Handelstraktaten die Gegenkontrahenten immer hinters Licht zu führen, es hat die spekulativsten Kaufleute, die bedeutendsten Kapitalisten, die erfindungsreichsten Köpfe, die prächtigsten Eisenbahnen, die grossartigsten Maschinenanlagen; gewiss, England ist, von dieser Seite betrachtet, ein glückliches Land, aber — es lässt sich auch ein anderer

Vokietijos utopistams toks baisus, kad jam išvengti jie buvo pasirengę blogiausiu atveju susitaikyti su visišku sustingimu. Konstitucinės tvarkos triumfas, — samprotavo jie, — nuvestų į piniginės aristokratijos viešpatavimą. Todėl geriau tegul nebūna konsti-

Gesichtspunkt bei der Schätzung Englands gewinnen und unter diesem möchte doch wohl das Glück desselben von seinem Unglück bedeutend überwogen werden. England ist auch das Land, in welchem das Elend auf die höchste Spitze getrieben ist, in welchem jährlich Hunderte notorisch Hungers sterben, in welchem die Arbeiter zu Fünzigtausenden zu arbeiten verweigern, da sie trotz all' ihrer Mühe und Leiden nicht so viel verdienen, dass sie notdürftig leben können. England ist das Land, in welchem die Wohlthätigkeit durch die Armensteuer zum **äusserlichen** Gesetz gemacht werden musste. Seht doch ihr, Nationalökonomten, in den Fabriken die wankenden, gebückten und verwachsenen Gestalten, seht die bleichen, abgehärmten, schwindsüchtigen Gesichter, seht all' das geistige und das leibliche Elend, und ihr wollt Deutschland noch zu einem zweiten England machen? England konnte nur durch Unglück und Jammer zu dem Höhepunkt der Industrie gelangen, auf dem es jetzt steht, und Deutschland könnte nur durch **dieselben** Opfer **ähnliche** Resultate erreichen, d. h. erreichen, dass die Reichen noch reicher und die Armen noch ärmer werden“. „Triersche Zeitung“, 4 Mai 1846, perspausdinta pirmame tome apžvalgos, ėjusios M. Hesui redaguojant, anrašė: „Der Gesellschaftsspiegel. Die gesellschaftlichen Zustände der civilisirten Welt“, Band I, Iserlohn und Elberfeld 1846 („Mūsų ekonomistai iš visų jėgų siekia pakelti Vokietiją į pramonės išsivystymo pakopą, kurią pasiekė Anglija, to dėka dirguojanti dabar visoms kitoms šalims. Anglija — jų idealas. Žinoma: Anglija m'elai savimi gėrisi: Anglija turi savo valdomas sritis visose pasaulio dalyse, ji moka visur įtvirtinti savo įtaką, ji turi gausingiausią prekybą ir jūrų laivyną, ji visada žino, kaip, sudarant prekybą sutartis, apgauti savo kontrahentus, ji turi stambiausius spekuliantus-pirklius, d'džiausius kapitalistus, išradingiausias galvas, puikiausius geležinkelius, did'ngiausius mechaninius įrengimus; žinoma, jei žiūrėsime į Angliją šiuo požiūriu, ji yra labai laiminga šalis. Bet vertinant Angliją yra ir kitas požiūris, pagal kurį šios šalies laimę žymia dalimi, tur būt, atsveria jos nelaimė. Juk Anglija yra šalis, kurioje skurdas pasiekia kraštutinį dydį, kur, kaip žinoma, šimtai žmonių kasmet miršta iš badų, kur milžiniškos darbininkų masės (po penkiasdešimt tūkstančių) atsisako dirbti, kadangi jie, nežiūrint visų savo vargų ir kentėjimų, neuždirba tiek, kad galima būtų nors skurdžiai gyventi. Anglija — šalis, kurioje labdarybė, mokant mokesčių beturčių naudai, turėjo pasidaryti formaliu įstatymu. Tad, pažūrėkite, ekonomistai, į svirduliuojančias, susilenkusias, susikūprinusias figūras, pažvelkite į išblyškusius, liūdnius džiovininkų veidus, pažūrėkite į visą jų dvasinį ir fizinį skurdą. Ir jūs norite Vokietiją padaryti antra Anglija? Tik per nelaimės ir vargą Anglija įstengė pasiekti tą pramonės suklestėjimą, kurį ji dabar gyvena, ir Vokietija tik per tokias pat aukas galėtų pa-

tucinės tvarkos¹. Vokietija neišvengė kapitalizmo. Dabar apie tą patį išvengimą kalba Rusijos utopistai. Taip keliauja utopinės idėjos iš Vakarų į Rytus, visur būdamos to paties kapitalizmo, prieš kurį jos sukyla ir kovoja, pergalės pranašai. Bet juo toliau jos įsibrauna į Rytus, juo labiau keičiasi jų istorinė reikšmė. Savo laiku Prancūzijos utopistai buvo drąsūs, genialūs **novatoriai**; Vokietijos utopistai pasirodė kur kas žemesni už juos; o Rusijos sugeba dabar tik bauginti vakarų žmones savo prieštvaine išvaizda.

Idomu, kad dar Prancūzijos švietėjams kyla kapitalizmo vengimo mintis. Taip, Holbachas smarkiai sielojasi dėl to, kad konstitucinės tvarkos triumfas Anglijoje atvedė į visišką de l'intérêt sordide des marchands (biauraus pirklių intereso. — **Red.**) viešpatavimą. Jį labai liūdina ta aplinkybė, kad anglai nenulistamai ieško naujų rinkų. Toks rinkų vaikymasis atitraukia juos nuo filosofijos. Holbachas taip pat smerkia Anglijoje esančią turtų nelygybę. Jam, kaip ir Helvecijui, norėtusi paruošti proto ir lygybės, o ne pirklių interesų, triumfą. Bet nei Holbachas, nei Helvecijus ir nė vienas iš švietėjų nieko negalėjo priešpastatyti tuometinei dalykų eigai, be panegirikų protui ir morališkų pamokymų du „peuple d'Albion“ adresu. Šiuo atžvilgiu jie buvo taip pat bejėgiai, kaip mūsų, šių laikų, Rusijos utopistai.

Dar viena pastaba — ir mes pabaigsime su utopistais. „**Žmogaus prigimties**“ požiūris XIX amžiaus pirmojoje pusėje sukėlė tą piktnaudžiavimą **biologinėmis** analogijomis, kuris ir ligi šiol

siekti analogiškų rezultatų, t. y. pasiekti, kad turtingieji taptų dar turtingesni, o beturčiai dar vargingesni“ („Triro laikraštis“ 1846 m. gegužės 4 d.). Perspausdinta I-me tome apžvalgos, ėjusios, M. H sui redaguojant, antrašte: „Visuomenės veidrodys. Socialinės civilizuotojo pasaulio sąlygos“, I t., Izerlonas ir Elberfeldas, 1846. — **Red.**).

¹ „Sollte es den Constitutionellen gelingen, — sakė Biuchneris, — die deutschen Regierungen zu stürzen und eine allgemeine Monarchie oder Republik einzuführen, so bekommen wir hier einen Geldaristokratismus, wie in Frankreich, und lieber soll es bleiben, wie es jetzt ist“. Žr. Georg Büchners sämtliche Werke, išleista Francozo redakcija, 122 psl. („Jei konstitucionalistams pavyktų nuversti vokiečių vyriausybės ir įkurti bendrą monarchiją ar respubliką tai mes turėtume piniginę aristokratiją, kaip Prancūzijoje, ir geriau tegul lieka taip, kaip ligi šiol buvo“. Žr. Georgas Biuchneris, Raštų rinkinys, išleistas Francozo redakcija, 122 psl. — **Red.**).

labai smarkiai jaučiamas Vakarų sociologinėje, o ypač Rusijos quasí-sociologinėje literatūroje.

Jei viso istorinio visuomeninio judėjimo mįslės įspėjimo reikia ieškoti žmogaus prigimtyje ir jei visuomenė, kaip teisingai pastebėjo dar Sen-Simonas, susideda iš individų, tai individo prigimtis ir turi duoti raktą istorijai išaiškinti. Individo prigimtį tyrinėja **fiziologija** plačiąja šio žodžio prasme, t. y. mokslas, apimęs taip pat ir **psichinius reiškinius**. Štai dėl ko fiziologija Sen-Simono ir jo mokinių akyse buvo **sociologijos**, kurią jie vadino **socialine fizika**, pagrindas. Išleistose dar Sen-Simonui gyvam esant ir jam veikliausiai dalyvaujant „Opinions philosophiques, littéraires et industrielles“ („Filosofinės, literatūrinės ir ekonominės pažiūros. — **Red.**) yra išspausdintas nepaprastai įdomus, deja, nepabaigtas anoniminio **medicinos daktaro** straipsnis antrašte „De la physiologie appliquée à l'amélioration des institutions sociales“ („Dėl fiziologijos taikymo visuomeninėms institucijoms pagerinti“). Autorius žiūri į **visuomenės mokslą** kaip į sudėtinę dalį „bendrosios fiziologijos“, kuri, praturtinta „specialinės fiziologijos“ atliktais individų stebėjimais ir bandymais, „pasiskiria aukštesnės rūšies samprotavimams“. Individai jai yra „tik visuomenės kūno organai“, kurio funkcijas ji tyrinėja „**panašiai, kaip specialinė fiziologija tyrinėja individų funkcijas**“. Bendroji fiziologija tyrinėja (autorius sako — **išreiškia**) visuomeninio gyvenimo dėsnius, su kuriais ir turi būti suderinti rašytiniai įstatymai. Vėliau buržuaziniai sociologai, pavyzdžiui Spenseris, naudojo mokslu apie visuomenės organizmą konservatyviausioms išvadoms. Bet mūsų cituojamas medicinos daktaras visų pirma yra **reformatorius**. Jis „visuomenės kūną“ tyrinėja visuomenės **pertvarkymo** sumetimais, nes tik „**socialinė fiziologija**“ ir glaudžiai su ja susijusi „**higiena**“ duoda „realius pagrindus, ant kurių galima pastatyti civilizuotojo pasaulio šių laikų būklės reikalaujamą visuomeninės organizacijos sistemą“. Bet, kaip matyti, socialinė fiziologija ir higiena nedaug maisto tedavė reformatorinei autoriaus fantazijai, nes galų gale jis priverstas kreiptis į **medikus**, t. y. žmones, turinčius reikalo su individualiais organizmais, prašydamas juos duoti visuomenei, „**higieniško recepto pavidalu**“, „socialinės santvarkos sistemą“.

Vėliau šią pažiūrą į „**socialinę fiziką**“ gromulavo, arba, jei no-

rite, vystė įvairiuose savo raštuose O. Kontas. Štai ką jis sakė apie visuomenės mokslą dar jaunystėje, kada bendradarbiavo sensimonistų leidinyje „Le Producteur“ („Gamintojas“. — Red.): „Visuomeniniai reiškiniai, kaip žmogiški reiškiniai, be abejonės, turi būti priskirti prie fiziologinių reiškinių. Bet nors socialinė fizika dėl to turi turėti savo išeities tašką individualinėje fiziologijoje ir nuolatos būti su ja susieta, tačiau reikia į ją žiūrėti ir ją tyrinėti kaip visiškai atskirą mokslą, dėl tos priežasties, kad įvairios žmonių kartos progresyviai viena kitą veikia. Laikantis grynai fiziologinio požiūrio, negalima kaip reikiant ištirti šios įtakos, kuriai įvertinti socialinėje fizikoje turi būti paskirta svarbiausia vieta“¹.

Pažiūrėkite gi, į kokius neišbrendamus prieštaravimus pakliūva žmonės, kurie žiūri į visuomenę šiuo požiūriu.

Pirma, kiek „socialinė fizika“ turi „savo išeities tašką“ individualinę fiziologiją, ji statoma ant grynai **materialistinio** pagrindo: fiziologijoje nėra vietos **idealistinei** pažiūrai į daiktą. Bet toji pat socialinė fizika turi vertinti, svarbiausia, progresyvią vienos kartos įtaką kitai. Tam tikra karta turi įtakos sekančiai, perduodama jai tiek tas žinias, kurias ji paveldėjo iš pirmesniųjų kartų, tiek ir žinias, jos pačios įgytas. Vadinasi, „socialinė fizika“ žiūri į žmonių giminės vystymąsi žinojimo ir apskritai „švietimo“ (lumières) vystymosi požiūriu. Tai jau grynai idealistinis XVIII amžiaus požiūris: **nuomonės valdo pasaulį**. „Glaudžiai susieję“, Konto patarimu, šį idealistinį požiūrį su grynai materialistiniu individualinės fiziologijos požiūriu, mes pasirodome esą grynus rūšies **dualistai** ir nieko nėra lėngvesnio, kaip stebėti žalingą šio dualizmo įtaką kad ir to paties Konto sociologinėms pažiūroms. Bet tai ne viskas. Juk dar XVIII amžiaus mąstytojai pastebėjo, kad pažinimo vystymesi yra tam tikras dėsningumas. Kontas tvirtai laikosi tokio dėsningumo, iškeldamas į pirmąją vietą garsumų trijų fazių: teologinės, metafizinės ir pozityvinės dėsni.

Bet kodėl gi pažinimo vystymasis pereina kaip tik šias tris fazes? Tokia jau žmogaus proto prigimtis, atsako Kontas: „Žmo-

¹ „Considérations sur les sciences et les savants“ pirmame „Producteur“ tome, pp. 355—356 („Samprotavimai apie mokslus ir mokslininkus“ pirmame „Gamintojo“ tome, 355—356 psl. — Red.).

gaus protas visur, kur jis veikia, savo prigimtim par sa nature pereina tris skirtingas teorines būkles“¹. Puiku; na, o prigimčiai „iširti“ mums tenka kreiptis į individualinę fiziologiją, o individualinė fiziologija neduoda mums pakankamo išaiškinimo, ir mes vėl pasiremsime „kartomis“, o „kartos“ pasiųs mus į „prigimtį“. Tai vadinama mokslu, bet mokslo čia nėra nė pėdsako; čia yra tik begalinis judėjimas ratu be išeities.

Mūsų, tariamai originalūs, „subjektyvieji sociologai“ perdėm laikosi Prancūzijos dvidešimtųjų metų utopistų požiūrio.

„Dar Nožino įtakoje, — pasakoja apie save p. Michailovskis, — ir iš dalies jam vadovaujant, aš susidomėjau biologijos ir sociologijos ribų ir galimumo joms suartinti klausimu... Negaliu pakankamai aukštai įvertinti naudos, kurią suteikė man bendravimas su Nožino idėjomis, bet jose vis dėlto buvo daug atsitiktinio, iš dalies dėl to, kad jos pačiame Nožine dar tik vystėsi, iš dalies dėl to, kad jis mažai buvo susipažinęs su gamtos mokslų sritimi. Iš tikrųjų, Nožinas mane tik tam tikra kryptimi pastūmėjo, bet pastūmėjo smarkiai, žymiai ir vaisingai. Negalvodamas apie specialias biologijos studijas, aš betgi Nožino nurodymu ir lyg jo testamentu daug skaičiau. Ši nauja skaitymo srovė metė savotišką ir nepaprastai mane sudominusį atspindį į tą žymią, nors ir netvarkingą, o iš dalies stačiai netinkamą, faktišką ir idėjinę medžiagą, kurios atsargas buvau pasidaręs anksčiau“².

P. Michailovskio jo apybraižose „Vperemežku“ („Pakaitomis“) Nožinas pavaizduotas Bucharcevo vardu. Bucharcevas „svajoją apie visuomeninių mokslų reformą su gamtos mokslų pagalba ir jau paruošė platų jos planą“. Kokie buvo šios reformatoriškos veiklos metodai, matyti iš to, kas seka. Bucharcevas, ėmęsis versti į rusų kalbą iš lotynų platų zoologijos traktatą, aprūpina vertimą savo pastabomis, kur ketina „įdėti visų savarankiškų savo darbų rezultatus“, o prie pastabų pateikia naujų „sociologinio“ pobūdžio pastabų. P. Michailovskis paslaugiai supažindina skaitytoją su viena tokia antrojo laipsnio pastaba: „Aš aplamai negaliu savo papildymuose prie Van-der-Gaveno per daug įsileisti

¹ „Le Producteur“, I, p. 304 („Gamintojas“), I t., 304 psl. — Red.).

² „Literatūra i žiznj“ („Literatūra ir gyvenimas“), „Russkaja Myslj“ („Rusijos Mintis“), 1891 m., IV kn., 195 psl.

į teorinius sumetimus ir išvadas dėl visų šių, grynai anatominių, klausimų taikymo visuomeniniams bei ekonominiams klausimams spręsti. Todėl aš vėl tik kreipiu skaitytojo dėmesį į tai, kad visos mano anatominės ir embriologinės teorijos svarbiausias tikslas yra susekti visuomenės fiziologijos dėsnius ir dėl to visi tolesnė mano raštai bus, žinoma, pagrįsti mano šioje knygoje dėstomais mokslo duomenimis“¹.

Anatominės ir embriologinės teorijos „svarbiausias tikslas yra susekti visuomenės fiziologijos dėsnius“! Tai labai keveržiškai pasakyta, bet vis dėlto sociologui-utopistui labai būdinga. Jis kuria anatominę teoriją, kuria pasiremdamas ketina parašyti aplinkinei visuomenei eilę „higieniškų receptų“. Į šiuos receptus jo ir suvedama visuomeninė „fiziologija“. Bucharcevo visuomeninė „fiziologija“ iš tikrųjų yra ne „fiziologija“, o mums jau pažįstama „higiena“, ne mokslas apie tai, kas yra, o mokslas apie tai, kas turėtų būti, remiantis... to paties Bucharcevo „anatomine ir embriologine teorija“.

Nors Bucharcevas yra nupieštas pagal Nožiną, bet vis dėlto jis yra ligi tam tikro laipsnio p. Michailovskio meno kūrybos produktas (jei tik galima taikyti meno kūrybos posakį cituojamoms apybraižoms). Todėl ir keveržiška jo pastaba, gal būt, niekuomet tikrovėje neegzistavo. Tuo atveju ji juo labiau yra būdinga p. Michailovskiui, kuris apie ją kalba su didele pagarba.

„Man vis dėlto atsitikdavo užtikti tiesioginį neužmirštamo draugo-mokytojo idėjų atspindį literatūroje“, — sako Temkinas, kurio vardu sekamas pasakojimas. Bucharcevo-Nožino idėjas atspindėjo ir atspindi p. Michailovskis.

P. Michailovskis turi savo „progreso formulę“. Ši formulė skelbia: „Progresas yra palaipsniškas artėjimas į nedalomybių vientisumą, į kuo pilniausią ir visapusiškiausią darbo padalinimą tarp organų ir kuo mažiausią darbo padalinimą tarp žmonių. Nedorovinga, neteisinga, žalinga, neprotinga yra visa tai, kas šį judėjimą sulaiko. Dorovinga, teisinga, protinga ir naudinga yra tik tai, kas mažina visuomenės įvairumą, tuo pačiu didinant jos atskirų narių įvairumą“².

¹ N. K. Michailovskio raštai, IV t., 2-sis leid., 265—266 psl.

² Ten pat, 186—187 psl.

Kokia gali būti šios formulės mokslinė reikšmė? Ar ji išaiškina istorinį visuomenės judėjimą? Ar ji pasako, kaip jis vyko ir kodėl jis vyko taip, o ne kitaip? Nė kiek, bet ir ne tas yra jos „svarbiausias tikslas“. Ji ne apie tai kalba, kaip vyko istorija, o apie tai, kaip ji turėtų vykti, kad nusipelnytų p. Michailovskio pagyrimą. Tai — „higieniškas receptas“, utopisto sugalvotas, remiantis „tiksliais organinio vystymosi dėsnių tyrimais“. Tai yra kaip tik tai, ko ieškojo medikas sensimonistas.

„... Mes pasakėme, kad išimtinis objektyviojo metodo vartojimas sociologijoje, jei jis būtų galimas, prilygtų aršinių sudėjimui su pūdais, iš ko, tarp kita ko, išeina ne tai, kad objektyvusis metodas iš šios tyrinėjimų srities visiškai turėtų būti pašalintas, o tik tai, kad aukščiausioji kontrolė čia turėtų priklausyti subjektyviajam metodui“¹.

„Ši tyrinėjimų sritis“ yra kaip tik **pageidaujamos visuomenės „fiziologija“**, utopijos sritis. Nėra ką ir besakyti, kad „subjektyviojo metodo“ vartojimas joje labai pa'engvina „tyrinėtojo“ darbą. Bet šis vartojimas remiasi visai ne kažin kokiais „dėsniais“, o „gražių prasimanymų žavėjimu“; kas jam kartą pasidavė, tas nesipriešins net ir prieš taikymą vienoje ir toje pat „sirtyje“, tiesa skirtingomis teisėmis, abiejų metodų, subjektyviojo ir objektyviojo, nors panaši metodologinė painiava yra tikras „aršinių sudėjimas su pūdais“².

¹ N. K. Michailovskio raštai, IV t., 2-sis leid., 185 psl.

² Pagaliau, jau patys posakiai „objektyvusis metodas“, „subjektyvusis metodas“ sudaro didžiąją, bent terminologinę, painiavą.

Ketvirtasis skyrius

IDEALISTINĖ VOKIETIJOS FILOSOFIJA

XVIII amžiaus materialistai buvo tvirtai įsitikinę, kad jiems pavyko suduoti mirtiną smūgį idealizmui. Jie žiūrėjo į jį kaip į pasenusią, visiems laikams pamestą teoriją. Bet jau to amžiaus pabaigoje prasideda reakcija prieš materializmą, o XIX šimtmečio pirmojoje pusėje pats materializmas patenka į padėtį sistemos, kurią visi laiko pasenusia, galutinai palaidota. Idealizmas ne tik vėl atgyja, bet ir neregėtai, iš tiesų puikiai išsivysto. Tam, žinoma, buvo tam tikros visuomeninės priežastys, bet mes, čia jų neliesdami, tik panagrinėsime, ar XIX amžiaus idealizmas turėjo kokią nors pirmenybę prieš ligtolinės epochos **materializmą** ir, jei taip, tai kurios buvo tos pirmenybės.

Prancūzijos materializmas kiekvieną kartą, kada jam tekdavo susidurti su vystymosi klausimais gamtoje ar istorijoje, parodė nuostabų, dabar stačiai mažai tikėtiną, silpnumą. Paimkime kad ir **žmogaus atsiradimą**. Nors mintis apie šios gyvūnų rūšies **palaiptišką išsivystymą** materialistams ir neatrodė „**prieštaraujanti**“, bet tokį „spėjimą“ jie tarė esant labai mažai tikėtiną. „Système de la nature“ („Gamtos sistema“. — Red.) autoriai sako (žr. pirmosios dalies šeštąjį skyrių), kad jei kas nors pasisakytų prieš **panašų spėjimą**, jei kas nors atsakytų, „kad gamta veikia tam tikra bendrų ir nekintamų dėsnių suma“ ir kartu pridurtų, kad „žmogus, keturkojis, žuvis, vabzdys, augalas ir t. t. egzistuoja nuo amžių ir amžinai lieka nekintami“, tai jie „ir tam nesi-priešintų“. Jie tik pastebėtų, kad ir tokia pažiūra neprieštarauja jų dėstomoms tiesoms. „Žmogus negali visko žinoti: jis negali

žinoti savo kilmės“, — štai viskas, ką galų gale sako apie šį svarbų klausimą „Système de la nature“ autoriai.

Helvecijus lyg daugiau linksta į mintį apie palaipsnišką žmogaus vystymąsi. „Materija amžina, bet jos formos kinta“, — pastebi jis, primindamas, jog ir dabar žmonių veislės klimatui veikiant keičiasi¹. Jis net visas gyvulių rūšis apamai laiko kintančiomis. Bet šią sveiką mintį jis labai keistai formuluoja. Jo aiškinimu išeina, kad „nepanašumo“ tarp įvairių gyvulių ir augalų rūšių priežastys glūdi arba jau jų gemalų savybėje, arba juos apsupančios aplinkos skirtingume, jų „auklėjimo“ skirtingume².

Tuo būdu paveldimumas atmeta kintamumą ir atvirkščiai. Vadinasi, priėmę kintamumo teoriją, mes turime prileisti, kad iš kiekvieno tam tikro „gemalo“, esant tinkamoms apyostovoms, gali atsirasti bet kuris gyvulys arba augalas: pavyzdžiui, iš ažuolo gemalo — jautis arba žirafa. Savaimė suprantama, kad toks „spėjimas“ negalėjo nušviesti klausimo dėl rūšių kilmės, ir pats Helvecijus, sykį jį tarp ko kita pareiškęs, jau nė karto prie jo nesugrįžta.

Tiek pat blogai mokėjo aiškinti Prancūzijos materialistai ir visuomeninio vystymosi reiškinius. Skirtingas „įstatymų leidybos“ sistemas jie vaizduoja vien tik kaip sąmoningos kūrybinės „įstatymų leidėjų“ veiklos vaisių; skirtingas religines sistemas — kaip šventikų gudrumo vaisių ir t. t.

Šis Prancūzijos materializmo bejėgiškumas vystymosi gamtoje ir istorijoje klausimais labai nuskurdino jo filosofinį turinį. Moksle apie gamtą šis turinys buvo suvedamas į kovą prieš vienašališką dualistų turimą materijos sąvoką; moksle apie žmogų jis apsiribojo Loko teiginiu: įgimtų idėjų nėra, — begaliniu kartojimu ir šiokiu tokiu keitimu. Kad ir koks naudingas buvo toks kartojimas kovoje prieš atgyvenusias dorovės ir politikos teorijas, — rimtą mokslinę reikšmę jis negalėjo turėti tik tuo atveju, jei materialistams būtų pavykę savo mintį pritaikyti žmonijos dvasiniam

¹ „Le vrai sens du système de la nature“, à Londres 1774, p. 15 („Tikroji gamtos sistemos prasmė“. Londonas, 1774 m., 15 psl. — Red.).

² „De l'homme“, Oeuvres complètes de Helvétius, Paris 1818, v. II, p. 120 („Apie žmogų“, Pilnas Helvecijaus raštų rinkinys, Paryžius, 1818 m., II t., 120 psl. — Red.).

vystymuisi išaiškinti. Aukščiau mes jau esame pasakę, kad Prancūzijos materialistų (t. y. iš tikrųjų, Helvecijaus) buvo padaryta šia kryptimi kai kurie, labai įstabūs mėginimai, bet kad jie nepasisekė (o jeigu jie būtų pavykę, tai Prancūzijos materializmas išsivystymo klausimais būtų pasirodęs labai stiprus), ir materialistai, savo pažiūroje į istoriją, rėmė grynai idealistinį požiūrį: **pasaulį valdo nuomonės**. Tik kartkartėmis, tik labai retai materializmas įsibraudavo į jų istorinius samprotavimus kaip pastabos ta tema, kad vienas kuris nors padūkęs atomas, pakliuvęs į „įstatymų leidėjo“ galvą ir sukėlęs joje smegenų funkcijų sutrikimą, gali ištisiems amžiams pakeisti istorijos eigą. Šitoks materializmas iš esmės buvo **fatalizmas** ir nepalikdavo vietos įvykių numatymui, t. y., kitaip sakant, mąstančiųjų asmenybių sąmoningai istorinei veiklai.

Todėl nenuostabu, kad gabiems ir talentingiems žmonėms, neįtrauktiems į tą visuomeninių jėgų kovą, kurioje materializmas buvo baisus teorinis kraštutinės kairiosios partijos ginklas, šis mokslas atrodė **sausas, niaurus, skurdus**. Šitaip atsiliėpdavo apie jį, pavyzdžiui, Gėtė. Kad šis priekaištas liautųsi buvęs pelnytas, materializmas turėjo pamesti sausus, abstrakčius samprotavimus ir pamėginti savo požiūriu suprasti ir išaiškinti „gyvąjį gyvenimą“, sudėtingą ir margą konkrečių reiškinių grandinę. Bet tuometiniu savo pavidalu jis nesugebėjo išspręsti šio didžiojo uždavinio, ir jį paglemžė **idealistinė filosofija**.

Svarbiausia, galinė šios filosofijos išsivystyme grandis yra Hegelio sistema, todėl savo dėstyje mes daugiausia į ją ir nurodinėsime.

Hegelis vadino **metafiziniu** požiūrį tų mąstytojų, — vis tiek ar idealistų, ar materialistų, — kurie, nemokėdami suprasti reiškinių vystymosi proceso, noromis nenoromis ir patys sau ir kitiems juos vaizduoja kaip sustingusius, nesusietus, nepajėgiančius pereiti vienas į kitą. Prieš šį požiūrį jis pastatė priešpriešais **dialektiką**, kuri tyrinėja įvykius kaip tik jų vystymesi ir, vadinasi, jų savitarpiniame ryšyje.

Anot Hegelio, dialektika yra kiekvienos gyvybės principas. Ne retai pasitaiko žmonės, kurie, tarę tam tikrą abstraktų teiginį, noromis pripažįsta, kad jie, gal būt, klysta ir kad, gal būt, teisinga yra stačiai priešinga pažiūra. Tai — gražiai išauklėti žmonės,

ligi panagių prisisunkę „pakantos“: gyvenk ir leisk kitiems gyventi, — sako jie savo protui. Dialektika nieko bendro neturi su skeptiška pasauliečių pakanta, bet ir ji moka suderinti stačiai priešingus abstrakčius teiginius. Žmogus yra mirtingas, — sakome mes, žiūrėdami į mirtį, kaip į kažką, kas kyla iš išorinių aplinkybių ir visiškai svetimą gyvo žmogaus prigimčiai. Išeina, kad žmogus turi dvi savybes: pirma, būti gyvam, o antra — taip pat būti ir mirtingam. Bet giliau panagrinėjus pasirodo, kad **gyvybė** pati savyje nešioja **mirties** gemalą ir kad kiekvienas reiškinyss aplamai yra **prieštaringas** ta prasme, kad jis pats iš savęs išugdo tuos elementus, kurie, anksti ar vėlai, padarys jo egzistencijai galą, pavers jį į jo paties priešybę. Viskas teka, viskas keičiasi, ir nėra jėgos, kuri galėtų sulaikyti šį nuolatinį tekėjimą, sustabdyti šį amžiną judėjimą; nėra jėgos, kuri galėtų pasipriešinti reiškinių dialektikai. Gėtė įsamenina dialektiką dvasios įvaizdžiu:

In Lebensfluthen, im Thatensturm
 Wall' ich auf und ab,
 Webe hin und her!
 Geburt und Grab —
 Ein ewiges Meer,
 Ein wechselnd Weben,
 Ein glühend Leben,
 So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit
 Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid¹.

Tam tikrą minutę judas kūnas yra tam tikrame taške, bet tuo pat metu yra ir už jo, nes, jeigu jis būtų **tik** jame, tai jis, bent šį akimirksnį pasidarytų **nejudamas**. Kiekvienas judėjimas yra dialektinis procesas, gyva priešara, o kadangi nėra nė vieno

¹ Būties bangose, darbų audroje
 Kylu, nusileidžiu,
 Ir audžiu ir audžiu...
 Gimimas, mirtis —
 Tai jūra amžina;
 Audimo kaita,
 Liepsninga būtis.
 Prie užiančių staklių laikų amžinybės
 Audžiu aš gyvąjį rūbą dievybės.

gamtos reiškinių, kurį aiškinant mums netektų galų gale apeliuoti į judėjimą, tai reikia sutikti su Hegeliu, kuris sakė, kad **dialektika yra kiekvieno mokslinio pažinimo siela**. Ir tai liečia ne tik gamtos pažinimą. Ką, pavyzdžiui, reiškia senovinis aforizmas: **summum jus summa injuria** (aukščiausia teisė — aukščiausias beteisiškumas. — Red.)? Ar tai, kad teisingiausiai mes elgiamės tada, kada, atidavę duoklę teisei, tuo pat laiku mes tinkamai vertinsime ir beteisiškumą? Ne, taip samprotauja tik „vulgari patirtis, mulkių protas“. Šis aforizmas reiškia, jog kiekviena abstrakti teisė, nuėjusi ligi savo loginio galo, pavirsta į beteisiškumą, t. y. į savo pačios priešybę. Šekspyro „Venecijos pirklys“ yra tam puiki iliustracija. Pažvelkite dabar į ekonominius reiškinius. Koks yra loginis „laisvosios konkurencijos“ galas? Kiekvienas įmonininkas siekia nugalėti savo konkurentus, likti vieninteliu rinkos šeimininku. Ir, žinoma, nereta atsitikimų, kada kuriam nors Rotšildui ar Vanderbiltui pavyksta šį siekimą laimingai įgyvendinti. Bet tai parodo, kad laisvoji konkurencija veda į monopoliją, tai yra į konkurencijos neigimą, t. y. į savo pačios priešybę. Arba pažiūrėkite, kur veda mūsų liaudininkinės literatūros išgarbintas vadinamasis **darbinis nuosavybės principas**. Man priklauso tik tai, kas sukurta mano darbu. Tai yra visų teisingiausia. Ir ne mažiau yra teisinga tai, kad savo sukurtą daiktą aš vartoju savo laisva nuožiūra: aš pats juo naudojuosi arba keičiu jį į kitą daiktą, dėl ko nors man pageidaujamą. Pagaliau, tiek pat yra teisinga ir tai, kad aš naudojuosi mano išsikeistuoju daiktu vėl savo laisva nuožiūra, — kaip man maloniau, geriau, naudingiau. Dabar sakysime, kad savo darbo produktą aš pardaviau už pinigus, o pinigus suvartoju darbininkui pasamdyti, t. y. nupirkau svetimą darbo jėgą. Pasinaudojęs šia svetima jėga, aš pasirodau besąs savininkas vertės, kuri yra žymiai aukštesnė už vertę, mano išleistą jai nupirkti. Iš vienos pusės, tai yra labai teisinga, kadangi jau pripažinta, jog iškeistu daiktu aš galiu naudotis, kaip man geriau ir naudingiau, o iš antros pusės, tai yra labai neteisinga, dėl to, kad aš išnaudoju svetimą darbą ir tuo neigiu tą principą, kuris sudarė mano teisingumo sąvokos pagrindą. Nuosavybė, įgyta mano asmeniniu darbu, gimdo man nuosavybę, sukurtą kito darbu. Summum jus summa injuria. Ir tokia injuria

dėl pačios aplinkybių eigos atsiranda kone kiekvieno pasiturinčio amatininko, kone kiekvieno tvarkingo valstiečio ūkyje¹.

Taigi, kiekvienas reiškiny, veikiamas tų pačių jėgų, kurios sąlygoja jo egzistavimą, anksti ar vėlai, bet neišvengiamai pavirsta į savo paties priešybę.

Mes sakėme, kad idealistinė Vokietijos filosofija žiūrėjo į visus reiškinius jų vystymosi požiūriu ir kad kaip tik tai ir reiškia žiūrėti į juos **dialektiškai**. Reikia pastebėti, kad **metafizikai** moka iškraipyti ir patį vystymosi mokslą. Jie nuolat kartoja, kad nei gamtoje, nei istorijoje nebūna šuolių. Kada jie kalba apie kurio nors reiškinio arba visuomeninės institucijos **atsiradimą**, jie reikalauja vaizduoja taip, lyg šis reiškinys arba institucija kitados buvo labai mažutis, visai nepastebimas, o paskui palaipsniui išaugo. Kada kalbama apie to pat reiškinio ar institucijos **išnykimą**, atvirkščiai, numanomas palaipsniškas jo mažėjimas, kuris tęsiasi tol, kol reiškinys dėl savo mikroskopiško dydžio pasidaro visai nepastebimas. Tokiu būdu suprastas vystymasis lygiai nieko neišaiškina; jis taria esant tuos pačius reiškinius, kuriuos jis turi išaiškinti, ir atsižvelgia tik į juose vykstančius **kiekybinius kitėjimus**. Metafizinio galvojimo viešpatavimas gamtos moksle kitados buvo toks stiprus, jog daugelis gamtininkų kitaip ir negalėjo įsivaizduoti vystymosi, kaip tik tyrinėjamo reiškinio dydžio tokio palaipsniško didėjimo ar mažėjimo pavidalu. Nors jau nuo Harvejaus laikų buvo pripažinta, kad „**visa, kas gyva, išsivysto iš kiaušinio**“, bet, matyti, su tokiu išsivystymu iš kiaušinio nebuvo siejamas joks tikslus vaizdas, ir spermatozoidų atradimas tuojau davė akstiną atsirasti teorijai, pagal kurią sėklos ląstelėje jau glūdi gatavas, visiškai išsivystęs, bet mikroskopiškai mažutis

¹ P. Michailovskiui rodosi nesuprantamas tas amžinas ir visur esąs dialektikos viešpatavimas; viskas kinta, išskiriant dialektinio judėjimo dėsnius, — sako jis su pašaipiu skepticizmu. Taip, tai kaip tik taip, atsakome mes, ir jei jus tai stebina, jei jūs norite šią pažiūrą nuginčyti, tai atsiminkite, kad jums teks nuginčyti pagrindinį šių laikų gamtos mokslo požiūrį. Norint tuo įsitikinti, jums pakanka atsiminti tuos Pliaifairo žodžius, kuriuos Liajelis paėmė epigrafu savo garsiajam veikalui „Principles of Geology“: „Amid the revolutions of the globe, the economy of Nature has been uniform and her laws are the only that have resisted the general movement. The rivers and the rocks, the seas and the continents have been changed in all their

gyvis, tad visas jo „vystymasis“ yra suvedamas į **augimą**. Visiškai šitaip dabar samprotauja išmintingieji seneliai, o jų tarpe daugelis garsių Europos sociologų-evoliucionistų, pavyzdžiui, apie politinių institucijų „vystymąsi“: istorija nedaro šuolių: va-
plano...

Vokietijos idealistinė filosofija griežtai stoji prieš tokią iškreiptą vystymosi sąvoką. Hegelis kandžiai ją pašiepdavo ir nesugrįžtamai įrodė, kad ir gamtoje, ir žmonių visuomenėje **šuo- liai** sudaro tokį pat būtiną vystymosi momentą, kaip ir palaipsniški kiekybiniai kitėjimai. „Būties kitėjimai, — sako jis, — yra ne tik tai, kad viena kiekybė pereina į kitą kiekybę, bet taip pat ir tai, kad kokybė pereina į kiekybę ir atvirkščiai, kiekvienas iš šios pastarosios rūšies perėjimų sudaro palaipsniškumo **pertrūkį** (ein Abbrechen des Allmählichen) ir reiškiniui suteikia naują išvaizdą, kokybiškai skirtingą nuo buvusios. Antai, vanduo aušdamas ne palaipsniui kietėja... o iš karto; jau ataušęs ligi užšalimo taško, jis pasilieka skystas, jei tik išlaiko ramią būklę, ir tada pakanka mažiausio stumtelėjimo, kad jis staiga pasidarytų kietas... Dorovės reiškinių pasaulyje... yra tokie pat kiekybės perėjimai į kokybę, arba, kitaip sakant, ir ten kokybiniai skirtumai remiasi kiekybiniais skirtumais. Antai, **truputį mažiau, truputį daugiau** sudaro tą ribą, už kurios vėjavaikiškumas nustoja buvęs vėjavaikiškumas ir pavirsta į kažką visiškai kitą, į nusikaltimą... Antai, valstybės, kitoms sąlygoms esant lygioms, įgauna skirtingą kokybinį pobūdį tik dėl skirtingo didumo. Tam tikri įstatymai ir tam tikra valstybinė santvarka įgyja visiškai kitą reikšmę, išsiplėtus valstybės teritorijai ir padidėjus jos piliečių skaičiui...“¹

Šių laikų gamtininkai puikiai žino, kaip dažnai kiekybės kitėjimai veda į kokybės kitėjimus. Kodėl viena saulės spektro dalis

parts; but the laws which direct these changes, and the rules to which they are subject, have remained invariably the same“ („Geologijos principai“: „Tuometu, kai žemės rutulyje vyko permainos, gamtos sutvarkymas liko vienas ir vien tik jos dėsniai atsilaikė prieš bendrąjį judėjimą. Upės ir uolos, jūros ir kontinentai keitėsi visose savo dalyse; bet dėsniai, kurie valdo šiuos kitimus, ir taisyklės, kurių jie klauso, liko nekintamai vieni ir tie patys“ — Red.).

¹ „Wissenschaft der Logik“ („Logikos mokslas“: — Red.), 1-sis leid., I d., 1 knyga, 313—314 psl.

sukelia mums raudonos spalvos pojūtį, kita — žalios ir t. t.? Fizika atsako, kad čia viskas priklauso nuo eterio dalelių virpėjimų skaičiaus. Yra žinoma, kad šis skaičius kiekvienai spektro spalvai keičiasi, augdamas nuo raudonosios į violetinės spalvos pusę. Tai ne viskas. Šilumos įtempimas spektre didėja artinantis prie raudonojo ruožo išorinio krašto ir tam tikrame nuotolyje nuo jo, išėjęs iš spektro, pasiekia aukščiausią laipsnį. Išeina, kad spektre yra ypatingos rūšies spindulių, kurie jau nešviečia, o tik šildo. Fizika ir čia sako, kad spindulių kokybė kinta pakitėjus eterio dalelių virpėjimų skaičiui.

Bet ir tai ne viskas. Saulės spinduliai daro tam tikrą cheminę įtaką, kaip rodo, pavyzdžiui, medžiagos blukimas nuo saulės. Didžiausią cheminę jėgą turi violetiniai ir vadinamieji ultravioletiniai spinduliai, kurie jau nesukelia mums šviesos pojūčio. Cheminį saulės spindulių veikimo skirtingumą paaiškina vėl ne kas kita, kaip kiekybiniai eterio dalelių virpėjimo skirtumai: **kiekybė pereina į kokybę.**

Tą pat patvirtina ir chemija. Ozonas turi kitas savybes, kaip paprastas deguonis. Iš kur toks skirtumas? Ozono molekulėje yra kitoks atomų skaičius, kaip paprastojo deguonies molekulėje. Imkime tris angliavandenilio junginius: CH_4 (balų dujos), C_2H_6 (dimetilas) ir C_3H_8 (metilo etilas). Visi jie sudaryti pagal formulę: n atomų grynanglio ir $2n+2$ atomai vandenilio. Jei n lygus vienetui, jūs turite balų dujas; jei n lygus dviem, gaunamas dimetilas; jei n lygus trimis, atsiranda metilo etilas. Tuo būdu yra sudaromos ištisos eilės, apie kurių reikšmę jums papasakos bet kuris chemikas, ir visos šios eilės vienbalsiai patvirtina senųjų dialektikų-idealistų dėsni: **kiekybė pereina į kokybę.**

Dabar mes jau sužinojome svarbiausius skiriamuosius dialektinio mąstymo požymius, bet skaitytojas jaučiasi nepatenkintas. O kur gi garsioji triada, klausia jis, toji triada, kuri, kaip žinoma, sudaro visą hegelinės dialektikos esmę? Dovanokite, skaitytojau, mes nekalbėjome apie triadą dėl tos paprastos priežasties, kad Hegelio pažfūrose ji visai nevaidina to vaidmens, kurį jai skiria žmonės, neturį jokio supratimo apie šio mąstytojo filosofiją, studijavę ją, pavyzdžiui iš p. Spasovičiaus „**baudžiamosios teisės**

vadovėlio¹. Kupini švento naivumo, šie lengvabūdžiai žmonės įsitikinę, kad visa vokiškojo idealisto argumentacija tūvusi pagrįsta triada; kad ir su koku teoriniu sunkumu buvo susidūręs senis, jis su ramia šypsena palikdavo kitiems laužyti sau dėl jo vargšes, „nepašvęstas“ galvas, o pats nedelsdamas sudarydavo silogizmą: visi reiškiniai įvyksta pagal triadą; aš turiu reikalą su reiškiniais; vadinasi, kreipiuosi į triadą². Tai stačiai **beprotiški niekniekiai**, kaip sako vienas iš Karonino personažų, arba nenatūralus tuščiažodžiavimas, jei jums labiau patinka Ščedrino posakis. Nė viename iš Hegelio raštų 18 tomų „triada“ nė karto nevaidina **argumento** vaidmens, ir kas yra bent kiek susipažinęs su jo filosofiniu mokslu, tas supranta, kad ji joku būdu **negalėjo jo vaidinti**. Hegeliui triada turi tokią pat reikšmę, kokią ji turėjo dar Fichtei, kurio filosofija esmingai skiriasi nuo hegelinės. Suprantama, kad tik visiškai nemokšystė gali laikyti svarbiausiuoju vienos filosofinės sistemos skiriamuoju požymiu būdingą **mažiausia** dviem visiškai skirtingoms sistemoms požymį.

Mums labai gaila, kad „triada“ mus atitraukia nuo mūsų dėstymo, bet, pradėjus kalbėti apie ją, reikia baigti. Tad pažiūrėkime, kas tai per paukštis.

Kiekvienas reiškinys, besivystydamas ligi galo, pavirsta į savo priešybę; bet kadangi naujasis, priešingas pirmajam, reiškiny, savo ruožtu, taip pat pavirsta į savo priešybę, tai trečioji

¹ „Svajodamas apie advokato karjerą, — pasakoja p. Michailovskis, — aš karštai, nors ir be jokios tvarkos, skaičiau įvairius juridinius veikalus. Jų tarpe buvo p. Spasovičiaus baudžiamosios teisės vadovėlis. Šiame veikale yra įvairių filosofinių sistemų, kiek jos liečia kriminalistiką, trumpa apžvalga. Mane ypatingai nustebino garsioji Hegelio triada, dėl kurios bausmė taip grakščiai tampa prieštaravimo tarp teisės ir nusikaltimo sutaikiniu. Yra žinoma, kaip Hegelio trinarė formulė vilioja savo įvairiausiais pritaikymais. . . nenuostabu, kad ji mane buvo sužavėjusi p. Spasovičiaus vadovėlyje. Nenuostabu, kad paskui patraukė ir prie Hegelio, ir prie daug ko kito. . .“ („Russkaja Myslj“, 1891 m., III kn., II dal., 188 psl.). Gaila, labai gaila, kad p. Michailovskis nepraneša, kaip plačiai jis patenkino savo potraukį „prie Hegelio“. Iš visa ko matyti, kad šiuo atžvilgiu jis netoli nuėjo.

² P. Michailovskis įtikinėja, kad velionis N. Ziberis savo ginčuose su juo įrodinėdamas kapitalizmo Rusijoje neišvengiamumą, „vartojo visokius argumentus, bet esant mažiausiam pavojui pasislėpdavo neabejotamo ir nenuginčijamo trinario dialektinio vystymosi prieglobstyje“ („Russkaja Myslj“,

vystymosi fazė yra **formaliai panaši į pirmąją**. Kol kas paliksime klausimą apie tai, kiek tokia vystymosi eiga atitinka tikrovę; sakysime, jog žmonės, kurie manė, kad visiškai atitinka, klydo; šiaip ar taip, aišku, kad „triada“ **išplaukia** tik iš vieno iš Hegelio teiginių, bet pati visai jam neina pagrindiniu teiginiu. Tai labai esmingas skirtumas, nes jei triada būtų figūravusi pagrindiniu teiginiu, tai jos „prieglobstyje“ tikrai galėtų apsaugos ieškoti žmonės, kurie jai skiria tokį rimtą vaidmenį, bet kadangi ji tuo nefigūruoja, tai už jos gali slapstytis nebent tie, kurie **girdėjo skambinant, bet nežino, iš kur**.

Savaime suprantama, kad iš esmės reikalai nėra per plauką nebūtų pasikeitę, jei dialektikai, nesislapstydami už „triados“ „esant mažiausiam pavojui“ būtų pasislėpę „prieglobstyje“ to teiginio, kad kiekvienas reiškiny pavirsta į savo paties priešybę. Bet ir šitaip jie niekada nesiėlgė, ir nesiėlgė dėl to, kad nurodytas teiginys visai neišsemia jų pažiūros į reiškinio vystymąsi. Be to, jie, pavyzdžiui, sako, kad vystymosi procese kiekybė pereina į kokybę, o kokybė į kiekybę. Vadinas, jiems tenka atsižvelgti ir į kokybinę ir į kiekybinę proceso pusę; o tai numano atidumą **tikros, faktinės** jo eigos atžvilgiu; o tai reiškia, kad jie nesi-**tenkina abstrakčiomis išvadomis iš abstrakčių teiginių** arba bent neturi tenkintis tokiomis išvadomis, jei nori likti ištikimi savo pasaulėžiūrai.

„Kiekviename savo raštų puslapyje Hegelis nuolatos ir nenuilstamai nurodinėjo, kad filosofija tolygi **empirijos visumai**, kad filosofija nieko taip atkakliai nereikalauja, kaip įsigilinti į empirinius mokslus... Faktinė medžiaga be minties turi tik reliatyvią reikšmę, mintis be faktinės medžiagos yra tik chimera... Filosofija yra toji **sąmonė**, kurią empiriniai mokslai prieina savo pačių atžvilgiu. Ji negali būti niekuo kitu“.

1892 m., VI kn., II dal., 196 psl.). Jis taip pat įtikinėja, kad visa, kaip jis sako, Markso pranašystė kapitalistinio vystymosi baigties atžvilgiu remiasi tik „triada“. Apie Marksą mes pakalbėsime žemiau, o dėl N. Ziberio pastebėsime, kad mums ne kartą teko kalbėtis su velionim, ir nė karto mes iš jo negirdėjome nurodymų į „dialektinį vystymąsi“. Jis pats ne kartą sakė, kad jam visiškai yra nežinoma Hegelio reikšmė naujausios ekonomikos vystyme. Žinoma, mirusiesiems galima viską suversti, ir dėl to p. Michailovskio pa-**tydijimas yra nesugriaunamas**.

Štai kokią pažiūrą į mąstančio tyrinėtojo uždavinį susidarė Lasalis, tyrinėdamas Hegelio filosofiją¹: filosofai turi būti specialistai tų mokslų, kuriems jie nori padėti pasiekti „savimonę“. Rodos, nuo dalyko specialaus tyrinėjimo yra labai toli ligi lengvapėdiško plepėjimo „triados“ garbei. Ir tegu mums nesako, kad Lasalis buvęs ne „tikras“ hegelininkas, kad jis priklausęs „kairiesiems“ ir aštriai prikaišiojęs „dešiniams“ dėl to, kad jie sudarydavę abstrakčias konstrukcijas. Juk žmogus stačiai jums sako, kad jis pasiskolinęs savo pažiūrą betarpiškai iš Hegelio.

Beje, gal būt, jūs, panorėsite nušalinti „Igytųjų teisių sistemos“ autoriaus parodymą panašiai, kaip teisme nušalinami gimiinių parodymai. Mes nepradėsime ginčytis ir prieštarauti; mes pakviesime liudytoju visai pašalinį žmogų — „Gogolinio laikotarpio apybraižų“ autorių.

Prašome dėmesio: liudininkas kalbės ilgai ir, savo papratimu, protingai:

„Mes tiek pat mažai esame Hegelio pasekėjai, kaip ir Dekarto ar Aristotelio. Šiandien Hegelis jau priklauso istorijai, dabartinis laikas turi kitą filosofiją ir gerai mato hegelinės sistemos trūkumus; bet reikia sutikti, kad Hegelio iškelti principai iš tikrųjų buvo labai artimi tiesai, ir kai kurias tiesos puses šis mąstytojas buvo parodęs su tikrai nuostabia jėga. Kai kurių iš šių tiesų atradimas yra Hegelio asmeninis nuopelnas, kitos, nors ir priklauso ne vien tik jo sistemai, o visai Vokietijos filosofijai nuo Kanto ir Fichtės laikų, betgi niekieno iki Hegelio nebuvo taip aiškiai suformuluotos ir taip stipriai išreikštos, kaip jo sistemoje.

„Visų pirma nurodysime į vaisingiausią kiekvieno progreso pradą, kuriuo taip griežtai ir puikiai skiriaši Vokietijos filosofija aplamai ir hegelinė sistema ypatingai nuo tų veidmainiškų ir baikščių pažiūrų, kurios tais laikais (XIX amžiaus pradžioje) viešpatavo prancūzuose ir angluose: „Tiesa — aukščiausias mąstymo tikslas; ieškokite tiesos, dėl to kad tiesoje — gėris; kad ir kokia būtų tiesa, ji yra geresnė už viską, kas neteisinga;

¹ Zr. jo „System der erworbenen Rechte“, 2-te Aufl., Leipzig 1880, Vorrede, S. XII—XIII („Igytųjų teisių sistema“, 2-sis leid., Leipcigas, 1880 m., Pratarinė, XII—XIII psl. — Red.).

pirmoji mąstytojo pareiga: neatsitraukti prieš jokių rezultatų; jis turi būti pasirengęs aukoti tiesai mėgstamiausias savo nuomones. Paklaida — visokios pradžios šaltinis; tiesa — aukščiausias gėris ir kitų gėrybių šaltinis“. Norint įvertinti nepaprastą šio bendro visai Vokietijos filosofijai nuo Kanto laikų, bet ypač energingai Hegelio išreikšto reikalavimo svarbą, reikia atsiminti, kokiomis keistomis ir siauromis sąlygomis apribodavo tiesą kitų tuometinių mokyklų mąstytojai: jie imdavosi filosofuoti ne kitaip, kaip tam, kad „pateisintų brangius jiems įsitikinimus“ t. y. ieškojo ne tiesos, o savo išankstiniais įsitikinimams paramos; kiekvienas imdavo iš tiesos tik tai, kas jam patikdavo, o kiekvieną nemalonią sau tiesą atmesdavo, be ceremonijų prisipažindamas, kad maloni paklaida jam atrodo kur kas geresnė negu bešališka tiesa. Šią manierą rūpintis ne tiesa, o malonių išankstinių įsitikinimų patvirtinimu Vokietijos filosofai (ypač Hegelis) pavadino „subjektyviu mąstymu“ (dievulėli! Bet argi ne užtai mūsų subjektyvieji mąstytojai pravardžiuoja Hegelį scholastiku? — **Autorius**), filosofavimu asmeniniam malonumui, o ne dėl gyvo tiesos reikalingumo. Šį tuščią ir žalingą žaidimą Hegelis žiauriai demaskavo. (Klausykite! Klausykite!) Kaip būtinai reikalingą apsaugos priemonę prieš polinkį nukrypti nuo tiesos, norint įtikti asmeniniams norams ir prietarams, Hegelis iškėlė garsųjį „dialektinį mąstymo metodą“. Jo esmė yra ta, kad mąstytojas neturi nusiraminti jokia pozityvia išvada, o turi ieškoti: ar daikte, apie kurį jis mąsto, nėra kokybių ir jėgų, priešingų tam, kas pirmu žvilgsniu šis daiktas yra; tuo būdu mąstytojas buvo priverstas stebėti daiktą iš visų pusių, ir tiesa jam pasirodydavo ne kitaip, kaip visokių priešingų nuomonių kovos pasekme. Šiuo būdu, vietoj ligtolinių vienašališkų daikto sąvokų, pamažėle atsirasdavo pilnas, visapusiškas ištyrimas ir susidarydavo gyvas supratimas apie visas tikras daikto kokybes. Išaiškinti tikrovę pasidarė esmine filosofinio mąstymo prievole. Iš čia atsirado nepaprastas susidomėjimas tikrove, dėl kurios pirmiau nesusimąstydavo, be jokios ceremonijos ją iškraipant taip, kaip tiko vienašališkiems išankstiniais saviems įsitikinimams (De te fabula narratur!) (Apie tave pasakėčia sekama. — **Red.**). Tuo būdu, vietoj ligtolinių savavališkų aiškinimų atsirado sąžiningas, nenuilstamas tiesos ieškojimas. Bet tikrovė-

je viskas priklauso nuo aplinkybių, nuo vietos ir laiko sąlygų, — ir dėl to Hegelis pripažino, kad ligtolinės bendrosios frazės, kuriomis sprendė apie gėrį ir blogį, nenagrinėjant aplinkybių ir priežasčių, dėl kurių tam tikras reiškinys atsirado, — kad šie bendri abstraktūs pasakymai yra nepatenkinami: kiekvienas daiktas, kiekvienas reiškinys turi savą reikšmę, ir apie jį reikia spręsti, atsižvelgiant į tą aplinką, kurioje jis egzistuoja; ši taisyklė buvo nusakoma formule: „abstrakčios tiesos nėra; tiesa yra konkreti“, t. y. apibrėžiamąjį sprendimą galima padaryti tik dėl tam tikro fakto, išnagrinėjus visas aplinkybes, nuo kurių jis priklauso“¹.

Taigi, iš vienos pusės, mums sakoma, kad skiriamasis hegelinės filosofijos bruožas buvo akyliausias tikrovės tyrinėjimas; sąžiningiausias atsižvelgimas į kiekvieną tam tikrą daiktą; jo tyrimas gyvojoje jo aplinkoje, esant visoms toms laiko ir vietos aplinkybėms, kurios sąlygoja arba lydi jo egzistavimą. N. G. Černyševskio paliudijimas šiuo atveju yra tolygus F. Lasalio paliudijimams. O iš kitos pusės, mus norima įtikinti, kad ši filosofija buvusi tuščia scholastika, kurios visą paslaptį sudaręs sofistinis „triados“ vartojimas. Šiuo atveju, p. Michailovskio paliudijimas visiškai sutinka su p. V. V. ir ištiso legiono šių laikų Rusijos kitų rašytojų paliudijimu. Kuo išaiškinti šį liudytojų nuomonių skirtinumą? Aiškinkite kuo norite, bet atsiminkite, kad Lasalis ir „Gogolinio laikotarpio apybraižų“ autorius pažino tą filosofiją, apie kurią kalbėjo, o ponai Michailovskis, V. V. ir kompanija tikriausia nesivargino kad ir kurio vieno Hegelio veikalo studijomis.

¹ Černyševskis, Gogolinio rusų literatūros laikotarpio apybraižos, SPB 1892 m., 258—259 psl. „Apybraižų“ autorius atskiroje pastaboje puikiai paaiškina, ką iš tikrųjų šis visų aplinkybių, nuo kurių priklauso tam tikras reiškinys, nagrinėjimas reiškia. Mes pateiksime ir šią pastabą. „Pavyzdžiui: „gėris ar blogis yra lietus?“ — tai abstraktus klausimas; aiškiai jį atsakyti negalima, kartais lietus duoda naudos, kartais, nors rečiau, padaro žalos; reikia aiškiai klausti: „po to, kai javų sėja buvo baigta, penkias valandas smarkus lietus lijo, — ar jis buvo naudingas javams?“ — tik čia atsakymas aiškus ir turi prasmės: „šis lietus buvo labai naudingas“. — „Bet tą pat vasarą, kai atėjo javų valymo laikas, visą savaitę lijo liūtis, — ar tai buvo gera javams?“ Atsakymas taip pat aiškus ir taip pat teisingas: „ne, šis lietus buvo žalingas“. Lygiai taip pat hegelinėje filosofijoje yra sprendžiami visi klausimai. „Karas yra pražūtingas ar geras?“ Aplamai, jį atsakyti negalima griež-

Ir įsidėmėkite, kad „Apybraižų“ autorius, apibūdindamas dialektinį mąstymą, nė vienu žodžiu nepalietė triados. Kaip gi tai jis nepastebėjo tojo dramblio, kurį p. Michailovskis ir kompanija taip atkakliai ir taip iškilmingai rodo visiems žiopliams? Dar kartą: atsiminkite, kad „Gogolinio laikotarpio apybraižų“ autorius pažino Hegelio filosofiją, o p. Michailovskis ir Ko apie ją neturi nė mažiausio supratimo.

Gal būt, skaitytojas nori priminti kai kuriuos kitus „Gogolinio laikotarpio apybraižų“ autoriaus atsiliepimus apie Hegelį? Gal būt, jis nurodys mums į garsųjį straipsnį „Išankstinių filosofinių nusistatymų prieš bendruomeninį žemės valdymą kritika“? Šiame straipsnyje kaip tik kalbama apie triadą ir, matyt, ji yra rodoma, kaip svarbiausias vokiečių idealisto arkliukas. **Bet taip tik atrodo.** Samprotaudamas apie nuosavybės istoriją, autorius teigia, kad trečioje, aukščiausioje savo vystymosi fazėje ji sugrįžianti į savo išeilies tašką, t. y., kad privatinė žemės ir gamybos priemonių nuosavybė užleisianti vietą visuomeninei. Toks sugrįžimas, sako jis, yra bendras dėsniš, pasireiškiantis kiekviename vystymosi procese. Šiuo atveju autoriaus argumentacija yra, iš tikrųjų, ne kas kita, kaip rėmimasis triada. Ir tai yra jos esminis trūkumas: **ji yra abstrakti**; nuosavybės vystymasis yra traktuojamas neatsižvelgiant į konkrečias istorines sąlygas; todėl ir autoriaus argumentai yra sąmojingi, puikūs, bet neįtikinami; jie tik apstulbina, nustebina, bet neįtikina. Bet argi kaltas Hegelis šiuo „Išankstinių filosofinių įsitikinimų kritikos“ autoriaus argumentacijos trūkumu? Kaip jūs manote, ar autoriaus argumentacija būtų abstrakti, jei į dalyką jis būtų žiūrėjęs kaip tik taip, kaip, jo paties žodžiais, **į visus dalykus patardavo žiūrėti Hegelis, t. y. remiantis tikrove.**

tai atsakyti: reikalinga žinoti, apie kokį karą kalbama; viskas priklauso nuo laiko ir vietos aplinkybių. Laukinėms tautoms karo žala yra mažiau juntama, nauda apčiuopiamesnė; apšviestoms tautoms karas duoda paprastai mažiau naudos ir daugiau žalos. Bet, pavyzdžiui, 1812 metų karas rusų tautai buvo išganingas; Maratono mūšis buvo geradariškiausias įvykis žmonijos istorijoje. — Tokia yra aksiomos prasmė: „abstrakčios tiesos nėra; tiesa — konkreti“; daikto sąvoka yra konkreti tada, kada jis yra vaizduojamas su visomis kokybėmis ir ypatybėmis ir toje aplinkoje, kurioje jis egzistuoja, o ne atitrūkus nuo šios aplinkos ir savo gyvų ypatybių (kaip jį vaizduoja abstraktus mąstymas, kurio sprendimai todėl tikrajam gyvenimui neturi prasmės)“.

apsvarstant visas konkrečias sąlygas, visas laiko ir vietos aplinkybes? Rodos, kad ne; rodos, kad kaip tik tada straipsnyje ir nebūtų buvę mūsų nurodyto trūkumo. Bet jeigu tai taip yra, dėl ko gi atsirado trūkumas? Dėl to, kad straipsnio „Išankstinių filosofinių nusistatymų prieš bendruomeninį žemės valdymą kritika“ autorius, ginčydamas abstrakčius savo priešininkų argumentus, pamiršo gerus Hegelio patarimus, **pasirodė neišitikimas** tojo mąstytojo, kuriuo jis rėmėsi, **metodui**. Mums gaila, kad polemikos įkarštyje jis padarė tokią klaidą. Bet dar kartą, argi kaltas tuo Hegelis, kad šiuo atveju „Išankstinių filosofinių įsitikinimų kritikos“ autorius nesugebėjo pasinaudoti jo metodu? Nuo kurio laiko filosofinės sistemos yra vertinamos ne pagal jų vidinį turinį, o pagal tas klaidas, kurias atsitiktinai padaro jomis besiremia žmonės?

Ir, vėl gi, kad ir kaip atkakliai minėtojo straipsnio autorius remiasi triada, jis ir ten jos nerodo kaip dialektinio metodo svarbiausio arkliuko; ji ir ten yra jam ne pagrindas, o nebent neginčijamas padarinyš. Dialektikos pagrindą, svarbiausią skiriamąjį bruožą, jis nurodo šiais žodžiais: „**Amžina formų kaita, amžinas formos, kilusios iš tam tikro turinio ar siekimo, atmetimas dėl to pat siekimo sustiprėjimo, to pat turinio aukštesnio išsivystymo** . . . — kas suprato šį didįjį, amžinąjį, visuotinį dėsni, kas išmoko jį taikyti kiekvienam reiškiniui, — o, kaip ramiai jis šaukia šansus, kurie kitiems kelia nerimą“ ir t. t.

„Amžina formų kaita, amžinos formos, kilusios iš tam tikro turinio, atmetimas“ . . . dialektikai, iš tikrųjų, žiūri į tokią formų kaitą, į tokį „formų atmetimą“, kaip į didį, amžiną, visuotinį dėsni. Šiuo metu su šiuo jų įsitikiniu nesutinka tik kai kurių visuomenės mokslų šakų atstovai, kurie neturi drąsos pažvelgti tiesiai stačiai į akis, kurie stengiasi apginti, kad ir paklaida, brangius jiems prietarus. Juo labiau mes turime vertinti nuopelnus didžiųjų Vokietijos idealistų, kurie jau pačioje dabartinio šimtmečio pradžioje nenuilstamai kalbėjo apie amžiną formų kaitą, apie amžiną jų atmetimą, pagimdžiusiam šias formas turiniui stiprėjant.

Aukščiau mes „kol kas“ palikome neišnagrinėję klausimo, ar tikrai kiekvienas reiškinys, kaip manė Vokietijos idealistai-dialektikai, pavirsta į savo paties priešybę. Dabar, tikimės, skaitytojas sutiks su mumis, kad šio klausimo, tikrai sakant, galima ir **visai**

nenagrinėti. Kada reiškiniams tyrinėti jūs taikote dialektinį metodą, jums reikia atsiminti, **kad formos amžinai kinta dėl „jų turinio aukštesnio išsivystymo“**. Šį formų atmetimo procesą jūs turite visą sekti, jei norite dalyką išsamiai nušviesti. Bet ar naujoji forma bus priešinga senajai, — tai jums parodys patyrimas, ir tai žinoti iš anksto visai nesvarbu. Tiesa, kaip tik remdamasis istorine žmonijos patirtimi, kiekvienas išmanęs juristas jums pasakys, kad kiekvienas teisinis institutas anksčiau ar vėliau pavirsta į savo paties priešybę: dabar jis padeda tenkinti tam tikrus visuomeninius poreikius; dabar jis yra naudingas, reikalingas kaip tik atsižvelgiant į šiuos poreikius. Paskui jis ima vis blogiau ir blogiau šiuos poreikius tenkinti; galiausiai jis pavirsta **kliūtimi** jiems tenkinti: iš **reikalingo** jis tampa **žalingas**, — ir tada jis panaikinamas. Paimkite, ką norite, — literatūros istoriją, gyvių rūšių istoriją, ir visur, kur yra vystymasis, jūs pamatysite panašią dialektiką. Bet vis dėlto jei kas, panorėjęs įsigilinti į dialektinio proceso esmę, pradėtų kaip tik nuo mokslo **apie** reiškinių, esančių kiekviename tam tikrame vystymosi procese greta vienas kito, **priešingumą** patikrinimo, tas imtųsi reikalo ne iš tinkamo galo.

Pasiėnkant tokiam patikrinimui požiūrį, visada būtų labai daug **savavališkumo**. Reikia pažvelgti į šį klausimą iš objektyvios jo pusės, kitaip sakant, reikia išsiaiškinti, kas tai yra neišvengiama formų kaita, kurią sąlygoja tam tikro turinio vystymasis? Tai — toji pat mintis, tik kitais žodžiais pasakyta. Bet ją tikrinant jau nėra vietos savivalei, dėl to kad tyrinėtojo požiūrį nulemia **pats formos ir turinio pobūdis**.

Engelso žodžiais, Hegelio nuopelnas yra tas, kad jis pirmutinis pažvelgė į visus reiškinius jų **vystymosi** požiūriu, jų atsiradimo ir išnykimo požiūriu. „Ar jis pirmutinis tai padarė, galima ginčytis, — sako p. Michailovskis, — bet šiaip ar taip ne paskutinis, ir dabartinės vystymosi teorijos — Spenserio evoliucionizmas, darvinizmas, vystymosi idėjos psichologijoje, fizikoje, geologijoje ir t. t. — neturi nieko bendro su hegelybe“¹.

Jei šių laikų gamtos mokslas kiekviename žingsnyje patvirtina genialiąją Hegelio mintį apie kiekybės perėjimą į kokybę, tai ar galima pasakyti, kad jis nieko bendro neturi su hegelybe? Tiesa,

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m., 2-ji knyga, II skyr., 150 psl.

Hegelius nebuvo „paskutinis“ iš kalbėjusių apie tokį perėjimą, bet tai kaip tik dėl tos pačios priežasties, dėl kurios Darvinas nebuvo „paskutinis“ iš žmonių, kalbėjusių apie rūšių kintamumą, o Njutonas nebuvo „paskutinis“ njutonistas. Ką padarysite? Toks jau žmonijos proto vystymasis! Jūs pareikšite **teisingą mintį**, ir jūs tikriausiai nebūsime „paskutinis“ iš ją gynusių; pasakysite **niekus**, — ir nors žmonėms jie labai patinka, bet vis dėlto jūs rizikuojate likti „paskutinis“ jų gynėjas ir reiškėjas. Antai, mūsų kuklia nuomone, p. Michailovskis smarkiai rizikuoja pasirodyti „paskutiniu“ „subjektyviojo metodo sociologijoje“ šalininku. Atvirai kalbant, dėl tokios proto vystymosi eigos mes nematome priežasties sielotis.

Mes siūlome p. Michailovskiui, — kuris „gali ginčytis“ apie viską pasaulyje ir apie daug ką kita, — sugriauti šį mūsų teiginį: visur, kur pasirodo vystymosi idėja: „psichologijoje, fizikoje, geologijoje ir t. t.“ ji būtinai turi daug „bendro su hegelybe“, t. y. kiekviename naujausiame vystymosi moksle būtinai kartojami kai kurie bendri Hegelio teiginiai. Sakome — **kai kurie**, o ne **visi**, nes daugelis šių laikų evoliucionistų, neturėdami prideramo filosofinio išmokslinimo, „evoliuciją“ supranta **abstrakčiai, vienašališkai**. Pavyzdys: jau aukščiau paminėti ponai, kurie tikina, kad nei gamta, nei istorija šuolių nedaro. Tokie žmonės labai daug laimėtų, susipažinę su Hegelio **logika**. Tegu mus sugriaua p. Michailovskis, bet tegu jis nepamiršta, kad negalima mūsų sugriauti, pažįstant Hegelį tik iš p. Spasovičiaus „baudžiamosios teisės vadovėlio“ bei iš Liuiso „Filosofijos istorijos“. Reikia malonėti išstudijuoti patį Hegelį.

Sakydami, kad šių laikų evoliucionistų doktrinos visada turi labai daug „bendro su hegelybe“, mes netvirtiname, kad dabartiniai evoliucionistai būtų pasiskolinę savo pažiūras iš Hegelio. Visai atvirkščiai. Dažnai jie turi apie jį tiek pat klaidingą supratimą, kokį turi p. Michailovskis. Ir jei jų teorijos vis dėlto, nors iš dalies, ir kaip tik ten, kur jos pasirodo teisingos, yra nauja „hegelybės“ iliustracija, tai ši aplinkybė tik pabrėžia nuostabią vokiškojo idealisto minties jėgą: žmonės, niekada jo neskaitę, dėl faktų galios, „tikrovės“ aiškos prasmės, priversti kalbėti taip, kaip jis kalbėjo. Didesnio triumfo filosofui negalima ir sugalvoti: jį ignoroja **skaitytojai**, bet jo pažiūras patvirtina **gyvenimas**.

Ligi šiol dar sunku pasakyti, kiek Vokietijos idealistų pažiūros betarpiškai veikė Vokietijos gamtos mokslus nurodyta kryptimi, nors neabejotina, kad net gamtininkai Vokietijoje dabartinio amžiaus pirmojoje pusėje, eidami universitetinį kursą, studijavo filosofiją, ir nors **tokie** biologinių mokslų žinovai, kaip Hekelis, su pagarba dabar atsiliepia apie natūrfilosofų evoliucijos teorijas. Bet gamtos filosofija buvo silpnoji Vokietijos idealizmo pusė. Jo jėgą sudarė **teorijos, liečiančios įvairias istorinio vystymosi puses.** O dėl šių teorijų, tai tegu p. Michailovskis prisimena, — jei kada nors žinojo, — kad kaip tik iš Hegelio mokyklos išėjo visa toji puiki mąstytojų ir tyrinėtojų plejada, kuri suteikė visiškai naują **veidą** religijos, estetikos, teisės, politinės ekonomijos, istorijos, filosofijos ir taip toliau tyrinėjimui. Visose šiose „disciplinose“ kurį — patį vaisingiausią — laikotarpį nebuvo nė vieno žymaus darbuotojo, kuris neturėtų būti dėkingas Hegeliui už savo išsilavinimą ir naujas pažiūras į savo mokslą. Ar mano p. Michailovskis, kad ir prieš tai „galima ginčytis“? Jei taip, tai tegu jis pamėgina.

Kalbėdamas apie Hegelį, p. Michailovskis stengiasi „tai padaryti taip, kad būtų suprastas žmonių, nepašvęstų į „Jegoro Fedorovičiaus filosofinės kepuraitės“ paslaptis, kaip nepagarbiai sakydavo Bielinskis, iškėlęs sukilimo vėliavą prieš Hegelį“. „Tam tikslui“ jis ima iš Engelso knygos „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ („Pono Eugenijaus Diuringo padarytas moksle perversmas“). — **Red.)** du pavyzdžius. (Kodėlgi ne iš paties Hegelio? „Pašvęstam į paslaptis“ ir t. t. rašytojui taip buvo patogiau pasielgti.)

„Avižų grūdas patenka į palankias sąlygas: jis išleidžia auglį ir tuo pačiu, **kaip toks, kaip grūdas, paneigiamas;** jo vietoje atsiranda stiebas, kuris yra grūdo **paneigimas;** augalas vystosi, duoda vaisių, t. y. naujų avižų grūdų, ir kada šie grūdai subręsta, — stiebas žūva: jis, grūdo **paneigimas, pats paneigiamas.** Ir paskui tas pat „paneigimo“ ir „paneigimo paneigimo“ procesas pasikartoja nesuskaitomą skaičių (sic!) kartų. Šio proceso pagrinde yra **prieštaravimas:** avižų grūdas yra grūdas ir tuo pat laiku **ne grūdas,** kadangi visuomet yra tikrame ar galimame vystymesi“. Suprantama, p. Michailovskis prieš tai „gali ginčytis“. Štai kaip ši viliojanti **galimybė** pas jį pereina į **tikrovę.**

„Pirmoji pakopa, grūdo pakopa, yra tezė — teiginys; antroji, ligi pat naujų grūdų susidarymo, yra antitezė — priešprieša; trečioji — yra sintezė arba sutaikinimas (p. Michailovskis nusprendė rašyti populiariai ir dėl to nepalieka-graikiškų žodžių nepaaiškinęs arba neišvertęs); visa kartu sudaro triadą arba trichotomiją. Ir toks yra kiekvieno gyvio likimas: jie atsiranda, vystosi ir duoda pradžią savo atkartojimui, po to miršta. Milžiniška šio proceso atskirų pasireiškimų masė tuojau pat, žinoma, iškyla skaitytojo atmintyje, ir Hegelio dėsnis pasirodo pateisintas visame organiniame pasaulyje (mes dabar toliau neiname). Tačiau jei į mūsų pavyzdį kiek arčiau išžiūrėsime, tai pamatysime kraštutinį mūsų apibendrinimo paviršutiniškumą ir savavališkumą. Mes paėmėme grūdą, stiebą ir vėl grūdą arba, tiksliau, grupę grūdų. Bet juk prieš duodamas vaisių, augalas žydi. Kada mes kalbame apie avižą ar kitą ūkinės reikšmės javą, mes galime turėti omenyje pasėtą grūdą, šiaudą ir surinktą grūdą, bet šiais trimis momentais augalo gyvenimą laikyti išsemtu — nėra jokio pagrindo. Augalo gyvenime žydėjimo momentą lydi nepaprastas ir savotiškas jėgų įtempimas, o kadangi žiedas atsiranda ne betarpiškai iš grūdo, tai, net remiantis Hegelio terminologija, mes gauname ne trichotomiją, o, mažiausia, tetrachotomiją, keturgubą dalybą: stiebas paneigia grūdą, žiedas paneigia stiebą, vaisius paneigia žiedą. Žydėjimo momento praleidimas turi svarbią reikšmę dar štai kuriuo atžvilgiu. Hegelio laikais, gal būtų, ir buvo leistina augalo gyvenimo išeities tašku imti grūdą, o ūkiniu požiūriu gal ir dabar leistina tai daryti: ūkio metai prasideda grūdų sėja. Bet augalo gyvenimas prasideda ne nuo grūdo. Mes dabar labai gerai žinome, kad grūdas pagal struktūrą yra kažkas labai sudėtinga ir pats yra ląstelės vystymosi produktas ir kad visa, kas reikalinga ląstelei daugin-tis, susidaro kaip tik žydėjimo momentu. Tuo būdu augalo gyvenimo pavyzdyje ir išeities taškas paimtas savavališkai ir neteisingai, ir visas procesas įspraustas į trichotomijos rėmus dirbtinai ir vėl savavališkai“¹. Išvada: „laikas būtų liautis tikėjus, kad avižos au-ga pagal Hegelį“!

Viskas teka, viskas keičiasi! Mūsų laikais, t. y. kada rašas šias eilutes, savo studentavimo metais, studijavo gamtos mokslus, avi-

¹ „Russkoje Bogatstvo“, cit. knyga, II dal., 154—157 psl.

žos augo „pagal Hegelį“, o dabar „mes labai gerai žinome“, kad tai niekai; dabar „nous avons changé tout cela“ (mes visa tai pakeitėme. — **Red.**). Bet gana, ar gerai „mes žinome“, apie ką „mes“ kalbame?

P. Michailovskis išdėsto jo paimtą iš Engeldo pavyzdį su avių grūdais visai ne taip, kaip jis išdėstytas paties Engeldo. Engeldas sako: „grūdas, kaip toks, išnyksta, jis **paneigiamas**, jo vietą užima iš jo išaugęs augalas, grūdo paneigimas. Bet kokia yra normali šio augalo gyvenimo apytaka? Jis auga, žydi, apvaisinamas ir, pagaliau, vėl pagamina avių grūdus¹; kai grūdai pribręsta, stiebas numiršta, savo ruožtu paneigiamas. Kaip šio paneigimo rezultatą mes vėl gauname avių grūdą, bet jau ne vieną, o dešimt, dvidešimt, trisdešimt“². Grūdo paneigimas Engeldui yra **visas augalas**, į kurio gyvenimo apytaką įeina, tarp ko kita, ir **žydėjimas** ir **apvaisinimas**. P. Michailovskis „paneigia“ augalą, padėdamas į jo vietą žodį **stiebas**. Stiebas, kaip žinoma, sudaro **tik dalį** augalo ir, suprantama, yra **paneigiamas** kitų jo dalių: omnis determinatio est negatio (kiekvienas apibrėžimas yra paneigimas. — **Red.**). Bet kaip tik dėl to p. Michailovskis ir „paneigia“ Engeldo posakį, pakeisdamas jį savuoju: stiebas paneigia grūdą, — rėkia jis, — žiedas paneigia stiebą, vaisius paneigia žiedą; čia, mažiausiai, tetrachotomija! — Žinoma, p. Michailovski, bet visa tai įrodo tik tai, kad ginče su Engeldu jūs nevengiate net... kaip čia taip švelniau pasakius? — nevengiate net... **jūsų priešininko žodžių pakeitimo „momento“**. Tai yra kiek... „subjektyvus“ metodas.

Kai sukeitimo „momentas“ atliko savo darbą, neapkenčiamoji triada sugriūva, kaip kortų namelis. Jūs praleidote žydėjimo momentą, — priekaištuoja Rusijos „sociologas“ Vokietijos socialistui, — o „žydėjimo momento praleidimas turi svarbią reikšmę“. Skaitytojas matė, kad „žydėjimo momentą“ praleido ne Engeldas, o p. Michailovskis, dėstydamas Engeldo mintį; jis taip pat žino, kad tokiai „praleidimų“ rūšiai literatūroje teikiama svarbi, nors

¹ Engeldas, tiesą sakant, kalba apie miežių, o ne apie avių grūdą; bet tai, žinoma, neesminga.

² „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ („Pono Eugeniaus Diuringo padarytas mokslo perversmas“. — **Red.**), 1-sis leid., I d., 111—112 psl.

ir visiškai neigiama reikšmė. P. Michailovskis ir čia paleido į darbą negražų „momentą“. Bet ką gi daryti? „Triada“ taip neapkenčiama, pergale taip maloni, o į žinomos „kepuraitės“ „paslaptis visiškai nepašvęsti žmonės“ yra tokie lengvatikiai!

Visi mes gimstame nekalti,
Ir garbę branginam savą;
Bet būna juk susidūrimai,
Kai nusidedam prieš valią...

Žiedas yra augalo organas ir, kaip toks, taip pat mažai paneigia augalą, kaip p. Michailovskio galva paneigia p. Michailovskį. Bet „vaisius“, t. y., tiksliau, apvaisintas kiaušinis, yra tikrai šio organizmo paneigimas kaip išeities taškas naujai gyvybei vystytis. Engelsas ir nagrinėja augalo gyvenimo apytaką nuo jo vystymosi pradžios iš apvaisinto kiaušinio ligi jam **atgaminus** apvaisintą kiaušinį. P. Michailovskis, dėdamasis mokytu žinovu, pastebi: „augalo gyvenimas prasideda ne nuo grūdo. Mes dabar labai gerai žinome“ ir t. t. — trumpai sakant, mes dabar žinome, kad kiaušinis yra apvaisinamas žydėjimo metu. Engelsas, žinoma, tai žino ne blogiau už p. Michailovskį. Bet ką gi tai parodo? Jei p. Michailovskiui patinka, mes pakeisime **grūdą** — **apvaisintu kiaušiniu**, bet tai nepakeis augalo gyvenimo apytakos prasmės, nesuagliaus „triados“. Avižos vis dėlto augs „pagal Hegelį“.

Beje. Įsivaizduokime minutei, kad „žydėjimo momentas“ sugriauna visus hegelininkų argumentus. Kaip p. Michailovskis įsakys pasielgti su bežiedžiais augalais? Argi jis paliks juos triados valdžioje? Tai be reikalo, nes tuo atveju triada turės didžiulį skaičių valdinių.

Bet šį klausimą mes keliame, tikrai sakant, tik p. Michailovskio minčiai išsiaiškinti. O mes patys liekame įsitikinę, kad nuo „triados“ neatsiginsi net „žiedu“. Bet argi mes vieni taip manome? Štai, pavyzdžiui, ką sako specialistas-botanikas F. Van-Tigemas: „Kad ir kokia būtų augalo forma ir kad ir kokiai jis priklausytų grupei dėl šios formos, jo kūnas yra kilęs iš kito kūno, kuris buvo anksčiau už jį ir nuo kurio jis atsiskyrė“. Savo ruožtu, tam tikru laiku jis atskiria nuo savo masės tam tikras dalis, kurios pasidaro naujų kūnų išeities tašku, gemalu, ir t. t. Žodžiu, jis reprodukuo-

jamas taip pat, kaip ir užgema: „disociacijos keliu“¹. Malonėkite įsidėmėti! Gerbiamasis mokslininkas, instituto narys, profesorius gamtos mokslo muziejuje, o samprotauja, kaip tikras hegelininkas: prasideda — sako, — disociacija ir vėl ateina į ją. Ir nė žodžio apie „žydėjimo momentą“! Mes ir patys suprantame, kad p. Michailovskiui tai turi būti labai skaudu; bet nėra ką daryti: tiesa, kaip žinoma, yra aukštesnė už Platoną.

Įsivaizduokime dar kartą, kad „žydėjimo momentas“ sugriauna triadą. Tada, „laikydami Hegelio terminologijos, mes gauname ne trichotomiją, o, mažiausia, tetrachotomiją, keturgubą dalijimą“. „Hegelio terminologija“ mums primena apie jo „Enciklopediją“. Mes atskleidžiame jos pirmąją dalį ir iš ten sužinome, kad esama daug atsitikimų, kada **trichotomija** pereina į **tetrachotomiją**, ir kad apamai trichotomija viešpatauja, tikrai sakant, tik dvasios srityje². Išeina, kad avižos auga „pagal Hegelį“, kaip tai tikina Van-Tigemas, o Hegelis mąsto apie avižas **pagal p. Michailovskį**, kaip tai laiduoja „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse“ („Filosofinių mokslų enciklopedija, trumpa apybraiža“. — **Red.**). Stebuklai ir tiek! „Ji prie jo, o jis prie manęs, o aš prie bufetininko Petrušos“.

Kitas pavyzdys, p. Michailovskio iš Engelso paimtas „nepašvestiesiems“ pamokyti, liečia Ruso mokslą.

„Pagal Ruso, žmonės natūralioje ir laukinėje būklėje buvo lygūs gyvulių lygybe. Bet žmogus turi sugebėjimą tobulėti, ir šis tobulėjimas prasidėjo atsiradus nelygybei, o paskui kiekvienas tolesnis civilizacijos žingsnis buvo prieštaringas: „matyti, tai buvo žingsniai į atskiros žmogaus tobulėjimą, o iš tikrųjų jie vedė į žmonių giminės smukimą... Metalurgija ir žemdirbystė, štai du menai, kurių atradimas padarė didžiąją revoliuciją. Poeto požiūriu — auksas ir sidabras, o filosofo požiūriu — geležis ir duona — civilizavo žmones ir pradžudė žmonių giminę“. Nelygybė ir toliau vystosi ir, pasiekusi savo apogiejų, rytų despotijose vėl pa-

¹ „Traité de Botanique“, par **Ph. Van-Tieghem**. 2-me édit., partie I, Paris 1891, p. 24 (F. Van-Tigemas, „Traktatas apie botaniką“, 2-sis leid., I d., Paryžius, 1891 m., 24 psl. — **Red.**).

² „Enzyklopädie...“, Teil I, § 230, Zusatz („Enciklopedija...“, I d., § 230, Priedas. — **Red.**).

virsta į visuotinės niekybės visuotinę nelygybę, tai yra sugrįžta į savo išeities tašką, o paskui tolesnis procesas tokia pat tvarka veda į visuomeninės sutarties lygybę“.

Taip p. Michailovskis atpasakoja Engelso pateiktą pavyzdį. Kaip tai savaime aišku, jis „gali ginčytis“ ir čia.

„Galima būtų kai ką pastebėti dėl Engelso dėstymo, bet mums svarbu tik tai žinoti, ką būtent Rusó traktate („Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes“) („Samprotavimai apie nelygybės tarp žmonių kilmę ir pagrindus“. — **Red.**) Engelsas vertina. Jis neličia klausimo, ar Rusó teisingai arba neteisingai supranta istorijos eigą, jis domisi tik tuo, kad Rusó „dialektiškai mąsto“: įžiūri **prieštaravimą** pačiame progreso turinyje ir savo dėstymą taip sutvarko, kad jį galima įterpti į Hegelio **paneigimo ir paneigimo paneigimo** formulę. Ir tikrai galima, nors Rusó ir nežinojo Hegelio dialektinės formulės“.

Tai tik pirmas, avanposto antpuolis prieš „hegelybę“ Engelso asmenyje. Toliau eina ataka sur toute la ligne (visu frontu. — **Red.**).

„Rusó, nepažindamas Hegelio, mąstė dialektiškai pagal Hegelį. Kodėl kaip tik Rusó, o ne Volteras, ne pirmas sutiktas žmogus? Todėl, kad visi žmonės, pačia savo prigimtimi, galvoja dialektiškai. Tačiau išrinktas kaip tik Rusó, žmogus, išsiskyręs iš amžininkų aplinkos ne tik savo gabumais, — šiuo atžvilgiu jam daug kas prilygs, — o pačiu savo protavimo būdu ir pasaulėžiūros pobūdžiu. Atrodytų, kad nederėjo imti tokio išimtinio reiškinio, norint juo patikrinti bendrą taisyklę. Bet pas mus — savo ranka yra viešpats. Rusó visų pirma yra įdomus ir svarbus dėl to, kad jis pirmutinis pakankamai griežtai parodė civilizacijos **prieštaravimą**, o prieštaravimas sudaro būtiną dialektinio proceso sąlygą. Tačiau reikia pastebėti, kad Rusó įžiūrėtas prieštaravimas neturi nieko bendro su prieštaravimu hegeline žodžio prasme. Hegelinis prieštaravimas yra tas, kad kiekvienas daiktas, būdamas nuolatiniam judėjimo, kitėjimo procese (ir būtent nuosekliai trejopu keliu), kiekvieną tam tikrą laiko vienetą yra „jis“ ir „ne jis“. Palikus nuošaly privalomas tris vystymosi stadijas, prieštaravimas čia yra stačiai tartum kitėjimų, judėjimo, vystymosi pamušalas. Rusó taip pat kalba apie kitėjimų procesą. Bet anaip tol ne pačiame kitėjimų fakte jis įžiūri prieštaravimą. Žymi jo samprotavimų

dalį, tiek veikale „Discours de l'inégalité“ („Samprotavimai apie nelygybę“. — **Red.**), tiek ir kituose veikuose, gali būti rezuonuota šitaip: protinį progresą lydėjo dorovinis regresas. Matyt, dialektinis mąstymas čia visiškai niekuo nedėtas: čia nėra „paneigimo paneigimo“, o yra tik nurodymas į vienalaikį egzistavimą tam tikroje reiškinių grupėje gėrio ir blogio, ir visas panašumas į dialektinį procesą laikosi **žodžiu** „prieštaravimas“. Tačiau tai yra tik viena reikalo pusė. Engelsas, be to, Ruso samprotavime mato aiškią trichotomiją: po pirmąsios lygybės eina jos paneigimas — nelygybė, paskui ateina paneigimo paneigimas — visų lygybė rytų despotijose prieš chano, sultono, šacho valdžią. „Šis pastarasis nelygybės laipsnis ir yra kraštutinis taškas, užbaigias ratą ir grąžinas mus į mūsų išeities tašką“. Bet istorija ties tuo nesustoja, išvysto naujas nelygybes ir t. t. Kabutėse pateikti žodžiai yra paties Ruso žodžiai, ir jie Engelsui yra ypač brangūs, kaip aiškus liudijimas, kad Ruso mąsto pagal Hegelį¹.

Ruso „ryškiai išsiskirdavo iš amžininkų aplinkos“. Tai teisinga. Kuo išsiskirdavo? Tuo, kad mąstė **dialektiškai**, kai jo amžininkai buvo beveik perdėm **metafizikai**. Jo pažiūra į nelygybės kilmę yra **kaip tik dialektinė pažiūra**, nors p. Michailovskis tai ir neigia.

P. Michailovskio žodžiais, Ruso tik nurodęs į tai, kad civilizacijos istorijoje protinį progresą lydėjo dorovinis regresas. Ne, Ruso ne tik į tai nurodė. Jam protinis progresas buvo dorovinio regeso **priežastis**. Tuo galima būtų įsitikinti, net neskaičius Ruso veikalų: pakaktų, pasiremiant pirmesne ištrauka, prisiminti, kokį vaidmenį vaidino pas jį metalų apdirbimas ir žemdirbystė, padarę didžiąją revoliuciją, sugriovę pirmąsios lygybę. Bet kas skaitė patį Ruso, tas, žinoma, neužmiršo šios vietos iš jo „Discours sur l'origine de l'inégalité“ („Samprotavimai apie nelygybės kilmę“. — **Red.**): „Il me reste à considérer et à rapprocher les différents hasards qui ont pu perfectionner la raison humaine en détériorant l'espèce, rendre un être méchant en le rendant sociable. . .“ („Man belieka įvertinti ir sugretinti tuos įvairius atvejus, kurie galėjo patobulinti žmogaus protą, gadindami žmonių giminę, padaryti šį gyvį piktą, darydami jį visuomeninį“. . .)

Ši vieta ypač nuostabi tuo, kad ji puikiai nušviečia Ruso pažiū-

¹ Visos šios ištraukos paimtos iš cituotos jau „Russkoje Bogatstvo“ knygos.

rą į žmonių giminės sugebėjimą progresuoti. Apie šią ypatybę nemažai kalbėjo ir jo „amžininkai“. Bet jiems ji buvo paslaptinga jėga, kuri pati iš savęs kuria proto laimėjimus. Pagal Ruso, ši ypatybė „**niekada negalėjo savaime vystytis**“. Savo vystymuisi ji buvo reikalinga nuolatinųjų postūmių iš šalies. Tai viena iš svarbiausių **dialektinės** pažiūros į protinį **progresą** ypatybių lyginant su **metafizine** pažiūra. Mums dar teks apie ją vėliau kalbėti. Dabar mums svarbu tai, kad pateikta vieta kuo aiškiausiai išreiškia Ruso nuomonę dėl dorovinio regreso priežastinio ryšio su protiniu **progresu**¹. O tai labai svarbu, norint išaiškinti šio rašytojo pažiūrą į civilizacijos eigą. P. Michailovskio žodžiais išeina taip, kad Ruso stačiai tik nurodė „prieštaravimą“ ir, gal būt, ta proga praliejo keletą taurių ašarų. Iš tikrųjų, ši prieštaravimą Ruso laikė pagrindine istorinio civilizacijos vystymosi spyruokle. Piliečių visuomenės įsteigėjas ir, vadinasi, pirmąsias lygybės duobkasy buvo žmogus, aptvėręs sklypą žemės ir pasakęs: „jis priklauso man“, kitaip sakant, piliečių visuomenės pagrindas yra nuosavybė, kuri sukelia tarp žmonių tiek ginčų, sukelia juose tiek godumo, taip gadina jų dorovę. Bet nuosavybės atsiradimas suponavo tam tikrą „**technikos ir švietimo**“ išsivystymą (de l'industrie et des lumières). Tuo būdu pirmąsiais santykiais žuvo kaip tik dėl šio vystymosi; bet tuo metu, kada šis vystymasis atvedė į privatinės nuosavybės triumfą, pirmąsiais žmonių santykiais, iš savo pusės, buvo jau tokie, kad jų tolesnis egzistavimas pasidarė **negalimas**². Sprendžiant apie Ruso iš to, kaip jo nurodytą „prieštaravimą“, vaizduoja p. Michailovskis, galima pamanyti, kad garsusis ženevietis buvo ne daugiau kaip verkšlenąs „subjektyvusis sociologas“, kuris geriausiu atveju sugebėjo sugalvoti didžiai dorovingą „progreso formulę“ žmonių nelaimėms gydyti. Iš tikrųjų visų labiausiai Ruso neapkentė kaip tik tokios rūšies „formulių“

¹ Abejojantiems yra dar viena ištrauka: „J'ai assigné ce premier degré de la décadence des mœurs au premier moment de la culture des lettres dans tous le pays du monde“. Lettre à M. l'abbé Raynal, Oeuvres de Rousseau, Paris 1820, v. IV, p. 43 („Aš priskyriau šią pirmąją papročių smukimo pakopą pirmajam mokslų visose pasaulio šalyse vystymosi momentui“. Laiškas p. abatui Reinaliui, Ruso Raštai, Paryžius 1820 m., IV t., 43 psl. — Red.).

² Žr. „Discours sur l'inégalité“ („Samprotavimai apie nelygybę“. — Red.) antrosios dalies pradžią.

ir jas pliekdavo kiekvieną kartą, kada tik pasitaikydavo tam proga.

Piliečių visuomenė atsirado ant nepajėgusių toliau egzistuoti pirmųjų santykių griuvėsių. Šiuose santykiuose glūdėjo pačių savęs paneigimo gemalas. Įrodydamas šį teiginį, Ruso tartum iš anksto iliustravo Hegelio mintį: kiekvienas reiškinys pats save panaikina, pavirsta į savo priešybę. Ruso samprotavimą apie despotizmą galima laikyti nauja šios minties iliustracija.

Spręskite patys, kaip daug supratimo apie Hegelį ir Ruso parodo p. Michailovskis, sakydamas: „matyt, dialektinis mąstymas čia visiškai niekuo nedėtas“, ir naiviai spėliodamas, kad Engelsas savavališkai bus įskaitęs Ruso į dialektinę vadybą tik tuo pagrindu, kad tas pavartojo posakius „prieštaravimas“, „ratas“, „grįžimas į išeities tašką“ ir t. t.

Bet kodėl gi Engelsas rėmėsi Ruso, o ne kuo kitu? „Kodėl būtent Ruso, o ne Volteras, ne pirmas sutiktas žmogus? Todėl, kad juk visi žmonės, pačia savo prigimtimi, mąsto dialektiškai“...

Klystate, p. Michailovskis, — toli gražu ne visi: jus pirmo Engelsas niekuomet nelaikytų dialektiku. Jam būtų pakakę perskaityti jūsų straipsnį „Karlas Marksas p. J. Žukovskio teisme“, kad jus neatšaukiamai įskaitytų į nepataisomų metafizikų skaičių.

Apie dialektinį mąstymą Engelsas sako: „Žmonės dialektiškai mąstė daug pirmiau, negu sužinojo, kas tai yra dialektika, panašiai kaip žmonės kalbėjo proza kur kas pirmiau, negu pasirodė prozos žodis. Neigimo dėsnį, kuris ir gamtoje, ir istorijoje, o taip pat, kol jis lieka nepažintas, ir mūsų galvose veikia nesąmoningai, Hegelis tik pirmąkart aiškiai suformulavo“¹. Kaip skaitytojas mato, čia kalbama apie nesąmoningą dialektinį mąstymą, nuo kurio dar labai toli iki sąmoningo. Kada mes sakome: „**kraštutinumai susieina**“, mes, patys to nepastebėdami, pareiškiame dialektinę pažiūrą į daiktus; kada mes judame, mes, vėlgi to neįtardami, užsiimame pritaikomąja dialektika (mes jau aukščiau sakėme, kad judėjimas yra įvykdytas prieštaravimas). Bet nei judėjimas, nei dialektiniai aforizmai dar mūsų neišgelbsti **nuo metafizikos sisteminės minties srityje**. Atvirkščiai. Minties istorija

¹ „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung etc.“, 2. Aufl., p. 134 („Pono Euge-nijaus Diuringo padarytas moksle perversmas“, 2-sis leid., 134 psl. — Red.).

parodo, kad per ilgą laiką metafizika vis labiau ir labiau stiprėjo, — ir būtinai turėjo stiprėti, — nuveikdama pirmąją naivią dialektiką: „Gamtos skaldymas į atskiras jos dalis, įvairių gamtos reiškinių ir daiktų suskirstymas į tam tikras klases, organinių kūnų vidinių savybių, ryšių su jų organinės struktūros įvairumu, tyrimas — visa tai buvo pagrindas tų milžiniškų laimėjimų, kuriais pasižymėjo per pastaruosius keturis šimtmečius gamtos mokslai. Bet kartu toji pat priežastis apdovanojo mus įpročiu imti gamtos reiškinius ir daiktus vieną nuo kito atskirai, už jų didžiojo bendro ryšio ribų, ir be to, ne judančius, o nejudamoje būklėje, ne kaip esmingai kintančius, o kaip amžinai nekintamus, ne kaip gyvus, o kaip negyvus. Ir štai šis tyrinėjimo būdas, kurį Bekonas ir Lokas yra perkėlę iš gamtos mokslų į filosofiją, sukėlė būdingą pastarųjų šimtmečių vienašališkumą — **metafizinį mąstymą**“.

Taip kalba Engelsas, iš kurio mes taip pat patiriame, kad „nors ir naujojoje filosofijoje dialektika turėjo puikių atstovų (Dekartas ir Spinoza), bet, ypač Anglijos filosofijos įtakoje, ji vis labiau ir labiau linko į... metafizinį mąstymo būdą, kuris beveik visiškai užvaldė ir XVIII amžiaus prancūzus, bent jų specialiuose filosofiniuose veikaluose. Tačiau, už šios srities ribų jie įstengė mums palikti aukštus dialektikos pavyzdžius: priminsime tik Didro „Sūnėną Ramo“ ir Ruso veikalą „Apie žmonių nelygybės kilmę“¹.

Rodos, aišku, kodėl Engelsas kalba apie Ruso, o ne apie Volterą ir ne apie pirmą sutiktą žmogų. Mes nedirštame manyti, kad p. Michailovskis neperskaitė tos pačios Engelson knygos, kurią jis cituoja, iš kurios jis ima savo nagrinėjamus „pavyzdžius“. Ir jei p. Michailovskis kimba prie Engelson „su pirmu sutiktu žmogumi“, tai belieka manyti viena: mūsų autorius ir čia leidžia į darbą jau mums žinomą sukeitimo „momentą“, savo priešininko žodžių tikslingo iškraipymo... „momentą“. Tokio „momento“ išnaudojimas galėjo jam pasirodyti juo patogesnis, kad Engelson knyga neišversta į rusų kalbą ir skaitytojams, nemokantiems vokiškai, neegzistuoja. Čia pas mus „sava ranka valdovas“. Čia nauja pagunda, ir vėl „mes nusidedam prieš valią“.

¹ „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung etc.“, 2. Aufl., p. 4—6 („Pono Eugemijaus Diuringo padarytas moksle perversmas“, 2-sis leid., 4—6 psl. — Red.).

O, argi, dievai, linksmina jus,
Jei kulvirsčia-kulvirsčia nulėks **garbė mūsų**.

Bet pasilsėkime nuo p. Michailovskio. Grįžkime prie Vokietijos idealistų **an und für sich**.

Mes pasakėme, kad **gamtos filosofija** buvo šių mąstytojų, kurių svarbiausių nuopelnų reikia ieškoti **įvairiose filosofijos ir istorijos srityse**, silpnoji pusė. Dabar mes pridursime, kad tuo metu kitaip nė būti negalėjo. Filosofija, vadynusi save mokslų mokslu, visada savyje turėjo daug „**pasaulietiško turinio**“, t. y. visada tyrinėdavo daugelį iš tikrųjų mokslinių klausimų. Bet įvairiais laikais jos „pasaulietiškas turinys“ buvo įvairus. Antai, — norint čia apsiriboti pavyzdžiais iš naujosios filosofijos istorijos, — XVII amžiuje filosofai daugiausia tyrinėjo matematikos ir gamtos mokslų klausimus. XVIII amžiaus filosofija savo tikslams pasinaudojo buvusios prieš tai epochos gamtos mokslų atradimais ir teorijomis, bet ji pati tyrinėjo gamtos mokslus gal tik Kanto asmenyje; Prancūzijoje į pirmąją vietą tada išėjo **visuomeniniai klausimai**. Tie patys klausimai ir toliau daugiausia rūpėjo, nors ir iš kitos pusės, ir XIX šimtmečio filosofams. Šelingas, pavyzdžiui, stačiai sakė, kad **vieno istorinio klausimo sprendimas** jam yra **svarbiausias transcendentinės filosofijos uždavinys**. Kuris buvo tas klausimas, mes greitai pamatysime.

Jei viskas teka, viskas keičiasi; jei kiekvienas reiškinyss pats save paneigia; jei nėra tokios naudingos institucijos, kuri galiausiai nepasidarytų kenksminga, tuo būdu pavirtusi į savo pačios priešybę, tai išeina, kad nėra prasmės ieškoti „tobulos įstatymų leidybos“, kad negalima sugalvoti tokios visuomeninės santvarkos, kuri būtų **geriausia** visiems amžiams ir tautoms: viskas gera savo vietoje ir savo laiku. Dialektinis mąstymas atmesdavo **bet kurias utopijas**.

Jis juo labiau turėjo jas atmesti, kad „žmogaus prigimtis“, šis tariaimai nuolatinis kriterijus, kuriuo, kaip mes matėme, nuolat naudojosi ir XVIII amžiaus švietėjai, ir pirmosios XIX šimtmečio

¹ Tenekaltina mūsų skaitytojas dėl citatų iš „Gražiosios Elenos“. Mes neseniai perskaitėme p. Michailovskio straipsnį „Darvinizmas ir Ofenbacho operetės“ ir esame pagauti jo stipraus įspūdžio.

pusės socialistai-utopistai, susilaukė bendro visų reiškinių likimo: ji pati buvo pripažinta **kintama**.

Kartu išnyko ir ta naivi idealistinė pažiūra į istoriją, kurios taip pat vienodai laikėsi ir švietėjai, ir utopistai ir kuri nusakoma žodžiais: **protas, nuomonės valdo pasaulį**. Žinoma, sako Hegelis, protas valdo istoriją, bet tąja pat prasme, kuria jis valdo dangaus šviesulių judėjimą, t. y. **dėsningumo** prasme. Šviesulių judėjimas yra dėsningas, bet, suprantama, jie neturi jokio supratimo apie tą dėsningumą. Tas pat ir su istoriniu žmonijos judėjimu. Jame, be jokios abejonės, yra savų dėsnių; bet tai nereiškia, kad žmonės įsisąmonina juos ir kad tuo būdu žmogaus protas, mūsų pažinimas, mūsų „filosofija“ yra svarbiausieji istorinio judėjimo faktoriai. Minervos pelėda pradeda skraidyti tik naktį. Kada filosofija pradeda išvedžioti savo pilkus raštus pilkame fone, kada žmonės pradeda gilintis į savo pačių visuomeninę santvarką, jūs galite drąsiai pasakyti, kad ši santvarka atgyveno savo laiką ir rengiasi užleisti vietą naujai tvarkai, kurios tikrasis pobūdis žmonėms vėl paaiškės tik po to, kai suvaidins savo istorinį vaidmenį: Minervos pelėda vėl tik naktį išskris. Nėra ką ir sakyti, kad išmintingojo paukščio periodinės oro kelionės yra labai naudingos: jos net būtinai reikalingos. Bet jos ničnieko neišaiškina, jos pačios yra reikalingos aiškinimo ir, tikriausiai, aiškinamos, nes jose yra **savas dėsningumas**.

Dėsningumo pripažinimas Minervos pelėdos skridime buvo padėtas pagrindan visiškai naujos pažiūros į protinio žmonijos vystymosi istoriją. Visų laikų, visų tautų ir visų krypčių metafizikai, kai įsisavino tam tikrą filosofinę sistemą, laikė ją tikra, o visas kitas sistemas visiškai klaidingomis. Jie žinojo tik **abstrakčią priešybę** tarp abstrakčių vaidinių: **tiesa, paklaida**. Todėl minties istorija jiems buvo chaotiškas rezginys iš dalies liūdny, iš dalies juokingų klaidų, kurių laukinis šokis truko ligi pat to palaiminto laiko, kada pagaliau buvo sugalvota tikra filosofinė sistema. Taip žiūrėjo į savo mokslo **istoriją** dar Ž.-B. Sejus, šis metafizikų metafizikas. Jis nepatarė jos tyrinėti, nes joje nieko nesą, be paklydimų. Idealistai-**dialektikai** į reikalą žiūrėjo kitaip. **Filosofija yra protinė savo laiko išraiška**, — sakė jie; — kiekviena filosofija yra teisinga savo laikui ir klaidinga kitam.

Bet jei protas valdo pasaulį tik reiškinių **dėsningumo** prasme; jei ne idėjos, ne žinojimas, ne „švietimas“ vadovauja žmonėms, taip sakant, visuomeninėje namų statyboje ir istoriniame judėjime, tai kur gi žmogaus laisvė? Kur toji sritis, kurioje žmogus „sprendžia ir pasirenka“, nežaisdamas, kaip vaikas, tuščiais žaidimais, būdamas ne žaislas jam pašalinės, nors, gal būt, ir neaklos jėgos rankose?

Senas, bet amžinai naujas **laisvės ir būtinybės** klausimas kildavo XIX amžiaus idealistams, kaip jis kildavo pereitojo šimtmečio metafizikams, kaip jis kildavo stačiai visiems filosofams, sprendusiems **būties santykių su mąstymu** klausimus. Jis, kaip sfinksas, sakė kiekvienam iš tų mąstytojų: **ispėk mane, arba aš tavo sistemą prarysiu!**

Laisvės ir būtinybės klausimas ir buvo tas klausimas, kurio sprendimą, **taikant istorijai**, Šelingas laikė didžiausiu transcendentinės filosofijos uždaviniu. Ar išsprendė jį, kaip išsprendė jį ši filosofija?

Ir įsidėmėkite: Šelingui, kaip ir Hegeliui, šis klausimas sudarė sunkumų kaip tik taikomas **istorijai**. . . Grynai **antropologiniu** požiūriu jį jau galima buvo laikyti išspręstu.

Čia reikalingas paaiškinimas, ir mes jį duosime, prašydami skaitytoją atidžiai į jį žiūrėti, atsižvelgiant į didžiulę dalyko svarbą.

Magneto adatėlė krypsta į šiaurę. Tai įvyksta veikiant tam tikrai materijai, kuri pati klauso tam tikrų dėsnių: **materialinio pasaulio** dėsnių. Bet adatėlė šios materijos judėjimų nepastebi; ji neturi apie juos nė mažiausio supratimo. Jai rodosi, kad ji krypsta į šiaurę visiškai nepriklausomai nuo bet kurios pašalinės priežasties, stačiai dėl to, kad jai malonu ten krypti. Materialinė **būtinybė jai atrodo** kaip jos pačios **laisvas dvasinis veikimas**.

Šiuo pavyzdžiu Leibnicas norėjo paaiškinti savo pažiūrą į valios laisvę. Tokiu pat pavyzdžiu aiškina visiškai tolygią savo pažiūrą Spinoza.

Tam tikra išorinė priežastis suteikė akmeniui tam tikrą kiekį judėjimo. Judėjimas, žinoma, tęsiasi per tam tikrą laiką ir po to, kai priežastis liovėsi veikusi. Šis jo tęsimasis yra **būtinasis pagal materialinio pasaulio dėsnius**. Bet įsivaizduokite, kad akmuo mąsto, kad jis suvokia savo judėjimą, kuris teikia jam malonumo,

bet nežino jo priežasties, net nežino, kad jam, aplamai, yra kuri nors išorinė priežastis. Kaip tuo atveju akmeniui atrodys jo paties judėjimas? Būtinai, kaip jo paties noro, jo paties laisvo pasirinkimo rezultatas; jis sau pasakys: aš judu dėl to, kad noriu judėti: „Tokia ir toji žmogaus laisvė, kuria visi žmonės taip didžiuojasi. Jos esmė yra ta, kad žmonės supranta savo siekimus, bet nežino išorinių priežasčių, kurios šiuos siekimus sukelia. Antai, vaikas įsivaizduoja, kad jis laisvai nori to pieno, kuris sudaro jo maistą...“

Daugeliui net dabartinių skaitytojų toks aiškinimas pasirodys „grubiai materialistiniu“, ir jie stebėsis, kaip galėjo jį duoti Leibnisas, grynas idealistas! Be to, jie dar pasakys, kad ir aplamai palyginimas nėra įrodymas ir kad dar mažesnis įrodymas yra fantastinis žmogaus palyginimas su magneto adatėle arba su akmeniu. Į tai mes pastebėsime, kad palyginimas liausis buvęs fantastinis, kai tik mes priminsime reiškinius, kasdien vykstančius žmogaus galvoje. Jau XVIII amžiaus materialistai nurodinėjo į tą aplinkybę, kad kiekvieną valios judėjimą smegenyse atitinka tam tikras smegenų skaidulų judėjimas. Tai, kas magneto adatėlės ar akmens atžvilgiu yra fantazija, smegenų atžvilgiu pasidaro neginčijamu faktu: vykstantį pagal lemtingus būtinybės dėsnius materijos judėjimą lydi jose tai, kas vadinama laisvu minties veikimu. O dėl gana natūralaus iš pirmo žvilgsnio nustebimo dėl idealisto Leibnico materialistinio samprotavimo, tai reikia atsiminti, kad, kaip jau mes esame sakę, visi nuoseklūs idealistai buvo monistai, t. y. kad jų pasaulėžiūroje visai nebuvo vietos tai nepereinamai bedugnei, kuri, **dualistų** pažiūromis, skiria materiją nuo dvasios. Dualisto manymu, tam tikras materijos agregatas galės pasirodyti sugebą mąstyti tik tuo atveju, jei jame įsikurs dvasios dalėlytė: dualisto akyse materija ir dvasia — dvi visiškai savarankės substancijos, neturinčios tarp savęs nieko bendro. Leibnico palyginimas jam atrodys absurdiškas dėl tos paprastos priežasties, kad magneto adatėlė neturi jokios sielos. Bet įsivaizduokite, kad jūs turite reikalo su žmogumi, kuris samprotauja šitaip: adatėlė — iš tikrųjų yra kažkas visiškai materialinio. Bet kas tai yra pati materija? Aš manau, kad savo egzistavimu ji priklauso nuo dvasios, ir ne ta prasme, kad ji yra **dvasios sukurta**, o ta, kad ji pati yra **toji pat dvasia**, bet tik egzis-

tuojanti kitu pavidalu. Šis pavidalas neatitinka jos tikros prigimties, jis net yra priešingas jai, bet tatai jam nekliudo būti dvasios egzistavimo pavidalu, nes dvasia pačia savo prigimtimi turi pavirsti į savo pačios priešybę. — Jus gali nustebinti ir šis samprotavimas, bet šiaip ar taip jūs sutiksite, kad žmogus, pripažįstąs jį įtikinamu, žmogus, laiką medžiagą tik „**kitokia dvasios būtimi**“, nesijaudins dėl šių aiškinimų, kurie materijai priskiria dvasios funkcijas arba šios pastarosios funkcijas daro glaudžiai priklausomas nuo materijos dėsnių. Toks žmogus gali priimti psichinių reiškinių **materialistinį aiškinimą** ir tuo pat laiku jiems suteikti (lengvai ar nelengvai, — tai jau kitas klausimas) griežtai **idealistinę prasmę**. Taip ir elgėsi Vokietijos idealistai.

Psichinė žmogaus veikla pajungta materialinės būtinybės dėsniams. Bet tai nė kiek nenaikina žmogaus laisvės. Patys materialinės būtinybės dėsniai yra ne kas kita, kaip dvasios veikimo dėsniai. **Laisvė suponuoja būtinybę, būtinybė visai pereina į laisvę**, ir dėl to žmogaus laisvė tikrovėje yra nepalyginti platesnė, kaip mano dualistai, kurie, siekdami atriboti **laisvą** veikimą nuo **būtinio** tuo pačiu atplėšia nuo **laisvės viešpatijos** visą tą — jų manymu, net labai plačią, — sritį, kurią jie paveda **būtinybei**.

Taip samprotavo idealistai-dialektikai. Kaip skaitytojas mato, jie tvirtai laikėsi Leibnico „magneto adatėlės“; tik toji adatėlė jų rankose visiškai pasikeisdavo, taip sakant, būdavo įdvasinama.

Bet adatėlės pasikeitimas dar neišsprėsdavo visų sunkumų, susijusių su klausimu dėl laisvės santykio su būtinybe. Leiskime, kad atskiras žmogus yra visiškai laisvas, nežiūrint savo pajungtumui būtinybės dėsniams, dar daugiau — kaip tik **dėl** šio pajungtumui. Bet visuomenėje, — vadinasi, ir istorijoje, — mes turime reikalo ne su individu, o su visa individų mase. Kyla klausimas, ar **kitų** laisvė nelaužo **kiekvieno** laisvės? Aš pasiryžau padaryti tai ir tai, pavyzdžiui, visuomeniniuose santykiuose įgyvendinti tiesą ir teisingumą. Šį savo ketinimą aš priėmiau **laisvai**, ir ne mažiau **laisvi** bus tie mano veiksmai, su kurių pagalba aš stengsiuosi jį įgyvendinti. Bet mano artimieji kliudo man siekti mano tikslo. Jie, sukilo prieš mano ketinimą lygiai taip **laisvai**, kaip aš jį priėmiau. Ir taip pat **laisvi** yra jų prieš mane nukreipti veiksmai. Kaip aš įveiksiu jų sudaromas kliūtis? Suprantama, aš su jais ginčysiuos, juos įtikinėsiu, gal būt, įprašinėsiu arba gąsdinsiu. Bet kaip ga-

lima žinoti, ar tai, dūos kurių nors rezultatų? Prancūzijos švie-
lėjai sakė: „la raison finira par avoir raison“ („protas galų gale
visuomet pasirodys teisus“. — **Red.**). Bet juk tam, kad mano pro-
tas gautų viršų, man reikia, kad mano artimieji jį pripažintų **taip
pat ir savo** protu. O kokius aš turiu pagrindus to tikėtis? Kadan-
gi jų veikimas yra laisvas, — o jis visiškai laisvas, — kadangi,
nežinomais man keliais, materialinė **būtinybė** perėjo į **laisvę**, —
o ji kaip numanoma, **visa į ją perėjo**, — tai mano tautiečių poel-
giai visiškai nesiduoda numatomi. Aš galėčiau tikėtis juos nu-
matyti tik ta sąlyga, jei aš galėčiau į juos žiūrėti taip, kaip aš
žiūriu į visus kitus aplinkinio pasaulio reiškinius, t. y. kaip į **tam
tikrų priežasčių**, kurios yra man žinomos ar gali būti žinomos,
būtiną pasekmes. Kitaip sakant, mano laisvė nebūtų tuščias žo-
dis tik tuo atveju, jei jos **suvokimą** galėtų lydėti **supratimas prie-
žasčių**, kurios sukelia mano artimų **laisvus** poelgius, t. y., jei aš
galėčiau į juos žiūrėti iš **būtinybės** pusės. Visiškai tą pat gali
pasakyti mano artimieji apie **mano** poelgius. O ką tai reiškia? Tai
reiškia, kad **kiekvieno tam tikro asmens laisvos (sąmoningos) is-
torinės veiklos** galimybė yra lygi nuliui tuo atveju, jei laisvų
žmogaus poelgių pamato nesudaro veikėjo supratimui prieinama
būtinybė.

Mes matėme, kad metafizinis Prancūzijos materializmas iš es-
mės nuvedė į **fatalizmą**. Iš tikrųjų, jei ištisos tautos likimas
priklauso nuo vieno padūkusio atomo, tai mums belieka tik su-
sinerti ant krūtinės rankas, nes mes visiškai nepajėgiame ir nie-
kuomet nepajėgsime nei numatyti tokių atskirų atomų išdaigų,
nei jų išvengti.

Dabar mes matome, kad **idealizmas gali atvesti į tokį pat fa-
talizmą**. Jei mano tautiečių poelgiuose nėra nieko būtino arba jei
jie neprieinami mano supratimui iš savo būtinumo pusės, tai
man belieka pasikliauti gerąja apvaizda: protingiausi mano pla-
nai, kilniausi mano norai suduš į visiškai nenumatytus milijonų
kitų žmonių veiksmus. Tada, pasak Lukrecijaus, iš **visko gali
išeiti viskas**.

Ir įdomu, kad juo labiau idealizmas imtų pabrėžti laisvės pusę
teorijoje, juo labiau jis būtų priverstas paversti ją niekais **prak-
tiško veikimo** srityje, kur jis būtų bejėgis įveikti **atsitiktinumą**,
apsiisarvavusį visa laisvės jėga.

Tai puikiai suprato idealistai-dialektikai. Jų praktinėje filosofijoje būtinumas yra tikriausia, vienintelė patikima laisvės garantija. Net dorovinė pareiga negali manęs nuraminti dėl mano veiksmų rezultatų, — sakė Šelingas, — jei tie rezultatai priklauso tik nuo laisvės. „Laisvėje turi būti būtinybė“.

Bet apie kokią gi būtinybę galima šiuo atveju kalbėti? Kažin ar daug paguodos suteiks man nuolatinis kartojimas tos minties, kad tam tikri valios judesiai atitinka tam tikrus smegenų medžiagos judesius. Ant tokio abstraktaus teiginio negalima pastatyti jokių praktiškų apskaičiavimų, o toliau iš šios pusės negaliu eiti, nes mano artimo galva — ne stiklinis avilys, o jo smegenų skaidulos — ne bitės, ir aš negalėčiau stebėti jų judėjimo net tuo atveju, jei tvirtai žinočiau, — o mes vis dar nuo to esame tolimi, — kad štai paskui tokios nervų skaidulos tokį judesį mano tautiečio sieloje seks toks ketinimas. Vadinasi, žmogaus veiksmų būtinumo tyrinėjimą reikia pradėti iš kitos pusės.

Juo labiau reikia, nes, kaip žinome, Minervos pelėda išskrenda tik vakare, t. y., nes visuomeniniai žmonių santykiai nėra jų sąmoningo veikimo vaisius. Žmonės sąmoningai siekia savo privatinų, asmeninių tikslų. Kiekvienas iš jų sąmoningai siekia, ieškime, padidinti savo turtą, o iš atskirų jų veiksmų visumos išeina tam tikri visuomeniniai rezultatai, kurių, gal būt, jie visai nenorėjo ir tikriausiai nenumatė. Pasiturį Romos piliečiai supirkinėjo nuskurdusiųjų žemdirbių žemes. Kiekvienas iš jų, aišku, žinojo, kad dėl jo veiksmų tokie Tulijus ir Julijus tampa bežemiais proletarais. Bet kas iš jų numatė, kad latifundijos pražudys respubliką, o su ja ir Italiją? Kas iš jų numanė, kas galėjo numanyti istorines savo įgijimų pasekmes? Niekas negalėjo; niekas nenumanė. O tuo tarpu pasekmės buvo: dėl latifundijų žuvo ir respublika, ir Italija.

Iš atskirų žmonių sąmoningų laisvų poelgių būtinai išplaukia jiems nelauktos, jų nenumatytos pasekmės, liečiančios visą visuomenę, t. y. veikiančios tų pat žmonių savitarpio santykių visumą. **Tuo būdu iš laisvės srities mes pereiname į būtinybės sritį.**

Jei žmonių nesuvokiamos jų individualinių veiksmų visuomeninės pasekmės veda į visuomeninės santvarkos pasikeitimą, — tai įvyksta visada, nors toli gražu nevienodai greitai, — tai ties žmonėmis išauga nauji individualiniai tikslai. Jų laisva sąmoninga

veikla būtinai įgyja naują pavidalą. Iš būtinybės srities mes **vėl pereiname į laisvės sritį.**

Kiekvienas būtinas procesas yra dėsningas procesas. Visuomeninių santykių kitėjimai, kurių žmonės nenumato, bet kurie būtinai pasireiškia kaip jų veiksmų rezultatas, matyt, įvyksta pagal tam tikrus dėsnius. Teorinė filosofija **turi juos atrasti.**

Lygiai taip, matyti, įvyksta kitėjimai, kuriuos pasikeitę visuomeniniai santykiai padaro gyvenimo tiksluose, žmonių laisvoje veikloje. Kitais žodžiais: **būtinybės perėjimas į laisvę vyksta taip pat pagal tam tikrus dėsnius, kuriuos gali ir turi atrasti teorinė filosofija.**

O jei teorinė filosofija šį uždavinį įvykdys, ji duos **praktinei** filosofijai visiškai naują, nepajudinamą pagrindą. Jei man yra žinomi visuomeninio-istorinio judėjimo dėsniai, aš galiu jį veikti, sutinkamai su mano tikslais, nesijaudindamas nei dėl padūkusių atomų išdaigų, nei dėl to sumetimo, kad mano tautiečiai, būdami esybės, apdovanotos laisva valia, kiekvieną tam tikrą minutę ruošia man visą krūvą nuostabiausių staigmenų. Suprantama, aš nepajėgsiu laiduoti už kiekvieną atskirą tautietį, ypač jeigu jis priklauso „inteligentų klasei“, bet bendrais bruožais man bus žinoma visuomeninių jėgų kryptis, ir mano tikslams pasiekti man liks tik pasiremti jų atstojamąja.

Taigi, jei aš galiu prieiti, pavyzdžiui, tokį džiuginamą įsitikinimą, kad Rusijoje, ne taip kaip kitose šalyse, gaus viršų „pagrindai“, tai tik tiek, kiek man pavyks suprasti šauniųjų „rossų“ veiksmus kaip dėsningus veiksmus, išnagrinėti juos būtinybės požiūriu, o ne laisvės požiūriu. „Pasaulinė istorija yra progresas laisvės suvokime, — sako Hegelis, — progresas, kurį mes turime suprasti jo būtinybėje“.

Toliau. Kad ir kaip gerai mes ištirtume „žmogaus prigimtį“, mes vis tiek būsimė toli nuo supratimo tų visuomeninių rezultatų, kurie išplaukia iš atskirų žmonių veiksmų. Leiskime, jog mes drauge su senosios mokyklos ekonomistais pripažinome, kad pasipelnymo siekimas yra svarbiausias žmogaus prigimties skiriamasis požymis. Ar mes įstengsime numatyti tas formas, kurias įgaus šis siekimas? Esant tam tikriems, apibrėžtiems, mums žinomiems visuomeniniams santykiams, — taip; bet šie tam tikri, apibrėžti, mums žinomi visuomeniniai santykiai, „žmogaus pri-

gimčiai“ spaudžiant, piliečių siekimo pasipelnyti įtakoje, patys kitės. Į kurią pusę jie kitės? Tai mes taip pat mažai žinosime, kaip ir tą naują kryptį, kurią naujuose pakitėjusiuose visuomeniniuose santykiuose įgaus pelno siekimas. Visiškai tokioje pat padėtyje mes atsidursime, jei, drauge su Vokietijos kateder-socialistais, imsime kartoti, kad žmogaus prigimties neišsemia vienas pelno siekimas, kad žmogus turi taip pat ir „visuomeninį jausmą“ (Gemeinsinn). Tai bus nauja giesmė, senu būdu giedama. Norint išeiti iš nežinomybės, dangstomos po daugiau ar mažiau mokslinė terminologija, mums reikia nuo **žmogaus prigimties** tyrinėjimo pereiti prie **visuomeninių santykių prigimties** tyrinėjimo, mums reikia suprasti šiuos santykius kaip dėsningą, būtiną procesą. O tai mus grąžina prie klausimo: **nuo ko priklauso, kas nulemia visuomeninių santykių prigimtį?**

Mes matėme, kad nei pereitojo amžiaus materialistai, nei socialistai-utopistai nedavė į šį klausimą patenkinamo atsakymo. Ar pavyko jį išspręsti idealistams-dialektikams?

Ne, nepavyko ir jiems, ir nepavyko kaip tik dėl to, kad jie buvo **idealistai**. Norėdami išsiaiškinti jų pažiūrą, atsiminkime aukščiau minėtą ginčą dėl to, kas nuo ko priklauso — konstitucija nuo papročių ar papročiai nuo konstitucijos. Hegelis dėl šio ginčo teisingai pastebėjo, kad jame klausimas visiškai neteisingai pastatytas, kadangi tikrovėje nors tam tikros tautos papročiai be abejo turi įtakos jos konstitucijai, o konstitucija tos tautos papročiams, bet ir viena ir antra yra rezultatas kažko „**trečio**“, kažkurios ypatingos jėgos, kuri sukuria ir papročius, veikiančius konstituciją, ir konstituciją, veikiančią papročius. Bet kuri yra, anot Hegelio, ši ypatinga jėga, šis paskutinyasis pagrindas, ant kurio laikosi ir žmonių prigimtis ir visuomeninių santykių prigimtis? Toji jėga esanti „sąvoka“ arba, kas tas pat, — „idėja“, kurios įgyvendinimas esąs visa tos tautos istorija. **Kiekviena tauta vykdanči savo atskirą idėją**, o kiekviena atskira idėja, kiekvienos atskiros tautos idėja, sudaranči atskirą **absoliutinės idėjos** vystymosi pakopą. Tuo būdu istorija pasirodo tartum būtų pritaikomoji logika: išsiaiškinti tam tikrą istorinę epochą reiškia parodyti kurią absoliutinės idėjos logiško vystymosi stadiją ji atitinka. Bet kas gi yra toji „absoliutinė idėja“? Ne kas kita, kaip mūsų pačių logiško proceso įsme-ninimas. Štai ką apie ją sako žmogus, pats iš pagrindų išėjęs

idealizmo mokyklą, pats buvęs aištingai juo susiviliojęs, bet jau anksti pastebėjęs, kas yra pagrindinis šios filosofinės krypties trūkumas:

„Kada aš, pasiremdamas tikrų obuolių, kriaušių, žemuogių, migdolų pažinimu, susidarau vaidinį: **vaisius**; kada aš po to einu toliau ir įsivaizduoju, kad mano... abstraktus vaidinys: „vaisius“ egzistuoja ne manyje ir net sudaro tikrąją kriaušių, obuolių ir t. t. esmę, tai aš, — tariant spekuliatyvinės filosofijos kalba, — skelbiu „vaisių“ esant kriaušių, obuolių, migdolų ir t. t. „substanciją“. Aš sakau: kriaušei yra neesminga toji aplinkybė, kad ji yra kriaušės pavidalo, obuoliui neesminga būti obuoliu. Esminga juose yra... mano nuo jų pat abstrahuotas vaidinys: „vaisius“. Ir aš skelbiu obuolius, kriaušes, migdolos ir t. t. esant „vaisiaus“ paprastas egzistencijos rūšis — modi. Mano baigtinis, besiremiant išorinėmis jausmėmis, protas, žinoma, atskiria obuolį nuo kriaušės, o kriaušę nuo migdolo, bet mano spekuliatyvinis protas skelbia šiuos skirtumus esant nesvarbius, neesmingus, jis obuolyje mato tą pat, ką ir kriaušėje, kriaušėje tą pat, ką ir migdole: „vaisių“. Į įvairius tikrus vaisius jis žiūri tik kaip į vaisius-šmėklas, kurių tikroji esmė, „substancija“ yra „vaisius“.

„Aišku, kad, eidamas šiuo keliu, didelio žinių lobio neįsigysi. Mineralogas, kuris mokėtų tik kartoti, kad visi mineralai iš esmės yra **mineralas**, būtų mineralogas tik savoje vaizduotėje... Todėl spekuliatyvinė filosofija, — daranti iš įvairių realių vaisių vieną abstraktų „vaisių“, — norėdama prieiti kurį nors teigiamą turinį, turi mėginti vienu ar kifu būdu vėl pereiti nuo „vaisiaus“, nuo „substancijos“ prie įvairių realių paprastų vaisių: prie obuolio, prie kriaušės, prie migdolo ir t. t. Bet priversti abstraktų vaidinį „vaisius“ pagimdyti realius vaisius yra taip pat sunku, kaip lengva šį vaidinį sukurti remiantis realių vaisių pažinimu. Nepametus abstrakcijos, negalima prieiti tai, kas sudaro tiesioginę jos priešybę. Todėl spekuliatyvus filosofas ir pameta ją, bet pameta ypatingu **spekuliatyviu, mistiniu būdu**... Jis tik tariamai pakyla virš abstrakcijos. Jis samprotauja taip:

„Jei obuolys, kriaušė, migdolas, žemuogė iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip „substancija“, „vaisius“, tai kyla klausimas, kodėl gi vaisius man yra čia obuolys, čia kriaušė, čia migdolas; iš kur at-

siranda ši įvairumo šmėkla, kuri labai prieštarauja mano spekuliatyviniam vieningumui, „substancijos“, „vaisiaus“ vaidiniui?

„Tai kyla iš to, — atsako spekuliatyvusis filosofas, — kad „vaisius“ yra ne negyva, abejinga, nejudama, o gyva, pati iš savęs besivystanti, judama esybė. Realių paprastų vaisių įvairumas turi reikšmę ne tik mano baigtiniam protui, bet ir pačiam „vaisiui“, spekuliatyviniam protui. Įvairūs paprasti vaisiai yra įvairūs vieno vaisiaus gyvenimo pasireiškimai... obuolyje „vaisius“ duoda sau obuolio, kriaušėje — kriaušės pavidalo būtį... Jis dedasi obuolio, kriaušės, migdolo pavidalu; esantieji tarp šių vaisių skirtumai yra tik „vaisiaus“ saviskyra, ir kaip tik dėl to įvairūs vaisiai yra įvairūs „vaisiaus“ gyvenimo proceso nariai“...

Visa tai yra labai dagu, bet kartu visiškai teisinga. Įsmauginamas absoliutinės idėjos pavidalu mūsų pačių mąstymo procesą ir ieškodamas šioje idėjoje visų reiškinių įspėjimo, idealizmas tuo pačiu įviliodavo save į aklagatvę, iš kurios išsikrapštyti galima buvo tik pametus „idėją“, t. y. **atsisveikinus su idealizmu**. Štai, pavyzdžiui, ar jums bent kiek paaiškina magnetizmo prigimtį šie Šelingo žodžiai: „Magnetizmas yra bendras įdvasinimo, vienybės įdiegimo į daugybę, sąvokos į skirtybę aktas. Tas pats įsibrovimas to, kas subjektyvu, į tai, kas objektyvu, kuris idealybėje... yra savimone, čia yra išreikštas būtyje“. Ar netiesa, šie žodžiai ničnieko nepaaiškina? Taip pat mažai patenkinami yra panašūs aiškinimai ir **istorijos** srityje. Dėl ko žlugo Graikija? Dėl to, kad toji idėja, kuri sudarė Graikijos gyvenimo principą, Graikijos dvasios centrą (**grožio idėja**), pasaulio dvasios vystymesi galėjo būti tik labai neilga fazė. Panašūs atsakymai tik pakartoja klausimą teigiama ir, be to, išpūsta, nenatūralia forma. Hegelis, — kuriam priklauso ką tik pateiktas Graikijos žlugimo aiškinimas, — lyg ir pats tai jaučia ir savo idealistinį aiškinimą skuba papildyti nurodymu į senovės Graikijos ekonominę tikrovę: „**Lakedemonas krito svarbiausia dėl turto nelygybės**“, — sako jis. Ir taip jis elgiasi ne tik ten, kur reikalingas liečia Graikiją. Tai, galima sakyti, jo nuolatinis metodas filosofijos istorijoje: iš pradžios keletas miglotų nurodymų į absoliutinės idėjos savybes, o paskui — žymiai platesni ir, žinoma, žymiai įtikinamesni nurodymai į tos tautos, apie kurią kalbama,

turtinių santykių ~~pobūdį~~ ir vystymąsi. Tikrai sakant, šios pastarosios rūšies aiškinimuose nėra jau niekieno idealistinio, ir, grieždamasis jų, Hegelis, — sako, kad „**idealizmas pasirodo esąs materializmo tiesa**“, — yra pasirašęs neturto liudijimą kaip tik idealizmui, tartum tyliai pripažindamas, kad iš esmės reikalas atrodo visiškai atvirkščiai, kad **materializmas pasirodo idealizmo tiesa**.

Beje, **materializmas**, prie kurio Hegelis čia buvo prisiartinęs, buvo visiškai neišvystytas, pradinis materializmas, tuojuo vėl pereidavęs į **idealizmą**, ligi tik reikėdavo išaiškinti, iš kur gi atsiranda vieni ar kiti turtiniai santykiai. Tiesa, Hegeliui ir čia neretai atsitikdavo pareikšti visiškai materialistines pažiūras. Bet, aplamai kalbant, į turtinius santykius jis žiūri kaip į **igyvendinimą** teisinių sąvokų, kurios vystosi savo pačių vidaus jėga.

Taigi, ką mes sužinojome apie idealistus-dialektikus?

Jie pametė žmogaus prigimties požiūrį ir to dėka atsikratė nuo utopinio požiūrio į visuomeninius reiškinius, ėmė žiūrėti į visuomeninį gyvenimą kaip į būtiną procesą, turintį savus dėsnius. Bet aplinkiniu keliu, įsimenindami mūsų logiško mąstymo procesą (t. y. vieną iš **žmogaus prigimties** pusių), jie sugrįžo į tą patį nepatenkinamą požiūrį, ir dėl to jiems liko **nesuprantama tikra visuomeninių santykių prigimtis**.

Dabar vėl mažutis nukrypimas į mūsų naminės, Rusijos filosofijos sritį.

P. Michailovskis girdėjo iš p. Filipovo, kuris, savo keliu, girdėjo iš amerikiečio Frezerio, kad visa Hegelio filosofija esanti suvedama į „**galvanišką misticizmą**“. Jau iš to, ką mes pasakėme apie uždavinius, kuriuos užsibrėžė idealistinė Vokietijos filosofija, skaitytojas mato, kokia beprasmiška yra Frezerio nuomonė. Ponai Filipovas ir Michailovskis patys jaučia, kad jų amerikietis perdėjo: „Pakanka atsiminti paveldimą eigą ir įtaką (Hegeliui) pirmesnės metafizikos, pradedant nuo senovės, nuo Heraklito...“ — sako p. Michailovskis, tačiau čia pat pridurdamas: „Vis dėlto Frezerio nurodymai nepaprastai įdomūs ir, be abejonės, turi savyje tam tikrą tiesos dalį“. Reikia prisipažinti, nors negalima neprisipažinti... Ščedriną jau seniai išjuokė šią „formulę“. Bet ką daryti jo buvusiam bendradarbiui, p. Michailovskiui, kuris pasišovė išaiškinti „nepašvęstiems“ filosofą, ku-

ris jam yra žinomas tik iš girdų? Noromis nenoromis kartosi, dėdamasis mokytu žinovu, nieko nesakančias frazes...

Atsiminkime betgi Vokietijos idealizmo vystymosi „paveldinimą eigą“. „Galvanizmo bandymai daro įspūdžio visiems mąstantiems Europos žmonėms, jų tarpe ir tuomet jaunam Vokietijos filosofui Hegeliui, — sako p. Michailovskis. — Hegelis sukuria milžinišką metafizinę sistemą, išgarsėjusią po visą pasaulį, taip kad nuo jos nėra ramybės net Maskvos upės krantuose...“ Čia reikalas yra vaizduojamas taip, tartum Hegelis betarpiškai nuo fizikų užsikrėtęs „galvanišku misticizmu“. Bet juk Hegelio sistema yra tik tolesnis Šelingo pažiūrų išvystymas; aišku, kad antkrytis turėjo pirmiau paveikti šį pastarąjį. Jis ir paveikė, — raminau atsako p. Michailovskis, arba Filipovas, arba Frezeris: „Šelingas, ir ypač kai kurie gydytojai, buvusieji jo mokiniai, nuvarė jo poliaringumo mokslą ligi paskutinio kraštutinumo“. Gerai. Bet Šelingo pirmtakas, kaip žinoma, buvo Fichtė. Kaip jį paveikė galvaniškas antkrytis? Apie tai p. Michailovskis nieko nesako: tur būt, jis mano, kad niekaip nepaveikė. Ir jis visiškai teisus, jei tikrai taip mano: norint tuo įsitikinti, pakanka perskaityti vieną iš pirmųjų Fichtės filosofinių veikalų: „Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre“, Leipzig 1794 („Viso mokslo pažinimo pagrindai“, Leipcigas, 1794 m. — Red.). Šiame veikle joks mikroskopas neatras „galvanizmo“ įtakos, o tuo tarpu ir ten figūruoja toji pati garsioji „triada“, kuri, p. Michailovskio nuomone, sudaranti svarbiausią skiriamąjį hegelinės filosofijos požymį ir kurios genealogiją, tariamai su „žymia tiesos dalimi“, Frezeris pradeda nuo „Galvanio ir Voltos bandymų“... Reikia prisipažinti, kad visa tai yra labai keista, nors ir negalima nepripažinti, kad vis dėlto Hegelis ir t. t. ir t. t.

Skaitytojas jau žino, kaip Šelingas žiūrėjo į magnetizmą. Vokietijos idealizmo trūkumas yra visai ne tas, kad jo pagrindą tariamai sudaręs nereikalingas, nepagrįstas, mistinę formą įgijęs susiviliojimas to meto gamtos mokslų atradimais, o kaip tik atvirkščiai, tas, kad jis visus gamtos ir istorijos reiškinius stengėsi išaiškinti jo įsamenintu mąstymo procesu.

Pabaigai — džiugi žinia. P. Michailovskis rado, kad „metafizika ir kapitalizmas yra glaudžiausiai tarp savęs susiję; kad metafizika, kalbant ekonominio materializmo kalba, yra kapita-

Ištinės gamybos formos „antstato“ būtina sudėtinė dalis, nors tuo pat laiku kapitalas praryja, priderina sau visus techniškus pritaikymus priešiško metafizikai mokslo, besiremiančio patyrimu ir stebėjimu“. P. Michailovskis apie „šį įdomų prieštaravimą“ žada pakalbėti kada nors kitą kartą. Iš tiesų, „įdomus“ bus p. Michailovskio tyrinėjimas! Pagalvokite patys: tai, ką jis vadina metafizika, puikiai išsivystė senovės Graikijoje ir XVIII bei XIX amžiaus pirmojoje pusėje Vokietijoje. Ligi šiol buvo manyta, kad senovės Graikija visai nebuvo kapitalistinė šalis, o nurodytojo laiko Vokietijoje kapitalizmas tik ką pradėjo vystytis. P. Michailovskio tyrinėjimas parodys, kad „**subjektyviosios sociologijos**“ požiūriu tai yra visai neteisinga, kad kaip tik senovės Graikija ir Fichtės — Hegelio laikų Vokietija buvo klasiškos kapitalizmo šalys. Jūs dabar matote, „kodėl tai svarbu“. Lai pasiskubina mūsų autorius paskelbti savo įstabų atradimą. Pagiedok, širdede, nesigėdyk!

Penktasis skyrius

ŠIŲ LAIKŲ MATERIALIZMAS

Idealistinio požiūrio nepajėgumas gamtos ir visuomeninio vystymosi reiškiniams aiškinti **mąstančius žmones** (t. y. ne eklektikus, ne dualistus) turėjo priversti ir tikrai privertė sugrįžti prie materialistinės pažiūros į pasaulį. Bet naujasis materializmas jau nebegalėjo būti paprastas Prancūzijos XVIII amžiaus pabaigos materialistų doktrinų kartojimas. Materializmas prisikėlė, praturtėjęs visais idealizmo įgijimais. Svarbiausias iš tų įgijinių buvo **dialektinis metodas**, reiškinių gvildenimas jiems besivystant, jiems atsirandant ir išnykstant. Genialus šios naujosios krypties atstovas buvo Karlas Marksas.

Marksas ne pirmutinis stojo prieš idealizmą. Sukilimo vėliavą iškėlė Liūdvikas Feuerbachas. Paskui, kiek vėliau po Feuerbacho, literatūros scenoje pasirodė broliai Baueriai, kurių pažiūros vertos ypatingo dėmesio iš šių laikų Rusijos skaitytojo pusės.

Bauerių pažiūros buvo reakcija prieš Hegelio idealizmą. Ir vis dėlto, jie patys buvo perdėm prisisunkę labai paviršutiniško, vienašališko, eklektinio idealizmo.

Mes matėme, kad didiesiems Vokietijos idealistams nepavyko suprasti tikrosios visuomeninių santykių prigimties, surasti jų realaus pagrindo. Visuomeninį vystymąsi jie laikė būtinu, dėsningu procesu, ir šiuo atveju jie buvo visiškai teisūs. Bet kada kildavo kalba apie pagrindinį istorinio vystymosi variklį, jie kreipdavosi į absoliutinę idėją, kurios savybės turėjo duoti paskutinį, giliausią šio proceso išaiškinimą. Čia buvo silpnoji idealizmo pusė, prieš kurią visų pirma ir nukrypo filosofijos revoliucija: kraš-

tutinis kairysis hegelinės mokyklos sparnas griežtai sukilo prieš „absoliutinę idėją“.

Absoliutinė idėja egzistuoja (žinoma, jei egzistuoja) už laiko ir erdvės ribų ir, jau bet kuriuo atveju, už kiekvieno atskiro žmogaus galvos ribų. Savo istoriniame išsivystyme reprodukuodama idėjos logiško vystymosi eigą, žmonija klauso jai svetimoms, už jos ribų esančios jėgos. Sukildami prieš absoliutinę idėją, jauni hegelininkai visų pirma sukilo vardan žmonių saviveiklos, vardan baigtinio žmogaus proto.

„Spekuliatyvinė filosofija, — rašė Edgaras Baueris, — labai klysta, kalbėdama apie protą kaip apie kažin kokią abstrakčią, absoliutinę jėgą... Protas nėra objektyvi, abstrakti jėga, kurios atžvilgiu žmogus būtų tik kažkas subjektyvu, atsitiktinio, pereinama; ne, dominuojanti jėga yra kaip tik pats žmogus, jo savimonė, o protas yra tik šios savimonės jėga. Vadinasi, nėra jokio absoliutinio proto, o yra tik protas, kuris besivystant savimonei amžinai keičiasi; jis visai neegzistuoja galutiniu pavidalu, jis amžinai keičiasi“¹.

Taigi, nėra absoliutinės idėjos, nėra abstraktaus proto, o yra tik žmonių savimonė, baigtinis, amžinai kintęs žmogaus protas. Tai yra visiškai teisinga; prieš tai neprieštarautų net p. Michailovskis, kuris, kaip mes jau žinome, viską „gali ginčyti“... su daugiau ar mažiau abejotinu pasisekimu. Bet keistas dalykas! Juo labiau mes pabrėžiame šią teisingą mintį, juo keblesnė darosi mūsų padėtis. Senieji Vokietijos idealistai absoliutinei idėjai priskirdavo kiekvieno proceso gamtoje ir istorijoje dėsningumą. Kyla klausimas, kam mes priskirsime šį dėsningumą, sugriovę jo reikšmę, absoliutinę idėją? Leiskime, kad gamtos atžvilgiu patenkinamas atsakymas gali būti duotas keliais žodžiais: mes jį priskiriame materijos savybėms. Bet istorijos atžvilgiu reikalingas toli gražu ne toks paprastas: dominuojanti jėga istorijoje pasirodo esanti žmogaus savimonė, amžinai kintęs, baigtinis žmogaus protas. Ar esama šio proto vystymesi kokio nors dėsningumo? Edgaras Baueris būtų atsakęs, žinoma, teigiamai, nes jam žmogus, vadinasi, ir jo protas, visai nebuvo, kaip

¹ „Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat“ von **Edgar Bauer**, Bern 1844, S. 184 (**Edgaras Baueris**, „Kritikos ginčas su bažnyčia ir valstybe“, Bernas, 1844 m., 184 psl. — **Red.**).

mes matėme, kažkas atsitiktinio. Bet jeigu jūs būtumėte paprašę tą patį Bauerį išaiškinti jums savą žmogaus proto vystymosi dėsningumo supratimą, jeigu jūs jį, pavyzdžiui, būtumėte paklausę, kodėl vienoje istorinėje epochoje, žmogaus protas vystėsi taip, o kitoje kitaip, tai iš jo nebūtumėte gavę, tikrai sakant, jokio atsakymo. Jis jums būtų pasakęs, kad „amžinai besivystąs žmogaus protas sukuria visuomenines formas“, kad „istorinis protas yra pasaulinės istorijos varomoji jėga“, ir kad dėl to kiekviena tam tikra visuomeninė santvarka pasirodo atgyvenusi savo amžių, ligi tik protas žengia naują žingsnį savo vystymesi. Bet visi šie ir į juos panašūs patikinimai būtų buvę ne atsakymas į klausimą, bet klaidžiojimas aplink klausimą, kodėl žmogaus protas žengia naujus žingsnius savo vystymesi ir kodėl jis juos žengia į tą, o ne į kitą pusę. Jūsų prispirtas atsižvelgti kaip tik į šį klausimą, E. Baueris būtų pasiskubinęs nusikratyti pavartojęs tuščią nurodymą į baigtinio, amžinai kintančio žmogaus proto savybes, panašiai kaip senieji idealistai nusikratydavo, nurodydami į absoliutinės idėjos savybes.

Protą laikyti pasaulinės istorijos varomąja jėga ir jos vystymąsi aiškinti kažin kokiomis savotiškomis, jam vienam priklausančiomis, vidinėmis savybėmis reikštų paversti jį kažkuo besąlygišku arba, kitais žodžiais, prikelti nauju pavidalu tą absoliutinę idėją, kurią ką tik paskelbė esant amžinai palaidota. Svarbiausias tos prisikėlusios absoliutinės idėjos trūkumas buvo toji aplinkybė, kad ji taikingai sugyveno su absoliučiausiu dualizmu, tiksliau sakant, net būtinai jį suponavo. Kadangi gamtos procesų nesąlygoja baigtinis, amžinai kintąs žmogaus protas, tai mums atsiranda dvi jėgos: gamtoje — materija, istorijoje — žmogaus protas, ir nėra tilto, kuris sujungtų materijos judėjimą su proto vystymusi, būtinybės karalystę su laisvės karalyste. Štai dėl ko mes ir pasakėme, kad Bauerio pažiūros buvo perdėm prisiskunkusios labai paviršutiniško, vienašališko, eklektinio idealizmo.

„Nuomonė valdo pasaulį“, taip sakė Prancūzijos švietėjai. Tą pat, kaip matome, sakė ir broliai Baueriai, sukilę prieš hegelinį idealizmą. Bet jei pasaulį valdo nuomonė, tai svarbiausias isto-

¹ „Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat“ von **Edgar Bauer**, Bern 1844, S. 185.

rijos variklis yra tie žmonės, kurių mintis kritikuoja senąsias ir kuria naująsias nuomones. Broliai Baueriai tikrai taip ir manė. Istorinio proceso esmė jiems atrodė esą tai, kad „kritinė dvasia“ perdirba esamąją nuomonių atsargą ir tos atsargos sąlygojamas bendrojo gyvenimo formas. Šias Bauerių pažiūras ištiesai perkėlė į rusų literatūrą „Istorinių laiškų“ autorius, — kuris, beje, jau kalbėjo ne apie kritinę „dvasią“, o apie kritinę „mintį“, — dėl tos priežasties, kad kalbėti apie dvasią buvo žurnalo „Sovremennik“ uždrausta.

Įsivaizdavęs istorijos svarbiausiu architektu, demiurgu, „kritiškai mąstąs“ žmogus tuo pačiu išskiria save ir į save panašius į atskirą, aukštesnę žmonių giminės rūšį. Priešais šią aukštesnę rūšį stovi tolimą kritinei minčiai **masė**, sugebanti kūrybinėse „kritiškai mąstančių“ asmenybių rankose vaidinti tik molio vaidmenį, — „**didvyriams**“ priešpastatyta „**minia**“. Kad ir kaip didvyris myli minią, kad ir kaip jis yra kupinas užuojautos amžinam jos vargui, nesiliaujamiems jos kentėjimams, — jis negali nežiūrėti į ją iš viršaus žemyn, negali nesuprasti, kad svarbiausia yra jis, didvyris, tuo tarpu kai minia yra svetima kiekvienam kūrybiniam elementui masė, kažkas panašu į didžiulį kiekį nulių, gaudančių gerą reikšmę tik tuo atveju, kai jų priešakyje maloningai atsistoja gerasis „kritiškai mąstąs“ vienetas. Eklektinis brolių Bauerių idealizmas buvo baisaus, galima sakyti, šlykštaus keturiasdešimtųjų metų „kritiškai mąstančios“ Vokietijos „inteligentijos“ išdidumo pagrindas, o šiuo metu, per savo šalininkus Rusijoje, jis sukelia tą patį trūkumą ir Rusijos inteligentijoje. Šio išdidumo negailestingas priešas ir demaskuotojas buvo Marksas, prie kurio mes dabar ir pereiname.

Marksas sakė, kad „kritiškai mąstančių“ asmenybių priešpastatymas „masėi“ yra ne daugiau kaip hegelinės pažiūros į istoriją karikatūra, — pažiūros, kuri savo ruožtu, buvo tik spekuliatyvus senojo mokslo apie dvasios ir materijos priešingumą padarinys. „Jau pas Hegelį absoliutinė istorijos dvasia¹ žiūri į masę, kaip į medžiagą, rasdama savo tikrą išraišką tik **filosofijoje**. Tačiau jam filosofas yra tik organas, su kurio pagalba istorijos kūrėjas, absoliutinė dvasia, **judėjimui pasibaigus** prieina savimonei. Šia

¹ Tas pat, kas absoliutinė idėja. — G. P.

judėjimui pasibaigus atsirandančia savimone ir apsiriboja filosofo dalyvavimas istorijoje, dėl to kad tikrąjį istorinį judėjimą absoliutinė dvasia sukelia nesąmoningai¹. Tuo būdu filosofas ateina post festum. — Hegelis yra dvigubai nenuoseklus: pirma, tuo, kad jis, pagal kurio mokslą absoliutinė dvasia tik filosofijoje pasiekia savimonę, vadinasi, ir egzistavimą, atsisako pripažinti absoliutine dvasia tikrą filosofą, individą; o antra, tuo, kad pas jį absoliutinė dvasia tik **tariamai** daro istoriją. Iš tikrųjų, kadangi absoliutinė dvasia tik filosofo asmenyje ir tik post festum suvokia save esant kūrybinę dvasią, tai jos istorijos fabrikavimas egzistuoja tik filosofo sąmonėje, manyme ir įsivaizdavime, t. y. tik spekuliatyvinėje vaizduotėje. P. Bruno Baueris Hegelio nenuoseklumą pašalina². Pirma, jis skelbia kritiką esant absoliutinę dvasią, o save patį — kritiką. Panašiai kaip kritikos elementas yra išvejamasis iš masės, — masės elementas yra išvejamasis iš kritikos. Todėl kritika mato save įsikūnijusią ne **masėje**, o **mažutėje saujelėje** išrinktųjų, p. Baueryje ir jo mokiniuose. Toliau p. Baueris pašalina kitą Hegelio nenuoseklumą: jis jau nebesitenkina hegelinės dvasios, kuriančios istoriją tik fantazijos srityje ir post festum, vaidmeniu: jis **sąmoningai** vaidina **pasaulinės dvasios** vaidmenį, priešingai likusios žmonijos masei; jis jau dabartyje stoja į **draminius** santykius su ja; jis rašo ir kuria istoriją rimtai apmąstęs, su iš anksto apgalvotu kėslu. Vienoje pusėje yra masė, šis **materialus**, pasyvus, neįdvasintas ir neistoriškas istorijos elementas; kitoje pusėje — dvasia, kritika, p. Bruno ir komp., kaip aktyvus elementas, iš kurio kyla kiekvienas **istorinis** veiksmas. Visuomeninio pertvarkymo aktas yra suvedamas į kritinės kritikos **smegenų veikimą**³.

Šios eilutės daro keistą iliuziją: rodosi, kad jos parašytos ne prieš penkiasdešimt metų, o prieš kokį mėnesį, ir nukreiptos ne prieš Vokietijos kairiuosius hegelininkus, o prieš Rusijos „subjekty-

¹ Skaitytojas nepamiršo aukščiau pateikto Hegelio posakio: „Minervos peilėda pradeda skraidyti tik vakare“. — **G. P.**

² Bruno Baueris — vyresnysis aukščiau paminėto Edgaro Bauerio brolis, autorius savo laiku pagarsėjusios „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker“ („Sinoptikų evangelijų istorijos kritika“. — **Red.**).

³ „Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten“; von **F. Engels** und **K. Marx**. Frankfurt am Main 1845, S. 126—

viuosius“ sociologus. Iliuzija dar labiau sustiprėja perskaičius šią ištrauką iš Engelso straipsnio:

„Savaiminga kritika neturi, žinoma, pripažinti istorijos, kaip ji tikrai vyko, nes tai reikštų kaip tik pripažinti vulgarią masę su visišku jos masiškumu, tuo metu kai kalbama kaip tik apie masės atpirkimą iš masiškumo. Todėl istorija yra išvaduojama iš jos masiškumo, ir kritika, laisvai žiūrinti į savo dalyką, šaukia istorijai: tu turėjai eiti taip ir taip! Kritikos dėsniai veikia atgal; ligi jos dekretų istorija ėjo visai kitaip, kaip ji pasirodėėjusi po jų. Todėl vadinamoji tikroji, masiškoji istorija žymiai skiriasi nuo kritinės“¹.

Apie ką kalba ši ištrauka? Apie keturiasdešimtųjų metų Vokietijos rašytojus, arba apie kai kuriuos mūsų laikų „sociologus“, su aplombu samprotaujančius ta tema, kad, girdi, katalikas vaizduojasi istorinių įvykių eigą vienu būdu, protestantas — antru, monarchistas — trečiu, respublikonas — ketvirtu ir kad dėl to geras subjektyvus žmogus ne tik gali, bet ir privalo sugaiuoti sau, savo dvasios poreikiams tokią istoriją, kuri visiškai atitiktų geriausią iš idealų? Argi Engelsas buvo numatęs mūsų rusiškąsias paikystes? Nė kiek! Suprantama, jis nė nemanė apie jas, ir jei jo ironija, nutolusi per pusę amžiaus, mūsų subjektyviesiems mąstytojams pataiko labai taikliai, tai reikalą išaiškina toji paprasta aplinkybė, kad mūsų subjektyviuose plepaluose visiškai nėra nieko originalaus: jie yra ne daugiau kaip tos pačios „hegelybės“, prieš kurią jie taip nevykusiai kariauja, primityvi „suzdalinė“ karikatūros nuotrauka...

„Kritinės kritikos“ požiūriu visi didieji istoriniai susidūrimai tebuvo **idėjų** susidūrimai. Marksas pastebi, kad **idėjos** kiekvieną kartą „susilaukdavo gėdos“, kada jos nesutapdavo su realiais, ekonominiais interesais to visuomenės sluoksnio, kuris tuo metu yra istorinio progreso reiškėjas. Tik šių interesų supratimas ir gali duoti raktą tikrajai istorinio vystymosi eigai suprasti.

128. („Sventoji šeima arba kritinės kritikos kritika. Prieš Bruno Bauerį ir Kompaniją“, F. Engelsas ir K. Marksas. Frankfurtas ties Mainu 1845 m., 126—128 psl. — Red.). Ši knyga yra rinkinys Engelso ir Markso straipsnių, nukreiptų prieš įvairias „kritinės kritikos“ pažiūras. Cituota vieta paimta iš Markso straipsnio prieš Bruno Bauerio straipsnį. Iš Markso taip pat paimtas puslapis, pateiktas pirmesniame skyriuje.

¹ Ten pat, 6 psl.

Mes jau žinome, kad ir Prancūzijos švietėjai neužmerkdamo akių į interesus, kad ir jie mielai kreipdavosi į juos tam tikros visuomenės tam tikrai būklei išaiškinti. Bet jiems ši pažiūra į lemiamą **interesų** reikšmę buvo tik „formulės“ — nuomonės valdė pasaulį — atmaina: jų pažiūromis išeidavo, kad ir patys žmonių interesai priklauso nuo jų nuomonių ir kinta šioms pastarosioms kitėjant. **Toksai** interesų reikšmės aiškinimas yra triumfas idealizmo, taikomo istorijai. Jis toli pralenkia net Vokietijos dialektinį idealizmą, pagal kurio prasmę žmonėms kiekvieną kartą atsiranda nauji interesai, kada absoliutinei idėjai savo logiškame vystymesi pasirodo reikalinga žengti naują žingsnį. Marksas materialinių interesų reikšmę visiškai kitaip supranta.

Paprastam Rusijos skaitytojui istorinė Markso teorija atrodo kažkoks šlykštus paskvilis prieš žmonių giminę. G. I. Uspenskio kūrinyje, — jei neklystu, „Nuskurdime“, — yra senė-valdininkienė, kuri net prieš mirtį kliedėdama atkakliai kartoja šlykščią viso savo gyvenimo taisyklę: „taikstykis į kišenę, į kišenę!“. Rusijos inteligentija naiviai mano, kad Marksas šią šlykščią taisyklę priskiria visai žmonijai; kad jis teigias, jog kad ir ką žmonės dirbtų, jie visada, išimtinai ir sąmoningai, „**taikstėsi į kišenę**“. Nesavanaudiškam Rusijos „inteligentui“ panaši pažiūra yra, žinoma, tiek pat „nesimpatinga“, kaip „nesimpatinga“ Darvino teorija kuriai nors tituliarinei patarėjienei, kuri mano, jog visa šios teorijos prasmė suvedama į tą pasipiktinimo keliantį teiginį, kad štai, girdi, ji, garbinga valdininkienė, esanti ne daugiau kaip pasipuošusi kyku beždžionė. Iš tikrųjų Marksas taip pat mažai šmeižia „inteligentus“, kaip Darvinas — tituliarinę patarėjiene.

Norint suprasti istorines Markso pažiūras, reikia prisiminti, kokius rezultatus buvo priėjusi filosofija ir visuomenės-istorijos mokslas laikotarpyje,ėjusiame betarpiškai prieš jam pasirodant. Prancūzijos restauracijos laikų istorikai, kaip mes žinome, buvo priėję tą įsitikinimą, kad „pilietinė buitis“ — „turtiniai santykiai“ — sudaro svarbiausią visos visuomeninės santvarkos pagrindą. Mes taip pat žinome, kad tokią pat išvadą priėjo Hegelio asmenyje ir Vokietijos idealistinė filosofija, — priėjo prieš savo norą, priešingai savo dvasiai, stačiai dėl idealistinio istorijos aiškinimo nepakankamumo, nepajėgumo. Marksas, įsivai-

nęs visus savo laiko mokslo žinių ir filosofinės minties rezultatus, dėl nurodytos išvados visiškai sutinka su Prancūzijos istorikais ir su Hegeliu. Aš įsitikinau, sako jis, kad „teisinių santykių ir valstybinių formų negalima išaiškinti nei jų pačių prigimtimi, nei vadinamuoju bendru žmogaus dvasios vystymusi, bet jų šaknys glūdi materialiniuose, gyvenimo santykiuose, kurių visumą, XVIII amžiaus anglų ir prancūzų pavyzdžiu, Hegelis vadino „piliečių visuomene“, o piliečių visuomenės anatomijos reikia ieškoti jos ekonomijoje“.

Bet nuo ko gi priklauso tam tikros visuomenės **ekonomija**? Nei Prancūzijos istorikai, nei socialistai-utopistai, nei Hegelis negalėjo bent šiek tiek patenkinamai į tai atsakyti. Jie — tiesiog ar netiesiog — vis remdavosi žmogaus prigimtimi. Didysis mokslinis Markso nuopelnas yra tas, kad jis pažiūrėjo į klausimą iš diametraliai priešingos pusės, kad jis į pačią žmogaus prigimtį pažvelgė kaip į amžinai kitėjantį istorinio judėjimo, kurio priežastis yra **ne** žmoguje, rezultata. Kad gyventų, žmogus turi palaikyti savo organizmą, imdamas iš **jį apsupančios išorinės gamtos** reikalingas jam medžiagas. Šis ėmimas suponuoja tam tikrą žmogaus poveikį **šiai** išorinei gamtai. Bet, „veikdamas išorinę gamtą, žmogus pakeičia savo paties prigimtį“. Šiuose keliuose žodžiuose yra visa istorinės Markso teorijos prasmė, nors, suprantama, paimti patys vieni, jie neduoda apie ją prideramo supratimo ir reikalauja paaiškinimų.

Franklinas pavadino žmogų „gyvūnu, darančiu įrankius“. Įrankių vartojimas ir gamyba iš tikrųjų sudaro skiriamąjį žmogaus bruožą. Darvinas ginčija tą nuomonę, pagal kurią tik žmogus ir sugeba varloti įrankius; jis pateikia daug pavyzdžių, rodančių, kad jų vartojimas užuomazginiu pavidalu yra savybin gas daugeliui žinduolių. Ir jis, suprantama, yra visiškai teisus savo požiūriu, t. y. ta prasme, kad garsiojoje „žmogaus prigimtyje“ nėra nė vieno bruožo, kuris nepasitaikytų vienoje ar kitoje gyvulių rūšyje, ir kad dėl to visiškai nėra jokio pagrindo laikyti žmogų kažin kokia ypatinga būtybe, išskirti jį į atskirą „karalystę“. Bet nereikia užmiršti, kad **kiekybiniai skirtumai pereina į kokybinius**. Tai, kas vienoje gyvulių rūšyje yra kaip **užuomazga**, gali tapti kitos gyvulių rūšies **skiriamuoju požymiu**. Tai ypatingai tenka pasakyti dėl įrankių vartojimo. Dramblys laužo

šakas ir jomis apsigina nuo musių. Tai yra įdomu ir pamokoma. Bet „dramblis“ rūšies vystymosi istorijoje šakelių vartojimas kovai su musėmis tikriausiai nevaizdina jokio esminio vaidmens: drambliai ne todėl tapo drambliais, kad jų daugiau ar mažiau panašūs į dramblius protėviai apsigindavo šakelėmis. Kas kita su žmogumi¹.

Visas Australijos laukinio žmogaus gyvenimas priklauso nuo jo bumerango, kaip visas šių laikų Anglijos gyvenimas priklauso nuo jos mašinų. Atimkite iš australo jo bumerangą, padarykite jį žemdirbiu, ir jis būtinumo verčiamas pakeis visą savo gyvenimo būdą, visus savo įpročius, visą savo galvosėną, visą savo „prigimtį“.

Mes pasakėme: padarykite žemdirbiu. Iš žemdirbystės pavyzdžio aiškiai matyti, kad žmogaus gamybinio poveikio gamtai procesas suponuoja ne tik vienus darbo įrankius. Darbo įrankiai sudaro tik dalį reikalingų gamybai priemonių. Štai kodėl tiksliau bus kalbėti ne apie darbo įrankių vystymąsi, o apskritai apie gamybos priemonių, gamybinių jėgų vystymąsi, nors, be jokios abejonės, svarbiausias vaidmuo šiame vystymesi priklauso arba bent ligi šiol (ligi svarbių cheminių gamybų pasirodymo) priklausė kaip tik darbo įrankiams.

Darbo įrankiuose žmogus lyg įgyja naujus organus, kurie pakeičia jo anatominę struktūrą. Nuo to laiko, kai jis pakilo ligi jų vartojimo, jis suteikia savo vystymosi istorijai visai naują pavidalą: pirmiau, kaip ir visiems kitiems gyvuliams, ji tebuvo jo prigimtinių organų kitėjimas; dabar ji visų pirma darosi jo dirbtinių organų tobulėjimo, jo gamybinių jėgų augimo istorija.

Žmogus, — gyvūnas, darąs įrankius, — yra tuo pat laiku ir visuomeninis gyvūnas, kyląs iš protėvių, gyvenusių per daugelį kartų daugiau ar mažiau stambiomis bandomis. Mums čia ne-

¹ „So thoroughly is the use of tools the exclusive attribute of man, that the discovery of a single artificially shaped flint in the drift or cave-breccia, is deemed proof enough that man has been there“. — „Prehistoric Man“, by Daniel Wilson, v. I, p. 151—152, London 1876. („Įrankių naudojimas visur yra tiek išimtinė žmogaus ypatybė, jog tik vieno dirbtinai nutekintos formos akmens suradimas sąnašose arba olų nuolaužuose yra laikoma pakankamu įrodymu, kad čia žmogaus gyvena“. Danieliaus Vilsono „Priešistorinis žmogus“, I t., 151—152 psl., Londonas, 1876 m. — Red.)

svarbu, kodėl mūsų protėviai ėmė gyventi bandomis, — tai turi išaiškinti ir aiškina zoologai, — bet istorijos filosofijos požiūriu nepaprastai svarbu pažymėti, kad nuo to laiko, kai dirbtiniai žmogaus organai ėmė vaidinti jo gyvenime sprendžiamą vaidmenį, pats jo visuomeninis gyvenimas ėmė keistis pagal jo gamybinių jėgų vystymosi eigą.

„Gamyboje žmonės veikia ne tik gamtą, bet ir vienas kitą. Jie negali gaminti nesusijungę tam tikru būdu bendram veikimui ir savitarpiniam pasikeitimui savo veikimu. Kad galėtų gaminti, žmonės sueina į tam tikrus ryšius ir santykius, ir tik tų visuomeninių ryšių ir santykių pagalba tevyksta žmonių santykiavimas su gamta, vyksta gamyba“¹.

Tuo būdu dirbtiniai organai, darbo įrankiai pasirodo ne tiek individualinio, kiek visuomeninio žmogaus organai. Štai kodėl bet kuris esminis jų pasikeitimas sukelia pakitimų visuomeninėje santvarkoje.

„Priklausomai nuo gamybos priemonių charakterio tie visuomeniniai santykiai, į kuriuos gamintojai tarpusavyje sueina, sąlygos, kuriomis jie savo veiksmams keičiasi ir dalyvauja berdrame gamybos procese, bus, žinoma, skirtingi. Išradus naują karinę priemonę, šaunamąjį ginklą, neišvengiamai pasikeitė visa vidinė armijos organizacija, pasikeitė tie santykiai, kuriems esant atskiri individai sudaro armiją ir gali veikti kaip armija, pasikeitė ir įvairių armijų vienos su kita santykis.

Taigi, visuomeniniai santykiai, kuriems esant individai gamina, visuomeniniai gamybiniai santykiai keičiasi, persitvarko, keičiantis ir vystantis materialinėms gamybos priemonėms, gamybiniams jėgoms. Gamybos santykiai visuomenėje sudaro tai, kas vadinama visuomeniniais santykiais, visuomene ir, būtent, visuomene, esančia tam tikroje istorinio išsivystymo pakopoje, visuomene su savotišku, skirtingu charakteriu. Antikinė visuomenė, feodalinė visuomenė, buržuazinė visuomenė yra tokios gamybinių santykių visumos, kurių kiekviena kartu žymi atskirą pakopą istoriniame žmonijos išsivystyme“².

Nėra reikalo pridurti, jog ne mažiau savotiškos gamybos san-

¹ Karlo Markso „Lohnarbeit und Kapital“ („Samdomasis darbas ir kapitalas“). — Red.).

² Ten pat.

tykių visumos yra ir daug ankstesnės žmonių vystymosi pakopos. Taip pat nėra reikalo kartoti, jog ir šiose daug ankstesnėse pakopose gamybinių jėgų būklė turėjo sprendžiamos įtakos žmonių visuomeniniams santykiams.

Cia mes turime sustoti ir išnagrinėti kai kuriuos, iš pirmo žvilgsnio gana įtikinamus, prieštaravimus.

Pirmasis yra štai koks.

Niekas neginčija svarbios darbo įrankių reikšmės, milžiniško gamybinių jėgų vaidmens istoriniame žmonijos judėjime, neretai sakoma marksistams, bet darbo įrankius išranda ir vartoja žmogus. Jūs patys pripažįstate, jog jų naudojimas suponuoja palyginti labai aukštą protinio išsilavinimo laipsnį. Kiekvienas naujas žingsnis betobulinant darbo įrankius reikalauja naujų žmogaus proto pastangų. Proto pastangos — **priežastis**, gamybinių jėgų išvystymas — **pasekmė**. Vadinasi, protas yra svarbiausias istorinio progreso variklis, vadinasi, teisūs buvo žmonės, teigusieji, kad pasaulį valdo nuomonės, t. y. valdo žmogaus protas.

Nieko nėra natūralesnio už tokią pastabą, bet tai nekliudo jai būti nepagrįstai.

Darbo įrankių vartojimas neginčijamai suponuoja aukštą gyvūno-žmogaus proto išsilavinimą. Bet pažiūrėkite, kuriomis priežastimis šį išsilavinimą aiškina šių laikų gamtos mokslas:

„Žmogus niekuomet nebūtų pasiekęs viešpataujančios padėties pasaulyje, nevartodamas rankų, šių įrankių, taip nuostabiai klaušančių jo valios“, — sako Darvinas¹. Tai ne nauja mintis, — ją pareiškė jau Helvecijus. Bet Helvecijus, nemokėjęs tvirtai įsisavinti vystymosi požiūrio, nemokėjo savo paties minčiai suteikti bent kiek patikimo pavidalo. Darvinas jai apginti iškėlė ištisą arsenalą argumentų, ir nors jie visi, suprantama, yra tik hipotezinio pobūdžio, bet savo visuma jie yra pakankamai įtikinami. Ką gi sako Darvinas? Iš kur atsirado quasi-žmogui jo dabartinės, visiškai žmogiškos rankos, turėjusios tokią nuostabią įtaką jo „proto“ laimėjimams? Tur būt, jos pasidarė dėl kai kurių **geografinės aplinkos** ypatybių, padariusių naudingą fiziologinį darbo paskirstymą tarp priešakinių ir užpakalinių galūnių. „Proto“

¹ „La descendance de l'homme etc.“, Paris 1881, p. 51 („Žmogaus kilmė ir t. t.“, Paryžius, 1881 m., 51 psl. — Red.).

laimėjimai buvo **tolima** šio paskirstymo **pasekmė** ir, vėl esant palankioms išorinėms sąlygoms, savo ruožtu pasidarė artimiausia dirbtinių organų atsiradimo žmogui, įrankių vartojimo priežastimi. Šie naujieji dirbtiniai organai padarė jo protiniam išsilavinimui naujų paslaugų, o „proto“ laimėjimai vėl atsiliepė organams. Čia prieš mus ilgas procesas, kuriame priežastis ir pasekmė nuolatos kaitaliojasi. Bet būtų klaidinga žiūrėti į šį procesą paprastos sąveikos požiūriu. Kad žmogus galėtų pasinaudoti jau pasiektais savo „proto“ laimėjimais savo dirbtiniams įrankiams tobulinti, t. y. **savo valdžiai gamtai padidinti**, jis turėjo būti tam tikroje geografinėje aplinkoje, galinčioje jam suteikti: 1) medžiagas, reikalingas patobulinimui; 2) daiktus, kuriems apdirbti būtų reikalingi patobulinti įrankiai. Ten, kur nebuvo metalų, savas visuomeninio žmogaus protas nieku būdu negalėjo jo išvesti už „glūdinto akmens laikotarpio“ ribų; lygiai taip pat pereitį į piemenų ir žemdirbių buitį buvo reikalinga tam tikra gyvūnija ir augmenija, be kurių „protas būtų likęs nejudamas“. Bet ir tai ne viskas. Pirmykščių bendruomenių protinis lavinimasis turėjo eiti juo greičiau, juo daugiau buvo tarp jų savitarpio santykių, o tie santykiai buvo, žinoma, juo dažnesni, juo įvairesnės buvo jų gyvenamųjų vietovių geografinės sąlygos, t. y., vadinasi, juo mažiau vienoje vietovėje pagaminti produktai buvo panašūs į produktus, pagamintus kitoje¹. Pagaliau, visiems žinoma, kokie svarbūs šiuo atžvilgiu yra natūralūs susisiekimo keliai; jau Hegelis sakė, kad kalnai žmones skiria, upės ir jūros juos artina².

Geografinė aplinka daro ne mažiau sprendžiamos įtakos ir stambesnių bendruomenių likimui, valstybių, atsirandančių ant

¹ Žinomoje fon Marciuso knygoje apie pirmykščius, Brazilijos gyventojus galima rasti keletą įdomių pavyzdžių, rodančių, kokios svarbios yra, matyt, pačios menkiausios vietovių ypatybės savitarpio santykiams tarp jų gyventojų vystytis.

² Beje, dėl jūros, tai reikia pastebėti, kad ji ne visada žmones artina. Ratcelis („Antropo-Geographie“, Stuttgart 1882, S. 92) („Antropogeografija“, Štutgartas, 1882 m., 92 psl. — Red.) teisingai pastebi, kad tam tikroje žemoje išsivystymo stadijoje jūra yra **absolutinė siena**, t. y. daro negalimus bet kuriuos santykius tarp jos perskirtų tautų. Iš savo pusės, santykiai, kurių galimumą pradžioje sąlygoja išimtinai geografinės aplinkos savybės, uždeda savo antspaudą ant pirmykščių giminių fizionomijos. Salų gyventojai labai

pirmųjų genčių organizacijų griuvėsių, likimui. „Ne absoliutinis dirvos derlingumas, o jos diferencijavimas, jos gamtos kūriniių įvairumas sudaro natūralų darbo visuomeninio paskirstymo pagrindą ir verčia žmogų, dėl jį apsupančių gamtinių sąlygų įvairumo, įvairinti savo paties reikmes, sugebėjimus, gamybos priemones ir būdus. Reikalingumas nustatyti visuomeninę kontrolę tam tikrai gamtos jėgai, norint ją plačiu mastu eksploatuoti, ją pajungti žmogui organizuotomis žmonių pastangomis; pramonės istorijoje vaidina sprendžiamą vaidmenį. Tokia buvo vandens reguliavimo reikšmė Egipte, Lombardijoje, Olandijoje arba Persijoje ir Indijoje, kur drėkinimas dirbtiniais kanalais atneša žemei ne tik reikalingą vandenį, bet kartu jo dumblių mineralines trąšas nuo kalnų. Ispanijos ir Sicilijos pramonės klestėjimo paskaitis arabams viešpataujant tai kanalizacija“¹.

Tuo būdu tik kai kurių ypatingų geografinės aplinkos savybių dėka mūsų antropomorfiniai protėviai galėjo pakilti į tą protė-

skiriasi nuo žemynų gyventojų. „Die Bevölkerungen der Inseln sind in einigen Fällen völlig andere als die des nächst gelegenen Festlandes oder der nächsten grösseren Insel; aber auch wo sie ursprünglich derselben Rasse oder Völkerguppe angehören, sind sie immer weit von der selben verschieden; und zwar, kann man hinzusetzen, in der Regel weiter als die entsprechenden festländischen Abzweigungen dieser Rasse oder Gruppe untereinander“ (Ratzel, loc. cit., S. 96). („Tautos, gyvenančios salose, kai kuriais atvejais visiškai skiriasi nuo artutinio žemyno arba arčiausios didelės salos tautų; ir net ten, kur jos pradžioje priklausė vienai ir tai pačiai rasei ar tautų grupei, jos vis tiek visada griežtai skiriasi nuo šios rasės; pridursime, jog, bendra taisyklė, jos labiau skiriasi viena nuo kitos, negu atitinkamos tos rasės arba grupės atšakos, gyvenančios žemyne“ (Ratcelis, cit. veik., 96 psl. — Red.). Čia kartojasi tas pats dėsnis, kaip ir susidarant gyvūnų rūšims ir atmainoms.

¹ Marx, *Das Kapital*. 3-te Aufl., S. 524—526 (Marksas, *Kapitalas*, 3-sis leid., 524—526 psl. — Red.). Pastaboje (526 psl.) Marksas priduria: „Vienas iš natūralių valstybinės valdžios pagrindų neturintiems savitarpio ryšio mažu čiams gamybiniam Indijos organizmams buvo vandens atplūdimo reguliavimas. Mahometoniškieji Indijos valdovai tatau geriau suprato, negu jų angliškieji papėdininkai“. Su pateikta tekste Markso nuomone sugretinsime naujausio tyrimo nuomonę: „Unter dem, was die lebende Natur dem Menschen an Gaben bietet, ist nicht der Reichtum an Stoffen, sondern der an Kräften oder, besser gesagt, Kräfteanregungen am höchsten zu schätzen“ (Ratzel, loc. cit., S. 343). („Tarp visų dovanų, kurias gyvoji gamta duoda žmogui, didžiausią vertę turi ne materialiniai turtai, bet jėgų, arba, geriau sakant, jėgoms vystyti paskatų turtai“) (Ratcelis, cit. veik. 343 psl.).

nio išsilavinimo aukštį, kuris buvo reikalingas jiems pavers-
ti į *toolmaking animals* (gyvūnus, darančius įrankius. — Red.). Ir
lygiai taip pat tik kai kurios tos pat aplinkos ypatybės galėjo
suteikti erdvę naudotis šiuo nauju „įrankių darymo“ sugebėjimu ir
jam nuolat tobulinti*. Istoriniame gamybinių jėgų vystymosi pro-
cese į žmogaus sugebėjimą „daryti įrankius“ tenka žiūrėti visų
pirma kaip į pastovų dydį, o į aplinkines išorines sąlygas naudotis
šiuo sugebėjimu — kaip į nuolat kitėjantį dydį¹.

* Redakcijos pastaba. Plechanovo argumentaciją klausimu dėl geografinės
aplinkos reikšmės visuomenės vystymesi (žr. 119, 200 psl.) negalima pripažinti
ištiesai teisinga. Yra žinoma, kad vėlesniuose savo veikaluose Plechanovas
stačiai kalbėjo apie geografinės aplinkos sprendžiamą įtaką visai visuomeninio
vystymosi eigai.

Greta teisingų teiginių, kad geografinė aplinka veikia žmogų per visu-
meninius santykius, kad, jei yra atsiradę, visuomeniniai santykiai vystosi pa-
gal savo pačių vidaus dėsnius, Plechanovas klaidingai sako, kad visuomenės san-
tvarką „galų gale nulemia geografinės aplinkos savybės“ (200 psl.), kad į
„žmogaus sugebėjimą „daryti įrankius“ tenka žiūrėti visų pirmą kaip į pa-
stovų dydį, o į aplinkines išorines sąlygas naudotis šiuo sugebėjimu — kaip
į nuolat kitėjantį dydį“ (119 psl.).

Klausimu dėl geografinės aplinkos vaidmens ir reikšmės „VKP(b) istori-
jos trumpajame kurse“ nurodyta štai kas:

„Geografinė aplinka neginčijamai yra viena iš pastovių ir būtinų visu-
omenės vystymosi sąlygų ir ji, žinoma, veikia visuomenės vystymąsi — ji pa-
greitina arba sulėtina visuomenės vystymosi eigą. Bet jos įtaka nėra lemia-
moji įtaka, nes visuomenės pasikeitimai ir vystymasis eina nepalengvinti greičiau,
nekaip geografinės aplinkos pasikeitimai ir vystymasis. Per tris tūkstančius
metų Europoje suspėjo pasikeisti trys skirtingos visuomeninės santvarkos:
pirminė bendruomeninė santvarka, vergovės santvarka, feodalinė santvarka,
o rytinėje Europos dalyje, TSR Sąjungoje, pasikeitė net keturios visu-
omeninės santvarkos. O per tą patį laikotarpį geografinės sąlygos Europoje
arba visiškai nepasikeitė, arba pasikeitė tiek nežymiai, jog geografinė atsisako
net kalbėti apie tai. Tai ir suprantama. Kiek nors rimtesniems geografinės
aplinkos pasikeitimams reikia milijonų metų, o net rimčiausiems visuomeni-
nės žmonių santvarkos pasikeitimams pakanka keleto šimtų arba dvejetainio
tūkstančių metų.

Bet iš to išeina, kad geografinė aplinka negali būti svarbiausia priežastis,
lemiamoji visuomeninio vystymosi priežastis, nes tai, kas lieka beveik nepa-
sikeitę per dešimtis tūkstančių metų, negali būti svarbiausia priežastis išsi-
vystyti tam, kas pergyvena pamatinių pasikeitimų per šimtus metų“.

¹ „Mes turime saugotis, — sako L. Geigeris, — teikti protavimui per-
daug didelę dalį įrankių atsiradime. Pirmutinių, nepaprastai svarbių, įrankių atra-

Žmonių įvairių visuomenių pasiektų rezultatų (kultūrinio išsivystymo laipsnio) skirtumas aiškinamas kaip tik tuo, kad aplinkinės sąlygos neleido įvairioms žmonių padermėms vienodu mastu naudotis savo sugebėjimu „išrasti“. Yra antropologų mokykla, kuri minėtų rezultatų skirtingumą priskiria įvairioms žmonių rasių savybėms. Bet šios mokyklos pažiūra neišlaiko kritikos: ji yra tik nauja variacija seno metodo istorinius reiškinius aiškinti nurodymais į „žmogaus prigimtį“ (t. y. čia nurodymais į rasės prigimtį) ir savo moksliniu gilumu netoli nuėjo nuo pažiūrų moljerinio daktaro, labai rimtai tarusio: opijus užmigdo todėl, kad turi savybę migdyti (rasė atsiliko todėl, kad turi savybę atsilikti).

Veikdamas išorinę gamtą, žmogus keičia savo paties prigimtį. Jis ugdo visus savo gabumus, o tarp jų ir sugebėjimą „daryti įrankius“. Bet kiekvienu tam tikru metu šio sugebėjimo mastą nulemia jau pasiekto gamybinių jėgų išsivystymo mastas.

Jei darbo įrankis pasidaro gamybos objektu, pats jo pagaminimo galimumas, lygiai kaip didesnis ar mažesnis jo pagaminimo tobulumo laipsnis, visiškai priklauso nuo tų darbo įrankių, kuriais jis gaminamas. Tai kiekvienam suprantama ir be jokių paaiškinimų.

dimas įvyko, žinoma, atsitiktinai, kaip ir daugelis naujaisių laikų didžiųjų atradimų. Jie, žinoma, buvo greičiau surasti, negu išrasti. Šią pažiūrą aš priėjau ypatingai dėl tos aplinkybės, kad įrankių pavadinimai niekuomet neišvedami iš jų apdirbimo, kad jie (t. y. pavadinimai) niekuomet nėra genetinio pobūdžio, o kyla iš to vartojimo, kuris įrankiams skiriamas. Antai, vokiečių kalba Scheere (žirklės), Säge (piūklas), Hacke (kaplys) yra daiktai, kurie kerpa (scheeren), p'auna (sägen), kapoja (hacken). Šis kalbos dėsnis turi juo labiau atkreipti į save dėmesį, kad prietaisų, kurie nėra įrankiai, pavadinimai susidaro genetiškai, pasyviu būdu iš tos medžiagos arba to darbo, iš kurios arba dėl kurio jie atsiranda. Pavyzdžiui, kailis kaip talpykla vynui, daugelyje kalbų iš pradžių reiškia nuluptą nuo gyvulio odą: vokiškąjį Schlauch atitinka angliškasis slough — gyvatės oda. Graikiškas ascós — kartu kailis, talpyklos prasme, ir žvėries kailis. Vadinasi, čia kalba visai aiškiai mums parodo, kaip ir iš ko pagamintas prietaisas, vadinamas kailiu. Visai kas kita įrankių atžvilgiu; ir jie iš pradžių, jei remsimės kalba, visai nebuvo gaminami: antai, pirminis peilis galėjo būti atsitiktinai rastas ir, pasakyčiau, bežaidžiant paleistas į darbą nusmailintas akmuo“. (L. Geiger, „Die Urgeschichte der Menschheit im Lichte der Sprache, mit besonderer Beziehung auf die Entstehung des Werkzeugs“, S. 36—37 rinkinyje „Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit“, Stuttgart 1878) (L. Geigeris, „Pirmąsios žmonijos istorija, kurioje specialus dėmesys skiriamas darbo įrankių atsiradimui, kalbos šviesoje“, 36—37 psl., rinkinyje „Dėl žmonijos vystymosi istorijos“, Stutgartas, 1878. — Red.).

Bet štai kas, pavyzdžiui, iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti visai nesuprantama: pamirėjęs apie Archimedo padarytus išradimus tuo metu, kai romėnai buvo apgulę Sirakūzus, Plutarchas laiko reikalinga **atleisti** išradėjui: filosofui, žinoma, nedera imtis tokios rūšies dalykų, samprotauja jis, bet Archimedą pateisina didelis vargas, kuriame buvo jo tėvynė. Mes klausiamo, kam dabar ateis į galvą ieškoti švelninančių Edisono kaltę aplinkybių? Mes dabar nelaikome gėda — visai priešingai! — jei žmogus panaudoja savo gabumus mechaniniams išradimams, o graikai (arba, jei norite, romėnai), kaip matote, žiūrėjo į tai visai kitaip. Dėl to mechaninių atradimų ir išradimų eiga turėjo pas juos vykti, — ir tikrai vyko, — kur kas lėčiau, kaip pas mus. Čia tartum vėl išeina, kad **nuomonės valdo pasaulį**. Bet iš kur atsirado graikuose tokia keista „nuomonė“? Jos atsiradimo negalima aiškinti žmogaus „proto“ savybėmis. Lieka prisiminti jų visuomeninius santykius. Graikų ir romėnų visuomenės, kaip žinoma, buvo **vergvaldžių** visuomenės. Tokiose visuomenėse visas fizinis darbas, visas gamybos reikalas tenka vergų daliai. Laisvasis žmogus **gėdinasi** tokio darbo, ir todėl, žinoma, susidaro paniekinama pažiūra net į svarbiausius išradimus, liečiančius gamybinius procesus ir, tarp kita ko, į mechanikos išradimus. Štai kodėl Plutarchas žiūrėjo į Archimedą ne taip, kaip mes dabar žiūrime į Edisoną¹. Bet kodėl gi Graikijoje įsikūrė vergovė? Ar ne todėl, kad graikai, dėl kai kurių savo „proto“ apsirikimų, vergovės santvarką laikė geriausia? Ne, ne todėl. Buvo laikas, kada ir graikai neturėjo vergovės, ir tada jie visai nelaikė vergovinės visuomeninės santvarkos natūralia ir neišven-

¹ „Įkūrėjai (šios mechanikos)... buvo Eudoksas ir Architas, kurie geometrijai davė magesnį ir įdomesnį turinį, ignoruodami jos abstrakčias ir grafiškam vaizdavimui neprieinamas problemas dėl betarpiškai apčiuopiamų ir techniškai svarbių šio mokslo taikymų... O kada Platonas pasipiktinęs jiems nurodė, kad jie naikina didybę geometrijos, kuri jų rankose tolstanti nuo būkūnių ir abstrakčių daiktų ir krypstanti į juslinius daiktus, reikalingus grubaus amatininkiško apdirbimo, tai mechanika, išvyta iš matematikos, atsiskyrė nuo jos ir, ilgą laiką nesulaukdama iš filosofijos pusės jokio dėmesio, pasidarė vienas iš pagalbinių karybos mokslų“. (Plutarchi, Vita Marcelli, edit. Teubneriana, Lipsiae 1883, Cap. XIV, pp. 135—136) (Plutarchas, Marcelio gyvenimas, 1883, XIV sk., 135—136 psl. — Red.).

Kaip skaitytojas mato, Plutarcho pažiūra tuo metu buvo toli gražu ne-
mauja.

giama. Po to pas graikus atsirado vergovė ir pamažu ėmė vaidinti vis svarbesnį ir svarbesnį vaidmenį jų gyvenime. Tada pasikeitė ir Graikijos piliečių pažiūra į ją: jie ėmė ją ginti kaip visiskai natūralų ir būtinai reikalingą institutą. Bet kodėl gi atsirado ir išsivystė pas graikus vergovė? Tur būt, dėl tos pačios priežasties, dėl kurios ji atsirasdavo ir išsivystydavo ir kitose šalyse tam tikroje visuomeninio jų išsivystymo stadijoje. O toji priežastis yra žinoma: ji glūdi gamybinių jėgų būklėje. Iš tikrųjų tam, kad išnugalėto priešo man būtų pelningiau padaryti vergą, negu kepsnį, reikia, kad priverstinio jo darbo produktas galėtų palaikyti ne tik jo paties, bet mažiausia iš dalies ir mano pragyvenimą, kitais žodžiais, — reikalingas tam tikras mano žinioje esančių gamybinių jėgų išsivystymo laipsnis. Kaip tik pro šias duris ir įeina vergovė į istoriją. Vergų darbas mažai padeda gamybinių jėgų vystymuisi; jam esant, jis slenka į priekį be galo lėtai, bet vis tik slenka, ir pagaliau ateina toks momentas, kada vergų darbo išnaudojimas pasirodo mažiau pelningas, negu laisvo darbo išnaudojimas. Tada vergovė **yra panaikinama** arba pamažu **miršta**. Jai parodo duris tas pats gamybinių jėgų išsivystymas, kuris įvedė ją į istoriją¹. Tuo būdu, grįždami prie Plutarcho, mes matome, kad jo pažiūrą į Archimedo išradimus sąlygojo jo meto gamybinių jėgų būklė. O kadangi tokios rūšies pažiūros, be abejonės, turi didelės įtakos tolesnei atradimų ir išradimų eigai, tai mes juo labiau galime pasakyti, kad kiekvienai tautai, kiekviename jos istorijos laikotarpyje, tolesnį jos gamybinių jėgų vystymąsi nulemia jų būklė kalbamajame laikotarpyje.

Savaime suprantama, kad visur, kur mes turime reikalo su atradimais ir išradimais, mes turime reikalo ir su „protu“. Atradi-

¹ Yra žinoma, kad ilgą laiką Rusijos valstiečiai patys galėjo turėti, ir neretai turėjo, baudžiauninkų. Baudžiauninko būklė negalėjo būti valstiečiui maloni. Bet tuometinėje Rusijos gamybinių jėgų būklėje nė vienas valstietis šios būklės negalėjo laikyti nenormalia. Susikrovęs pinigų, „mužikėlis“ taip pat natūraliai susigalvodavo nusipirkti baudžiauninkų, kaip Romos pailėstasis į laisvę stengdavosi įsigyti vergų. Spartakui vadovaujant, sukilę vergai kariavo su savo ponais, bet ne su vergove; jeigu jiems būtų pavykę iškovoti laisvę, jie, palankiomis aplinkybėmis, patys ir su ramiausia sąžine būtų pasidarę vergvaldžiais. Šia proga nenoromis ateina į galvą, įgydami naują prasmę, Selingo žodžiai: laisvė turi būti būtina. Istorija parodo, kad bet kuris iš laisvės pavidalų atsiranda tik ten, kur jis darosi ekonomine būtenybe.

mai ir išradimai be proto taip pat būtų negalimi, kaip jie buvo negalimi prieš pasirodant žmogui žemėje. Mūsų dėstomas mokslas visai neišleidžia iš akių proto vaidmens; jis tik stengiasi išaiškinti, kodėl kiekvienu tam tikru metu protas **veikė taip, o ne kitaip**; jis neniekina proto laimėjimų, o tik stengiasi surasti jiems pakanamą priežastį.

Prieš tą patį mokslą pastaruoju laiku imta mielai kelti kitą prieštaravimą, kurį leisime išdėstyti p. Karejevui.

„Ilgainiui, — sako šis rašytojas, šiaip taip išdėstęs Engelso istorinę filosofiją, — Engelsas papildė savo pažiūrą naujais samprotavimais, kurie ją žymiai pakitė. Jei pirmiau materialinio istorijos supratimo pagrindu jis pripažindavo tik visuomenės ekonominės struktūros tyrinėjimą, tai vėliau jis tolygią reikšmę pripažino ir šeimos sutvarkymo tyrinėjimui; tai atsitiko naujo supratimo apie pirmykštės santuokos ir šeimos santykių formas įtakoje, privertusio jį atsižvelgti ne į vieną tik produktų gamybos procesą, bet ir į žmonių kartų reprodukcijos procesą. Šiuo atžvilgiu įtaka ėjo, atskirai imant, iš Morgano „Senovės visuomenės“ pusės“¹ ir kt.

Taigi, jei pirmiau Engelsas „materialinio (?) istorijos supratimo pagrindu pripažindavo visuomenės ekonominės struktūros tyrinėjimą“, tai vėliau, „pripažinęs tolygią reikšmę“ ir kt., jis, tikrai sakant, liovėsi buvęs „ekonominis“ materialistas.

Šį įvykį p. Karejevas dėsto bešališko istoriko tonu, o p. Michailovskis dėl jo „džiūgauja“, bet juodu abudu iš esmės sako viena ir tą patį ir abudu kartoja tai, ką pirma jų pasakė labai paviršutiniškas Vokietijos rašytojas Veizengriunas savo knygoje „Entwicklungsgesetze der Menschheit“ („Žmonijos vystymosi dėsniai“. — **Red.**).

Visai natūralu, kad toks įstabus žmogus, kaip Engelsas, per ištisus dešimtmečius atidžiai sekdamas mokslinį savo laiko judėjimą, labai žymiai „papildinėjo“ pagrindinę savo pažiūrą į žmonijos istoriją. Bet yra papildymų ir papildymų, kaip yra „fagot et fagot“. Kalbamuojų atveju visas klausimas yra tas, **ar pasikeitė Engelso pažiūros dėl jose padarytų „papildymų“**; ar tikrai jis bu-

¹ Zr. „Ekonominis materializmas istorijoje“, „Vestnik Evropy“ („Europos žinynas“), 1894 m. rugpjūtis.

vo priverstas greta „gamybos“ išsivystymo pripažinti kito faktoriaus, tariamai „tolygaus“ pirmajam, veikimą? Į šį klausimą lengva atsakyti kiekvienam, kas turi bent truputį noro į jį atidžiai ir rimtai pažiūrėti.

Drambliai kartais apsigina nuo mūsų šakelėmis, sako Darvinas. Ta proga mes esame pastebėję, kad vis dėlto dramblių gyvenime šios šakelės nevaidina jokių svarbesnio vaidmens, kad dramblys ne dėl to tapo drambliu, jog naudojosi šakelėmis. Bet drambliai dauginasi. Tarp dramblio-patino ir patelės yra tam tikrų santykių. Patinas ir patelė turi tam tikrų santykių su jaunikliais. Aišku, kad ne „šakelės“ sukūrė šiuos santykius: juos sukūrė šios rūšies bendros gyvenimo sąlygos, sąlygos, kuriose „šakelės“ vaidmuo yra toks be galo mažas, jog jį be jokios klaidos galima prilyginti nuliui. Bet įsivaizduokite, kad dramblio gyvenime šakelė pradeda įgyti vis svarbesnę ir svarbesnę reikšmę ta prasme, kad ji pradeda vis daugiau ir daugiau daryti įtakos susidėjimui tų bendrų sąlygų, nuo kurių priklauso visi dramblių įpročiai, o pagaliau ir pats jų gyvenimas. Įsivaizduokite, kad šakelė, pagaliau, įgijo **sprendžiamą** įtaką šioms sąlygoms susidaryti, — tada teks pripažinti, kad galų gale ji nulemia ir dramblio santykius su patele ir su jaunikliu. Tada teks pripažinti, kad buvo laikai, kada dramblių „šeimos“ santykiai vystėsi savarankiškai (kiek tai liečia šakelę), bet kad po to atėjo toks laikas, kada juos pradėjo lemti „šakelė“. Ar bus kas nors keista tokiame pripažinime? Ničnieko, be keistumo pačios hipotezės, kad šakelė netikėtai įgijo lemiamą reikšmę dramblio gyvenime. Mes ir patys žinome, kad dramblio atžvilgiu ši hipotezė negali neatrodyti keista; bet taikant ją žmogaus istorijai, reikalas yra kitoks.

Žmogus tik pamažu išsiskyrė iš gyvūnijos. Buvo laikai, kada mūsų antropomorfinių protėvių gyvenime įrankiai vaidino tokį pat menką vaidmenį, kokį šakelė vaidina dramblio gyvenime. Per tą labai ilgą laiką antropomorfinių patinų santykius su antropomorfinėmis patelėmis, lygiai kaip ir vienu ir antrų santykius su antropomorfiniais jaunikliais, nulemdavo šios rūšies bendros gyvenimo sąlygos, neturinčios jokio ryšio su **darbo įrankiais**. Nuo ko tada priklausė mūsų protėvių „šeimos“ santykiai? Tai turi išaiškinti gamtininkai. Čia istorikui kol kas dar nėra ką veikti. Bet štai darbo įrankiai pradeda vaidinti žmogaus gyvenime vis svarbesnį ir

svarbesnį vaidmenį, gamybinės jėgos vis labiau ir labiau vystosi ir, pagaliau, ateina toks momentas, kada jos įgyja lemiamos įtakos visam visuomeninių, t. y. tarp ko kita, ir šeimos, santykių sutvarkymui. Čia jau prasideda **istoriko darbas**: jis turi parodyti, kaip ir kodėl kitėjo mūsų protėvių šeimos santykiai ryšium su jų gamybinių jėgų vystymusi, kaip vystėsi šeima priklausomai nuo ekonominių santykių. Bet suprantama, kad, jei jis imsis tokio aiškinimo, jam, tyrinėjant pirmąją šeimą, teks skaitytis ne su viena tik ekonomija; juk žmonės dauginosi ir prieš tai, kada darbo įrankiai įgijo lemiamą reikšmę žmogaus gyvenime; juk ir prieš tą laiką buvo kažkokie šeimos santykiai, kuriuos nulemė esminės rūšies — homo sapiens — bendros sąlygos. Ką gi čia iš tiesų teks daryti istorikui? Pirmą, jam teks pareikalauti iš gamtininko, atiduodančio jam iš rankų į rankas tolesnį žmogaus vystymosi tyrinėjimą, šios rūšies formuliarinį lapą; antra, šį lapą jam teks papildinėti „savomis priemonėmis“. Kitais žodžiais, jam teks paįmėti „šeimą“, kaip ji susikūrė, sakysim, zoologiniame žmonijos vystymosi laikotarpyje, ir paskui parodyti, kokie buvo joje padaryti pakeitimai per **istorinį** laikotarpį gamybinių jėgų vystymosi įtakoje, kitėjant ekonominiams santykiams. Tik tatai ir sako Engelsas. Ir mes klausiamo: kada jis tai sako, ar jis bent kiek pakeičia savo „pirminę“ pažiūrą į gamybinių jėgų reikšmę žmonijos istorijoje? Ar pripažįsta jis, greta šio faktoriaus veikimo, kažin kurio kito, jam „tolygaus“, veikimą? Rodos, nieko nepakeičia, rodos, nieko tokio nepripažįsta. Na, o jeigu ne, tai kodėlgi ponai Veizengriunas ir Karejevas kalba apie jo pažiūrų kitėjimą, kodėl p. Michailovskis džiūgauja? Tikrų tikriausiai dėl savo vėjavaikiškumo.

„Bet juk keista suvesti šeimos istoriją į ekonominių santykių istoriją, kad ir per tą laiką, kurį jūs vadinate istoriniu laikotarpiu“, — choru klykia mūsų priešininkai. Gal būt, keista, o gal būt, ir nekeista: dėl to galima ginčytis, pasakysime p. Michailovskio žodžiais. Ir mes neatsisakytume su jumis, ponai, pasiginčyti, bet tik viena sąlyga: ginčo metu elkitės rimtai, atidžiai įsigilinkite į mūsų žodžių prasmę, nepriskirkite mums jūsų pačių prasimanymų ir neskubėkite atrasti pas mus tokių prieštaravimų, kurių nei pas mus, nei pas mūsų mokytojus nėra ir niekuomet nebuvo. Sutinkate? Labai gerai, pasiginčykime.

Jūs sakote: šeimos istorijos negalima aiškinti ekonominių santykių istorija, — tai siaura, vienašališka, nemoksliška. Mes teigiame ką priešinga ir kreipiamės į specialių tyrinėtojų tarpininkavimą.

Jūs, žinoma, pažįstate Žiro-Telono knygą: „Les origines de la famille“ („Šeimos kilmė“. — Red.)? Mes atskleidžiame šią jums pažįstamą knygą ir ten randame, pavyzdžiui, tokią vietą:

„Priežastys, dėl kurių atsirado pirmąsias padermės viduje (Žiro-Telonas sako, tikrai sakant, „ordos viduje“ — de la horde) atskiros šeimos grupės, matyt, yra susijusios su tos padermės turto augimu. Ėmimas vartoti ar atradimas kurių nors javų, prijaukinimas kurios nors naujos gyvulių rūšies galėjo būti pakankama priežastis radikaliems pertvarkymams laukinėje visuomenėje: visi didieji laimėjimai civilizacijoje visuomet sutapdavo su giliomis permainomis ekonominėje gyventojų buityje“ (138 psl.).¹

Keliais puslapiais toliau:

„Matyt, perėjimas nuo moters giminystės sistemos į vyro giminystės sistemą ypatingai pasižymėjo juridinio pobūdžio susidūrimais nuosavybės teisės dirvoje“ (141 psl.).

Dar toliau: „Šeimos organizacija, kurioje turi viršų vyro teisė, man rodo, visur buvo sukelta tiek pat paprastos, kaip ir gaivalinės jėgos poveikio... **nuosavybės teisės poveikio**“ (146 psl.).

Jums aišku, žinoma, kokią reikšmę pirmąsias šeimos istorijoje Mak-Lenanas teikia moteriškosios lyties vaikų žudymui? Kaip žinoma, Engelsas labai neigiamai žiūrėjo į Mak-Lenano tyrinėjimus; bet juo įdomiau mums šiuo atveju susipažinti su šio pastarojo pažiūra į priežastį, dėl kurios atsirado vaikų žudymas, kuris tariamai turėjęs tokios sprendžiamos įtakos šeimos istorijai.

„Padermėms, apsuptoms priešų ir, esant silpnai išvystytai technikai, tik vargais negalais pragyvenančioms, sūnūs yra jėgos šaltinis tiek apsigynimo prasme, tiek ir maisto įgijimo prasme, dukterys — silpnumo šaltinis“².

¹ Cituojame pagal 1874 metų prancūziškąjį leidimą.

² „Studies in ancient history, — primitive marriage“, by John Ferg. Mac-Lennan, p. 75. (Džon F. Ferg. Mak-Lenanas, „Senovės istorijos tyrinėjimai, — pirmąsias santuoka“, 75 psl. — Red.).

Dėl kurios gi priežasties, Mak-Lenano nuomone, pirmąkart žudė moteriškosios lyties vaikus? Gyvenimo ištekliai stoka, gamybinių jėgų menkumas, kadangi, jei šios padermės būtų turėjusios pakankamai maisto, tai jos, tur būt, nebūtų žudžiusios savo mergaičių iš baimės, kad ilgai neišgyvens priešai ir, gal būt, išžudysią jas ar paimsią į nelaisvę.

Kartojame, Engelsas nesutinka su Mak-Lenano pažiūra į šeimos istoriją, ir mums ji atrodo labai nepatenkinama; bet mums čia svarbu tai, kad ir Mak-Lenanas turį tą pačią nuodėmę, kuri prikišama Engelsui: ir jis gamybinių jėgų būklėje ieško šeimos santykių istorijos mįslės įspėjimo.

Ar tęsti mums toliau mūsų ištraukas, ar cituoti Lipertą, Morganą? Mes nematome reikalo: kas juos skaitė, tas žino, kad šiuo atžvilgiu jie tokie pat nusidėjėliai, kaip Mak-Lenanas ar Engelsas. Ne be nuodėmės šiuo atveju, kaip žinoma, ir Spenseris, kurio sociologinės pažiūros neturi betgi niečnieko bendro su „ekonominiu materializmu“.

Šia pastarąja aplinkybe galima, žinoma, pasinaudoti polemikos tikslams ir pasakyti: na štai, matote! Vadinasi, galima gi sutikti su Marksu ir Engelsu tuo ar kitu atskiru klausimu ir nesutikti su jų bendrąja istorijos teorija! Be abejo, galima. Visas klausimas yra tik tas, kieno pusėje pasirodys čia logika.

Eikime toliau.

Šeimos vystymąsi nulemia nuosavybės teisės vystymasis, — sako Žiro-Telonas, pridurdamas, kad apamai visi civilizacijos laimėjimai sutampa su pasikeitimais ekonominėje žmonijos buityje. Skaitytojas, tur būt, ir pats pastebėjo, kad Žiro-Telonas laikosi visai netikslios terminologijos: jis „nuosavybės teisės“ sąvoką tarsi sutapdo su „ekonominės buities“ sąvoka. Bet juk teisė yra teisė, o ekonomija yra ekonomija, ir nedera šių dviejų sąvokų painioti. Iš kur šioji nuosavybės teisė atsirado? Gal būt, ji atsirado kalbamosios visuomenės ekonomijos įtakoje (civilinė teisė visuomet tarnauja tik ekonominiams santykiams reikšti, — sako Lasalis), o gal būt, ji yra kilusi dėl kurios nors visiškai kitos priežasties. Čia reikia toliau tęsti analizę, o ne nutraukti ją kaip tik tuo momentu, kada ji įgyja ypačiai gilų, gyvybingiausią interesą.

Mes jau esame matę, kad Prancūzijos restauracijos laikų istorikai nerado patenkinamo atsakymo į klausimą dėl nuosavybės

teisės atsiradimo. P. Karejevas savo straipsnyje „Ekonominis materializmas istorijoje“ paliečia Vokietijos istorinę teisės mokyklą. Ne pro šalį ir mums prisiminti šios mokyklos pažiūras.

Štai ką apie ją sako mūsų profesorius: „Kai dabartinio šimtmečio pradžioje Vokietijoje atsirado vadinamoji „istorinė teisės mokykla“, ėmusi žiūrėti į teisę ne kaip į nejudomą juridinių normų sistemą, kokia ji vaizdavosi pirmesniems juristams, o kaip į kąką, kas juda, keičiasi, vystosi, tai šioje mokykloje pasireiškė stipri tendencija pastatyti istorinę pažiūrą į teisę kaip į vienintelį ir išimtinai tikrą požiūrį priešais visiems kitiems šioje srityje galimiems požiūriams: istorinė pažiūra niekuomet nemanė, kad yra mokslinių tiesų, taikomų visiems laikams, — t. y. tai, kas naujojo mokslo kalba vadinama bendraisiais dėsniais, — ir n t stačiai neigė šiuos dėsnius, o su jais ir bendrąją teisės teoriją vardan teisės priklausomybės nuo vietos sąlygų idėjos, — priklausomybės, žinoma, esančios visur ir visada, bet neatmetančios visoms tautoms bendrų pradų“¹.

Šiose nedaugelyje eilučių yra labai daug... — kaip čia pasakyti? — sakysim kad ir klaidų, prieš kurias užprotestuotų istorinės teisės mokyklos atstovai ir šalininkai. Taip, pavyzdžiui, jie pasakytų, jog kada p. Karejevas primeta jiems, kad jie neigia „tai, kas naujojo mokslo kalba vadinama bendraisiais dėsniais“, tai jis arba tyčia iškraipo jų pažiūrą, arba nepadoriausiu „istoriosofui“ būdu painiojasi sąvokose, sujaukdamas tuos „dėsnius“, kurie priklauso istorijos ir teisės sričiai, su tais, kurie nulemia istorinį tautų vystymąsi: šios pastarosios rūsies dėsnių buvimo istorinė teisės mokykla niekuomet nemanė neigti, ji kaip tik stengėsi tokius dėsnius rasti, nors jos pastangos ir nebuvo sėkmingos. Bet pati jos nepasisekimo priežastis yra nepaprastai pamokoma, ir jeigu p. Karejevas būtų pasistengęs į ją įsigilinti, tai — kas žino? — gal būtų, jis ir būtų išsiaiškinęs, pagaliau, „istorinio proceso esmę“.

XVIII amžiuje teisės istoriją buvo linkstama aiškinti „įstatymų leidėjo“ veikimu. Istorinė mokykla griežtai sukilo prieš šį polinkį. Dar 1814 metais Savinjis šiaip suformulavo naują pažiūrą: „Šios pažiūros visuma yra suvedama štai į ką: kiekviena teisė atsiranda iš to, kas plačiai vartojamu, ne visai tiksliai posakiu vadinama

¹ „Vestnik Evropy“ („Europos Žinynas“), 1894 m., liepos mėn., 12 psl.

papročių teise, t. y. iš pradžių ji gimsta iš tautos papročio ir tikėjimo, o jau paskui iš jurisprudencijos; tuo būdu visur ją sukuria vidinės, nepastebimai veikiančios jėgos, o ne įstatymų leidėjo savivalė¹.

Vėliau šią pažiūrą Savinjis išvystė savo pagarsėjusiame veikalė „System des heutigen römischen Rechts“ („Šių laikų romėnų teisės sistema“. — **Red.**). „Pozityvioji teisė, — sako jis čia, — gyvena bendrojoje tautos sąmonėje, ir dėl to mes galime taip pat ją pavadinti **tautos teise**... Bet to nieku būdu nereikia taip pat suprasti ta prasme, kad teisė esanti atskirų tautos narių savavališkai sukurta... Pozityvioji teisė yra kuriama tautos dvasios, gyvenančios ir veikiančios atskiruose jos nariuose, ir dėl to pozityvioji teisė ne atsitiktinai, bet neišvengiamai yra viena ir ta pati teisė atskirų asmenų sąmonėje“².

„Jeigu mes, — toliau tęsia Savinjis, — imsime spręsti klausimą apie valstybės kilmę, tai tiek pat turėsime stengtis ją išsiaiškinti didžiausiu būtinumu, vidinės plastinės jėgos veikimu, kaip ir apamai teisės kilmę; ir tai mes sakome ne tik apamai apie valstybės egzistavimą, bet apie tą ypatingą pavidalą, kurį valstybė įgyja kiekvienoje atskiroje tautoje“³.

Teisė tokiu pat „nematomu būdu“ atsiranda, kaip ir kalba, o gyvena ji bendrojoje tautos sąmonėje ne „abstrakčių taisyklių pavidalu, o pavidalu gyvo teisinių institutų vaidinio jų organiškoje sąsajoje, tad, atsiradus reikalui, abstrakti taisyklė išskiriama savo logine forma iš to bendrojo vaidinio tam tikru dirbtiniu procesu (durch einen künstlichen Prozess)⁴.

Mums čia nerūpi praktiniai istorinės teisės mokyklos siekimai; o dėl jos **teorijos**, tai jau remiantis pateiktais Savinjo žodžiais mes galime pasakyti, kad ji yra:

¹ „Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“, von **D. Friedrich Karl von Savigny**, 3-te Aufl., Heidelberg 1840 (**D. Fridrichas Karlas fon Savinjis**, Apie mūsų epochos pasaulimą įstatymų leidimui ir teisės mokslui, 3-sis leid., Heidelbergas, 1840. — **Red.**) (pirmasis leidimas — 1814 m., 14 psl.).

² Erster Band, S. 14—15 (Berlyno 1840 m. leidimas) (pirmasis tomas 14—15 psl. — **Red.**).

³ Ibid., S. 22 (ten pat, 22 psl. — **Red.**).

⁴ Ibid., S. 16 (ten pat, 16 psl. — **Red.**).

1) reakcija prieš tą paplitusią XVIII amžiuje pažiūrą, kad teisę kuria atskirų asmenų („įstatymų leidėjų“) savivalė; mėginimas rasti mokslinį teisės istorijos išaiškinimą, šią istoriją suprasti kaip būtiną ir todėl dėsningą procesą;

2) mėginimas išaiškinti šį procesą, remiantis visiškai **idealistiniu požiūriu**: „tautos dvasia“, „tautos sąmonė“ yra paskutinė instancija, į kurią istorinė teisės mokykla apeliavo.

Puchta idealistinį šios mokyklos pažiūrų pobūdį dar griežčiau išreiškia.

Pirmą kartą teisė Puchtos, kaip ir Savinjo pažiūromis, yra papročių teisė. Bet kaip atsiranda papročių teisė? Dažnai reiškama ta nuomonė, kad šią teisę sukuria gyvenimo praktika (Uebung), bet tai yra tik atskiras materialistinės pažiūros į tautos sąvokų atsiradimą atvejas. „Teisinga yra kaip tik atvirkščia pažiūra: gyvenimo praktika yra tik paskutinis momentas, joje tik pasireiškia ir įsikūnija atsiradusi teisė, gyvenanti tam tikros tautos sūnų įsitikinime. Įprotis veikia įsitikinimą tik ta prasme, kad pastarasis, jo dėka, darosi sąmoningesnis ir tvirtesnis“¹.

Tuo būdu tautos įsitikinimas vieno ar kito teisinio instituto atžvilgiu susidaro nepriklausomai nuo gyvenimo praktikos, pirmiau už „įprotį“. Iš kur gi imasi šis įsitikinimas? Jis išplaukia iš tautos dvasios gilumos. Tam tikros tautos tam tikras įsitikinimo būdas aiškinamas tos tautos dvasios ypatybėmis. Tai yra labai neaišku, taip neaišku, kad čia nėra žymės nėra mokslinio aiškinimo. Ir pats Puchta jaučia, kad čia reikalas yra ne visai tvarkoje, ir stengiasi jį pataisyti tokiu samprotavimu: „Teisė atsiranda netaisytumu keliu. Kas galėtų imtis ištirti tuos kelius, kuriais galima nustatyti, kaip tam tikras įsitikinimas atsiranda, kaip jis prasideda, auga, klesti, pasireiškia? Tie, kurie to ėmėsi, daugiausia rėmėsi klaidingais vaidiniais“².

¹ „Cursus der Institutionen“, erster Band, Leipzig 1841, S. 31 („Institucijų kursas“, I t., Leipcigas, 1841, 31 psl. — **Red.**). Pastaboje Puchta smarkiai stoja prieš eklektikus, siekiančius suderinti priešingas pažiūras į teisės kilmę, ir pasisako tokiais posakiais, kad nenoromis kyla klausimas: ar tik jis nenumatė p. Karejevą pasirodysiant? Bet, iš antros pusės, reikia pasakyti ir tai, kad Puchtos laikų Vokietijoje pakako ir savų eklektikų: abejotina dėl ko kito, o šios rūšies protų visur ir visuomet yra devynios galybės.

² Ibid., p. 28 (ten pat, 28 psl. — **Red.**).

„Daugiausia...“. Vadinasi, būta gi ir tokių tyrinėtojų, kurių pagrindiniai vaidiniai buvo teisingi. Kurias gi išvadas priėjo šie žmonės dėl tautos teisės pažūrų genezės? Reikia manyti, kad Puchtai tai liko paslaptis, dėl to kad jis nė žingsnio toliau nežengia nuo tuščių nurodymų į tautos dvasios savybes.

Nieko neišaiškina ir aukščiau pateikta Savinjo pastaba dėl to, kad teisė gyvena bendrojoje tautos sąmonėje ne abstrakčių taisyklių pavidalu, o „pavidalu gyvo teisinių institutų vaidinio jų organizmoje sąsajoje“. Ir nesunku suprasti, kas iš tiesų paskatino Savinį padaryti mums šį kiek supainiotą pranešimą. Jeigu manytume kad teisė gyvuoja tautos sąmonėje „abstrakčių taisyklių pavidalu“, tai tuo pačiu, pirma, mes susidurtume su „bendraja sąmone“ juristų, kurie puikiai žino, kaip sunkiai tauta suvokia šias abstrakčias taisykles, o, antra, mūsų teisės kilmės teorija atrodytų per daug jau netikėtina. Išeitų, kad prieš sueidami kits su kitu į šiuos ar tokius praktinius santykius, prieš įgydami šio ar tokio gyvenimo patirtį, žmonės, kurie sudaro tam tikrą tautą, susidaro tam tikras sąvokas, kuriomis apsirūpinę, kaip keliautojas sausainiais, jie ir leidžiasi į gyvenimo praktikos sritį, įžengia į istorijos kelią. Tuo, suprantama, niekas nepatikės, ir štai Savinjis pašalina „abstrakčias taisykles“: teisė egzistuoja tautos sąmonėje ne tam tikrų sąvokų pavidalu, ji yra ne jau susidariusių kristalų kolekcija, o daugiau ar mažiau prisotintas tirpalas, iš kurio „atsiradus reikalui“, t. y. susiduriant su gyvenimo praktika, nusėda reikalingi juridiniai kristalai. Toks metodas turi sąmojingumo, bet savaime suprantama, kad jis nė kiek mūsų nepriartina prie mokslinio reiškinių supratimo.

Paimkime pavyzdį.

Eskimai, Rinko žodžiais, beveik neturi tikros nuosavybės; bet kiek apie ją gali būti kalbama, jis suskaičiuoja tris jos rūšis:

„1) Nuosavybė, priklausanti kelių šeimų sąjungai, pavyzdžiui, žieminiai butai...“

„2) Nuosavybė, priklausanti vienai ar daugių daugiausia trims giminingoms šeimoms, pavyzdžiui, vasarinės palapinės ir visa, kas priklauso namų ūkiui, kaip antai: lempos, statinės, mediniai dubenys, akmeniniai puodai ir pan.; valtys arba **umiakas**, kuris vartojamas pervežti visiems šiems daiktams kartu su palapine, rogės su šunimis... pagaliau, žiemos provizijos atsarga...“

„3) Atskirų asmenų privatinė nuosavybė... drabužiai, ginklai ir įrankiai, arba visa tai, ką pats žmogus asmeniškai vartoja. Šiems daiktams priskiriamas net kažkoks paslaptingas ryšys su jų savininku, primenantis ryšį tarp sielos ir kūno. Skolinti šiuos daiktus bet kam kitam neįprasta“¹.

Pasistengsime įsivaizduoti šių trijų nuosavybės rūšių kilmę senosios istorinės teisės mokyklos požiūriu.

Kadangi, Puchtos žodžiais, įsitikinimai eina pirm gyvenimo praktikos, o neišauga iš įpročio, tai reikia spėti, kad tai vyko tokiu būdu: prieš gyvendami žieminiuose namuose, net prieš pradėdami juos statyti, eskimai priėjo įsitikinimą, kad jei jie įsitaisys sau žieminius namus, jie turės priklausyti kelių šeimų sąjungai; lygiai taip pat mūsų laukiniai žmonės įsitikino, kad jei jie įsitaisys vasarinės palapinės, statinės, medinius dubenis, valtis, puodus, roges ir šunis, tai visa tai turės sudaryti vienos šeimos arba daugių daugiausia trijų giminingų šeimų nuosavybę; pagaliau, nemažiau tvirtą įsitikinimą jie turėjo dėl to, kad drabužiai, ginklai ir įrankiai turi sudaryti asmeninę nuosavybę ir kad šių daiktų net skolinti nereikia. Prie to pridursime, kad, tur būt, visi šie „įsitikinimai“ egzistavo ne abstrakčių taisyklių pavidalu, o „pavidalu gyvo teisinio institutų vaidinio jų organiškoje sąsajoje“ ir kad iš šito teisinio sąvokų tirpalo paskui, — „atsiradus reikalui“, — t. y. susidūriant su žieminiais butais, su vasarinėmis palapinėmis, su statinėmis, su akmeniniais puodais, su mediniais dubenimis, valtimis, rogėmis ir šunimis, — nusėsdavo eskimų papročių teisės normos savo daugiau ar mažiau „logiška forma“. O minėto teisinio tirpalo savybes nulemdavo eskimų dvasios paslaptingos savybės.

Tai visai ne mokslinis aiškinimas; tai paprasti, kaip vokiečiai sako, Redensarten.

Toji idealizmo atmaina, kurios laikėsi istorinės teisės mokyklos šalininkai, pasirodė visuomeniniams reiškiniams aiškinti dar mažiau pajėgi, kaip žymiai gilesnis Šelingo ir Hegelio idealizmas.

Kaip mokslas išėjo iš tos neišbrendamos padėties, kurioje atsidūrė idealizmas? Paklauskime vieno iš įstabiausių šių laikų lyginamojo teisės mokslo atstovų — p. M. Kovalevskio.

¹ „Tales and Traditions of the Eskimo“, by **Dr. Henry Rink**, pp. 9 and 30 (**D-ras Henri Rinkas**, „Eskimų pasakojimai ir padavimai“, 9 ir 30 psl. — **Red.**).

Nurodęs, kad pirmykščių padermių visuomeninė buitis turi komunizmo antspaudą, p. Kovalevskis (klausykite, p. V. V.: tai taip pat „profesorius“)¹ sako:

„Jei mes paklausime save apie tikruosius tokios tvarkos pagrindus, jei mes panorėsime sužinoti priežastis, kurios versdavo pirmykščius mūsų pranokėjus ir dar tebeverčia šių laikų laukinius žmones laikytis daugiau ar mažiau ryškiai išreikšto komunizmo, mums ypatingai reikės sužinoti pirmykščius gamybos būdus. Nes turtų paskirstymą ir vartojimą turi nulemti jų kūrimo būdai. O šiuo reikalu štai ką sako etnografija: medžiotojų ir žvejų tautos maistą įsigyja paprastai didelėmis grupėmis (en hordes)... Australijoje kengūrų medžioklę vykdo ginkluoti būriai iš kelių dešimčių ir net šimtų vietos gyventojų. Tas pat vyksta šiaurės kraštuose medžiojant elnią... Neabejotina, kad žmogus vienas nesugeba pragyventi; jis reikalingas pagalbos ir paramos, ir asociacija jo jėgas dešimteriopai padaugina... Tuo būdu visuomeninio vystymosi pradžioje mes matome visuomeninę gamybą ir, kaip būtiną natūralią to pasekmę, visuomeninį vartojimą. Etnografijoje gausu tai įrodančių faktų“¹.

Pateikdamas idealistinę Lermino teoriją, pagal kurią privatinė nuosavybė atsiranda iš asmens savimonės, p. Kovalevskis toliau sako:

„Ne, tai ne taip. Ne todėl pirmykštis žmogus prieina mintį apie aptašyto akmens, kuris jam eina ginklu, arba kailio, kuris dengia jo kūną, asmeninį pasisavinimą. Jis prieina šią mintį, betaikydamas savo individualias jėgas daiktui pagaminti. Titnagas, tarnaujįs jam kirviu, aptašytas savomis jo rankomis. Medžioklėje, kurią jis atlieka kartu su daugeliu draugų, jis smogė gyvuliui paskutinį smūgį, ir dėl to šio gyvulio kailis pasidaro jo asmenine nuosavybe. Laukinių žmonių papročių teisė šiuo atžvilgiu pasižymi dideliu tikslumu. Ji rūpestingai numato, pavyzdžiui, tą atvejį, kada per-

¹ **M. Kovalevsky**, *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*, Stockholm 1890, p. 52—53 (**M. Kovalevskis**, *Šeimos ir nuosavybės kilmės ir evoliucijos paveikslas*, Stokholmas, 1890, 52—53 psl. — **Red.**). Velionies **N. Ziberio** knygoje „Pirmykštės ekonominės kultūros apybraižos“ skaitytojas ras gausybę faktų, kurie kuo aiškiausiai parodo, kad pasisavinimo būdus nulemia gamybos būdai.

sekiojamas gyvulys krito nuo dviejų medžiotojų bendrų smūgių: šiuo atveju gyvulio kailis yra priteisiamas tam medžiotojui, kurio strėlė įsmigo arčiau širdies. Ji numato taip pat ir tą atveją, kada jau sužeistą gyvulį pribaižė atsitiktinai pasipainiojęs medžiotojas. Vadinasi, individualaus darbo pavartojimas logiškai sukelia ir individualų pasisavinimą. Šį reiškinį mes galime sekti per visą istoriją. Tas, kas pasodino vaismedį, tampa jo savininku... Vėliau karys, užkariavęs tam tikrą grobį, tampa išimtinio jo savininku, ir tuo būdu jo šeima jau neturi į tą grobį jokių teisių; lygiai taip pat šventiko šeima neturi teisės į tas aukas, kurias aukoja tikintieji ir kurios atitenka į jo asmeninę nuosavybę. Visa tai vienodai gerai patvirtina ir Indijos įstatymai, ir pietinių slavų, Dono kazokų arba senovės airių papročių teisė. Ir svarbu kaip tik nesuklysti dėl tokio pasisavinimo, esančio asmeninių pastangų tam tikram daiktui įgyti taikymo rezultatas, tikro principo. Iš tikrųjų, kada prie asmeninių žmogaus pastangų prisideda jo artimųjų pagalba... įgyti daiktai jau nepasidaro private nuosavybe¹.

Po viso, kas pasakyta, suprantama, kad asmeninio pasisavinimo daiktais pirmiausia pasidaro: ginklai, drabužiai, maistas, papuošalai ir pan. „Jau iš gyvulių prijaukinimo pirmųjų žingsnių — šunės, arkliai, katės, darbiniai gyvuliai sudaro svarbiausią asmeninio ir šeiminio pasisavinimo fondą...“². Bet kiek gamybos organizacija ir toliau veikia pasisavinimo būdus, parodo, pavyzdžiui, toks faktas: eskimai banginių medžioklę vykdo didelėse valtyse, dideliais būriais; šiam tikslui vartojamos valtys sudaro visuomeninę nuosavybę; o mažos valtys, vartojamos šeimos nuosavybės daiktams vežioti, priklauso atskiroms šeimoms arba, „daugių daugiausia — trimis giminingoms šeimoms“.

Atsiradus žemdirbystei, žemė taip pat darosi pasisavinimo objektu. Žemės nuosavybės subjektais tampa daugiau ar mažiau stambios giminingos sąjungos. Tai, suprantama, yra viena iš **visuomeninio** pasisavinimo rūšių. Kaip išaiškinti jos kilmę? „Mums rodosi, — sako p. Kovalevskis, — kad jos priežastys yra toje pa-

¹ **M. Kovalevsky**, Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, Stockholm 1890, p. 95 (**M. Kovalevskis**, Šeimos ir nuosavybės kilmės ir evoliucijos paveikslas, Stokholmas, 1890, 95 psl. — **Red.**).

² *Ibid.*, p. 57 (ten pat, 57 psl. — **Red.**).

čioje visuomeninėje gamyboje, kuri kadaise sukėlė didesnės dalies kilnojamųjų daiktų pasisavinimą¹.

Nėra ką ir bekalbėti, kad **privatinė** nuosavybė, atsiradusi, ima prieštarauti daug senesniai **visuomeninio** pasisavinimo būdai. Ten, kur greitas gamybinių jėgų vystymasis atveria vis platesnę ir platesnę dirvą „individualinėms pastangoms“, visuomeninė nuosavybė gana greitai išnyksta arba toliau egzistuoja, taip sakant, **rudimentarinio** instituto pavidalu. Žemiau pamatysime, kad šis pirmykštis visuomeninės nuosavybės irimo procesas įvairiais laikais ir įvairiose vietose dėl natūraliausio, **materialinio** būtinumo turėjo būti labai įvairus. O dabar pažymėsime tik tą bendrą šių laikų teisės mokslo išvadą, kad teisines sąvokas, — įsitikinimus, kaip būtų pasakęs Puchta, — visur **nulemia gamybos būdai**.

Šelingas kadaise sakė, kad magnetizmo reiškinių reikia suprasti kaip „subjektyvaus“ įdiegimą į tai, kas „objektyvu“. Visi mėginimai rasti idealistinį teisės istorijos aiškinimą yra ne daugiau kaip idealistinės natūrfilosofijos papildymas, „Seitenstück“. Tai vis tie patys, kartais puikūs, sąmojingi, bet visuomet savavališki, visuomet nepagrįsti samprotavimai apie savaimingą, **savaime besivystančią** dvasią.

Teisinis įsitikinimas jau vien dėl to negalėjo **eiti pirm** gyvenimo praktikos, kad jeigu jis nebūtų **iš jos išaugęs**, tai jis būtų visiškai **be priežasties**. Eskimas yra už asmeninį drabužių, ginklų bei darbo įrankių pasisavinimą dėl tos paprastos priežasties, kad toks pasisavinimas yra žymiai patogesnis ir kad jį iškelia **pačios daiktų savybės**. Kad išmoktų gerai valdyti savo ginklą, savo kilpinį ar bumerangą, pirmykštis medžiotojas turi **prie jo prisitaikyti**, gerai ištyręs visas jo individualias ypatybes, ir kiek galint **pritaikyti jį** prie savo paties individualių ypatybių². Privatinė nuosavybė čia

¹ M. Kovalevsky, •Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, Stockholm 1890, p. 93. (M. Kovalevskis, Seimos ir nuosavybės atsiradimo ir evoliucijos paveikslas, Stokholmas, 1890, 93 psl. — Red.).

² Yra žinoma, kad glaudus ryšys tarp medžiotojo ir jo ginklo yra visose pirmykštėse padermėse „Der Jäger darf sich keiner fremden Waffen bedienen“ („Medžiotojas neturi naudotis svetimu ginklu“. — Red.) — sakė Marcijusas apie pirmykščius Brazilijos gyventojus, čia pat paaiškindamas, iš kur šiems laukiniams žmonėms atsirado toks „įsitikinimas“: „Besonders behaupten

kur kas labiau yra įprasta, kaip bet kuri kita pasisavinimo rūšis, ir dėl to laukinis žmogus „yra įsitikinęs“ jos pranašumais: jis, kaip žinome, net priskiria individualaus darbo įrankiams ir ginklams kažkokį paslaptingą ryšį su jų savininku. Bet jo įsitikinimas išaugo gyvenimo praktikos dirvoje, o neatsirado pirm jos ir savo kilme priklauso ne nuo jo „dvasios“ savybių, o nuo savybių tų daiktų, su kuriais jis turi reikalą, ir nuo pobūdžio tų gamybos būdų, kurie jam neišvengiami esant šiai jo gamybinių jėgų būklei.

Kiek gyvenimo praktika eina pirm teisinio „įsitikinimo“, parodo daugybė esančių pirmykštėje teisėje simbolinių veiksmų. Gamybos būdai pasikeitė, su jais pasikeitė ir žmonių savitarpio santykiai gamybos procese, pasikeitė gyvenimo praktika, o „įsitikinimas“ išlaikė savo seną pavidalą. Jis prieštarauja naujai praktikai, ir štai atsiranda fikcijos, simboliniai ženklai, veiksmai, kurių vienintelis tikslas yra formaliai pašalinti šį prieštaravimą. Pagaliau, ilgainiui prieštaravimas pašalinamas esminiu būdu: naujosios ekonominės praktikos pagrindais susidaro naujas teisinis įsitikinimas.

Nepakanka konstatuoti privatinės nuosavybės tiems ar kitiems daiktams atsiradimą tam tikroje visuomenėje, kad tuo pačiu jau būtų apibrėžtas šio instituto pobūdis. Privatinė nuosavybė visuomet turi ribas, kurios visiškai priklauso nuo visuomenės ekonomijos. „Laukinėje būklėje žmogus pasisavina tik daiktus, betar-

diejenigen Wilden, die mit dem Blasrohr schiessen, dass dieses Geschoss durch den Gebrauch eines Fremden verdorben werde, und geben es nicht aus ihren Händen“. („Von dem Rechtszustande unter den Ureinwohnern Brasiliens“, München 1832, S. 50.) („Ypatingai tie laukiniai žmonės, kurie šaudė iš pučiamojo vamzdžio, teigia, kad šis ginklas genda, kada juo naudojasi svetimšalis, ir jie nepaleidžia jo iš savo rankų“ („Apie teisinius santykius Brazilijos aborigenų tarpe“, Miunchenas, 1832, 50 psl.).

„Die Führung dieser Waffen (lankas ir strėlės) erfordert eine grosse Geschicklichkeit und beständige Uebung. Wo sie bei wilden Völkern im Gebrauche sind, berichten uns die Reisenden, dass schon die Knaben sich mit Kindergeräten im Schiessen üben“ (**Oscar Peschel**, Völkerkunde, Leipzig 1875, S. 190.). („Naudojimasis šiuo ginklu (lankas ir strėlės) reikalauja didelio įgudimo ir nuolatinės mankštos. Keliautojai praneša, kad ten, kur laukinės tautos vartoja ginklą, jau vaikai pratinasi šaudyti iš vaikiško ginklo“ (**Oskaras Pešelis**, Etnografija, Leipgigas, 1875, 190 psl. — **Red.**).

piškai jam naudingus. Perteklių, nors jis ir būtų įgytas jo rankų darbu, jis paprastai perleidžia be atlyginimo kitiems: šeimos arba klando arba padermės nariams“, — sako p. Kovalevskis. Visiškai tą pat sako Rinkas apie eskimus. Iš kur tad atsiranda laukinėse tautose tokia tvarka? P. Kovalevskio žodžiais, ji atsiranda iš to, kad laukiniai žmonės nepažįsta **taupymo**¹. Šis ne visai aiškus posakis yra nevykęs ypač dėl to, kad ji labai piktnaudžiavo vulgarieji ekonomistai. Tačiau supratama, kuria prasme ji vartoja mūsų autorius. „Taupymo“ iš tikrųjų nepažįsta pirmykštės tautos dėl tos paprastos priežasties, kad joms nepatogu, stačiai sakant, negalima jo praktikuoti. Užmušto žvėries mėsa gali būti „sutaupyta“ tik nežymiu laipsniu: ji genda ir tada darosi visiškai netinkama vartoti. Žinoma, jeigu ją galima būtų parduoti, tai labai lengvai galima būtų „sutaupyti“ už ją gautus pinigus. Bet šioje ekonominio vystymosi stadijoje pinigų dar nėra. Vadinas, pati pirmykštės visuomenės ekonomija stato ankštas ribas „taupumo“ dvasiai vystytis. Be to, šiandien man pasisekė užmušti didelį gyvulį ir aš pašidalijau jo mėsa su kitais, o rytojaus dieną (medžioklė — reikalas netikras) aš grįžau tuščiomis rankomis, ir grobiu su manimi dalijasi kiti mano genties nariai. Tuo būdu paprotys dalytis yra kažkas panašus į savitarpinį draudimą, be kurio būtų visiškai negalimas medžiotojų padermių gyvavimas.

Pagaliau, nereikia pamiršti, kad tokiose padermėse privatinės nuosavybės tėra tik užuomazga, o vyrauja **visuomeninė** nuosavybė; įpročiai ir papročiai, išaugę šioje dirvoje, savo ruožtu, stato ribas individualinio savininko savivalei. Įsitikinimas ir čia seka pasakui ekonomiją.

Žmonių teisinių sąvokų ryšį su jų ekonomine buitimi gerai išaiškina tas pavyzdys, kurį noromis ir dažnai pateikdavo savo veikaluose Rodbertusas. Yra žinoma, kad senovės romėnų rašytojai energingai pasisakydavo prieš **palūkininkavimą**. Katonas-cenzorius manė, kad palūkininkas yra dvigubai blogesnis už vagį (taip ir sakydavo senis: lygiai dvigubai). Šiuo atžvilgiu su pagonių rašytojais visiškai sutikdavo krikščionių bažnyčios tėvai. Bet — nuostabus dalykas! — ir vieni ir kiti sukildavo prieš procentus, duodamus **piniginio** kapitalo. O į paskolas natūra ir į jų **duodamą**

¹ Loc. cit., p. 56 (cit. veik., 56 psl. — Red.).

„lupikišką pelną jie žiūrėjo nepalyginti švelniau. Dėl ko atsirado šis skirtumas? Dėl to, kad kaip tik piniginis, palūkaninis kapitalas tuometinėje visuomenėje baisiai siaubė, dėl to kad kaip tik jis **„žudė Italiją“**. Teisinis įsitikinimas ir čia ėjo ranka rankon su ekonomija.

„Teisė yra grynas būtinybės arba, tiksliau, poreikio produktas, — sako Postas, — veltui mes imtume ieškoti joje kokio nors idealaus pagrindo“¹. Mes pasakytume, kad tai visiškai atitinka naujausiojo teisės mokslo dvasią, jei mūsų mokslininkas nepažodytų gana žymaus ir savo pasekmėmis labai žalingo sąvokų supainiojimo.

Aplamai kalbant, kiekviena socialinė sąjunga siekia išdirbti tokią teisės sistemą, kuri geriausiai patenkintų jos poreikius, kuri šiuo metu jai būtų naudingiausia. Toji aplinkybė, kad tam tikra teisinių institucijų visuma visuomenei yra naudinga ar žalinga, nieku būdu negali priklausyti nuo bet kurios arba bet kieno „idėjos“ savybių: **ji priklauso, kaip matėme, nuo tų gamybos būdų ir nuo tų savitarpio santykių tarp žmonių, kuriuos šie būdai sukuria**. Šia prasme teisė neturi ir negali turėti **idealaus** pagrindo, kadangi jos pagrindas visuomet yra **realus**. Bet kiekvienos tam tikros teisės sistemos **realus pagrindas** nereiškia esant negalimą **idealią pažiūrą į ją** iš tos visuomenės narių pusės. Ištiesai paimta visuomenė tik laimės iš tokios jos narių pažiūros į teisės sistemą. Atvirkščiai, pereiginėse jos epochose, kada visuomenėje esanti teisės sistema jau nepatenkina jos poreikių, išaugusių dėl tolesnio gamybinių jėgų išsivystymo, priešakinė gyventojų dalis gali ir turi idealizuoti **naują institucijų sistemą**, labiau atitinkančią „laiko dvasią“. Prancūzijos literatūra pilna tokio naujos, ateinančios dalykų tvarkos idealizavimo pavyzdžių.

Teisės kilmė iš **„poreikio“** atmeta **„idealų“** teisės pagrindą tik vaizduotėje tų žmonių, kurie priprato **poreikius** skirti į **grubios materijos** sritį ir šią sritį priešpastatyti „grynajai“, visokiems poreikiams svetimai, „dvasiai“. Tikrovėje „idealu“ yra

¹ „Der Ursprung des Rechts, Prolegomena zu einer allgemeinen vergleichenden Rechtswissenschaft“, von **Dr. Alb. Herm. Post**, Oldenburg 1876 (**D-ras Alb. Herm. Postas**, „Teisės kilmė“, Prolegomenai prie visuotinio lyginamojo teisės mokslo, Oldenburgas, 1876. — **Red.**).

tik tai, kas žmonėms naudinga, ir kiekviena visuomenė, išdirbdama savo **idealus**, vadovaujasi tik savo poreikiais. Tariamosios išimtys iš šitos neginčijamai bendros taisyklės yra aiškinamos tuo, kad, **besivystant visuomenei, jos idealai** neretai atsilieka nuo jos **naujųjų poreikių**¹.

Visuomeninių santykių priklausomybės nuo gamybinių jėgų būklės supratimas vis labiau ir labiau įsiskverbia į šių laikų visuomenės mokslą, nežiūrint neišvengiamo daugybės mokslininkų eklektizmo, nežiūrint jų idealistinių prietarų. „Panašiai kaip lyginamoji anatomija lotynišką priežodį: „iš nagų pažįstu liūtą“ iškėlė į mokslinės tiesos laipsnį, taip etnografija iš tam tikros tautos apsiginklavimo gali tiksliai spręsti apie jos civilizacijos laipsnį“, — sako jau mūsų cituotas Oskaras Pešelis² — ... „Sumaisto įgijimo būdu glaudžiausiai yra susijusi visuomenės diferenciacija. Visur, kur žmogus susivienija su žmogumi, atsiranda tam tikra valdžia. Visų silpniausių visuomeninius sąitus turi Brazilijos klajoklių medžiotojų ordos... Piemenų padermės daugiausia yra patriarchalinių valdovų valdžioje, kadangi bandos paprastai priklauso vienam ponui, kuriam tarnauja jo padermiečiai arba pirmiau nepriklausomi, o paskiau nusigyvenę bandų savininkai. Piemenų gyvenimui daugiausia, nors ir neišimtinai, yra būdingas didelis tautų kilnojimasis, tiek Senojo Pasaulio

¹ Postas kaip tik priklauso prie tų žmonių, kurie toli gražu dar nepabaigė su idealizmu. Taip, pavyzdžiui, jo pažiūromis gentinė sąjunga atitinka medžiotojų ir klajoklių buitį; o pasirodžius žemdirbystei ir su ja susijusiam sėslumui, gentinė sąjunga užleidžia vietą „Gaugenossenschaft“ (mes pasakytume: „kaimynų bendruomenei“). Rodos, aišku, kad žmogus ieško raktą visuomeninių santykių istorijai išaiškinti ne kur kitur, kaip gamybinių jėgų išsivystyme? Atskirais atvejais Postas beveik visuomet yra ištikimas tokiai kryptčiai. Bet tai jam nekludo žiūrėti į „im Menschen schaffend ewigen Geist“ (į „gyvenančią žmoguje kuriamąją amžinąją dvasią“. — Red.), kaip į pagrindinę teisės istorijos priežastį. Šis žmogus tartum tyčia sukurtas tam, kad džiugintų p. Karejevą.

² Loc. cit., p. 139 (cit. veik., 139 psl. — Red.). — Kada mes darėme šią ištrauką, mums pasivaideno, kad p. Michailovskis greitai pakyla iš savo vietos, sušukdamas: „Aš galiu prieš tai ginčytis: kinai gali būti ginkluoti angliškais šautuvais. Ar leistina, remiantis šiais šautuvais, spręsti apie jų civilizacijos laipsnį?“ Labai gerai, p. Michailovski, — iš anglišku šautuvų nelogiška spręsti apie kinų civilizaciją; iš jų reikia spręsti kaip tik apie anglų civilizaciją.

šiaurėje, tiek ir pietinėje Afrikoje; priešingai, Amerikos istorija žino tik atskirus laukinių medžiotojų padermių antpuolius prieš jiems patrauklius kultūrinių tautų laukus. Ištiesos tautos, apleisdamos savo ligtolines gyvenamąsias vietas, galėjo daryti didelius, ilgus žygius, tik lydimos savo bandų, kurios kelyje jiems teikdavo reikalingą maistą. Be to, pati stepių gyvulininkystė skatina keisti ganyklas. O atsirandant sėsliam gyvenimui ir žemdirbystei, tuojau kyla siekimas pasinaudoti vergų darbu... Vergovė anksti ar vėlai veda į tironiją, kadaigi tas, kas turi didžiausią skaičių vergų, gali, jų padedamas, pajungti savo sauvalei silpnesnius. ... Skilimas į laisvuosius ir vergus yra luominio visuomenės skilimo pradžia¹.

Pešelis turi daug tokios rūšies sumetimų. Vieni iš jų visai teisingi ir labai pamokomi; prieš kitus „galima ginčytis“ ne vienam tik p. Michailovskiui. Bet mums čia yra svarbios ne detalės, o bendroji Pešelio minties kryptis. O ši bendroji kryptis visiškai sutampa su ta, kurią mes jau pastebėjome p. Kovalevskio pažiūrose: **gamybos būduose, gamybinių jėgų būklėje jis ieško teisės istorijos ir net visos visuomeninės santvarkos išaiškinimo.**

O tai kaip tik ir yra tai, ką Marksas jau seniai ir primygtinai patarė daryti visuomenės mokslo žmonėms. O tai ir yra žymiu laipsniu, nors ir ne visiškai (skaitytojas žemiau pamatys kodėl mes sakome: ne visiškai), prasmė tos garsiosios pratarinės knygos „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ („Dėl politinės ekonomijos kritikos“. — Red.), kuriai taip nepasisekė pas mus Rusijoje, kuri daugumos Rusijos rašytojų, skaičiusių jos originalą ar ištraukas, buvo taip baisiai ir taip keistai blogai suprasta.

„Visuomeninėje savo gyvenimo gamyboje žmonės sueina į tam tikrus, būtinus, nuo jų valios nepriklausančius santykius — **gamybinius santykius**, kurie atitinka tam tikrą jų materialinių gamybinių jėgų išsivystymo pakopą. Tų gamybinių santykių visuma sudaro visuomenės **ekonominę struktūrą**, realiąją bazę, ant kurios iškyla juridinis ir politinis antstatas“.

Hegelis sako apie Šelingą, kad pagrindiniai sistemos teiginiai šio filosofo lieka neišvystyti ir absoliutinė dvasia atsiranda neti-

¹ Loc. cit., p. 252—253 (cit. veik., 252—253 psl. — Red.).

kėtai, kaip pistoleto šūvis (wie aus der Pistole geschossen). Kada vidutinis Rusijos inteligentas girdi, kad Marksas „viską suveda į ekonominę pagrindą“ (kiti sako tiesiog: „į ekonomiką“), jis sumyšta, tartum ties jo ausim netikėtai būtų iššovę iš pistoleto: „bet kodėl gi į ekonomiką“? — klausia jis sielodamasis ir nustebeš. „Žinoma, svarbu ir ekonomika (ypatingai vargingiesiems valstiečiams ir darbininkams). Bet juk ne mažiau svarbi ir intelektualybė (ypatingai mums, inteligentijai)“. Ligšiolinis dėstymas, tikimės, skaitytojų parodė, kad vidutinio Rusijos inteligento nustebešimas šiuo atveju kyla tik iš to, jog jis, inteligentas, visuomet buvo kiek nerūpestingas dėl „ypatingai svarbios“ jam „intelektualybės“. Kada Marksas sakė, kad „**piliečių visuomenės anatomijos reikia ieškoti jos ekonomijoje**“, jis visai nemanė kelti nerimo mokslininkų pasauliui netikėtais šūviais: jis tik davė tiesų ir tiksų atsakymą į „prakeiktus klausimus“, kankinčius mąstančias galvas per ištisą amžių.

Prancūzijos materialistai, nuosekliai vystydami savo sensualistines pažiūras, priėjo išvadą, kad žmogus su visomis savo mintimis, jausmais ir siekimais yra jį apsupančios visuomeninės aplinkos produktas. Norint eiti toliau taikant materialistines pažiūras mokslui apie žmogų, reikėjo išspręsti klausimą, kas gi sąlygoja visuomeninės aplinkos struktūrą ir kurie yra jos vystymosi dėsniai. Prancūzijos materialistai nemokėjo atsakyti į šį klausimą, ir tuo pačiu buvo priversti tapti neištikimi sau, grįžti į seną, jų taip atžariai pasmerktą, **idealistinį** požiūrį: jie sakė, kad aplinką sukurianti žmonių „**nuomonė**“. Nepasitenkindami šiuo paviršutinišku atsakymu, Prancūzijos restauracijos laikų istorikai užsibrėžė tikslą analizuoti visuomeninę aplinką. Jų analizės rezultatas buvo toji nepaprastai svarbi mokslui išvada, kad **politinės konstitucijos** turi savo šaknis **socialiniuose santykiuose**, o socialinius santykius nulemia **nuosavybės būklė**. Kartu su šia išvada mokslui kilo naujas klausimas, kurio neišsprendęs jis negalėjo žengti toliau: **nuo ko būtent priklauso nuosavybės būklė?** Prancūzijos restauracijos laikų istorikai nepajėgė išspręsti šio klausimo, ir jie buvo priversti nuo jo atsikabinti ničnieko neišaiškinančiais samprotavimais apie žmogaus prigimties savybes. Kartu su jais gyvenę ir veikę didieji Vokietijos idealistai — Šelingas ir Hegelis — jau gerai suprato žmogaus prigimties požiūrio nepatenkinamumą.

Hegelis kandžiai jį pašiepdamo. Jie suprato, kad istoriniam žmogijos judėjimui išaiškinti rakto reikia ieškoti už žmogaus prigimties ribų. Tai buvo didelis nuopelnas iš jų pusės, bet kad šis nuopelnas būtų mokslui visai vaisingas, reikėjo parodyti, **kur gi būtent reikia to rakto ieškoti**. Jie jo ieškojo **dvasios savybėse**, loginiuose **absoliutinės idėjos vystymosi dėsniuose**. Tai buvo pagrindinė didžiųjų idealistų klaida, grąžinusi juos aplinkiniu keliu į **žmogaus prigimties požiūrį**, kadangi absoliutinė idėja, — mes tai jau esame matę, — yra ne kas kita, kaip mūsų loginio mąstymo proceso įsmeninimas. Genialus Markso atradimas ištaiso šią pagrindinę idealizmo klaidą, tuo pačiu suduodamas jam mirtiną smūgį: nuosavybės būklę, o su ja ir visas socialinės aplinkos savybes (skyriuje apie idealistinę filosofiją matėme, kad ir Hegelis buvo priverstas pripažinti „nuosavybės būklės“ sprendžiamą reikšmę) nulemia ne absoliutinės dvasios savybės ir ne žmogaus prigimties pobūdis, o tie savitarpio santykiai, į kuriuos žmonės būtinumo verčiami vienas su kitu sueina „visuomeniniame savo gyvenimo gamybos procese“, t. y. savo kovoje dėl būvio. Marksą dažnai palygindavo su Dārvinu, — palyginimas, sukėliąs p. p. Michailovskiui, Karejevui ir jų kompanijai juoko. Žemiau mes pasakysime, kuria prasme reikia šį palyginimą suprasti, nors, galimas daiktas, daugelis skaitytojų ir be mūsų tai jau mato; o dabar mes sau leisime, tenepyksta mūsų subjektyvieji mąstytojai, kitą palyginimą.

Ligi Koperniko astronomija mokė, kad žemė yra nejudamas centras, aplink kurį sukasi saulė ir kiti dangaus šviesuliai. Su šios pažiūros pagalba negalima buvo išaiškinti labai daugelio dangaus mechanikos reiškinių. Genialusis lenkas ėmė juos aiškinti visiškai iš priešingos pusės: jis spėjo, kad ne saulė sukasi aplink žemę, bet, atvirkščiai, žemė aplink saulę, ir buvo surastas teisingas požiūris, ir pasidarė aišku daug kas iš to, kas buvo neaišku ligi Koperniko. — Ligi Markso visuomenės mokslo žmonės rėmėsi žmogaus prigimties sąvoka; dėl to likdavo neišspręsti svarbiausieji žmogaus vystymosi klausimai. Markso mokslas davė dalykui visiškai kitą kryptį: **tuo metu, kai žmogus, savo egzistencijai palaikyti, — pasakė Marksas, — veikia gamtą jo išorėje, jis keičia savo paties prigimtį**. Vadinasi, istorinio vystymosi mokslinį aiškinimą reikia pradėti iš priešingo galo: reikia išat-

kinti, kuriuo būdu vyksta šitas gamybinio žmogaus poveikio išorinei gamtai procesas. Savo didžiu svarbumu mokslui šis atradimas gali būti drąsiai pastatytas greta Koperniko atradimo ir apamai greta didžiausių, vaisingiausių mokslinių atradimų.

Tikrai sakant, visuomenės mokslas iki Markso kur kas mažiau turėjo tvirtą pagrindą, negu astronomija iki Koperniko. Prancūzai visus mokslus, turinčius reikalo su žmonių visuomenė, vadindavo ir tebevadina sciences morales et politiques (doro-vės ir politikos mokslai. — **Red.**), skirtingai nuo „sciences“, „**mokslų**“ tikrąją šio žodžio prasmę, kurie buvo ir yra pripažinti vieninteliais tiksliais mokslais. Ir reikia prisipažinti, kad iki Markso visuomenės mokslas nebuvo ir negalėjo būti tikslus. Kol mokslininkai apeliavo į žmogaus prigimtį kaip į aukščiausiąją instanciją, jie buvo priversti aiškinti visuomeninius žmonių santykius jų pažiūromis, jų sąmoningu veikimu; bet sąmoningas veikimas yra toks žmogaus veikimas, kuris būtinai jam turi rodytis laisvu veikimu. Gi laisvas veikimas atmeta būtinybės, t. y. dėsningumo, sąvoką, o dėsningumas yra būtinas kiekvieno mokslinio reiškinių aiškinimo pagrindas. Laisvės vaidinys nustelbė būtinybės sąvoką ir tuo kliudė mokslui vystytis. Šią aberaciją galima ligi šiol su nuostabiu aiškumu matyti „subjektyviųjų“ Rusijos rašytojų „sociologiniuose“ kūriniuose.

Bet mes jau žinome: laisvė turi būti būtinybė. Nustelbdamas būtinybės sąvoką, laisvės vaidinys pats pasidarė visiškai blankus ir labai mažai paguodžiamas. Išvyta pro duris, būtinybė įlėkdavo pro langą; remdamiesi laisvės vaidinių, tyrinėtojai kas minutė susidurdavo su būtinybe ir galų gale prieidavo liūdną lemtingos, nenukreipiamos, niekuo neįveikiamos jos įtakos pripažinimą. Jų siaubui laisvė pasirodydavo amžina, bejėgė ir beviltiška duoklininkė, bejėgis žaislas aklosios būtinybės rankose. Ir iš tiesų graudus yra tas nusiminimas, į kurį protarpiais įpuldavo giedriausios, tačiausios idealistinės galvos. „Jau keletą dienų aš kas minutė imuosi plunksnos, — sako Georgas Biuchneris, — bet negaliu parašyti nė žodžio. Aš studijavau revoliucijos istoriją. Aš jaučiausi tartum sutraiškytas siaubingo istorijos fatalizmo. Žmogaus prigimtyje aš matau šlykštų vidutiniškumą, o žmonių santykiuose neįveikiamą jėgą, priklausančią visiems apamai ir niekam atskirai. Atskira asmenybė yra tik puta bangos.

paviršiuje, didybė — tik atsitikimas, genijaus valdžia — tik lėlių komedija, juokingas siekimas kovoti prieš geležinį dėsnį, kurį geriausiu atveju galima tik pažinti, bet kurio negalima pajungti savo valiai¹. Galima pasakyti, kad jau tokiems, tarp kita ko, visai teisėtiems nevilties priepuoliams išvengti, vertėjo bent laikinai pamesti senąjį požiūrį ir pamėginti **išvaduoti laisvę**, apeliuojant į tą pačią, ją pajuokiančią, **būtinybę**; priderėjo dar kartą peržiūrėti jau idealistų-**dialektikų** iškeltą klausimą, ar neišplaukia laisvė iš būtinybės, ar nesudaro ši pastaroji žmogaus laisvės neišvengiamos sąlygos vienintelio tvirto pagrindo, vienintelės jos tvirtos garantijos.

Mes pamatysime, į ką atveda panašus Markso mėginimas. Bet prieš tai pasistengsime išsiaiškinti jo istorines pažiūras taip, kad mums dėl jų jau neliktų jokių nesusipratimų.

Tam tikros gamybinių jėgų būklės bazėje susidaro tam tikri gamybiniai santykiai, kurie gauna idealią išraišką teisinėse žmonių sąvokose ir daugiau ar mažiau „abstrakčiose taisyklėse“, nerašytuose papročiuose ir rašytuose įstatymuose. Mums jau nėra reikalo to įrodinėti: kaip matėme, už mus tai įrodinėja šių laikų teisės mokslas (tegul atsimena skaitytojas, ką sako dėl to p. Kovalevskis). Bet ne pro šalį pažvelgti į šį reikalą iš kitos, būtent štai iš kurios pusės. Jei mes jau išsiaiškinome, kuriuo būdu teisinės žmonių sąvokos **sukuria jų gamybiniai santykiai**, mums jau nenustebins šie Markso žodžiai: „Ne žmonių sąmonė nulemia jų būtį (t. y. jų visuomeninio būvio formą), bet, atvirkščiai, jų visuomeninė būtis nulemia jų sąmonę“. Dabar mes jau žinome, kad mažiausia vienos sąmonės srities atžvilgiu tai tikrai taip ir kodėl tai taip. Mums belieka tik išspręsti, ar tai visuomet taip, ir jei taip, tai kodėl gi yra visuomet taip? Kol kas laikysimės tų pačių teisinių sąvokų.

„Tam tikroje savo išsivystymo pakopoje visuomenės **materialinės gamybinės jėgos** ima prieštarauti esamiems **gamybiniams santykiams**, arba — kas tėra tik juridinė to išraiška — nuosavybės santykiams, kurių viduje jos ligi šiol vystėsi. Iš gamybinių jėgų

¹ Laiške sužadėtinei, rašytame 1883 m. Pastaba p. Michailovskui: „Tai ne tasai Buchneris, kuris skelbė materializmą „bendrąja filosofine prasme“, tai anksti miręs jo brolis, pagarsėjusios tragedijos „Dantono mirtis“ autorius.

vystymosi formų šie santykiai virsta jų **pančiais**. Tuomet ateina socialinės revoliucijos epocha“.

Visuomeninė nuosavybė kilnojamajam ir nekilnojamajam turtui atsiranda dėl to, kad ji yra patogi, dar daugiau — būtina pirmąsios gamybos procesui. Ji palaiko pirmąsios visuomenės egzistenciją, ji padeda jos gamybinėms jėgoms toliau vystytis, ir žmonės jos laikosi, jie laiko ją natūralia ir reikalinga. Bet štai, **dėl šių nuosavybės santykių ir jų viduje**, gamybinės jėgos tiek išsivystė, kad atsivėrė platesnė dirva individualinėms pastangoms taikyti. Dabar visuomeninė nuosavybė kai kuriais atvejais tampa visuomenei **žalinga**, ji kliudo tolesnį jos gamybinių jėgų vystymąsi ir dėl to ji užleidžia vietą **asmeniniam pasisavinimui**: teisinėse visuomenės institucijose įvyksta palyginti greitas perversmas. Šį perversmą būtinai lydi perversmas žmonių teisinėse sąvokose: žmonės, kurie pirmiau manė, kad gera tik visuomeninė nuosavybė, dabar ėmė manyti, kad kai kuriais atvejais yra geresnis individualus pasisavinimas. Beje, ne, mes sakome netiksliai, mes atvaizduojame kaip du atskirus procesus tai, kas yra visiškai neatskiriama, kas yra tik dvi vieno ir to paties proceso pusės: **dėl gamybinių jėgų išsivystymo turėjo pasikeisti faktiniai žmonių santykiai gamybos procese, ir šie naujieji faktiniai santykiai pasireiškė naujose teisinėse sąvokose**.

P. Karejevas mus įtikinėja, kad materializmas, taikomas istorijai, yra taip pat vienašališkas, kaip ir idealizmas. Ir vienas ir antras tėra, jo manymu, tik „momentai“ pilnutinės mokslinės tiesos išsivystyme. „Po pirmojo ir antrojo momentų turi ateiti trečiasis momentas: tezės ir antitezės vienašališkumai ras savo pritaikymą sintezėje, kaip pilnutinės tiesos išraiškoje“¹. Tai bus labai įdomi sintezė. „Kokia bus toji sintezė, — aš kol kas nekalbėsiu“. Gaila! Laimei, mūsų „istoriosofas“ ne labai griežtai laikosi šio, jo paties prisiimto, įžado tylėti. Jis tuojau duoda suprasti, kokia būsianti ir iš ko išaugsianti toji pilnutinė mokslinė tiesa, kuri ilgainiui būsianti galiausiai suprasta visos apsišvietusios žmonijos, o kol kas esanti žinoma tik p. Karejevui. Ji išaugsianti iš šių samprotavimų: „Kiekviena žmogaus asmenybė, susidėdama iš kūno ir sielos, gyvena dvejopą gyvenimą — fizinį ir

¹ „Vestnik Evropy“ („Europos Žinynas“), 1894 m. liepos mėn., 6 psl.

psichinį, nesirodydama mums nei išimtinai kaip kūnas su jo materialinėmis reikmėmis, nei išimtinai kaip dvasia su jos intelektualinėmis ir moralinėmis reikmėmis. Ir žmogaus kūnas ir siela turi savo reikmes, ieškančias savo patenkinimo ir statančias atskirą asmenybę į skirtingus santykius su išoriniu pasauliu, t. y. su gamta ir kitais žmonėmis, t. y. su visuomene, ir šie santykiai būna dviejų rūšių¹.

Kad žmogus susideda iš sielos ir kūno, tai yra teisinga „sintezė“, nors ir ne labai nauja. Jei p. profesorius pažįsta naujausiosios filosofijos istoriją, tai jis turi juk žinoti, kad į ją, į tą pačią sintezę, ji per ištisus šimtmečius laužė savo dantis, neįstengdama kaip reikiant su ja susidoroti. Ir jeigu jis įsivaizduoja, kad ši „sintezė“ jam atskleisianti „istorinio proceso esmę“, tai pats p. V. V. turės sutikti, kad su jo „profesorium“ vyksta kažkas negera ir kad ne p. Karejevui lemta tapti „istoriosofijos“ Spinoza.

Vystantis gamybinėms jėgoms, vedančioms į žmonių savitarpio santykių visuomeniniame gamybos procese kitėjimą, keičiasi visi nuosavybės santykiai. Bet juk dar Gizó mums sakė, kad nuosavybės santykiuose glūdi politinių konstitucijų šaknys. Tai visiškai patvirtina naujausias mokslas. Giminytės sąjunga užleidžia vietą teritorinei sąjungai kaip tik dėl nuosavybės santykiuose kilusių permainų. Daugiau ar mažiau stambios teritorinės sąjungos susilieja į organizmus, vadinamus valstybėmis, ir vėl dėl jau įvykusių nuosavybės santykiuose permainų arba dėl naujų visuomeninio gamybinio proceso poreikių. Tai puikiai išaiškinta, pavyzdžiui, stambiųjų Rytų valstybių atžvilgiu². Ne mažiau gerai tai išaiškinta ir antikinių valstybių atžvilgiu³. Ir aplamai nesunku tai parodyti kiekvienos valstybės atžvilgiu, apie kurios kilmę mes

¹ „Vestnik Evropy“ („Europos Zinynas“), 1894 m. liepos mėn., 7 psl.

² Zr. velionies L. Mečnikovo knygą apie „didžiąsias istorines upes“. Šioje knygoje autorius iš esmės tepadarė santrauką tų išvadų, kurias priėjo autoritetingiausi istorikai-specialistai, pavyzdžiui, Lenormanas. Minėtosios knygos pratarinėje Elizė Rekliu sako, kad Mečnikovo pažiūra mokslo istorijoje sudarys epochą. Tai neteisinga ta prasme, kad ši pažiūra yra nenauja: dar Hegelis ją pareiškė pačiu aiškiausiu būdu. Bet nėra abejojimo, kad mokslas nepaprastai daug laimės, jei nuosekliai jos laikysis.

³ Zr. Morgano knygą, *Ancient society* (Senovės visuomenė. — Red.) ir Engelso knygą, *Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė*.

turime pakankamai žinių. Kartu reikia tik, tyčia ar netyčia, nesiurinti Markso pažiūros. Mes norime štai ką pasakyti.

Tam tikra gamybinių jėgų būklė sąlygoja tam tikros visuomenės vidaus santykius. Bet juk toji pat būklė sąlygoja ir jos išorinius santykius su kitomis visuomenėmis. Šių išorinių santykių dirvoje visuomenei atsiranda naujų poreikių, kuriems patenkinti išauga nauji organai. Žiūrint į reikalą paviršutiniškai, atskirų visuomenių savitarpio santykiai atrodo kaip eilė „politinių“ veiksmų, neturinčių tiesioginio ryšio su ekonomija. Iš tikrųjų, tarpvisuomeninių santykių pagrindą sudaro kaip tik ekonomija, nulemianti tiek tikras (o ne tik išorines) tarpaderminių ir tarptautinių santykių priežastis, tiek ir jų rezultatą. Kiekvieną gamybinių jėgų vystymosi pakopą atitinka sava apsiginklavimo sistema, sava karo taktika, sava diplomatija, sava tarptautinė teisė. Galima, žinoma, nurodyti daug atsitikimų, kuriuose tarptautiniai susidūrimai neturi tiesioginio ryšio su ekonomija. Ir niekam iš Markso pasekėjų neateis į galvą nuginčyti, kad tokių atsitikimų yra. Jie tiktai sako: nesustokite reiškinių paviršiuje, nusileiskite giliau, paklauskite save, kokioje dirvoje ši tarptautinė teisė išaugo? Kas sudarė tokios tarptautinių susidūrimų rūšies galimybę? — ir jūs galų gale prieisite ekonomiją. Tiesa, atskirus atsitikimus svarstyti sunkina tai, kad neretai į kovą stoja visuomenės, gyvenančios nevienodas ekonominio vystymosi fazes.

Bet čia mus pertraukia įžvalgių priešininkų choras. „Gera, — rékia jie, — leiskime, kad politinių santykių šaknys glūdi ekonominiuose santykiuose. Bet jei politiniai santykiai duoti, jie — kad ir iš kur būtų atsiradę — savo ruožtu veikia ekonomiją. Vadinas, čia yra sąveika ir nieko, išskyrus sąveiką“.

Šis prieštaravimas mūsų neišgalvotas. Kiek jį vertina „ekonominio materializmo“ priešininkai, parodo šis „tikras įvykis“.

Savo „Kapitale“ Marksas pateikia faktų, rodančių, kad Anglijos aristokratija naudojos savo politine valdžia atlikti savo reikalavimams žemės valdymo srityje. Daktaras Paulis Bartas, parašęs „kritinį potyrį“ vardu „Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer“ („Hegelio ir hegelininkų istorijos filosofija“. — Red.), nusitvėrė už to, kad prikaišiotų Marksui prieštaravimą: patys, girdi, pripažįstate, kad čia esama sąveikos; o įrodyti tam, kad sąveikos tikrai esama, mūsų daktaras remiasi Šternego, rašytojo,

daug padariusio Vokietijos ekonominei istorijai ištirti, knyga. P. Karejevas mano, kad „puslapiai, Barto knygoje paskirti ekonominio materializmo kritikai, gali būti nurodyti kaip pavyzdys, kaip reikia spręsti ekonominio faktoriaus vaidmens istorijoje klausimą“. Savaimė suprantama, kad jis nepamiršo nurodyti skaitytojams į Barto prieštaras ir į autoritetinį pareiškimą Inamos-Šternego, „kuris formuluoja net tokį bendrą dėsni, kad sąveika tarp politikos ir ūkio yra pagrindinis visų valstybių ir visų tautų vystymosi bruožas“. Reikia bent šiek tiek susigaudyti šioje painiojoje.

Pirma, ką Inama-Šternegas iš tiesų sako? Dėl Vokietijos ekonominės istorijos Karolingų laikotarpio jis daro šią pastabą: „Sąveiką tarp politikos ir ūkio, sudarančią pagrindinį visų valstybių ir visų tautų vystymosi bruožą, galima čia stebėti tiksliausiu būdu. Politinis vaidmuo, tenkšas tam tikrai tautai, daro sprendžiamą įtaką tolesniam jos jėgų vystymuisi, jos socialinių institucijų sandarui ir išsiplėtojimui; lygiai taip pat tautoje esanti vidinė jėga ir natūralūs jos vystymosi dėsniai nulemia tos tautos politinio veikimo mastą ir rūšį. Visiškai taip politinė Karolingų sistema ne mažiau turėjo įtakos socialinei santvarkai, ūkiniams santykiams, kuriuose tuo metu tauta gyveno, negu gaivalinės tautos jėgos, jos ūkinis gyvenimas turėjo įtakos šios politinės sistemos kryptčiai, uždėję jai savotišką antspaudą“¹. Ir tiek. Tai nedaug, bet tai laikoma pakankama Markso teiginiams sugriauti.

Antra, dabar prisiminkime, ką sako Marksas dėl ekonomijos santykių su teise ir politika.

„Teisinės ir politinės institucijos susidaro žmonių faktinių santykių visuomeniniame gamybos procese pagrindu. Tam tikrą laiką šios institucijos **padedą** toliau vystyti tautos gamybinėms jėgoms, jos ekonominiam gyvenimui klestėti“. Tai tikslūs Markso žodžiai; ir mes klausiamo pirmą sutiktą sąžiningą žmogų, ar šiuose žodžiuose yra politinių santykių reikšmės ekonomijos vystymesi neigimas ir ar sugriauna Markso teiginius tie žmonės, kurie primena jam šią reikšmę? Ar ne tiesa, kad tokio neigimo Marksas neturi nė

¹ „Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum Schluss der Karolingenperiode“, Leipzig 1889, Band I, S. S. 223—234 („Vokietijos ūkio istorija iki Karolingų laikotarpio pabaigos“, Leipcigas, 1889, I t., 223—234 psl. **Red.**).

žymės ir kad nurodytieji žmonės ničnieko nesugriauna? Tiek — tiesa, jog tenka skaitytis ne su tuo klausimu, ar sugriauti Markso teiginiai, o su tuo, kadėl gi taip blogai jį suprato? O į šį klausimą mes galime atsakyti tik prancūziška patarle; la plus belle fille du monde ne peut donner que ce qu'elle a (gražiausia pasaulyje mergina negali duoti daugiau, kaip tai, ką ji turi. — **Red.**). Markso kritikai negali prašokti to supratimo masto, kurį jiems davė geradarė gamta¹.

„Sąveika tarp politikos ir ekonomijos yra. Tai taip pat neabejotina, kaip ir tai, kad p. Karejevas nesupranta Markso. Bet ar sąveikos buvimas draudžia mums eiti toliau analizuojant visuomeninį gyvenimą? Ne, taip manyti — reikštų beveik tą pat, kaip įsivaizduoti, tartum p. Karejevo rodomas neišmanymas gali mums sukludyti prieiti teisingas „istoriosofines“ sąvokas.

Politinės institucijos veikia ūkinį gyvenimą. Jos arba padeda tam gyvenimui vystytis, arba jam kliudo. Pirmasis atvejas Markso požiūriu nėra kiek nestebėtinas, kadangi tam tikra politinė sistema tam ir sukuriamą, kad padėtų gamybinėms jėgoms toliau vystytis (sąmoningai ar nesąmoningai sukuriamą — šiuo atveju mums visiškai vis tiek). Antrasis atvejas nėra kiek neprieštarauja šiam požiūriui, kadangi istorinė patirtis parodo, kad jei tam tikra politinė sistema laujasi atitikusi gamybinių jėgų būklę, jei ji pavirsta kliūtimi jų tolesniam vystymuisi, ji pradeda smukti ir galiausiai pašalinama. Ir maža to, kad šis atvejas neprieštarauja Markso mokslui: jis geriausiu būdu jį patvirtina, nes kaip tik jis parodo, kuria prasme ekonomija viešpatauja politikai, kuriuo būdu gamybinių jėgų vystymasis pralenkia politinį tautos vystymąsi.

¹ Marksas sako: „Kiekviena klasių kova yra politinė kova“. Vadinas, — daro išvadą Bartas, — politika, jūsų nuomone, visai nedaro įtakos ekonomijai, o jūs gi patys pateikiate faktus, rodančius... ir taip toliau. — Bravo! — sušunka p. Karejevas, — štai ką aš vadinu pavyzdžiu, kaip reikia ginčytis su Marksu. P. Karejevo „pavyzdys“ aplamai parodo nuostabią minties jėgą. „Rusų, — sako pavyzdys, — gyveno visuomenėje, kur ligi paskutiniosios buvo pagriežtinti luominiai skirtumai ir privilegijos, kur visi buvo pajungti visagaliai despotizmui; ir vis dėlto iš senovės pasiskolintas racionalaus valstybės sudarymo metodas, — metodas, kuriuo taip pat naudojosi Gobsas ir Lokas, — paskatino Rusų sukurti idealą visuomenės, kuri remiasi visuotine lygybe ir tautos autokratija. Šis idealas visiškai prieštaravo Prancūzijoje buvu-

Ekonominė evoliucija sukelia teisinių perversmų. Nelengva tai suprasti **metafizikui**, kuris — nors ir rėkauja apie sąveiką — priprato nagrinėti reiškinius vieną paskui kitą ir vieną nepriklausomai nuo kito. Priešingai, be vargo tai supranta žmogus, bent šiek tiek sugebąs **dialektiškai** mąstyti. Jis žino, kad **kiekybiniai kitėjimai**, palaipsniui susikaupdami, **atveda** galiausiai į **kokybės pakitėjimą** ir kad šie kokybių kitėjimai yra **šuolių, palaipsniškumo pertrūkių** momentai.

Čia jau mūsų priešininkai neišlaiko ir taria savo „žodį ir reikalą“: bet juk taip samprotavo Hegelis, — rėkia jie. Taip **elgiasi visa gamta**, — atsakome mes.

Greitai pasaka sekama, bet negreitai dalykai vyksta. Taikant istorijai, šią patarlę galima taip pakeisti: pasaka sekama labai paprastai, o dalykai vyksta nepaprastai sudėtingai. Juk tai lengva pasakyti: gamybinių jėgų vystymasis sukelia teisinių institucijų perversmą! Šie perversmai sudaro sudėtingus procesus, kurių metu atskirų visuomenės narių interesai grupuojasi įmantriausiu būdu. Vieniems naudinga palaikyti senąją tvarką — jie ją gina visomis nuo jų priklausančiomis priemonėmis. Kitiems senoji tvarka jau pasidarė žalinga ir neapkenčiamą — jie puola ją su visa ta jėga, kurią jie turi. Ir tai dar ne viskas. Novatorių interesai taip pat toli gražu ne visuomet yra vienodi: vieniems svarbesnės vienos reformos, kitiems — kitos. Ginčai kyla pačioje reformatorių stovykloje, kova darosi sudėtingesnė. Ir nors, kaip teisingai pastebi p. Karejevas, žmogus susideda iš sielos ir kūno, kova dėl neabejotiniausių materialinių interesų būtinai iškelia ginčo šalims neabejotiniausių dvasinių klausimų: **klausimą dėl teisingumo**. Kiek jam prieštarauja senoji tvarka? Kiek su juo sutinka nauji reikalavimai? Šie klausimai neišvengiamai kyla kovojančiųjų protuose,

siai santvarkai. Ruso teoriją Konventas įgyvendino praktikoje; vadinasi, filosofija paveikė politiką, o per ją ir ekonomiką“ (Loc. cit., p. 58) (cit. veik., 58 psl. — Red.).

Kaip jums patinka ši puiki argumentacija, dėl kurios Ruso, neturtingo Zėnevos respublikono sūnus, pasirodė aristokratinės visuomenės produktu? Stengtis nuginčyti p. Bartą reiškia kartoti, kas jau pasakyta. Bet ką pasakyti apie p. Karejevą, plojančią katučių Bartui? Vaje, p. V. V., menkas, dievų, menkas jūsų „istorijos profesorius“! Patariame jums visiškai nesavanaudiškai. Ieškokite sau naujo „profesoriaus“.

nors kovojantieji ne visuomet teisingumą pavadins paprastai teisingumu, o, gal būt, įsamenins jį kurios nors į žmogų panašios arba net į žvėrį panašios dievaitės pavidalu. Taip, priešingai p. Karejevo jiems padarytam užkeikimui, „kūnas“ pagimdo „sielą“: ekonominė kova sukelia dorovinių klausimų, o „siela“, atidžiau panagrinėjus, pasirodo esanti „kūnas“; sentikių „teisingumas“ neretai pasirodo besąs išnaudotojų interesas.

Tie patys žmonės, kurie taip nuostabiai sąmojingai priskiria Marksui politikos reikšmės neigimą, teigia, kad jis visai jokios reikšmės neteikęs nei dorovinėms, nei filosofinėms, nei religinėms, nei estetinėms žmonių sąvokoms, visur ir visada matydamas vieną „ekonomiką“. Tai vėl, kaip sakydavo Ščedrinai, nenatūralus tuščiažodžiavimas. Marksas neneigė visų šių sąvokų „reikšmės“; jis tik išaiškino jų genezę.

„Kas yra elektra? — Ypatinga judesio rūšis. Kas yra šiluma? — Ypatinga judesio rūšis. Kas yra šviesa? — Ypatinga judesio rūšis. O, tad šit kaip! Jūs, vadinasi, neteikiate reikšmės nei šviesai, nei šilumai, nei elektrai? Jums viskas vien tik judesys; koks vienašališkumas, koks sąvokų siaurumas!“ Kaip tik taip, kaip tik siaurumas, ponai. Jūs puikiai supratote energijos pavirtimo mokslo prasmę.

Kiekviena tam tikra gamybinių jėgų vystymosi pakopa būtinai sukelia tam tikrą žmonių grupavimąsi visuomeniniame gamybiname procese, t. y. tam tikrus gamybinius santykius, t. y. tam tikrą visos visuomenės struktūrą. O jei duota visuomenės struktūra, nesunku suprasti, kad jos pobūdis atsilies aplamai visai žmonių psichologijai, visiems jų įpročiams, papročiams, jausmams, pažiūroms, siekimams ir idealams. Įpročiai, papročiai, pažiūros, siekimai ir idealai būtinai turi prisitaikyti prie žmonių gyvenimo būdo, prie jų (Pešelio pasakymu) maistui įsigyti būdo. Visuomenės psichologija visuomet yra tikslinga jos ekonomijos atžvilgiu, visuomet ją, ekonomiką, atitinka, visuomet jos apsprendžiama. Čia pasikartoja tas pat reiškiny, kurį dar Graikijos filosofai pastebėjo gamtoje: tikslingumas triumfuoja dėl tos paprastos priežasties, kad kas netikslinga pačiu savo pobūdžiu pasmerkta žūti. Ar naudingas visuomenei jos kovoje dėl būvio šis jos psichologijos prisitaikymas prie jos ekonomijos, prie jos gyvenimo sąlygų? Labai naudingas, nes įpročiai ir pažiūros, neatitinką ekonomijos, prieš-

taraują gyvenimo sąlygoms, sukliudytų šį gyvenimą ginti. Tikslin- ga psichologija taip pat naudinga visuomenei, kaip gerai atitinką savo tikslą organai naudingi organizmui. Bet pasakyti, kad gy- vulių organai turi atitikti jų gyvenimo sąlygas, ar tai reiškia pa- sakyti, kad organai neturi gyvuliui reikšmės? Visiškai atvirkščiai. Tai reiškia pripažinti jų milžinišką, jų **esminę reikšmę**. Tik labai menkos galvos gali reikalą suprasti kitaip. Ir tas pat, kaip tik, po- nai, tas pat ir su psichologija. Pripažindamas, kad ji prisitaiko prie visuomenės ekonomijos, Marksas tuo pačiu pripažino jos milži- nišką, niekuo nepamainomą reikšmę.

Skirtumas tarp Markso ir, pavyzdžiui, p. Karejevo yra čia tas, kad šis pastarasis, nežiūrint savo palinkimo į „sintezę“, lieka gry- niausios rūšies dualistu. Jam — čia ekonomija, ten — psicholo- gija; vienoje kišenėje — siela, antroje — kūnas. Tarp šių substan- cijų yra sąveika, bet kiekviena iš jų gyvena savo savarankišką gyvenimą, kurio kilmė nežinoma¹. Markso požiūris šį dualizmą pašalina. Jo pažiūromis **visuomenės ekonomija** ir jos **psichologija** sudaro dvi puses vieno ir to paties žmonių „gyvenimo gamybos“ reiškinio, jų kovos dėl būvio, kurioje jie, dėl tam tikros gamybinių jėgų būklės, tam tikru būdu grupuojasi. Kova dėl būvio sukuria jų **ekonomiją**; jos dirvoje išauga ir jų **psichologija**. Pati ekono- mija yra išvestinis dalykas, kaip psichologija. Ir kaip tik dėl to **keičiasi** kiekvienos progresuojančios visuomenės ekonomija: nau- ja gamybinių jėgų būklė sukelia naują ekonominę struktūrą, lygiai kaip ir naują psichologiją, naują „laiko dvasią“. Iš to matyti, kad tik populiaria kalba galima kalbėti apie ekonomiją, kaip apie visų visuomeninių reiškinių **pirminę priežastį**. Tolima nuo to, kad būtų pirminė priežastis, ji pati yra gamybinių jėgų padarinys, „funk- cija“.

O dabar seka pastaboje pažadėtieji punktai. „Ir kūnas, ir siela turi savo reikmes, ieškančias savo patenkinimo ir statančias at- skirą asmenybę į skirtingus santykius su išoriniu pasauliu, t. y.

¹ Nepamanykite, kad mes garbingąjį profesorių šmeižiame. Jis didžiai gir- damas pateikia Barto nuomonę, kuria „teisė gyvena savarankišką, nors ir ne nepriklausomą gyvenimą“. Štai šis „savarankiškumas, nors ir ne nepriklausomo- mumas“ ir kliudo p. Karejevui pažinti „istorinio proceso esmę“. Kaip būtent kliudo, tam tuojau, **tekste**, seks punktai.

su gamta ir su kitais žmonėmis... Todėl žmogaus santykiavimas su gamta, priklausomai nuo fizinių ir dvasinių asmenybės poreikių, sukuria, iš vienos pusės, įvairios rūšies menus, siekiančius užtikrinti materialinį asmenybės gyvenimą, iš antros pusės — visą intelektualinę ir dorovinę kultūrą...“ Materialistinės žmogaus pažūros į gamtą šaknys glūdi kūno reikmėse, materijos savybėse. Kūno reikmėse reikia ieškoti „medžioklės, gyvulininkystės, žemdirbystės, apdirbamosios pramonės, prekybos ir piniginių operacijų priežasčių“. — Sveikai galvojant tai, žinoma, taip: juk jei mes neturėtume kūno, kam gi mums būtų reikalingi gyvuliai ir žvėrys, žemė ir mašinos, prekyba ir auksas? Bet, iš antros pusės, reikia ir tai pasakyti: kas yra kūnas be sielos? Ne daugiau, kaip materija, o juk materija yra negyva. Juk ji pati nieko negali sukurti, jei, savo ruožtu, nesusideda iš sielos ir kūno. Vadinasi, materija gaudo žvėris, prijaukina gyvulius, dirba žemę, prekiauja ir sėdi bankuose ne savo protu, o sielos nurodymu. Vadinasi, sieloje reikia ieškoti paskutinės priežasties žmogaus materialistiniam santykiavimui su gamta atsirasti. Vadinasi, siela taip pat turi dvejopas reikmes; vadinasi, ji taip pat susideda iš sielos ir kūno, o tai išeina kažkaip labai nesklandžiai. Bet tai ne viskas. Nenoromis ima abejonė ir štai dar dėl ko. Pagal p. Karejevą išeina, kad kūno reikmių bazėje išauga žmogaus materialistinė pažiūra į gamtą. Bet ar tai tiesa? Ar tik į vieną gamtą? P. Karejevas, gal būt, atsimena, kaip abatas Giberis keikė miestų bendruomenes, siekusias išsivaduoti iš feodalinio jungo, tas „šlykščias“ institucijas, kurių vienintelis egzistavimo tikslas buvęs išvengti teisingo feodaliųjų prievolių vykdymo. Kas čia abate Giberyje kalbėjo: „kūnas“ ar „siela“? Jei „kūnas“, tai vėl sakome: vadinasi, jis taip pat susideda iš „kūno“ ir „sielos“; o jei „siela“, tai, vadinasi, ji susideda iš „sielos“ ir „kūno“, nes kalbamuojų atveju ji parodė labai maža tos nesavanaudiškos pažūros į reiškinius, kuri, anot p. Karejevo, sudaranti skirtingą „sielos“ ypatybę. Štai čia ir susigaudyk! P. Karejevas, gal būt, pasakys, kad abate Giberyje iš tikrųjų kalbėjo siela, bet kalbėjo kūno diktuojama ir kad tas pat dedasi medžiojant, dirbant bankuose ir t. t. Bet, pirma, kad diktuojų, kūnas vėl turi susidėti iš kūno ir sielos, o antra, šiurkštus materialistas gali pastebėti: juk štai kalba gi siela kūno diktuojama, vadinasi, toji aplinkybė, kad žmogus susideda

iš sielos ir kūno, dar niečnieko nelaiduoja: gal būt, visoje istorijoje siela tik tai ir darė, kad kalbėjo kūno diktuojama? P. Karejevas, žinoma, tokiu spėjimu pasipiktins ir ims įrodinėti „šurkštųjį materialistą“ neteisingai kalbant. Mes tvirtai įsitikinę, jog pergalė liks gerbiamojo profesoriaus pusėje, bet ar daug jam padės šioje kovoje toji neginčijama aplinkybė, kad žmogus susideda iš sielos ir kūno?

Bet ir tai dar ne viskas. Mes perskaitėme p. Karejevo kūrinys, kad dvasinių asmenybės reikmių dirvoje išauga: „mitologija ir religija... literatūra ir dailė“ ir apleičiam — „teorinė pažiūra į išorinį pasaulį (ir į patį save), būties ir pažinimo klausimus“, lygiai kaip ir „nesavanaudiškas kūrybinis išorinių reiškinių (ir savo paties minčių) atgaminimas“. Mes patikėjome p. Karejevu. Bet... mes turime pažįstamą studentą-technologą, kuris atsidėjęs studijuoja apdirbamosios pramonės techniką, o „teorinės“ pažiūros į visą tai, ką p. profesorius išvardijo, jame nematyti. Mums ir kilo klausimas: ar tik mūsų bičiulis nesusideda iš vieno kūno? Prašome p. Karejevą greičiau išspręsti šią abejonę, kuri mus kamuoja ir jauną, nepaprastai gabų, gal būt, net genialų, technologą įžeidžia!

Jei p. Karejevo samprotavimas turi kokią nors prasmę, tai tik štai kokią: žmogus turi aukštesnės ir žemesnės eilės reikmes, turi egoistinių siekimų, turi altruistinių jausmų. Tai visiškai neginčijama tiesa, tačiau visiškai negalinti būti „istoriosofijos“ pagrindu. Toliau kaip ligi tuščių, seniai jau nuvalkiotų samprotavimų apie žmogaus prigimtį su ja nenuėisi: ji ir pati yra ne daugiau, kaip toks samprotavimas.

Kol mes kalbėjome su p. Karejevu, mūsų įžvalgūs kritikai su skubo mus sugauti prieštaraujant pačiam sau, o svarbiausia Marksui. Mes pasakėme, kad ekonomija nėra pirminė visų visuomeninių reiškinių priežastis, o tuo pat metu mes teigiame, kad visuomenės psichologija prisitaiko prie jos ekonomijos, — pirmas prieštaravimas. Mes sakome, kad visuomenės ekonomija ir psichologija sudaro dvi vieno ir to paties reiškinių puses, o pats Marksas sako, kad ekonomija yra realus pagrindas, ant kurio iškyla ideologiniai antstatai, — antras prieštaravimas, tuo mums liūdnesnis, kad mes čia nesutariame su žmogum, kurio pažiūras ėmėmės dėstyti. Pasiaiškinsime.

Kad pagrindinė visuomeninio-istorinio proceso priežastis yra gamybinių jėgų vystymasis, — tai mes sakome pažodžiui su **Marksu**, tad čia jokio prieštaravimo nėra. Taigi, jeigu jis kur nors yra, tai tik visuomenės ekonomijos santykio su jos psichologija klausimu. Na, pažiūrėkime, ar yra.

Teprisimena skaitytojas, kaip atsiranda privatinė nuosavybė. Gamybinių jėgų išsivystymas stato žmones į tokius santykius, kuriuose asmeninis kai kurių daiktų pasisavinimas gamybiniam procesui pasirodo patogesnis. Pagal tai kitėja teisinės pirmykščio žmogaus sąvokos. Visuomenės **psichologija** prisitaiko prie jos **ekonomijos**. Ant tam tikro **ekonominio pagrindo** lemtingai iškyla ji atitinkas **ideologinis antstatas**. Bet iš antros pusės, kiekvienas naujas žingsnis gamybinių jėgų išsivystyme stato žmones, kasdieninėje jų gyvenimo praktikoje, į naujas savitarpio padėtis, neatitinkančias atgyvenančių gamybos santykių. Šios naujos, nebūtos padėtys atsispindi žmonių psichologijoje, labai smarkiai ją keičia. Kuria gi kryptimi? Vieni visuomenės nariai gina senąją tvarką, tai sustingimo žmonės. Kiti — kuriems senoji tvarka yra nenaudinga — remia judėjimą į priekį; jų psichologija kitėja link **tų gamybinių santykių, kurie ilgainiui pakeis senus, atgyvenančius ekonominius santykius**. Psichologijos taikymasis prie ekonomijos, kaip matote, trunka toliau, bet lėta psichologinė evoliucija **eina pirmiau už ekonominę revoliuciją**¹.

Šiai revoliucijai įvykus, susidaro visiškas atitikimas tarp visuomenės psichologijos ir ekonomijos. Tuomet naujosios ekonomijos bazėje vyksta pilnas naujosios psichologijos suklestėjimas. Kurį laiką šis atitikimas lieka nepalaužiamas; jis net vis labiau ir labiau tvirtėja. Bet pamažu pasirodo naujos nederinės daigai: priešakinės klasės psichologija, dėl aukščiau nurodytos priežasties, vėl nužengia toliau už senuosius gamybinius santykius: nė valandėlės nepaliaudama taikiusis prie ekonomijos, ji vėl prisitaiko prie **naujų gamybinių santykių, sudarančių ateities ekonomijos gemalą**. Na, argi tai ne vieno ir to paties proceso dvi pusės?

¹ Iš esmės tai tas pats psichologinis procesas, kurį dabar gyvena Europos proletariatas: jo psichologija jau prisitaiko prie naujų būsimųjų gamybos santykių.

Ligi šiol mes daugiausia iliustravome Markso mintį pavyzdžiais iš turto teisės srities. Ši teisė yra, be abejo, toji pat ideologija, bet pirmosios, taip sakant, žemesniosios eilės ideologija. Kaip reikia suprasti Markso pažiūrą į aukštesniosios eilės ideologiją: į mokslą, į filosofiją, į meną ir t. t.?

Šių ideologijų vystymėsi ekonomija yra pagrindas ta prasme, kad visuomenė turi pasiekti tam tikrą gerovės laipsnį, kad išskirtų iš savęs tam tikrą sluoksnį žmonių, paskiriančių savo jėgas mokslo ir kitiems panašiams darbams. Toliau, aukščiau pateikta Platono ir Plutarcho pažiūra parodo, kad pačią protinio darbo visuomenėje **kryptį** nulemia **jos gamybiniai santykiai**. Apie mokslus dar Viko yra pasakęs, kad jie išauga iš visuomeninių poreikių. Tokio mokslo atžvilgiu, kaip politinė ekonomija, tai yra aišku kiekvienam, kas bent šiek tiek pažįsta jos istoriją. Grafas Pekio teisingai yra pastebėjęs, kad ypač politinė ekonomija patvirtina tą taisyklę, jog visuomet ir visur praktika eina pirmiau už mokslą¹. Žinoma, ir tai galima išaiškinti labai abstrakčia prasme; galima pasakyti: „na, suprantama, mokslui reikalinga patirtis, ir juo daugiau patirties, juo pilnesnis mokslas“. Reikalas ne tas. Sulyginkite Aristotelio ar Kseņofonto ekonomines pažiūras su Adomo Smito ar Rikardo pažiūromis, ir jūs pamatysite, kad tarp senovės Graikijos ekonominio mokslo, iš vienos pusės, ir buržuazinės visuomenės ekonominio mokslo — iš antros, yra ne tik **kiekybinis**, bet ir **kokybinis** skirtumas: visai kitoks požiūris, visai kitoks nusistatymas dalyko atžvilgiu. Kuo yra aiškinamas tas skirtumas? Gi paprastai tuo, kad **pasikeitė patys reiškiniai**: gamybiniai santykiai buržu-

¹ „Quand'essa cominciava appena a nascere nel diciassettesimo secolo, alcune nazioni avevano già da più secoli florito colla loro sola esperienza, da cui poscia la scienza ricavò i suoi dettami“. („Storia della Economia pubblica in Italia etc.“, Lugano 1829, p. 11.) („Ligi to momento, kada ji (politinė ekonomija) septynioliktajame amžiuje tik pradėjo rasti, kai kurios nacijos jau per keletą amžių tauravo, remdamosi tik savo praktine patirtimi. Po to šią patirtį mokslas ir išnaudojo savo teiginiams“ („Politinės ekonomijos istorija Italijoje ir t. t.“ Lugano, 1829, 11 psl. — **Red.**).

Dž.-S. Milis kartoja: „In every department of human affairs Practice long precedes Science... The conception, accordingly, of political Economy as a branch of Science, is extremely modern; but the subject with which its enquiries are conversant has in all ages necessarily constituted one of the chief practical interests of mankind“. „Principles of political Economy“,

zinėje visuomenėje nepanašūs į antikinius gamybinius santykius. Skirtingi santykiai gamyboje sukuria skirtingas pažiūras moksle. Maža to. Sulyginkite Rikardo pažiūras su kurio nors Bastios pažiūromis, ir jūs pamatysite, kad šie žmonės skirtingai žiūri į gamybinius santykius, likusius savo **bendru pobūdžiu** nepakitėjusius, — į **buržuazinius** gamybinius santykius. Dėl ko taip? Dėl to, kad Rikardo epochoje šie santykiai dar tik buvo pražydę, dar tik stiprėjo, o Bastios metu jie jau pradėjo smukti. Skirtinga tų pačių gamybinių santykių būklė būtinai turėjo atspindėti pažiūrose tų žmonių, kurie juos gynė.

Arba imkime valstybinės teisės mokslą. Kaip, kodėl vystėsi jos teorija? „Mokslinis valstybinės teisės tyrinėjimas, — sako profesorius Gumplovičius, — prasideda tik ten, kur viešpataujančios klasės susiduria tarp savęs dėl kiekvienai iš jų priklausančios valdžios sferos. Antai, pirmoji didelė politinė kova, su kuria mes susitinkame antroje Europos vidurinių amžių pusėje, kova tarp pasaulinės ir dvasinės valdžios, kova tarp imperatoriaus ir popiežiaus, duoda pirmą akstiną Vokietijos valstybinės teisės mokslui vystytis. Antras ginčijamas politinis klausimas, sukėlęs viešpataujančių klasių tarpe skilimą ir pastūmėjęs į valstybinės teisės atitinkamos dalies publicistinį tyrinėjimą, buvo imperatorių rinkimo klausimas“¹.

Kas yra klasių savitarpio santykiai? Tai visų pirma kaip tik tie santykiai, kurie atsiranda tarp žmonių visuomeniniame gamybos procese: **gamybiniai santykiai**. Šie santykiai randa savo išraišką politinėje visuomenės organizacijoje ir politinėje įvairių klasių kovoje, o ši kova yra akstinas įvairioms **politinėms teorijoms** atsirasti ir vystytis: ant ekonominio pagrindo būtinai iškyla ji atitinkamas ideologinis antstatas.

Bet ir tai vis ideologijos, jei ne žemiausios, tai jokių būdu ir ne aukščiausios eilės. Kaip yra reikalai, pavyzdžiui, su filosofija, su

London 1843, t. I, p. 1. („Visose žmogaus veiklos srityse praktika daug pirmiau eina už mokslą. Tuo būdu politinės ekonomijos, kaip mokslo šakos, supratimas atsirado visai neseniai. Bet jos tyrinėjimų objektas visais laikais būtinai buvo vienas iš svarbiausių praktinių žmonijos interesų“. — „Politinės ekonomijos pradai“, Londonas, 1843, I t., 1 psl. — **Red.**)

¹ „Rechtsstaat und Sozialismus“, Innsbruck 1881, S. 124—125. („Teisinė valstybė ir socializmas“, Insbrukas, 1881, 124—125 psl. — **Red.**)

menu? Prieš atsakydami į šį klausimą, mes turime kiek nukrypti į šalį.

Helvecijus rėmėsi tuo dėsniu, kad l'homme n'est que sensibilité (žmogus yra tik jautrumas. — Red.). Šiuo požiūriu aišku, kad žmogus vengs nemalonių pojūčių ir stengsis įsigyti malonių. Tai neišvengiamas, natūralus juntančios materijos egoizmas. Bet jeigu tai taip yra, tai kuriuo būdu žmogui atsiranda visiškai nesavanaudiški siekimai: tiesos meilė, didvyriškumas? Toks buvo uždavinys, kurį Helvecijui reikėjo išspręsti. Jis nesugebėjo jo išspręsti, o kad išspainiotų iš keblios padėties, jis paprastai išbraukė tą patį X, tą patį nežinomąjį dydį, kurį jis buvo ėmęsis apibrėžti. Jis ėmė sakyti, kad nesą nė vieno mokslininko, kuris nesavanaudiškai mylėtų tiesą, kad kiekvienas žmogus matęs joje tik kelią į garbę, o garbėje — kelią į pinigus, o piniguose — priemonę sau maloniems fiziniams pojūčiams teikti, pavyzdžiui, skaniam maistui arba belles esclaves (gražioms vergėms. — Red.) pirkti. Nėra ką ir kalbėti, kiek yra nepagrįsti tokie aiškinimai. Juose tik pasireiškė mūsų aukščiau pažymėtas Prancūzijos metafizinio materializmo nesugebėjimas susidoroti su vystymosi klausimais.

Šių laikų dialektinio materializmo tėvui priskiriama tokia į žmogaus minties istoriją pažiūra, kuri būtų ne kas kita, kaip metafizinių Helvecijaus samprotavimų atkartojimas. Markso pažiūra, pavyzdžiui, į filosofijos istoriją dažnai yra suprantama maždaug šitaip: jei Kantas tyrinėjo transcendentinės estetikos klausimus, jei jis kalbėjo apie intelekto kategorijas arba apie proto antinomijas, tai jam tatau buvo vienos frazės: jam tikrovėje visai buvo neįdomios nei estetika, nei antinomijos, nei kategorijos; jam buvo reikalinga tik viena: klasei, kuriai jis priklausė, t. y. Vokietijos smulkiajai buržuazijai, pateikti kuo daugiausia skanių patiekalų ir „gražių vergių“. Kategorijos ir antinomijos pasirodė jam puikia tam priemone, tad jis ir ėmė jas „veisti“.

Ar reikia įtikinėti, jog tai gryniausi niekai?! Kai Marksas sako, kad tam tikra teorija atitinka tokį ir tokį ekonominio visuomenės vystymosi laikotarpį, tai jis tuo visai nenori pasakyti, kad mąstantieji viešpatavusios per šį laikotarpį klasės atstovai sąmoningai būtų pritaikę savo pažiūras savo daugiau ar mažiau turtingų, daugiau ar mažiau dosnių geradarių interesams.

Suprantama, sikofantų buvo visuomet ir visur, bet ne jie stūmė žmogaus protą pirmyn. O tie, kurie tikrai jį stūmė, rūpinosi tiesa, o ne šio pasaulio galingųjų interesais¹.

„Ant įvairių nuosavybės formų, — sako Marksas, — ant visuomeninių gyvenimo sąlygų iškyla ištisas įvairių savotiškų jausmų ir iliuzijų, pažiūrų ir sąvokų antstatas. Visa tai kuria ir formuoja ištisa klasė materialinių savo gyvenimo sąlygų ir atitinkančių jas visuomeninių santykių bazėje“. Ideologinio antstato atsiradimo procesas vyksta **žmonėms nepastebimu būdu**. Jie žiūri į šį antstatą ne kaip į laikiną laikinų santykių produktą, o kaip į kažką, kas savąja esme natūralu ir privaloma. Atskiri asmenys, kurių pažiūros ir jausmai susidaro auklėjimo ir aplamai apsupančios aplinkos įtakoje, gali būti kupini nuoširdžiausio, visiškai **pasiaukojamo nusistatymo** tų pažiūrų ir tų bendrojo gyvenimo formų atžvilgiu, kurios istoriškai atsirado daugiau ar mažiau **siaurų klasinių interesų** bazėje. Tas pat ir su ištisomis partijomis. Prancūzijos 1848 metų demokratai reikė smulkiosios buržuazijos siekimus. Smulkioji buržuazija, suprantama, stengėsi ginti savo klasinius interesus. Bet „būtų vis dėlto siauraprotiškumas manyti, — sako Marksas, — kad smulkioji buržuazija sąmoningai siekia apginti egoistinį klasinį interesą. Atvirkščiai, ji mano, kad **atskiros** jos išvadavimo sąlygos esančios bendros sąlygos, kuriose tik ir gali būti pasiektas šių laikų visuomenės išgelbėjimas ir pašalinta klasių kova. Lygiai taip pat netenka manyti, kad visi smulkiosios buržuazijos atstovai esą krautuvininkai arba krautuvininkų garbintojai. Savo išmokslinimu ir asmenine padėtimi jie gali būti, kaip dangus nuo žemės, tolimi krautuvininkams. Smulkiosios buržuazijos atstovais juos daro toji aplinkybė, kad jų mintis neišeina už smulkiosios buržuazijos gyvenimo aplinkos ribų ir kad dėl to jie prieina teorijoje tuos pačius uždavinius ir sprendimus, kuriuos smulkusis buržua, dėl savo materialinių interesų ir savo visuomeninės padėties, prieina praktikoje. Toks, aplamai, yra santykis

¹ Tai nekludė jiems kitą kartą prisivengti galingųjų. Taip, pvz., Kantas apie save sakė: „Niekas manęs neprivers pasakyti ką priešinga tam, ką aš manau, bet aš nesiryšiu pasakyti visa, ką aš manau.

tarp tam tikros klasės politinių ir literatūrinių atstovų, iš vienos pusės, ir pačios šios klasės — iš antros“¹.

Tai Marksas sako savo knygoje apie Napoleono III coup d'état (perversmą. — **Red.**). Kitame savo kūrinyje jis, gal būt, dar geriau mums išaiškina psichologinę **klasių** dialektiką. Jis kalba apie tą išvaduojamąjį vaidmenį, kurį kartais tenka vaidinti atskiroms klasėms.

„Nė viena klasė negali suvaidinti šio vaidmens, nesukėlusi kuriam laikui savyje ir masėje entuziazmo. Per tą laiką ji broliaujasi su visa visuomene, — ją pripažįsta **visų atstovu**, jai, kaip tokiai, pritaria; per tą laiką šios klasės teisės ir reikalavimai tikrai yra visos visuomenės teisės ir reikalavimai, o ji pati — šios visuomenės galva ir širdis. Tik vardan visuotinių visuomenės teisių atskira klasė gali sau reikalauti viešpatavimo visoms kitoms. Norint šturmu paimti šį išvaduotojo ir kartu politinio visų visuomeninių sferų išnaudotojo vaidmenį savo pačios sferos naudai, nepakanka energijos ir dvasinio pasitikėjimo savimi. Kad vienas luomas lyg apimtų visą visuomenę, tam reikia, atvirkščiai, kad visi visuomeniniai negalavimai būtų sukoncentruoti kurioje nors kitoje klasėje, reikia, kad tam tikras luomas būtų luomas, sukėliąs visuotinį pasibaurėjimą, įsmeninimas to, kas visus varžo... Kad vienas luomas būtų luomas-išvaduotojas par excellence, reikia, kad kuris nors kitas luomas visų sąmonėje būtų, atvirkščiai, luomas-paver-gėjas. Neigiamai universali Prancūzijos bajorijos ir dvasininkijos

¹ Įrodinėdamas, kad gyvenimo sąlygos (les circonstances) turi įtakos gyvulių organizacijai, Lamarkas daro pastabą, kurią bus naudinga čia priminti, norint išvengti nesusipratimų. „Tas, kas laikysis vien tik raidinės mano žodžių prasmės, — sako jis, — priskirs man klaidingą pažiūrą. Nes kad ir kokios būtų gyvenimo sąlygos, jos nesukelia jokio betarpiško pakeitimo gyvūnų formoje ir organizacijoje“. Dėl žymių permainų gyvenimo sąlygose gyvūnams atsiranda nauji, skirtingi nuo buvusių, poreikiai. Jei šie naujieji poreikiai lieka labai ilgą laiką, tai jie veda į naujų **įpročių** atsiradimą. „O jei naujosios gyvenimo sąlygos... sukėlė gyvūnams naujų **įpročių**, t. y. paskatino juos naujiems veiksmais, tapusiems įprastais, — rezultatas bus, kad gyvūnas daugiau mankštins vienus organus ir kartais visiškai nemankštins kitų dalių, tapusių nenaudingomis“. Mankštos sustiprinimas arba jos stoka nepasiliks be įtakos organų **sandarui**, vadinasi, ir visam organizmui. (**Lamarque**, Philosophie zoologique etc., nouvelle édition par Charles Martin, 1873, v. I, p. 223—224) (**Lamarkas**, Zoologijos filosofija ir t. t., naujasis Šarlio Martino lei-

reikšmė sąlygojo teigiamai universalią reikšmę gretimos su ja ir stovėjusios prieš jas buržuazijos klasės“¹.

Po šio parengiamojo paaiškinimo jau nesunku išsiaiškinti Markso pažiūrą į aukštesnio laipsnio ideologiją, pavyzdžiui, į filosofiją ir į menus. Bet didesniam pavaizdumui sugretinsime ją su J. Teno pažiūra:

„Norint suprasti tam tikrą dailės kūrinių, tam tikrą artistą, tam tikrą grupę artistų, — sako šis rašytojas, — reikia tiksliai įsivaizduoti bendrą jų meto galvosenos ir papročių būklę. Ten yra pašautinis paaiškinimas; ten yra pirmoji priežastis, kuri nulemia visa kita. Šią tiesą patvirtina patirtis. Iš tikrųjų, jeigu mes tyrinėsime svarbesnes meno istorijos epochas, mes pastebėsime, kad menai pasirodo ir išnyksta kartu su tam tikra galvosenos ir papročių būkle, su kuria jie yra susiję. Pavyzdžiui, graikų tragedija, — Eschilo, Sofoklo ir Euripido tragedija, — pasirodo kartu su graikų pergale prieš persus, didvyriškoje nedidelių miestų respublikų epochoje, per tą didį įtempimą, kurio dėka jie išsikovojo savo nepriklausomybę ir nustatė savo hegemoniją civilizuoajame pasaulyje. Ši tragedija išnyksta kartu su šia nepriklausomybe ir šia energija, kada charakterių susmulkėjimas ir Makedonijos nukariavimas atiduoda Graikiją į svečiųšalių valdžią. — Lygiai taip pat gotikos architektūra vystosi kartu su galutiniu feoda'inės tvarkos įsigalėjimu vienuoliktojo šimtmečio pusiau atgimimo epochoje tuo metu, kada visuomenė, išvaduota nuo normanų antpuolių ir nuo plėšikų, darosi pastovesnė: ji išnyksta tuo metu, kada XV šimt-

dimas, 1873, I t., 223—224 psl. — Red.). — Taip pat reikia suprasti ir ekonominių bei iš jų išplaukiančių kitų poreikių įtaką tautos psichologijai. Čia vyksta lėtas prisitaikymo procesas mankštinant arba nemankštinant; o mūsų „ekonominio“ materializmo priešininkai įsivaizduoja, lyg, Markso manymu, žmonės, kai atsiranda jiems naujų poreikių, tuoju pat ir tyčia performuoja savo pažiūras. Suprantama, jog tai jiems atrodo nesąmonė. Bet gi jie patys šią nesąmonę ir sugalvoja: Marksas nieko panašaus neteigė. Aplamai šių mąstytojų prieštaravimai primena mums šią vieno dvasininko pergalingą argumentaciją prieš Darviną: „Darvinas sako: „įmeskite vištą į vandenį, jai išaugs plaukiamoji plėvė. O aš teigiu, kad višta tiesiog nuskęs“.

1 „Deutsch-Französische Jahrbücher“, Paris 1844, straipsnis: „Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Einleitung“, S. 82. („Vokietijos-Prancūzijos metraščiai“, Paryžius, 1844, straipsnis „Dėl hegelinės teisės filosofijos kritikos, įvadas“, 82 psl. — Red.).

mečio pabaigoje karinis daugiau ar mažiau stambių baronų režimas kartu su visais tais papročiais, kurie iš jo kilo, suyra atsirandant naujausioms monarchijoms. — Panašiai kaip olandų tapyba suklesti tuo šlovingu momentu, kada, savo atkaklumo ir savo drąsos dėka, Olandija galutinai nusimeta Ispanijos jungą, sėkmingai kovoja su Anglija, tampa turtingiausia, pramoningiausia, labiausiai klestinčia Europos valstybe; ji smunka XVIII amžiaus pradžioje, kada Olandija nusileidžia iki antraeilio vaidmens, užleidusi pirmąją Anglijai, ir tampa paprastu banku, prekybos namais, laikomais kuo tvarkingiausiai, taikingais ir gerai įtaisytais, kuriuose žmogus gali gyventi ramų protirgo buržua, neturinčio garbėtroškos užsimojimų, nepatiriančio gilių sukrėtimų, gyvenimą. Pagaliau, panašiai ir Prancūzijos tragedija pasirodo tuo metu, kada, Liudvikui XIV viešpataujant, tvirtai įsigalėjusi monarchija neša su savim mandagumo viešpatavimą, karaliaus rūmų gyvenimą, prijaukintos aristokratijos blizgesį ir eleganciją, ir išnyksta, kada revoliucija panaikina bajorų visuomenę ir karaliaus rūmų papročius. . . Kaip gamtininkai tyrinėja fizinę temperatūrą, norėdami suprasti vieno ar kito augalo, avižų ar kukurūzos, pušies ar alijošiaus, atsiradimą, lygiai taip pat reikia tyrinėti moralinę temperatūrą, norint išaiškinti vienos ar kitos meno rūšies atsiradimą: pagonių skulptūros ar realistinės tapybos, mistinės architektūros ar klasiikinės literatūros, gašlios muzikos ar idealistinės poezijos. Žmogaus dvasios kūriniai, kaip ir gyvosios gamtos kūriniai, yra aiškinami tik jų aplinka¹.

Su visu tuo neabejotinai sutiks bet kuris Markso pasekėjas: taip, kaip tik kiekvieną meno kūrinių, kaip ir bet kurią filosofinę sistemą, galima išaiškinti to laiko galvosenos ir papročių būkle. Bet kuo išaiškinti šią bendrą galvosenos ir papročių būklę? Markso pasekėjai mano, kad ji yra aiškinama visuomenine santvarka, socialinės aplinkos savybėmis. „Kiekvienas kitėjimas žmonių padėtyje sukelia kitėjimą jų psichikoje“², — sako tas pats Tenas. Ir tai teisinga. Kyla tik klausimas, kas gi sukelia kitėjimus visuomeninio

¹ „Philosophie de l'art“, 12-me édit., Paris 1872, p. 13—17 („Meno filosofija“, 12-sis leid., Paryžius, 1872, 13—17 psl. — Red.).

² „Philosophie de l'art dans les Pays-Bas“, Paris 1869, p. 96 („Meno filosofija Niderlanduose“, Paryžius, 1869, 96 psl. — Red.).

žmogaus padėtyje, t. y. visuomeninėje santvarkoje? Tik šiuo klausimu „ekonominiai materialistai“ nesutinka su Tenu.

Tenui istorijos kaip mokslo uždavinys yra svarbiausia „psichologinis uždavinys“. Bendra galvosenos ir papročių būklė jo pažinimui sukuria ne tik įvairias meno, literatūros, filosofijos rūšis, bet ir tos tautos pramonę, visas jos visuomenines institucijas. O tai reiškia, kad socialinė aplinka savo paskutinę priežastį turinti „galvosenos ir papročių būklėje“.

Tuo būdu išeina, kad visuomeninio žmogaus psichiką nulemia jo padėtis, o jo padėtį nulemia jo psichika. Tai jau mums pažįstama antinomija, su kuria niekaip negalėjo susidoroti XVIII amžiaus švietėjai. Tenas šios antinomijos neišsprendė. Jis tiktai eilėje nuostabių kūrinių davė daugybę puikių iliustracijų jos pirmojo teiginio — tezės: galvosenos ir papročių būklę nulemia socialinė aplinka.

Teno amžininkai Prancūzijoje, ginčijusieji jo estetikos teoriją, iškeldavo antitezę: socialinės aplinkos savybės nulemia galvosenos ir papročių būklę¹. Tokį ginčą galima vesti ligi antrojo atėjimo ne tik neišsprendžiant lemtingosios antinomijos, bet net nepastebint jos buvimo.

Tik istorinė Markso teorija išsprendžia antinomiją ir tuo būdu nuveda ginčą ligi laimingos pabaigos arba, mažiausia, jį laimin-

¹ „Nous subissons l'influence du milieu politique ou historique, nous subissons l'influence du milieu social, nous subissons aussi l'influence du milieu physique. Mais il ne faut pas oublier que si nous la subissons, nous pouvons pourtant aussi lui résister et vous savez sans doute qu'il y en a de mémorables exemples... Si nous subissons l'influence du milieu, un pouvoir que nous avons aussi, c'est de ne pas nous laisser faire, ou pour dire encore quelque chose de plus, c'est de conformer, c'est d'adapter le milieu lui-même, à nos propres convenances“. — (F. Brunetière, L'évolution de la critique depuis la renaissance jusqu'à nos jours, Paris 1890, p. 260—261.) („Mums turi įtakos politinė ir istorinė aplinka, mums turi įtakos socialinė aplinka, mums taip pat turi įtakos fizinė aplinka. Tačiau mes neturime pamiršti, kad jeigu aplinka mums turi įtakos, tai mes taip pat galime jos poveikiui priešintis, ir jūs, be abejonės, žinote, jog yra atmintinų, šį faktą patvirtinančių pavyzdžių... Jeigu mums aplinka turi įtakos, tai mes taip pat turime sugebėjimą jai nepasiduoti, dar daugiau, mes galime pačią aplinką pritaikyti, priderinti mūsų pačių reikmėms“. F. Brunetjeras, Kritikos evoliucija nuo Renesanso laikų ligi mūsų dienų, Paryžius, 1890, 260—261 psl. — Red.)

gai pabaigti įgalina žmones, turinčius ausis, kad girdėtų, ir galvoje šmegenis, kad mąstytų.

Socialinės aplinkos savybes kiekvienu tam tikru metu nulemia gamybinių jėgų būklė. Jei duota gamybinių jėgų būklė, duotos ir socialinės aplinkos savybės, duota ir ją atitinkanti psichologija, duota ir sąveika tarp aplinkos, iš vienos pusės, ir galvosenos bei papročių — iš antros. Briunetjeras yra visiškai teisus, sakydamas, kad mes ne tik prisitaikome prie aplinkos, bet ir ją pritaikome prie savo poreikių. Jūs paklausite, iš kur gi atsiranda poreikiai, neatitinką apsupančios mus aplinkos savybių? Juos sukelia mumyse — ir, tai sakydami, mes turime omenyje ne tik materialinius, bet ir visus vadinamuosius dvasinius žmonių poreikius — vis tas pats istorinis judėjimas, vis tas pats gamybinių jėgų vystymasis, dėl kurio kiekviena tam tikra visuomeninė santvarka anksti ar vėlai pasirodo nepatenkinama, pasenusi, reikalaujanti radikalių reformos, o gal būt, ir stačiai tinkama tik nugriauti. Mes jau aukščiau teisinių institucijų pavyzdžiu nurodėme, kuriuo būdu žmonių psichologija gali pralengti tam tikras jų bendrojo gyvenimo formas.

Mes esame įsitikinę, jog daugelis net palankių mums skaitytojų, perskaitę šias eilutes, atsiminė daugybę pavyzdžių, daugybę istorinių reiškinių, kurių, matyt, niekaip negalima išaiškinti mūsų požiūriu. Ir skaitytojai jau pasišovę mums pasakyti: „tamsta teisus, bet ne visai: taip pat teisūs, ir taip pat ne visai, žmonės, kurie laikosi priešingų jūsimosioms pažiūrų: ir tamsta ir jie mato tik pusę tiesos“. Bet paaukite, skaitytojau, neieškokite išgelbėjimo **eklektizme**, neįsisavinę viso to, ką gali duoti šių laikų monistinė, t. y. **materialistinė**, pažiūra į istoriją.

Ligi šiol mūsų teiginiai neišvengiamai buvo labai abstraktūs. Bet mes jau žinome: **abstrakčios tiesos nėra, tiesa visada konkre-
ti**. Mums reikia suteikti mūsų teiginiams konkretesnį pavida-
lį.

Kadangi beveik kiekvienai visuomenei turi įtakos jos kaimynai, tai galima pasakyti, kad kiekvienai visuomenei, savo ruožtu, **eg-
zistuoja tam tikra visuomeninė, istorinė aplinka, veikianti jos
vystymąsi**. Suma įtakų, kurias patiria kiekviena tam tikra visuomenė iš savo kaimynų pusės, niekada negali būti lygi suma tų pačių įtakų, kurias tuo pat metu patiria kita visuomenė. Todėl kiekviena visuomenė gyvena savo atskiroje istorinėje aplinkoje, kuri gali būti — ir iš tikrųjų dažnai būna — labai panaši į isto-

rinę aplinką, apsupančią kitas tautas, bet niekada negali būti ir niekada nebūna jai tolygi. Tai įneša nepaprastai stiprų įvairumo elementą į tą visuomeninio vystymosi procesą, kuris, mūsų ankstesniu, abstrakčiu požiūriu, atrodė nepaprastai schemiškas.

Pavyzdys. Genties sąjunga yra bendrojo gyvenimo forma, kurią turi visos žmonių visuomenės tam tikroje savo vystymosi pakopoje. Bet istorinės aplinkos įtaka įvairiose padermėse labai įvairina genties likimą. Ji suteikia pačiai genčiai vieną ar kitą, taip sakant, individualų pobūdį, ji sulėtina arba pagreitina jos irimą, ji ypatingai įvairina šio irimo procesą. O įvairumas genties irimo procese sąlygoja įvairumą tų bendrojo gyvenimo formų, kurioms gentinė buitis užleidžia savo vietą. Ligi šiol mes sakėme: gamybinų jėgų vystymasis veda į privatinės nuosavybės atsiradimą; pirmąjį komunistinio išnykimą. Dabar mes turime pasakyti: privatinės nuosavybės, atsirandančios ant pirmąjį komunistinio griuvėsių, pobūdį įvairina kiekvieną tam tikrą visuomenę apsupančios istorinės aplinkos įtaka. „Azijos, ypač Indijos, bendruomeninės nuosavybės formų tyrinėjimas parodytų, kaip iš įvairių pirmąjį bendruomenės formų išplaukia įvairios jos irimo rūšys. Taip, pavyzdžiui, įvairūs Romos ir Vokietijos privatinės nuosavybės tipai galėtų būti kildinami iš įvairių Indijos bendruomenės formų“¹.

Tam tikrą visuomenę apsupančios istorinės aplinkos įtaka, pasireiškia, žinoma, ir jos ideologijos išsivystyme. Ar išorinės įtakos silpnina, ir jei taip, tai koku mastu silpnina šio vystymosi priklausomumą nuo visuomenės ekonominės struktūros?

Palyginkite Eneidą su Odisėja arba klasikinę prancūzų tragediją su klasikine graikų tragedija. Palyginkite rusų XVIII amžiaus tragediją su klasikine prancūzų tragedija. Ką jūs pamatysite? Eneida yra tik Odisėjos sekimas, klasikinė prancūzų tragedija yra tik graikų tragedijos sekimas; rusų XVIII amžiaus tragedija sukurta, nors ir nemikliomis rankomis, prancūziškosios pavyzdžiu. Visur — sekimas, bet sekėją skiria nuo jo pavyzdžio visas tas nuotolis, kuris yra tarp pagimdžiusios jį, **sekėją**, visuomenės ir visuomenės, kurioje gyveno **pavyzdys**. Ir įsidėmėkite, kad mes

¹ „Zur Kritik der politischen Oekonomie“, Anmerkung, S. 10 („Dėl politinės ekonomijos kritikos“, Pastaba, 10 psl. — Red.).

kalbame ne apie didesnę ar mažesnę **apdirbimo** tobulumą, bet **apie** tai, kas sudaro meno kūrinio **sielą**. Į ką panašus Rasino Achilas: į graiką, ką tik išėjusį iš barbariškos būklės, ar į XVII šimtmečio markizą — talon rouge („raudonoji kulnis“. — **Red.**)? Apie Eneidos veikėjus sakydavo, kad jie Augusto laikų romėnai. Tiesa, dėl rusų vadinamųjų XVIII amžiaus tragedijų veikėjų sunku pasakyti, kad jie vaizduotų mums ano meto Rusijos žmones, bet pats jų netinkamumas liudija apie Rusijos visuomenės būklę. Jie mums vaizduoja **tos visuomenės nesubrendimą**.

Dar pavyzdys. Lokas, be abejo, buvo didelės daugumos Prancūzijos XVIII amžiaus filosofų mokytojas (Helvecijus jį vadino didžiausiu visų amžių ir tautų metafiziku). Tačiau, tarp Loko ir jo prancūzų mokinių kaip tik yra toks pat nuotolis, koks skyrė Anglijos „glorious revolution“ („šlovingoji revoliucija“. — **Red.**) laikų visuomenę nuo Prancūzijos visuomenės, kokia ji buvo ketetas dešimtmečių prieš prancūzų tautos „great rebellion“ (didysis maištas. — **Red.**).

Trečias pavyzdys. Vokietijos 40-ųjų metų „tikrieji socialistai“ savo idėjas importuodavo stačiai iš Prancūzijos. Tačiau, galima pasakyti, kad šioms idėjoms jau sienoje buvo dedama žymė tos visuomenės, kurioje tekdamo joms pasklisti.

Taigi, vienos šalies literatūros įtaka kitos literatūrai yra tiesiai proporcinga šių šalių visuomeninių santykių panašumui. Jos visiškai nebūna, kada šis panašumas lygus nuliui. Pavyzdys: Afrikos negrai ligi šiol nepatyrė nė mažiausios Europos literatūrų įtakos. Ši įtaka yra vienašališka, kada viena tauta dėl savo atsilikimo negali nieko duoti kitai nei formos prasme, nei turinio prasmė. Pavyzdys: prancūzų pereinamojo amžiaus literatūra, veikdama rusų literatūrą, nepatirdavo nė mažiausios rusų įtakos. Pagaliau, ši įtaka yra abipusė, kada, dėl visuomeninės būties, vadinasi, ir dėl kultūrinio vystymosi panašumo, kiekviena iš dviejų apsi-keičiančių tautų gali ką nors perimti iš kitos. Pavyzdys: prancūzų literatūra, veikdama anglų, savo ruožtu, patirdavo jos įtaką.

Pseudoklasikinė anglų literatūra savo laiku labai patiko Anglijos aristokratijai. Bet Anglijos sekėjai niekuomet negalėjo susilyginti su savo prancūziškaisiais pavyzdžiais. Tai buvo todėl, kad visos Anglijos aristokratų pastangos negalėjo perkelti į

Angliją tų visuomeninių santykių, kuriuose suklestėjo prancūzų pseudoklasikinė literatūra.

Prancūzų filosofai žavėjosi Loko filosofija. Bet jie ėjo kur kas toliau už savo mokytoją. Tai buvo todėl, kad toji klasė, kuriai jie atstovavo Prancūzijoje, savo kovoje prieš senąjį režimą nuėjo kur kas toliau už tą Anglijos visuomenės klasę, kurios siekimai pasireiškė filosofiniuose Loko veikaluose.

Kada — kaip, pavyzdžiui, naujųjų laikų Europoje — mes turime ištisą sistemą visuomenių, kurios nepaprastai smarkiai veikia viena kitą, tada **ideologijų vystymasis** kiekvienoje iš tų visuomenių darosi tiek pat sudėtingesnis, kaip sudėtingesnis darosi jos **ekonominis vystymasis** nesiliaujamų prekybinių mainų su kitomis šalimis įtakoje.

Mes turime tada lyg vieną literatūrą, bendrą visai civilizuotajai žmonijai. Bet kaip zoologinė gentis skirstoma į rūšis, taip ši pasaulinė literatūra skirstoma į atskirų tautų literatūras. Kada Jumas atvažiavo į Prancūziją, prancūzų „filosofai“ jį sveikino kaip savo vienmintį. Bet štai kartą, pietaudamas pas Holbachą, šis neabejotinas prancūzų filosofų vienmintis ėmė kalbėti apie „natūralią religiją“. „Kai dėl ateistų, — tarė jis, — tai aš nematau, kad jų būtų: aš niekada nė vieno nesu sutikęs“. „Ligi šiol tamstai labai nesisekė, — atsakė jam „Gamtos sistemos“ autorius, — pirmą kartą čia, už stalo, tamsta matai septyniolika ateistų“. Tas pats Jumas turėjo lemiamos įtakos Kantui, kurį jis, šio pastarojo paties prisipažinimu, pažadino iš jo **dogminio snaudulio**. Bet Kanto filosofija žymiai skiriasi nuo Jumo filosofijos. Tas pats idėjų fondas atveda į Prancūzijos materialistų karingąjį ateizmą, į Jumo religinį indiferentizmą, į Kanto „praktinę“ religiją. Reikalas tas, kad to meto Anglijoje religinis klausimas vaidino ne tą vaidmenį, kurį jis vaidino Prancūzijoje, o Prancūzijoje — ne tą, kurį Vokietijoje. O šį religinio klausimo reikšmės skirtumą sąlygojo tai, kad kiekvienoje iš šių šalių visuomeninių jėgų savitarpio santykis buvo ne tas, koks jis buvo kiekvienoje iš kitų. Vienodi savo **prigimtimi**, bet nevienodi pagal išsivystymo laipsnį visuomeniniai elementai įvairiose Europos šalyse įvairiai santykiaudavo ir būdavo priežastis to, kad kiekvienoje iš jų buvo labai savotiška „galvosenos ir papročių būklė“, pasireiškusi nacionalinėje literatūroje, filosofijoje, mene ir t. t. Dėl to vienas ir

tas pats klausimas aistringai galėjo jaudinti prancūzus ir palikti šaltus anglus, į vieną ir tą patį argumentą priešakinis vokietis galėjo žiūrėti su pagarba, o priešakinis prancūzas su karšta neapykanta. Kam turi būti dėkinga Vokietijos filosofija už savo milžiniškus laimėjimus? Vokietijos tikrovei, — atsako Hegelis, — prancūzams nėra kada tyrinėti filosofiją, gyvenimas juos stumia į praktikos sferą (zum Praktischen), o Vokietijos tikrovė yra protingesnė, ir vokiečiai gali ramiai tobulinti teoriją (beim Theoretischen stehen bleiben). Iš esmės šis tariamasis Vokietijos tikrovės protingumas tebuvo Vokietijos socialinio ir politinio gyvenimo skurdas, nepalikęs ano meto apšviestiems vokiečiams kito pasirinkimo, kaip arba tarnauti nepatrauklios „tikrovės“ valdininkais (prisitaikyti prie „praktiškumo“), arba ieškoti paguodos **teorijoje**, suteikti šioje srityje visą aistros jėgą, visą minties energiją. Bet jeigu kryptančios į „praktiškumą“ labiau priešakinės šalys nebūtų stūmusios į priekį teorinės vokiečių minties, jeigu jos nebūtų jų žadinusios iš jų „dogminio snaudulio“, tai ši neigiama savybė — socialinio ir politinio gyvenimo skurdas — niekuomet nebūtų sukėlusį milžiniško teigiamo rezultato: puikaus vokiečių filosofijos suklestėjimo.

Gėtės Mefistofelis sako: „Vernunft wird Unsinn, Wohlthat — Plage“ („Protas tampa beprotybe, gėris — blogiu“. — Red.). Taikant vokiečių filosofijos istorijai, beveik galima išdrįsti sukurti tokį paradoksą: nesąmonė pagimdė protą, nelaimė pasirodė geradarė.

Bet, rodos, šią mūsų dėstymo dalį mes galime baigti. Rezumuojame, kas joje pasakyta.

Sąveika egzistuoja tarptautiniame gyvenime, kaip ir vidiniame tautų gyvenime; ji yra visiškai natūrali ir visiškai neišvengiama, bet vis dėlto **viena** ji dar niečnieko neišaiškina. Norint suprasti sąveiką, reikia išsiaiškinti viena kitą veikiančių jėgų savybes, o šios savybės negali būti galutinai išaiškinamos sąveikos faktu, kad ir kaip jos dėl sąveikos kitėtų. Mūsų atveju viena kitą veikiančių jėgų ypatybės, vienas kitą veikiančių visuomeninių organizmų savybės galų gale yra aiškinamos jau mums žinoma priežastimi: **ekonominė šių organizmų struktūra, kurią nulemia jų gamybinių jėgų būklė.**

Dabar mūsų dėstoma istorinė filosofija, tikimės, įgijo jau kiek konkretesnį pavidaļą. Bet ji vis dar yra abstrakti, ji vis dar yra nutoļusi nuo „gyvojo gyvenimo“. Mums reikia žengti šio pastarojo link naują žingsnį.

Pradžioje mes kalbėjome apie „visuomenę“, paskui perėjome prie visuomenių sąveikos. Bet juk visuomenės savo sudėtimi yra nevienalytės; juk mes jau žinome, kad pirmųščio komunizmo irimas veda į nelygybę, į klasių, turinčių skirtingus, dažnai visiškai priešingus interesus, atsiradimą. Mes jau žinome, kad klasės tarp savęs kovoja beveik nepaliaujamą, čia šiaptą, čia atvirą, čia chronišką, čia aštrią kovą. Ir ši kova turi didžiulę, nepaprastai svarbią įtaką ideologijų vystymuisi. Galima neperdant pasakyti, kad, **neatsižvelgę į klasių kovą**, mes šiame vystymesi nieko nesuprasime.

„Ar jūs norite sužinoti, — jei taip galima pasakyti, — tikrą Voltero tragedijos priežastį? — klausia Briunetjeras. — Pirmą, ieškokite jos Voltero asmenybėje, o ypač tame, kad jam reikėjo padaryti kažką skirtinga nuo to, ką jau padarė Rasinai ir Kinai, ir tuo pat laiku eiti jų pėdomis. Dėl romantiškosios dramos, dėl Hugo ir Diuma dramos aš leisiu sau pasakyti, kad jos apibrėžimas ištisai glūdi voļterinės dramos apibrėžime. Jei romantizmas nenorėjo vieno ar kito dalyko daryti teatro scenoje, tai dėl to, kad jis norėjo padaryti ką priešinga klasicizmui... Literatūroje, kaip ir mene, po asmenybės įtakos svarbiausias poveikis yra vienu kūrinų poveikis kitiems. Kartais siekiame varžytis su mūsų pirmtakais jų pačių žanre, — ir tuo keliu darosi tvirtesni tam tikri metodai, susikuria mokyklos, nusistovi tradicijos. Kartais stengiamės daryti kitaip, negu jie darė, — ir tada vystymasis pradeda prieštarauti tradicijai, atsiranda naujos mokyklos, pasikeičia metodai“¹.

Palikdami tuo tarpu klausimą dėl asmenybės vaidmens nuošalyje, pastebėsime, kad jau seniai reikėjo įsigilinti į „vienu kūrinų poveikį kitiems“. Griežtai visose ideologijose vystymasis vyksta Briunetjero nurodytu keliu. Vienos epochos ideologai — arba eina savo pirmtakų pėdomis, vystydami jų mintis, taikydami jų metodus ir tik leisdami sau „varžytis“ su jais, arba jie sukyļa

¹ Loc. cit., p. 262—263 (cit. veik., 262—263 psl. — Red.).

prieš senąsias idėjas ir metodus, ima jiems prieštarauti. Organizacijos epochas, pasakytų Sen-Simonas, pakeičia kritiškosios. Įsidėmėtinos ypač pastarosios.

Imkite bet kurį klausimą, pavyzdžiui, pinigų klausimą. Merkantilistams pinigai buvo turtas par excellence: pinigams jie teikdavo perdėtą, beveik išimtinę reikšmę. Žmonės, sukūrę prieš merkantilistus, ėmę jiems „prieštarauti“, ne tik ištaisė jų išimtinumą, bet ir patys, bent karščiausieji iš jų, įpuolė į išimtinumą, būtent į stačiai priešingą kraštutinumą: pinigai — tai paprasti sutartiniai ženklai; patys jie neturi jokios vertės. Taip į pinigų žiūrėjo, pavyzdžiui, Jumas. Jei merkantilistų pažiūrą galima išaiškinti jų laiko prekių gamybos ir apyvartos neišsivystymu, tai keista būtų jų priešininkų pažiūras aiškinti tiesiog tuo, kad prekių gamyba ir apyvarta buvo labai smarkiai išsivysčiusi. Juk šis paskesnis išsivystymas nė minutei nepaversdavo pinigų į sutartinius, nebeturinčius vidinės vertės, ženklus. Iš kur gi atsirado Jumo pažiūros išimtinumas? Jis atsirado iš kovos fakto, iš „prieštaravimo“ merkantilistams. Jis norėjo „padaryti atvirkščiai“, negu merkantilistai, panašiai kaip romantikai „norėjo padaryti atvirkščiai“, negu klasikai. Todėl galima pasakyti, — panašiai kaip Briunetjeras sako apie romantiškąją dramą, — kad juminė pažiūra į pinigus visa glūdi merkantilistų pažiūroje, būdama jos priešybė.

Kitas pavyzdys: XVIII šimtmečio filosofai atžariai ir griežtai kovoja prieš bet kokią misticizmą. Prancūzijos utopistai visi daugiau ar mažiau yra prisisunkę religingumo. Kas sukėlė šį grįžimą į misticizmą? Argi tokie žmonės, kaip „Naujosios krikščionybės“ autorius, turėję mažiau „lumières“, negu enciklopedistai? Ne, lumières jie turėjo ne mažiau ir, apamai kalbant, jų pažiūros buvo labai glaudžiai susijusios su enciklopedistų pažiūromis; jie kilo iš pastarųjų pačia tiesiausia linija, bet kai kuriais klausimais, — t. y., tiksliai sakant, visuomeninės organizacijos klausimu, — jie ėmė pastariesiems „prieštarauti“, ir jiems atsirado siekimas „padaryti atvirkščiai“, negu enciklopedistai; jų nusistatymas religijos atžvilgiu buvo paprasta priešybė „filosofų“ nusistatymui jos atžvilgiu; jų pažiūra į ją jau glūdėjo šių pastarųjų pažiūroje.

Paimkite, pagaliau, filosofijos istoriją: XVIII amžiaus antrosios pusės Prancūzijoje viršų gauna **materializmas**; po jo vėliava žengia kraštutinė Prancūzijos tiers état (trečiasis luomas, — **Red.**) frakcija. XVII amžiaus Anglijoje materializmu susižavi senojo režimo gynėjai, aristokratai, absoliutizmo šalininkai. Priežastis ir čia yra aiški. Tie žmonės, kuriems Anglijos restauracijos laikų aristokratai „prieštaravo“, buvo kraštutiniai religiniai fanatikai; norint „padaryti atvirkščiai“, negu jie, **reakcionieriams** tekė nueiti ligi materializmo. XVIII amžiaus Prancūzijoje buvo kaip tik atvirkščiai: religiją palaikė senosios tvarkos gynėjai, ir **materializmą** priėjo kraštutiniai revoliucionieriai. Tokių pavyzdžių yra kupina žmogaus minties istorija, ir jie visi patvirtina vieną ir tą patį: **norint suprasti kiekvienos tam tikros kritiškos epochos „galvosenos būklę“, norint išaiškinti, kodėl per šią epochą viršų gauna kaip tik tos, o ne kitos doktrinos, reikia pirma susipažinti su „galvosenos būkle“ pirmesniojoje epochoje; reikia sužinoti, kurios doktrinos ir kryptys tada viešpatavo.** Be šito mes visai nesuprasime tos epochos dvasinės būklės, kad ir kaip gerai pažintume jos ekonomiką.

Bet ir to nereikia suprasti abstrakčiai, kaip priprato viską suprasti rusų „inteligentija“. Vienos epochos ideologai niekuomet nekovoja su savo pirmtakais sur toute la ligne (visu frontu, — **Red.**), visais žmogaus žinojimo ir visuomeninių santykių klausimais. Prancūzijos XIX amžiaus utopistai daugeliu antropologinių klausimų visiškai sutikdavo su enciklopedistais; Anglijos restauracijos laikų aristokratai daugeliu klausimų, pavyzdžiui, civilinės teisės klausimais ir t. t., visiškai sutiko su jų neapkenčiamais puritonais. Psichologinė teritorija yra skirstoma provincijomis, provincijos — apskritymis, apskritys — valsčiais ir bendruomenėmis, bendruomenės yra atskirų asmenų (t. y. atskirų klausimų) sąjungos. Kada atsiranda „prieštaravimas“, kada prasideda kova, jos įkarštis paprastai apima tik atskiras provincijas, — jei ne atskiras apskritis, — tik atspindžio poveikiu apimdama kaimynines sritis. Puolama visų pirma ta provincija, kuriai **priklausė hegemonija** pirmesniojoje epochoje. Tik palaipsniui „karo nelaimės“ išplinta ir artimiausiuose kaimynuose, ištikimiausiuose atakuotos provincijos sąjungininkuose. Todėl reikia pridurti, kad, aiškinant kiekvienos tam tikros kritiškos epochos pobūdį, reikia

sužinoti ne tik tai bendrus pirmesniojo organiškojo laikotarpio psichologijos bruožus, bet taip pat ir individualias šios psichologijos ypatybes. Viena istorinį laikotarpį hegemonija priklauso religijai, kita — politikai ir t. t. Ši aplinkybė neišvengiamai atspindi pobūdžiui atitinkamų kritiškų epochų, kurių kiekviena, žiūrint aplinkybių, arba toliau formaliai pripažįsta senąją hegemoniją, įnešdama į viešpataujančias sąvokas naują, **priešingą** turinį (pavyzdys: pirmoji Anglijos revoliucija), arba visiškai jas paneigia, ir hegemonija pereina į naujas minties provincijas (pavyzdys: Prancūzijos švietimo literatūra). Jei mes atsiminsime, kad šie ginčai dėl atskirų psichologinių provincijų hegemonijos išplinta ir jų kaimynuose, ir kiekvienu atskiru atveju išplinta įvairiu mastu ir įvairia kryptimi, tai mes suprasime, kiek čia, kaip ir visur, negalima sustoti ties abstrakčiais teiginiais.

„Visa tai gal būt ir taip, — atkerta mūsų priešininkai, — bet mes nematome, kam čia klasių kova, ir mums labai rodos, kad jūs, pradėję už jos sveikatą, baigiate už amžiną atilsį. Dabar jūs patys pripažįstate, kad žmogaus minties judesiai klauso kažkokių ypatingų dėsnių, nieko bendro neturinčių su ekonomijos dėsniais arba su tuo gamybinių jėgų vystymusi, kuriuo jūs mums įkyrėjote“. — Skubame atsakyti.

Kad žmogaus minties išsivystyme, tikriau sakant, **žmogaus sąvokų ir vaidinių derinyje, esama savų ypatingų dėsnių**, kiek mums žinoma, neneigė nė vienas iš „ekonominių“ materialistų. Niekas iš jų nelapatino, pavyzdžiui, logikos dėsnių su prekių apyvartos dėsniais. Bet vis dėlto nė vienas iš šios rūšies materialistų nemanė esant galima mąstymo dėsnuose ieškoti protinio žmonijos vystymosi paskutinės priežasties, **pagrindinio variklio**. Kaip tik tatai atskiria **į teigiamą pusę** ekonominius materialistus nuo idealistų ir ypač nuo eklektikų.

Kai skilvis yra aprūpintas tam tikru kiekiu maisto, jis imasi darbo pagal bendrus skilvio virškinimo dėsnius. Bet ar galima, su šių dėsnių pagalba, atsakyti į klausimą, kodėl į jūsų skilvį kasdien yra siunčiamas skanus ir maistingas maistas, o manajame jis yra rekas sveikas? Ar šie dėsniai išaiškina, — kodėl vienai vaigo per daug, o kiti miršta badu? Rodos, kad paaiškinimo reikia ieškoti kažkurioje kitoje srityje, kitos rūšies dėsnių vėikime. Tas pat ir su žmogaus protu. Kai jis yra pastatytas į tam

tikrą padėtį, kai apsupanti aplinka jam teikia tam tikrų įspūdžių, jis darina juos pagal tam tikrus bendrus dėsnius (tačiau ir čia rezultatai darosi labai įvairūs dėl gaunamųjų įspūdžių įvairumo). Bet kas gi jį stato į tokią padėtį? Kas sąlygoja naujų įspūdžių atplūdį ir pobūdį? Štai klausimas, kurio negalima išspręsti jokiais minties dėsniais.

Toliau. Įsivaizduokite, kad stangrus sviedinys krinta nuo aukšto bokšto. Jo judėjimas vyksta pagal visiems žinomą ir labai paprastą **mechanikos dėsnį**. Bet štai sviedinys atsimušė į nuožulnią plokštumą, jo judėjimas keičiasi pagal kitą, taip pat paprastą ir visiems žinomą **mechanikos dėsnį**. Rezultate gauname laužtinę judėjimo liniją, apie kurią galima ir reikia pasakyti, kad ji atsiranda susijungus abiejų minėtųjų dėsnių veikimui. Bet iš kur atsirado nuožulnioji plokštuma, į kurią atsimušė sviedinys? To neišaiškina nei pirmasis, nei antrasis dėsnis, nei jų jungtinis veikimas. Visiškai tas pat ir su žmogaus mintimi. Iš kur atsirado tos aplinkybės, dėl kurių jos judesiai paklusė jungtinio tokių ir tokių dėsnių veikimo? To neišaiškina nei atskiri jos dėsniai, nei bendras jų veikimas.

Minties judėjimą sąlygojančių aplinkybių reikia ieškoti ten pat, kur jų ieškojo Prancūzijos švietėjai. Bet dabar mes jau nesustojame ties ta „riba“, kurios „peržengti“ jie negalėjo. Mes ne tikėtai sakome, kad žmogus su visomis savo mintimis ir jausmais yra visuomeninės aplinkos produktas; mes stengiamės **suprasti šios aplinkos genezę**. Mes sakome, kad jos savybės nulemia tokios ir tokios, esančios ne žmoguje ir ligi šiol nepriklausiusios nuo jo valios priežastys. Daugiaropi pasikeitimai **faktiniuose savitarpio žmonių santykiuose** būtinai sukelia pakitimų „galvosenos būklėje“, idėjų, jausmų, **tikėjimų savitarpio santykiuose**. Idėjos, jausmai ir tikėjimai derinasi pagal savus ypatingus dėsnius. Bet šiuos dėsnius išjudina išorinės aplinkybės, neturinčios nieko bendro su šiais dėsniais. Ten, kur Briunetjeras mato tik vienų literatūrinių kūrinių įtaką kitiems, mes, be to, matome giliau glūdinčias visuomeninių grupių, sluoksnių ir klasių savitarpio įtakas; ten, kur jis tiesiog sako: atsiradavo prieštaravimas, žmonėms atėjo noras padaryti atvirkščiai tam, ką darė jų pirmtakai, — mes priduriame: o atėjo noras dėl to, kad atsirado naujas prieštaravimas jų **faktiniuose santykiuose**, kad iškilo naujas visuomeninis sluoksnis

ar klasė, kuri jau negalėjo gyventi taip, kaip gyveno senojo laiko žmonės.

Tuo tarpu, kai Briūnetjeras žino tik tai, kad romantikams norėjosi prieštarauti klasikams, Brandesas stengiasi išaiškinti jų palinkimą „prieštarauti“ padėtimi tos visuomeninės klasės, kuriai jie priklausė. Atsiminkite, pavyzdžiui, ką jis sako dėl Prancūzijos jaunimo romantiškos nuotaikos restauracijos laikais ir Luji-Pilypui viešpataujant.

Kada Marksas sako: „**Kad vienas luomas būtų luomas-išvaduotojas par excellence, reikia, kad kuris nors kitas luomas visų sąmonėje būtų, atvirkščiai, luomas-pavergėjas**“, — jis taip pat nurodo ypatingą, ir, be to, labai svarbų, visuomeninės minties vystymosi dėsnį. Bet šis dėsnis veikia ir gali veikti tik visuomenėse, padalytose į klases; jis neveikia ir negali veikti pirmykštėse visuomenėse, kur nėra nei klasių, nei jų kovos.

Išgilinkime į šio dėsnio veikimą. Kada tam tikras luomas kitų gyventojų akyse pasidaro visuotiniu pavergėju, tada idėjos, viešpatavusios šio luomo aplinkoje, gyventojams savaime atrodo idėjomis, vertomis tik pavergėjų. Visuomeninė sąmonė pradeda joms „prieštarauti“; ją vilioja priešingos idėjos. Bet mes jau sakėme, kad tokios rūšies kova niekada nekovojama visu frontu: visada lieka tam tikra dalis idėjų, kurias vienodai pripažįsta ir revoliucionieriai, ir senosios tvarkos gynėjai. O visų smarkiausia ataka nukreipiama prieš tas idėjas, kurios tuo metu išreiškia žalingiausias atgyvenančios santvarkos puses. Šių pusių atžvilgiu ideologai-revoliucionieriai jaučia nenugalimą norą „prieštarauti“ savo pirmtakams. O kitų idėjų, kad ir išaugusių senųjų visuomeninių santykių dirvoje, atžvilgiu jie dažnai pasilieka visiškai abejingi, o kartais, iš tradicijos, šių idėjų toliau tebesilaiko. Antai, Prancūzijos materialistai, kovodami prieš filosofines ir politines senojo režimo idėjas (t. y. prieš dvasininkiją ir bajorų monarchiją), paliko beveik nepaliestus senus literatūrinius padavimus. Tiesa, ir čia estetinės Didro teorijos buvo naujų visuomeninių santykių išraiška. Bet čia kova buvo labai silpna, nes svarbiausios jėgos buvo sutelktos kitoje srityje¹. Čia sukilimo vėliava buvo

¹ Vokietijoje, kaip žinoma, literatūrinių pažiūrų kova ėjo su daug didesne energija, bet novatorių dėmesio čia neatitraukdavo politinė kova.

iškelta tik vėliau ir, be to, tokių žmonių, kurie, karštai pritardami senajam revoliucijos nuverstam režimui, rodos, būtų turėję pritarti ir toms literatūrinėms pažiūroms, kurios susidarė šio režimo aukso laikais. Bet ir šis menamas keistumas yra aiškinamas „prieštaravimo“ pradū. Kaip jūs norite, kad, pavyzdžiui, Šatobrianas pritartų senajai estetikos teorijai, kada Volteras, — neapkenčiamasis, žalingasis Volteras! — buvo vienas iš jos atstovų.

„Der Widerspruch ist das Fortleitende“ („Prieštaravimas veda pirmyn“. — Red.) — sako Hegelis. Ideologijų istorija tartum dar kartą parodo, kad senasis „metafizikas“ nesuklydo. Ji, matyti, patvirtina ir kiekybinių kitėjimų perėjimą į kokybinius. Bet mes prašome skaitytoją dėl to nesisieloti ir išklausti mus ligi galo.

Ligi šiol mes sakėme, kad jei yra duotos visuomenės gamybinės jėgos — duota ir jos struktūra, vadinasi, ir jos psichologija. Šiuo pagrindu galima būtų mums priskirti tą mintį, kad iš ekonominės tam tikros visuomenės padėties galima tiksliai spręsti apie jos idėjų sandarą. Bet tai ne taip, nes kiekvieno tam tikro laiko ideologijos visuomet yra glaudžiausiai — teigiamai ar neigiamai — susiję su praėjusio laiko ideologijomis. Kiekvieno tam tikro laiko „galvosenos būklę“ galima suprasti tik sąsajoje su pirmesniosios epochos galvosenos būkle. Žinoma, nė viena klasė nesivilioja tokiomis idėjomis, kurios prieštarauja jos siekimams. Kiekviena klasė visuomet puikiai, nors ir nesąmoningai, pritaiko savo „idealus“ savo ekonominiams poreikiams. Bet šis taikymas gali įvykti įvairiai, ir kodėl jis įvyksta taip, o ne kitaip, šitai yra aiškinama ne tos klasės, paimitos atskirai, padėtimi, o visomis šios klasės santykių su jos antagonistu (ar su jos antagonistais) detalėmis. Atsiradus klasėms, **prieštaravimas** darosi ne tik **varančiu**, bet ir **formuojančiu** pradū.

Bet koks gi yra asmenybės vaidmuo ideologijų istorijoje? Individui Briunetjeras teikia milžinišką reikšmę, **nepriklausomą**

¹ Atrodytų, kokį ryšį su klasių kova turi tokio meno, kaip, sakysime, architektūros, istorija, o tuo tarpu ir ji yra glaudžiai susijusi su šia kova. Zr. Ed. Koruajė, *L'architecture gothique* (Gotinė architektūra. — Red.), ypač ketvirtoje dalyje: „*L'architecture civile*“ (Civilinė architektūra. — Red.).

nuo aplinkos. Giujo teigia, kad genijus visuomet kuria ką nors naują¹.

Mes pasakysime, jog visuomeninių idėjų srityje genijus pralenkia savo amžininkus ta prasme, kad jis pirmiau už juos suvokia naujų, gimstančių visuomeninių santykių prasmę. Vadinasi, čia negalima nė kalbėti apie genijaus nepriklausomumą nuo aplinkos. Gamtos mokslų srityje genijus atranda dėsnius, kurių veikimas, žinoma, nepriklauso nuo visuomeninių santykių. Bet kiekvieno didžiojo atradimo istorijoje visuomeninės aplinkos vaidmuo pasireiškia, pirma, paruošiant tą mokslo žinių atsargą, be kurios nė vienas genijus ničnieko nepadarys, o antra, kreipiant genijaus dėmesį į vieną arba kitą pusę². Meno srityje genijus geriausiai išreiškia tam tikros visuomenės arba tam tikros visuomeninės klasės vyraujančią estetinę polinkį³. Pagaliau, visose

¹ „Il introduit dans le monde des idées et des sentiments, des types nouveaux“. — („L'art au point de vue sociologique“, Paris 1889, p. 31.) („Jis įveda į pasaulį idėjų ir jausmų, naujų tipų“) — („Menas sociologiniu požiūriu“, Paryžius, 1889, 31 psl. — Red.)

² Beje, čia tik formaliai egzistuoja dvilypis įtakos pobūdis. Kiekviena tam tikra mokslo žinių atsarga kaip tik dėl to yra sukaupta, kad visuomeniniai poreikiai skatino žmones ją kaupti, kreipė į atitinkamą pusę jų dėmesį.

³ O kiek estetišiai kiekvienos tam tikros klasės polinkiai ir nuomonės priklauso nuo jos ekonominės padėties, tai žinojo dar „Estetinių meno santykių su tikrove“ autorius. Grožis yra gyvenimas, — sakė jis, — ir aiškino savo mintį tokiais sumetimais:

„Geras gyvenimas, gyvenimas, koks jis turi būti“ paprastiesiems žmonėms yra sočiai valgyti, gyventi geroje troboje, kiek tik gana miegoti; bet kartu kaimiečio sąvokoje „gyvenimas“ visuomet glūdi darbo sąvoka: gyventi be darbo negalima ir nuobodu būtų. Pasiturimo gyvenimo padarinys, dirbant didelį darbą, kuris betgi neišsekina jėgų, jaunam kaimiečiui ar kaimo merginai bus nepaprastai skaidri veido spalva ir raudoni skruostai — pirmoji grožio sąlyga liaudies supratimu. Daug dirbdama, todėl būdama tvirta kūno sudėjimo, kaimo mergina bus pakankamai kūninga, — tai taip pat būtina kaimo gražuolei sąlyga: pasaulietiška „lengvutė gražuolė“ kaimiečiui atrodo visiškai „menka“, net daro jam nemalonų įspūdį, nes liesumą jis įprato laikyti ligūstumo arba „graudžios dalios“ pasekme. Bet darbas neleis nutukti: jei kaimo mergina yra stora, tatau yra ligūstumo rūšis, „puraus“ kūno sudėjimo požymis, ir liaudis didelį storumą laiko trūkumi; kaimo gražuolė negali turėti mažyčių rankelių ir kojelių, dėl to kad ji daug dirba — šių grožio atributų nemini mūsų dainos. Viena žodžiu, gražuolės aprašymuose liaudies dainose nėra nė vieno grožio požymio, kuris nereikštų žydinčios sveikatos ir jėgų

šiose trijose srityse visuomeninės aplinkos įtaka pasireiškia teikiant mažesnę ar didesnę galimybę genialiems atskirų asmenų gabumams išugdyti.

Zinoma, mes niekuomet nesugebėsime visos genijaus individualybės išaiškinti aplinkos įtaka, bet tai dar nieko neįrodo.

Balistika moka išaiškinti artilerijos sviedinio judesį. Ji moka jo judesį numatyti. Bet ji niekuomet nesugebės jums pasakyti, į ką kiek būtent dalių susprogs tas sviedinys ir kur būtent nuėks kiekviena atskira skeveldra. Tačiau tai nė kiek nesusilpnina tų išvadų, kurias prieina balistika, patikimumo. Mums nėra reikalo balistikoje laikytis idealistinio (arba eklektinio) požiūrio: mums visiškai pakanka mechaninių aiškinimų, nors — kas ginčijasi? — šie aiškinimai ir palieka mums neaiškius atskirų skeveldrų „individualų“ likimą, dydį ir formą.

Keista likimo ironija! Tas pats prieštaravimo pradas, kurį mūsų subjektyvistai su tokiu įkarščiu puola, kaip tuščią „metafiziko“

organizme pusiausvyros, nuolatinės pasekmės gyvenimo pertektyje, visados ir ne juokais, bet su saiku dirbant. Visai kas kita yra pasaulietiška gražuolė: jau kelias kartas jos protėviai gyveno be fizinio darbo; gyvenant be darbo kraujas į galūnes mažai plūsta; kiekvienoje naujoje kartoje rankų ir kojų raumenys eina silpnyn, kaulai darosi plonesni; būtina viso to pasekmė turi būti mažutės rankelės ir kojelės, — jos yra požymis tokio gyvenimo, kuris vienas aukštesnėms visuomenės klasėms ir rodosi gyvenimu, — gyvenimo be fizinio darbo; jeigu pasaulietiškos moteries rankos ir kojos yra didelės, tai yra požymis arba to, kad ji blogo kūno sudėjimo, ar to, kad ji ne iš senovinės geros šeimos... Tiesa, sveikata žmogaus akyse niekuomet negali prarasti vertės, dėl to, kad pertektyje ir prabangoje be sveikatos bloga gyventi, — dėl to skruostų rausvumas bei žydys sveikata skautumas tebėra patrauklūs ir pasaulietiškiems žmonėms; bet ligūstumas, slipnumas, glebumas, švelnus nuovargis jų akyse taip pat yra gražus, nes atrodo prabangaus, dykinėjamo gyvenimo pasekmė. Išblyškimas, švelnus nuovargis, ligūstumas pasaulietiškiems žmonėms turi dar kitą reikšmę: jei kaimietis ieško poilsio, ramybės, tai apsišvietusios visuomenės žmonės, kuriems materialinis skurdas ir fizinis nuovargis nepasitaiko, bet kuriems užtat nuo dykinėjimo ir materialinių rūpesčių stokos dažnai būna nuobodu, ieško „stiprių pojūčių, jaudinimosi, aistrų“, kurie pasaulietiskam gyvenimui, be to monotoniškam ir bespalviškam, teikia spalvingumo, įvairumo, žavumo. O nuo stiprių pojūčių, liepsnojančių aistrų žmogus greit susidėvi: kaipgi nesusižavėsi gražuolės švelniu nuovargiu, išblyškimu, jeigu jos švelnus nuovargis ir išblyškimas yra požymis, kad ji daug išgyveno?“ (Žr. rinkinyje „Estetika ir poezija“, 6—8 psl.).

Hegelio prasimanyimą, lyg suartina mus avec nos chers amis les ennemis (su mūsų brangiaisiais draugais nedraugais. — Red.). Jeigu Jumas neigia vidinę pinigų vertę, kad prieštarautų merkantilistams; jeigu romantikai sukūrė savo dramą tik tam, „kad padarytų atvirkščiai“, kaip padarė klasikai, tai objektyvios tiesos nėra: yra tik tiesa man, p. Michailovskiui, kunigaikščiui Meščerskiui ir t. t. Tiesa yra subjektyvi, tikra yra visa tai, kas patenkina mūsų pažinimo reikmę.

Ne, tai ne taip! Prieštaravimo pradas negriauna objektyvios tiesos, o mus tik veda į ją. Tiesa, kelias, kuriuo jis verčia žmonių eiti, visai nėra tiesinis kelias. Bet ir mechanikoje yra žinomi tokie atvejai, kada tai, kas pralaimima atstume, laimima greityje: kūnas, judęs **cikloide**, kartais greičiau nueina nuo vieno taško ligi žemiau esančio kito, kaip jeigu jis būtų judėjęs tiesia linija. „Prieštaravimas“ pasirodo ten, ir tik ten, kur yra kova, kur yra judėjimas; o ten, kur yra judėjimas — mintis eina **pirmyn**, nors ir aplinkiniais keliais. Prieštaravimas merkantilistams nuvedė Jumą prie klaidingos pažiūros į pinigus. Bet visuomeninio gyvenimo, vadinasi, ir žmogaus minties, judėjimas nesustojo taške, kurį jis pasiekė Jumo laikais. Jis privertė mus „prieštarauti“ Jumui, ir šio prieštaravimo rezultatas buvo teisinga pažiūra į pinigus. Ir ši teisinga pažiūra, visapusiško tikrovės tyrimo rezultatas, yra jau **objektyvi tiesa**, kurios nepašalins jokie tolesni prieštaravimai. Dar pastabų prie Milio veikalo autorius su dvasios pakilimu sakė:

Tai, ką sykį gyvenimui teko paimti,
Lemtis nepajėgs iš mūsų atimti...

Taikant pažinimui tai yra neabejotinai teisinga. Jokia lemtis dabar nepajėgia atimti iš mūsų nei Koperniko atradimų, nei energijos pavirtimo atradimo, nei rūšių kintamumo atradimo, nei genialių Markso atradimų.

Visuomeniniai santykiai kitėja; su jais kitėja ir mokslinės teorijos. Šių kitėjimų rezultate galiausiai atsiranda visapusiškas **tikrovės išnagrinėjimas**, vadinasi, ir objektyvioji tiesa. Ksenofonto buvo kitokios ekonominės pažiūros, kaip Žan Batisto Sejaus.

Sejaus pažiūros Ksenofontui tikriausiai būtų pasirodžiusios nesąmonė; Sejus skelbė Ksenofonto pažiūras nesąmonę esant. O mes dabar žinome, iš kur atsirado Ksenofonto pažiūros, iš kur atsirado Sejaus pažiūros, iš kur atsirado jų vienašališkumas. Ir šis žinojimas jau yra objektyvi tiesa, ir jokia „lemtis“ jau neištums mūsų iš šio galiausiai atrasto teisingo požiūrio.

— Bet juk žmogaus mintis nesustos ties tuo, ką jūs vadinate Markso atradimu ar atradimais? — Žinoma ne, ponai! Ji darys naujų atradimų, kurie šią Markso teoriją papildys ir patvirtins, kaip nauji atradimai astronomijoje papildydavo ir patvirtindavo Koperniko atradimą.

„Subjektyvusis metodas“ sociologijoje yra didžiausia nesąmonė. Bet kiekviena nesąmonė turi savo pakankamą priežastį, ir mes, kuklūs didžiojo žmogaus pasekėjai, ne be išdidumo galime pasakyti: mes žinome pakankamą šios nesąmonės priežastį. Štai ji.

„Subjektyvųjį metodą“ pirmiausia atrado ne p. Michailovskis ir net ne „mokyklos angelas“, t. y. ne „Istorinių laiškų“ autorius. Jo laikėsi dar Bruno Baueris ir jo pasekėjai, — tas pats Bruno Baueris, kuris pagimdė „Istorinių laiškų“ autorių, tą patį „Istorinių laiškų“ autorių, kuris pagimdė p. Michailovskį ir jo brolius.

„Istoriko objektyvumas, panašiai kaip kiekvienas objektyvumas, yra ne daugiau kaip paprasti plepalai. Ir visai ne ta prasme, kad objektyvumas yra nepasiekiamas idealas. Ligi objektyvumo, t. y. ligi pažiūros, kurią turi dauguma, ligi masės pasaulėžiūros, istorikas gali tik **nusižeminti**. O jei jis šitaip elgiasi, jis paliauja buvęs kūrėjas, jis dirba dėl vienetinio atlyginimo, jis tampa savo laiko samdiniu“¹.

Šios eilutės priklauso Šeligai, kuris buvo karštas Bruno Bauerio pasekėjas ir iš kurio daigiai juokėsi Marksas ir Engelsas knygoje „Die Heilige Familie“ („Šventoji šeima“. — Red.). Įdėkite į šias eilutes „sociologą“ vietoje „istoriko“, pakeiskite istorijos „meno kūrybą“ visuomeninių „idealų“ kūryba, — ir jūs gausite „subjektyvųjį metodą sociologijoje“.

¹ Die Organisation der Arbeit der Menschheit und die Kunst der Geschichtsschreibung Schlosser's, Gervinus's, Dahlmann's und Bruno Bauer's, von Szellga, Scharlottenburg 1846, S. 6. (Seliga, Zmonijos darbo organizacija ir Škoserio, Gervinuso, Dalmano ir Bruno Bauerio istoriografijos menas, Šarlo-tenburgas, 1846, 6 psl. — Red.)

Įsimąstykite į idealisto psichologiją. Žmonių „nuomonės“ jam yra pagrindinė, paskutinioji visuomeninių reiškinių priežastis. Jam rodos, kad, istorijos liudijimu, neretai visuomeniniuose santykiuose būdavusios įgyvendinamos beprasmiškesnės nuomonės. „Kodėl gi, — samprotauja jis, — neįvykti ir mano nuomonei, kuri, garbė dievui, toli gražu nėra nesąmonė. Jei yra tam tikras idealas, yra bent šio idealo požiūriu pageidaujamų visuomeninių reformų galimumas. O kai dėl šio idealo bet kuriuo objektyviu kriterijumi patikrinimo, tai jis yra negalimas, kadangi panašaus kriterijaus nėra: juk daugumos nuomonės negali būti tiesos kriterijus“.

Taigi, yra tam tikrų reformų galimumas, nes jas šaukiasi mano idealai, nes aš laikau šias reformas naudingomis. O naudingomis aš jas laikau todėl, kad man norisi jas tokiomis laikyti. Išskyrus objektyvų kriterijų, aš neturiu kito kriterijaus, be mano norų. Mano įgeidžiui nekliudyk! — štai paskutinis subjektyvus argumentas. Subjektyvusis metodas yra — idealizmo, o pakeliui ir eklektizmo **reductio ad absurdum** (nuvedimas ligi absurdo. — **Red.**), kadangi ant šito parazito galvos užgriūva visos jo apvaigomų filosofijos „gerųjų ponų“ klaidos.

Markso požiūriu negalima statyti „subjektyvių“ asmenybės pažiūrų priešpriešiais „minios“, „daugumos“ ir t. t. pažiūroms, kaip kažkam **objektyviam**. Minia susideda iš žmonių, o žmonių pažiūros visuomet yra „subjektyvios“, nes vienos ar kitos pažiūros sudaro vieną iš **subjekto** savybių. Objektyvios yra ne „minios“ pažiūros, objektyvūs yra tie **santykiai** gamtoje ar visuomenėje, kurie **išreiškiami** šiose **pažiūrose**. Tiesos kriterijus glūdi ne manyje, o santykiuose, esančiuose ne manyje. **Tikros** yra pažiūros, kurios teisingai atvaizduoja šiuos santykius; **klaidingos** yra pažiūros, kurios iškraipo juos. **Tikra** yra toji gamtos mokslo teorija, kuri teisingai suvokia gamtos reiškinių savitarpio santykius; **tikras** yra tas istorinis aprašymas, kuris teisingai atvaizduoja visuomeninius santykius, buvusius jo aprašomojoje epochoje. Ten, kur istorikui tenka vaizduoti priešingų visuomeninių jėgų kovą, jis neišvengiamai pritars vienai ar kitai, jeigu tik pats nepavirto sausu pedantu. Šiuo atžvilgiu jisai bus **subjektyvus**, nepriklausomai nuo to, ar jis pritaria **mažumai** ar **daugumai**. Bet toks subjektyvizmas nekliudys jam būti **visiškai** objektyviu isto-

riku, jeigu jis nesiims **iškraipinėti tų realių ekonominių santykių, kurių bazėje išaugo kovojančios visuomeninės jėgos.** O „subjektyviojo“ metodo pasekėjas pamiršta šiuos **realius santykius**, ir dėl to jis nieko negali duoti be savo brangaus pritarimo ar savo baisios antipatijos, ir dėl to jis kelia didelį triukšmą, prikaišiodamas savo priešininkams dorovės įžeidimą kiekvieną kartą, kada jam sako, kad to yra maža. Jis jaučia, kad negali suvokti realių visuomeninių santykių paslapties, ir dėl to kiekviena jų objektyvios jėgos užuomina jam atrodo įžeidimu, jo paties bejėgiškumo pajuokimu. Šiuos santykius jis siekia paskandinti savo dorovinio pasipiktinimo vandenyje.

Vadinasi, Markso požiūriu pasirodo, kad idealų būna įvairių: ir žemų, ir aukštų, ir teisingų, ir klaidingų. Teisingas yra idealas, atitinkas ekonominę tikrovę. Subjektyvistai, kurie tai girdi, pasakys, kad jeigu aš imsiu derinti savo idealus su tikrove, tai aš pasidarysiu pasigailėjimo vertu „džiūgaujančiųjų“ tarnu. Bet jie tai pasakys vien tik dėl to, kad jie, būdami metafizikai, nesupranta dvilypio, **antagonistinio** kiekvienos tikrovės pobūdžio. „Džiūgaujantieji“ remiasi jau atgyvenančia tikrove, po kuria gimsta nauja tikrovė, ateities tikrovė, kuriai tarnauti reiškia padėti „didžiojo meilės reikalo“ triumfui.

Skaitytojas dabar mato, ar atitinka „tikrovę“ tas supratimas apie marksistus, pagal kurį jie neteikia jokios reikšmės idealams. Šis supratimas pasirodo tiesiogine „tikrovės“ priešybe. Kalbant „idealų“ prasme, reikia pasakyti, kad Markso teorija yra **idealistiškiausia teorija, kuri kada nors egzistavo žmogaus minties istorijoje.** Ir tai yra vienodai teisinga tiek grynai mokslinių, tiek ir praktinių jos uždavinių atžvilgiu.

„Ką daryti, jeigu p. Marksas nesupranta savimonės ir jos jėgos reikšmės? Ką daryti, jeigu jis taip žemai vertina suprastą savimonės tiesą?“

Šie žodžiai buvo parašyti dar 1847 m. vieno iš Bruno Bauerio pasekėjų¹, ir nors šiandien jau nebekalbama keturiasdešimtiesjų

¹ „Die Helden der Masse. Charakteristiken“. Herausgegeben von Theodor Opitz, Grünberg 1848, S. 6—7. („Masės didvyriai. Charakteristikos“. Išleido Teodoras Opitcas, Griunbergas, 1848, 6—7 psl. — Red.) Labai patariame p. Michailovskiui šį veikalą perskaityti. Jis užtiks jame daugybę savo originalių minčių.

metų kalba, bet ponai, kurie priekaištauja Marksui, kad jis ignoro-ruojas minties ir jausmo elementą istorijoje, ligi šiol nenuėjo toliau už Opičą. Visi jie ligi šiol yra įsitikinę, kad Marksas labai žemai vertina žmogaus savimonės jėgą; visi jie įvairiais būdais kartoja viena ir tą patį. Iš tikrųjų Marksas mąnė, kad žmogaus „savimonės“ išaiškinimas yra svarbiausias visuomenės mokslo uždavinys.

Jis sakė: „Svarbiausias materializmo, iki feuerbachinio įskaitytinai, trūkumas ligi šiol buvo tas, kad jis žiūrėjo į tikrovę, į daiktinį išorinėmis jauslėmis suvokiamą pasaulį, tik **objekto** forma arba **stebėjimo** forma, o ne **konkrečios žmogaus veiklos** forma, ne **praktikos** forma, ne **subjektyviai**. Todėl **veiklią** pusę, priešingai materializmui, ligi šiol vystydavo idealizmas, bet vystydavo abstrakčiai, nes idealizmas, suprantama, nepripažįsta konkrečios veiklos kaip tokios“. Ar jūs įsigilindavote, ponai, į šiuos Markso žodžius? Mes jums pasakysime, ką jie reiškia.

Holbachas, Helvecijus ir jų pasekėjai visaip stengėsi įrodyti, kad yra galimas materialistinis gamtos aiškinimas. Net neigdami įgimtas idėjas, šie materialistai žiūrėjo į žmogų tik kaip į gyvūnijos narį, kaip į *matière sensible* (juntanti materija. — Red.) Jie nemėgino žmogaus istorijos išaiškinti savo požiūriu, o jei ir mėgino (Helvecijus), tai jų mėginimai baigėsi nepasisekimu. Bet žmogus tampa „**subjektu**“ tik istorijoje, nes tik joje išsivysto jo **savimonė**. Apsiriboti žmogaus kaip gyvūnijos nario traktavimu reiškia apsiriboti jo kaip „**objekto**“ traktavimu, išleisti iš akių jo istorinį išsivystymą, jo visuomeninę „praktiką“, konkrečią žmogaus veiklą. Bet išleisti visa tai iš akių reiškia padaryti materializmą „**sausą, niaurų, liūdną**“ (Gėtė). Maža to, tai reiškia padaryti jį — ir mes jau aukščiau tai parodėme — **fatalistinį**, pasmerkiantį žmogų visiškai nusilenkti akylajai materijai. Marksas pastebėjo šį prancūziškojo ir net feuerbachinio materializmo trūkumą ir užsibrėžė uždavinį jį **ištaisyti**. Jo „ekonominis“ materia-

¹ Beje, ne, ne visi: dar niekam nebuvo atėję į galvą griauti Markso mokslą nurodant į tai, kad „žmogus susideda iš sielos ir kūno“. P. Karejevas yra dvigubai originalus: 1) niekas ligi jo taip nesiginčijo su Marksu, 2) niekas po jo, tur būt, taip nesiginčys su juo. Iš šios pastabos p. V. V. pamatys, kad ir mes jo „profesorį“ mokame atitinkamai įvertinti.

lizmas yra atsakymas į klausimą, kaip vystosi žmogaus „**konkrečioji veikla**“, kaip dėl jos vystosi jo **savimonė**, kaip susidaro **subjektyvioji istorijos pusė**. Kada bent iš dalies bus išspręstas šis klausimas, materializmas paliaus buvęs sausas, niaurus, liūdnas, jis paliaus užleidinėjęs idealizmui pirmąją vietą aiškinant veikliąją žmogaus gyvenimo pusę. Tada jis išsivaduos iš įgimto jam fatalizmo.

Jautrūs, bet silpnagalviai žmonės dėl to piktinasi Markso teorija, kad jos **pirmąjį** žodį laiko **paskutiniu**. Marksas sako: aiškindami **subjektą**, pažiūrėkime, kokie pasidaro žmonių savitarpių santykiai **objektyviosios** būtinybės įtakoje. Jei yra žinomi šie santykiai, galima bus išaiškinti, kaip jų įtakoje vystosi žmogaus savimonė. **Objektyvioji tikrovė** padės mums išaiškinti istorijos **subjektyviąją pusę**. Štai šičia paprastai ir pertraukia Marksą jautrūs, bet silpnagalviai žmonės. Šičia paprastai ir pasikartoja kažkas, kas nuostabiai panašu į Čackio pasikalbėjimą su Famusovu. — „Savo visuomeninio gyvenimo gamybos procese žmonės susiduria su tam tikrais, apibrėžtais, nuo jų valios nepriklausančiais santykiais: gamybos santykiais“... — Vaje, susimildami, jis fatalistas!.. — „Ant ekonominio pagrindo iškyla ideologiniai antstatai“... Ką kalba! ir kalba, kaip rašo! Jis visai nepripažįsta asmenybės vaidmens istorijoje!.. — „Bet gi išklauskite bent kartą; juk iš to, kas pasakyta, išeina, kad“... — Neklausau, teismo atsakomybė! Aktyvių pažangių asmenybių moralinio teismo atsakomybė, atviron subjektyviosios sociologijos priežiūron!!

Čackį, kaip žinoma, išgelbėjo Skalozubas pasirodymas. Rusijos Markso pasekėjų ginčiuose su jų griežtais subjektyviaisiais vertintojais reikalas ligi šiol kitaip išeidavo. Skalozubas užčiaupdavo Čackiams burną, ir tada subjektyviosios sociologijos Famusovai išimdavo iš ausų pirštus ir, tardamiesi esą pranašesni, sakė: bet juk jie tik ir pasakė du žodžius; jų pažiūros lieka visiškai neišaiškintos.

Dar Hegelis sakė, kad kiekvieną filosofiją galima suvesti į **tuščią formalizmą**, apsiribojus paprastu jos pagrindinių teiginių kartojimu. Bet ir šios nuodėmės Marksas neturi. Jis neapsiribodavo kartojęs, kad gamybinių jėgų vystymasis yra viso žmonijos

istorinio judėjimo pagrindas. Retas mąstytojas yra taip daug padaręs, kaip jis, savo pagrindiniams teiginiams išvystyti.

— Bet kur gi, kur jis savo pažiūras išvystė? — visokiais balsais gieda, klykia, šaukia ir byloja ponai subjektyvistai. — Juk štai pažiūrėkite į Darviną, juk jis turi **knygą**, o Marksas juk knygos neturi ir jo pažiūras tenka **atstatyti**.

Ką ir besakyti: „atstatyti“ — darbas nemalonus ir nelengvas, ypač tam, kas neturi „**subjektyvių**“ duomenų svetimoms mintims teisingai suprasti, o todėl ir „atstatyti“. Bet atstatyti nėra būtino reikalo, ir knyga, dėl kurios stokos ponai subjektyvistai taip sielvartauja, seniai yra. Yra net keletas knygų, kurios viena už kitą geriau išaiškina istorinę Markso teoriją.

Pirmoji knyga — tai filosofijos ir visuomenės mokslo istorija, pradedant nuo XVIII amžiaus pabaigos. Susipažinkite su šia įdomia knyga (žinoma, „**Liuiso**“ čia maža): ji jums parodys, kodėl pasirodė, kodėl **turėjo pasirodyti** Markso teorija, į kuriuos ligi to laiko neišspręstus ir neišsprendžiamus klausimus ji atskleidė ir, vadinasi, kokia yra jos **tikroji prasmė**.

Antroji knyga — tai „Kapitalas“, tas pats „Kapitalas“, kurį jūs visi „skaitėte“, su kuriuo jūs visi „sutinkate“, bet kurio nė vienas iš jūsų, gerbiamieji, nesuprato.

Trečioji knyga — tai Europos įvykių, pradedant nuo 1848 metų, t. y. nuo žinomojo „manifesto“ pasirodymo dienos, istorija. Malonėkite įsigilinti į šią didžiulę ir pamokomą knygą ir, padėję ant širdies ranką, jei tik jūsų „subjektyviojoje“ širdyje yra bešališkumo, pasakykite mums: argi Markso teorija nedavė jam nuostabaus, pirmiau nebūto, sugebėjimo numatyti įvykius? Kas dabar pasidarė su jo laikų reakcijos, sustingimo ar progreso utopistais? Kokiam glaistui sunaudotos dulkės, kuriomis pavirto jų „idealai“, lig tik susidūrė su **tikrove**? Juk ir dulkių neliko nė pėdsako; o tai, ką sakė Marksas, buvo įgyvendinama, suprantama, bendrais bruožais, kiekvieną dieną ir nekintamai bus įgyvendinama tol, kol, pagaliau, bus įgyvendinti visi jo idealai.

Rodos, šių trijų knygų liudijimo pakanka? Ir, rodos, negalima neigti, kad kurios nors iš jų nėra? Jūs, žinoma, pasakysite, kad mes išskaitome jose ne tai, kas ten parašyta? Ką gi, pasakykite ir įrodykite tai; mes nekantraudami laukiame jūsų įrodymų, o

kad jūs per daug jose nesusipažintumėt, mes išaiškinsime jums pirmam kartui antrosios knygos prasmę.

Jūs sakote, kad pripažįstate **ekonominės Markso pažiūras**, neigdami jo istorinę teoriją. Reikia pripažinti, kad tuo labai daug pasakyta, būtent: **tuo pasakyta, kad jūs nesuprantate nei jo istorinės teorijos, nei jo ekonominių pažiūrų.**

Apie ką kalbama pirmajame „Kapitalo“ tome? Ten, pavyzdžiui, kalbama apie vertę. Ten sakoma, kad vertė yra **visuomeninis gamybinis santykis**. Ar jūs sutinkate su tuo? Jei — ne, tai jūs atsisakote nuo savo pačių žodžių, kad jūs sutinkate su Markso ekonomine teorija. Jei — taip, tai jūs pripažįstate jo **istorinę teoriją**, nors, aišku, ir nesuprantate jos.

Jei jūs pripažįstate, kad egzistuoja nepriklausomai nuo žmonių valios, veikią už jų nugaros jų pačių gamybiniai santykiai atsispindi jų galvose įvairių politinės ekonomijos kategorijų pavidalu: **vertės pavidalu, pinigų pavidalu, kapitalo pavidalu** ir pan., tai jūs tuo pačiu pripažįstate, kad ant tam tikro ekonominio pagrindo būtinai išauga tam tikri, jo pobūdį atitinką, ideologiniai antstatai. Šiuo atveju jau trys ketvirtadaliai jūsų perėjimo į naują tikėjimą atlikta, nes jums belieka taikyti jūsų „pačių“, t. y. pasiskolintą iš Markso, pažiūrą aukštesnėms ideologinėms kategorijoms: teisei, teisingumui, dorovei, lygybei ir t. t. analizuoti.

Arba, gal būt, jūs sutinkate su Marksu tik nuo jo „Kapitalo“ antrojo tomo? Juk esama tokių ponų, kurie „pripažįsta Marksą“ tik tiek, kiek jis rašė vadinamąjį laišką ponui Michailovskiui.

Jūs nepripažįstate istorinės Markso teorijos? Vadinasi, jūsų nuomone, klaidingas tas požiūris, kuriuo jis vertina, pavyzdžiui, Prancūzijos istorijos įvykius nuo 1848 ligi 1851 metų savo laikraštyje „Neue Rheinische Zeitung“ („Naujasis Reino laikraštis“. — **Red.**) ir kituose ano meto periodiniuose leidiniuose, lygiai kaip knygoje: „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonapartes“ („Luji Bonaparto Briumerio aštuonioliktoji“. — **Red.**)? Kaip gaila, kad jūs nemalonėjote parodyti šio požiūrio klaidingumo; kaip gaila, kad jūsų pažiūros lieka **neišvystytos** ir kad **dėl duomenų stokos net negalima jų „atstatyti“.**

Jūs nepripažįstate istorinės Markso teorijos? Vadinasi, jūsų nuomone, klaidingas tas požiūris, kuriuo jis, pavyzdžiui, vertino

Prancūzijos XVIII amžiaus materialistų filosofinių doktrinų reikšmę? Gaila, kad jūs nesugriovėte Markso mokslo ir šiuo atveju. O, gal būt, jūs ir nežinote, kur jis apie tą dalyką kalbėjo? Na, tuo atveju, mes nenorime jūsų gelbėti iš keblios padėties; juk reikia gi jums žinoti „literatūrą dalyko“, kurį jūs ėmėtės svarstyti; juk daugelis iš jūsų, — kalbant p. Michailovskio kalba, — turi ordinarinių ir ekstraordinarinių mokslo varpininkų vardą. Tiesa, šis vardas jums nesukludė daugiausia imtis „privatinių“ mokslų: subjektyviosios sociologijos, subjektyviosios istoriosofijos ir t. t.

— Bet kodėl gi Marksas neparašė tokios knygos, kurioje būtų išdėstyta, jo požiūriu, visa žmonijos istorija nuo senovės ligi mūsų dienų ir būtų išgvildentos visos vystymosi sritys: ekonominio, juridinio, religinio, filosofinio ir kt.?

Pirmas kiekvieno išmokslinto proto požymis yra mokėjimas kelti klausimus, žinojimas, kurių atsakymų galima ir kurių negalima reikalauti iš šių laikų mokslo. O štai Markso priešininkuose, nežiūrint jų **ekstraordinariškumo**, o kartais net ir **ordinariškumo**, o, gal būt, beje, ir dėl jo, šio požymio lyg ir nematyti. Argi jūs manote, kad biologinėje literatūroje yra tokia knyga, kurioje jau būtų išdėstyta visa gyvūnijos ir augmenijos istorija Darvino požiūriu? Pasikalbėkite dėl to su bet kuriuo botaniku arba zoologu, ir jis, pirmiausia pasijuokęs iš jūsų vaikiško naivumo, jums pasakys, kad Darvino požiūriu atvaizduoti visą ilgą rūšių istoriją — tai šių laikų mokslo **idealas**, kurį nežinia kada jis ir pasieksias; o dabar surastas **tas požiūris**, kuriuo tik ir tegali būti suprasta rūšių istorija¹. Visiškai taip dalykas atrodo ir šių laikų istorijos moksle.

„Kas yra visas Darvino darbas? — klausia p. Michailovskis. — Keletas apibendrinančių, glaudžiausiai tarp savęs susijusių idėjų, vainikuojančių ištisą faktinės medžiagos Monblaną. Kur gi atitin-

¹ „Alle diese verschiedenen Zweige der Entwicklungsgeschichte, die jetzt noch teilweise weit auseinanderliegen und die von den verschiedensten empirischen Erkenntnisquellen ausgegangen sind, werden von jetzt an mit dem steigenden Bewusstsein ihres einheitlichen Zusammenhanges sich höher entwickeln. Auf den verschiedensten empirischen Wegen wandelnd und mit den mannigfaltigsten Methoden arbeitend werden sie doch alle auf ein und dasselbe Ziel hinstreben, auf das grosse Endziel einer universalen monistischen **Entwicklungsgeschichte**“ (E. Haeckel, Ziele und Wege der heutigen Entwi-

kamas Markso darbas? Jo nėra ... Ir ne tik nėra tokio Markso darbo, bet jo nėra ir visoje marksistinėje literatūroje, nežiūrint viso jos gausumo ir išplitimo... Patys ekonominio materializmo pagrindai, nesuskaitomą daugybę kartų kartojami kaip aksiomos, ligi šiol lieka tarp savęs nesusieti ir faktiškai nepatikrinti, kas ypač verta dėmesio teorijoje, kuri iš principo remiasi materialiniais, apčiuopiamais faktais ir pasisavina ypatingai „mokslinės“ titulą¹.

Kad patys ekonominio materializmo teorijos pagrindai lieka nesusiję tarp savęs — tai **gryna netiesa**. Verta tik perskaityti knygos „Zur Kritik der politischen Oeconomie“ („Dėl politinės ekonomijos kritikos“. — **Red.**) pratarinę, kad pamatytum, kiek darniai ir glaudžiai jie yra tarp savęs susiję. Kad šie teiginiai yra nepatikrinti — tai taip pat netiesa: jie patikrinti visuomeninių reiškinių analize ir knygoje „Briumerio 18-toji“, ir „Kapitale“, ir, be to, visai ne „ypatingai“ skyriuje apie pradinį kaupimą, kaip mano p. Michailovskis, o **stačiai visuose skyriuose nuo pirmo ligi paskutinio**. Jei vis dėlto ši teorija nė karto nebuvo išdėstyta ryšium su faktinės medžiagos „ištisu Monblanu“, kas, p. Michailovskio nuomone, ją nepalankiai skiria nuo Darvino teorijos, tai ir čia vėl vienas nesusipratimas. Su pagalba tos faktinės medžiagos, kuri, sakysime, yra „The origin of species“ („Rūšių kilmė“. — **Red.**) knygoje, daugiausia įrodomas rūšių kintamumas; o kai kurių atskirų rūšių istoriją Darvinas paliečia tik prabėgomis ir tai tik hipotetiškai: ši istorija, girdi, galėjo eiti taip, galėjo eiti kitaip, — viena yra neabejotina: **istorija buvo, rūšys keitėsi**. Dabar mes paklausime p. Michailovskį: ar reikėjo Marksui įrodinėti, kad žmonija nestovi vienoje vietoje, kad visuomeninės formos kitėja, kad vienos po kitų keičiasi žmonių pažiūros, žodžiu, ar reikėjo

ckelungsgeschichte, Jena 1875, S. 96). („Visos šios įvairios išsivystymo istorijos šakos, kurios dabar dar iš dalies toli išsiskiria ir išeina iš įvairiausių empirinių pažinimo šaltinių, nuo šios dienos daug daugiau išsivystys ryšium su augančiu jas jungiančio ryšio supratimu. Žengdamos skirtingiausiais empiriniais keliais ir operuodamos įvairiausiais metodais, jos vis dėlto sieks vieno ir to paties tikslo, didžiojo galutinio universalios monistinės išsivystymo istorijos tikslo“. (**E. Hekelis**, Šių laikų išsivystymo istorijos tikslai ir keliai, Jena 1875, 96 psl. — **Red.**)

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 105—106 psl.

įrodinėti šios reiškinių rūšies **kintamumą**? Žinoma, nereikėjo, nors įrodymui lengva buvo prikrauti dešimtį „Monblanų faktinės medžiagos“. Ką gi reikėjo Marksui daryti? Ligtolinė visuomenės mokslo ir filosofijos istorija sukaupė „visą Monblaną“ **prieštara-
vimų**, primygtinai reikalavusių savo išsprendimo. **Marksas juos ir išsprendė teorija, kuri, panašiai kaip Darvino teorija, susideda iš „keleto apibendrinančių, glaudžiausiai tarp savęs susijusių idėjų“**. Kada pasirodė šios idėjos, tada paaiškėjo, kad jomis yra išsprendžiami visi ligitoliniai mąstytojams abejojimų kėlę prieštaravimai. Marksui reikėjo ne krauti kalnus jo pirmtakų surinktos faktinės medžiagos, o pasinaudojant, tarp kita ko, ir ta medžiaga, imtis nauju požiūriu tyrinėti tikrąją žmonijos istoriją. Marksas tai ir padarė, imdamas tyrinėti kapitalistinės epochos istoriją; to išdava buvo „Kapitalas“ (mes jau nekalbame apie monografijas, kaip „Brumerio 18-toji“).

Bet, pasak p. Michailovskio, „Kapitale“ „kalbama tik apie vieną istorinį laikotarpį, tačiau ir šiose ribose dalykas, žinoma, net ir apytikriai neišsemtas“. Tai teisinga. Bet mes vėl priminsime p. Michailovskiui, kad pirmutinis išmokslinto proto požymis yra žinojimas, kuriuos reikalavimus galima pareikšti mokslo žmonešms. Marksas savo tyrinėjime nieku būdu negalėjo apimti visų istorinių laikotarpių, visiškai taip pat, kaip Darvinas negalėjo parašyti **visų** gyvūnų ir augalų rūšių istorijos.

Net vieno istorinio laikotarpio atžvilgiu dalykas, kad ir tik apytikriai, neišsemtas. — Ne, p. Michailovski, net ir apytikriai neišsemtas. Bet, pirma, pasakykite mums, kuris gi dalykas Darvino nors ir „apytikriai“, yra išsemtas? O, antra, mes tuojau tamstai išaiškinsime, kaip ir kodėl klausimas „Kapitale“ neišsemtas.

Pagal naują teoriją istorinį žmonijos judėjimą nulemia gamybinių jėgų, vedančių prie ekonominių santykių kitéjimo, vystymasis. Todėl kiekvieno istorinio tyrinėjimo darbą tenka pradėti nuo kalbamosios šalies gamybinių jėgų ir ekonominių santykių būklės tyrinėjimo. Bet, suprantama, ties tuo tyrinėjimas neturi sustoti: jis turi parodyti, kaip sausi ekonomijos griaučiai apauga socialinių ir politinių formų, o paskui — ir tai yra pati įdomiausia, pati patraukliausia uždavinio pusė — žmogaus idėjų, jausmų, siekimų ir idealų gyvu kūnu. Į tyrinėtojo rankas patenka, galima sakyti, **negyva materija** (čia jau, kaip skaitytojas mato, prabilo-

me iš dalies p. Karejevo stiliumi), iš jo rankų turi išeiti **kupinas gyvybės organizmas**. Marksui pavyko išsemti — bet ir tai, žinoma, tiktai apytikriai — tik klausimus, liečiančius daugiausia jo pasirinktojo laikotarpio materialinę būitį. Marksas numirė, būdamas ne labai senas žmogus. Bet jeigu jis būtų išgyvenęs dar 20 metų, ji, tur būt, toliau būtų vis tyrinėjęs (išskyrus, gal būt, vėl atskiras monografijas) **to paties laikotarpio materialinės būties** klausimus. Tai ir pykina p. Michailovskį. Įsisprendęs rankas į šonus, jis pradeda skaityti garsiajam mąstytojui notacijas: „Kaip gi tu taip, brolyti?.. tik vieną laikotarpį... Ir dar ne visai... Negaliu, negaliu pagirti... Būtum ėmęs pavyzdį iš Darvino“. Į visą tą subjektyvų postringavimą vargšas „Kapitalo“ autorius atsako tik giliu atodūsiu ir sielvartingu prisipažinimu: *Die Kunst ist lang und kurz ist unser Leben* (Menas yra ilgas, o mūsų gyvenimas trumpas. — **Red.**)!

P. Michailovskis smarkiai ir rūsčiai kreipiasi į Markso pasekėjų „minią“: — Tuo atveju ko gi jūs žiūrėjote, kodėl nepalaikėte senio, kodėl neišsėmėte visų laikotarpių? — Neturėjome laiko, p. subjektyvūs didvyri, — ligi juosmens lenkdamiesi ir laikydami aukštai pakėlę kepurės, — atsako pasekėjai; — kita ką dirbome, mes kovojome prieš tuos gamybinius santykius, kurie gula sunkia našta ant šių laikų žmonijos. Atleiski! O, be kita ko, mes vis dėlto kai ką esame ir padarę, ir — duokite laiko, padarysime dar daugiau.

P. Michailovskis kiek atlyžta: vadinasi, jūs ir patys dabar matote, kad ne visai? — Kaip nematysi! bet juk ne visai dar ir pas darvinistus¹, ne visai net subjektyviojoje sociologijoje, o juk tai visai kita opera.

Užsiminimas apie darvinistus mūsų autoriui sukelia naują susierzinimo priepuolį. — Ko jūs prie manęs lendate su Darvinu! — rėkia jis. — Darvinu domėjosi geri ponai, jį gyrė daugelis profe-

¹ Įdomu, jog Darvino priešininkai ilgai kartojo ir ligi šiai dienai dar nepaliovė kartoje, kad jo teorijai kaip tik trūksta faktinių įrodimų „Monblano“. Šia prasme, kaip žinoma, pasisakė Virchovas Vokietijos gamtininkų ir gydytojų suvažiavime Miunchene 1877 m. rugsėjo mėn. Atsakydamas jam, Hekelis teisingai pastebėjo, kad jeigu Darvino teorijos neįrodą tie faktai, kurie jau dabar mums žinomi, tai jokie nauji faktai nieko nepasakys jos naudai.

sorių, o paskui Marksą kas eina? Vieni darbininkai bei niekieno nepatentuoti mokslo privatvarpininkai.

Koneveikimas įgauna tiek įdomų pobūdį, kad noromis nenoromis mes atsidėję klausomės jo toliau.

„Knygoje „Apie šeimos kilmę ir kt.“ Engelsas, be kita ko, sako, kad Markso „Kapitalas“ cechinių Vokietijos ekonomistų buvo „nutylimas“, o knygoje „Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės filosofijos pabaiga“ nurodo, kad ekonominio materializmo teoretikai „iš pat pradžių kreipėsi daugiausia į darbininkus ir juose rado tą jautrumą, kurio ir nelaukė iš oficialinio mokslo atstovų“. Kiek tikri yra šie faktai ir kokia jų reikšmė? Visų pirma „nutylėti“ ką nors vertinga ilgą laiką kažin ar galima net pas mus, Rusijoje, kad ir koks menkas ir smulkus yra mūsų mokslo ir literatūros gyvenimas. Juo labiau negalima Vokietijoje su jos gausiais universitetais, su jos visuotiniu raštingumu, su jos nesuskaitomais visokių krypčių laikraščiais, lapeliais, su ne tik spausdinto, bet ir sakytinio žodžio reikšme joje. Ir jei tam tikra dalis oficialių mokslo adeptų Vokietijoje ir sutiko „Kapitalą“ iš pradžios tylėdama, tai kažin ar galima tai aiškinti noru Markso veiklą „nutylėti“. Tikriausiai bus spėti, kad tylėjimo priežastis buvo nesuvokimas, greta kurio greitai išaugo ir smarki opozicija, ir visiška pagarba, o išdavoje teorinė „Kapitalo“ dalis labai greitai užėmė jau neginčijamai aukštą vietą visų pripažintame moksle. Visai ne toks yra likimas ekonominio materializmo, kaip istorinės teorijos, įskaitant ir tas ateities perspektyvas, kurios yra „Kapitale“. Ekonominis materializmas, nežiūrint savo pusės amžiaus gyvavimo, ligi šiol nepadarė bent kiek pastebimos įtakos mokslo sferoms, bet tikrai labai smarkiai plinta darbininkų klasėje“¹.

Taigi, po neilgo tylėjimo sparčiai išaugo opozicija. Tai tiesa. Tiek smarki, kad nė vienas docentas negaus profesoriaus vardo, jeigu jis pripažįsta teisinga bent „ekonominę“ Markso teoriją; tiek smarki, kad kiekvienas, net labiausiai nevykėlis privattedentas gali tikėtis greito paaukštinimo, jeigu jam pavyks sugalvoti bent porą rytoj pat visų pamirštamų prieštaravimų prieš „Kapitalą“. Kas tiesa, tai tiesa: labai smarki opozicija. . .

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 115—116 psl.

Ir visiška pagarba... Ir tai teisinga, p. Michailovski: iš tikrųjų pagarba. Lygiai tokia pat pagarba, su kokia kinai dabar turi žiūrėti į japonų kariuomenę: gerai, girdi, mušasi, ir nemalonu pakliūti po jos smūgiais. Tokios pagarbos „Kapitalo“ autoriui kupini buvo ir ligi šiol lieka Vokietijos profesoriai. Ir juo protingesnis yra profesorius, juo daugiau jis turi žinių, — juo daugiau jis turi tokios pagarbos, juo aiškiau jis suvokia, kad jis nesugriaus „Kapitalo“. Štai dėl ko nė vienas iš oficialinio mokslo korifėjų nesiryžta „Kapitalo“ atakuoti. Korifėjai bevelija siųsti į ataką jaunos, neprityrusius, reikalingus paaukštinimo, „privatvarpininkus“.

Ten protingojo nereikia,
Jūs pasiųskite Readą,
O aš pažiūrėsiu...

Ką ir besakysi: didi šios rūšies pagarba. O apie kitą pagarbą mes nesame girdėję, bet jos ir negali būti profesoriuje, dėl to kad Vokietijoje nepadarys profesorium žmogaus, kuris yra jos kumpinas.

Bet ką gi ši pagarba įrodo? O ji įrodo štai ką. Tyrinėjimo sritis, kurią apima „Kapitalas“, yra kaip tik toji sritis, kuri **jau yra išgvildenta** nauju požiūriu, **istorinės Markso teorijos** požiūriu. Šios srities ir nedrįsta priešininkai pulti; jie „ją gerbia“. Ir priešininkams tai, suprantama, yra labai gera. Bet reikalingas visas „subjektyviojo“ sociologo naivumas, klausti su nusistebėjimu, kodėl gi šie priešininkai ligi šiol nesiima savomis jėgomis gvildinti gretimų sričių Markso dvasia. „Mat ko tamsta, mielas didvyri, įsigėdei? Čia ir viena tik sritis, išgvildenta šia dvasia, neduoda gyventi! Ir su ja vilku staugi, o tamsta nori, kad pagal tą pačią sistemą mes dar išgvildentume ir gretimas sritis!“ Prastai įsigilina p. Michailovskis į dalykų esmę, o todėl ir nesupranta „ekonominio materializmo, kaip istorinės teorijos, likimo“; nesupranta taip pat ir Vokietijos profesorių nusistatymo „ateities perspektyvų“ atžvilgiu. Ne **ateitis** jiems rūpi, mielas, kada išslysta iš po kojų **dabartis**.

Bet juk ne visi profesoriai Vokietijoje tiek prisisunkę klasinės kovos ir „mokslinės“ disciplinos dvasios. Juk yra specialistų, kurie, be mokslo, apie nieką nemąsto. Kaip nebus, yra ir tokių,

suprantama, ir ne vienoje Vokietijoje. Bet šie specialistai — kaip tik dėl to, kad jie specialistai, — **yra visiškai įsigilinę į savo dalyką**; jie dirba nedidelį savo mokslinio lauko sklypelį ir jokiomis bendromis filosofinėmis-istorinėmis teorijomis nesidomi. Apie Marksą tokie specialistai retai turi kokio supratimo, o jei ir turi, tai nebent kaip apie nemalonų žmogų, kuris kažkam ir kažkur sutrikdė ramybę. Kaip gi jūs norite, kad jie rašytų Markso dvasia? Jų monografijose paprastai nėra **visiškai jokios filosofinės dvasios**. Bet čia įvyksta kažkas, kas panašu į tuos atvejus, kada akmenys šaukia, jei žmonės tyli. Patys tyrinėtojai specialistai nieko nežino apie Markso teoriją, o jų gauti rezultatai garsiai rėkia jos naudai. Ir nėra nė vieno rimto specialaus tyrinėjimo iš politinių santykių istorijos arba iš kultūros istorijos, kuris vienaip ar kitaip jos nepatvirtintų. Kiek visa šių laikų visuomeninio mokslo dvasia verčia specialistus nesąmoningai laikytis Markso istorinės (kaip tik — **istorinės**, p. Michailovski) teorijos požiūrio, parodo daugybė nuostabių pavyzdžių. Aukščiau skaitytojas jau galėjo pastebėti du tokius pavyzdžius: Oskarą Pešelį ir Žiro-Teloną. Dabar pateiksime trečią. Savo veikale: „La cité antique“ („Senovės piliečių bendruomenė“. — **Red.**) garsusis Fiustel-de-Kulanžas pareiškė tą mintį, kad religinės pažiūros sudariusios visų visuomeninių antikinės senovės institucijų pagrindą. Atrodytų, kad šios minties ir reikėjo laikytis tyrinėjant atskirus Graikijos ir Romos istorijos klausimus. Bet štai Fiustel-de-Kulanžui teko paliesti **Spartos žlugimo** klausimą. Ir jam išėjo, kad žlugimo priežastis buvusi grynai ekonominė¹. Teko jam paliesti Romos respublikos žlugimo klausimą — ir vėl jis kreipiasi į ekonomiją². Vadinasi, kas gi išeina?

¹ Žr. jo knygą: „Du droit de propriété à Sparte“ („Apie nuosavybės teisę Spartoje“. — **Red.**). Mums čia visiškai nesvarbi esanti joje, be kita ko, pažiūra į pirmąsias nuosavybės istoriją.

² „Il est assez visible pour quiconque a observé le détail (kaip tik le détail, p. Michailovski) et le texte, que ce sont les intérêts matériels du plus grand nombre qui en ont été le vrai mobile“ ir kt. („Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal“. Paryžius 1890, p. 94). („Pakankamai aišku kiekvienam, kas tyrinėjo faktus jų konkrečių detalumu (kaip tik konkrečių detalumu, p. Michailovski) ir tekstus, kad kaip tik daugumos žmonių materialiniai interesai buvo tikroji varomoji priežastis“ ir kt. („Senovės Prancūzijos politinių institucijų istorija. Feodalinės sistemos kilmė“, Paryžius 1890, 94 psl.) — **Red.**).

Atskirais atvejais žmogus patvirtina Markso teoriją, o jeigu jūs jį pavadintumėte marksistu, jis, galimas daiktas, imtų mosuoti abiem rankomis, kuo neapsakomai nudžiugintų p. Karejevą. Ką padarysi, jei ne visi žmonės yra nuoseklūs ligi galo?

Bet leiskite; — nutraukia mus p. Michailovskis, — ir man pateikti keletą pavyzdžių iš mano pusės. „Kreipdamiesi... į... Bloso knygą, matome, kad tai yra labai pagarbos vertas veikalas, kuriame betgi visai nėra specialių radikalaus istoriniame moksle perversmo pėdsakų. Iš to, ką Bloso sako apie klasių kovą ir apie ekonomines sąlygas (palyginti, labai nedaug), dar neišeina, kad jis istorijos pagrindan deda gamybos ir mainų formų savaiminį vystymąsi; pasakojant apie 1848 metų įvykius, būtų netgi sunku neminėti ekonominių sąlygų. Išmeskite iš Bloso knygos panegiriką Marksui, kaip perversmo istoriniame moksle kūrėjui, ir dar keletą konvencionalių frazių su marksistine terminologija, ir jums į galvą neateis, kad jūs turite reikalo su ekonominio materializmo pasekėju. Atskiri geri istorinio turinio puslapiai Engelso, Kautskio ir kai kurių kitų veikaluose taip pat galėtų apsieiti be ekonominio materializmo etiketės, kadangi iš tikrųjų juose atsižvelgiama į visą visuomeninio gyvenimo visumą, nors ir vyraujant šiame akorde ekonominei stygai“¹.

P. Michailovskis, matyt, gerai atsimena priežodį: „pradėjęs darbą, baik jį“. Jis samprotauja šitaip: jei esi ekonominis materialistas, tai ir privalai turėti omenyje **ekonomiką**, o „neliesti visos visuomeninio gyvenimo visumos, nors vyraujant ekonominei stygai“. Bet mes jau esame pranešę p. Michailovskiui, jog mokslinis marksistų uždavinys kaip tik ir yra tas, kad, pradėjus nuo „stygos“, išaiškintų visą visuomeninio gyvenimo visumą. Kaip gi jis nori, kad tuo pat laiku jie ir išsižadėtų šio uždavinio ir išliktų marksistais. Tiesa, p. Michailovskis niekuomet nenorėjo įsigilinti į šio uždavinio prasmę, bet, suprantama, tuo kalta ne Markso istorinė teorija.

Mes suprantame, kad, kol mes neišsižadėsime šio uždavinio, p. Michailovskis dažnai pakliūs į labai keblią padėtį: dažnai, beskaitydamas „gerą istorinio turinio puslapį“, jam bus tolimesnis minėtis („į galvą neateis!“), kad ji parašyta „ekonominio“ materialisto.

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 117 psl.

Tai kaip tik padėtis, apie kurią sakoma: blogiau negali būti! Bet ar dėl Markso kaltės p. Michailovskis į ją pakliūs?

Subjektyviosios mokyklos Achilas įsivaizduoja, kad „ekonominiai“ materialistai turį kalbėti tik apie „gamybos ir mainų formų savaiminį vystymąsi“. O kas tai per „savaiminis vystymasis“, mąslusis p. Michailovski? Jei tamsta manai, kad, Markso nuomone, gamybos formos galinčios „savaimė“ vystytis, tai tamsta smarkiai klysti. Kas tai yra **visuomeniniai gamybiniai santykiai**? Tai žmonių santykiai. O kaip jie vystysis be žmonių? Juk ten, kur nebūtų žmonių, nebūtų ir gamybos santykių! Chemikas sako: materija susideda iš atomų, kurie grupuojasi į molekules, o molekulės grupuojasi į sudėtingesnius junginius. Visi cheminiai procesai vyksta tam tikrais dėsniais. Iš to staiga jūs darote išvadą, kad, chemiko nuomone, visas reikalas esąs dėsniai, o materija — atomai ir molekulės — galėtų visai nejudėti, anaip tol tuo nekliudydama cheminių junginių „savaiminio vystymosi“. Visiems yra aiškus tokio išprotavimo absurdiškumas. Deja, dar ne visiems yra aiškus absurdiškumas savo vidine verte analoginio **asmenybių** statymo priešpriešiais **visuomeninio gyvenimo dėsniams**; žmonių veiklos — vidinei jų bendrojo gyvenimo formų logikai.

P. Michailovski, kartojame: naujosios istorinės teorijos uždavinys yra išaiškinti „visą visuomeninio gyvenimo visumą“ tuo, ką tamsta vadini ekonomine styga, t. y., iš tikrųjų **gamybinių jėgų vystymusi**. „Styga“ — tai tam tikra prasme pagrindas (mes jau aiškinome, kuria būtent prasme), bet be reikalo p. Michailovskis mano, kad marksistas „tik ir kvėpuoja styga“, kaip vienas iš personažų G. I. Uspenskio „Būdelėje“.

Sunkus tai dalykas — išaiškinti visą istorinį procesą, nuosekliai laikantis vieno principo. Bet ką daryti? Mokslas aplamai nelengvas dalykas, jei tik tai ne „subjektyvus“ mokslas: šis visus klausimus išaiškina nuostabiai lengvai. Ir jei apie tai jau pradėjome kalbėti, pasakysime p. Michailovskiui, kad, gal būt, klausimais, liečiančiais ideologijų vystymąsi, patys geriausieji „stygos“ žinovai kartais pasirodys bejėgiai, jei neturės tam tikro ypatingo gabumo, būtent **meninės nuovokos**. Psichologija prisitaiko prie ekonomijos. Bet šis prisitaikymas yra sudėtingas procesas, ir, norint suprasti visą jo eigą, norint vaizdžiai parodyti sau ir kitiems, kaip būtent jis vyksta, ne kartą ir ne kartą bus reikalingas meni-

ninko talentas. Štai, pvz., jau Balzakas daug padarė jo laikų įvairių visuomenės klasių psichologijai išaiškinti. Daug ko mes galime pasimokyti iš Ibseno, bet ar maža dar ir iš ko? Tikėsimės, kad ilgainiui atsiras daug tokių menininkų, kurie, iš vienos pusės, supras „stygos“ judėjimo „geležinius dėsnius“, o iš antros — sugebės suprasti ir parodyti, kaip ant „stygos“, ir kaip tik dėl jos judėjimo, išauga **ideologijos „gyvasis rūbas“**. Jūs pasakysite, kad ten, kur įsikišo poetinė fantazija, negali nebūti meniškos sauvalės, spėliojimų fantastiškumo. Žinoma, taip! reikalas neapsieis ir be to. Ir tai Marksas puikiai žinojo; dėl to jis ir sako, kad reikia griežtai skirti tam tikros epochos **ekonominę būklę, kuria galima nustatyti su gamtos mokslo tikslumu, nuo jos idėjų būklės**. Daug, labai daug dar šioje srityje mums yra neaiškaus. Bet dar daugiau neaiškaus yra idealistams, o dar daugiau eklektikams, kurie, beje, niekuomet nesupranta pasitaikančių jiems sunkumų reikšmės, tardamiesi visuomet susidorosią su bet kuriuo klausimu su garsiosios „sąveikos“ pagalba. Tikrovėje jie niekuomet su niekuo nesusidoroja, o tik slepiasi už pasitaikančių jiems sunkumų nugaros. Pasak Markso, konkrečioji žmogaus veikla ligi šiol buvo aiškinama išimtinai idealistiniu požiūriu. Na, ir ką gi? Ar daug surado patenkinamų aiškinimų? Mūsų samprotavimai apie žmogaus „dvasios“ veiklą, savo menku pagrįstumu, primena senovės graikų filosofų samprotavimus apie gamtą: geriausiu atveju genialias, o kartais ir stačiai sąmojingas hipotezes, kurių negalima patvirtinti, įrodyti nesant bet kurio atramos taško moksliniam įrodymui. Tik ten kai ką ir padarė, kur buvo priversti visuomeninę psichologiją susieti su „styga“. Ir štai, kada Marksas, tai pastebėjęs, patarė pradėtų mėginimų nepalikti, kada jis pasakė, kad visuomet reikia vadovautis „styga“, jis buvo apkaltintas supratimo vienašališkumu ir siaurumu! Kur čia teisybė, — žino nebent tik subjektyvieji sociologai.

~ Kalbėkite! — toliau mus gilia p. Michailovskis, — jūsų naujasis žodis „prieš 50 metų pasakytas“. Taip, p. Michailovski, arti to. Ir juo liūdniau, kad tamsta ligi šiol jo nesupratai. Ar maža tokių „žodžių“ yra moksle, kurie buvo pasakyti prieš dešimtis ir šimtus metų, bet ligi šiol lieka nežinomi ištisiems milijonams nerūpestingų mokslo atžvilgiu „asmenybių“! Įsivaizduokite, jog jūs susitikotė su hotentotu ir stengiatės jį įtikinti, kad žemė sukasi aplink saulę. Hotentotas ir dėl saulės ir dėl žemės turi savą „originalią“ teoriją.

Jam sunku persiskirti su ja. Ir štai jis ima dagiai sakyti: jūs atėjo-
te pas mane su nauju žodžiu, o juk patys sakote, kad jis jau turi
keletą šimtų metų! — Ką įrodys hotentotiškas kandumas? Tik tai,
kad hotentotas yra hotentotas. Bet juk to ir įrodinėti nereikia.

Beje, p. Michailovskio kandumas įrodo žymiai daugiau, negu
galėtų įrodyti hotentoto kandumas. Jis įrodo, kad mūsų „sociolo-
gas“ priklauso prie tų, kurie nepamena **giminingumo**. Jo subjekty-
vusis požiūris paveldėtas iš Bruno Bauerio, Šeligio ir kitų Markso
pirmtakų chronologiška prasme. Vadinasi, p. Michailovskio „nau-
jasis žodis“ net chronologiškai yra vyresnis už mūsų, o vidiniu
turiniu net žymiai vyresnis, dėl to kad istorinis Bruno Bauerio
idealizmas buvo grįžimas prie pereitojo amžiaus materialistų pa-
žiūrų¹.

P. Michailovskį labai jaudina, kad amerikiečio Morgano knyga
apie „senovės visuomenę“ pasirodė praslinkus daugeliui metų po
to, kai Marksas ir Engelsas buvo paskelbę ekonominio materializ-
mo pagrindus ir visiškai „nepriklausomai nuo jo“. Į tai paste-
bėsime:

Pirma, kad Morgano knyga yra „nepriklausoma“ nuo vadina-
mojo ekonominio materializmo dėl tos paprastos priežasties, kad
pats Morganas kaip tik laikosi jo požiūrio, kaip tuo lengvai įsiti-
kins p. Michailovskis, jei perskaitys savo nurodomą knygą. Tiesa,
ekonominio materializmo požiūrį Morganas priėjo nepriklausomai
nuo Markso ir Engeldo, bet tuo geriau jų teorijai.

Antra, o kas per bėda, jei Markso ir Engeldo teorija, „praslin-
kus daugeliui metų“ buvo patvirtinta Morgano atradimų? Mes
įsitikinę, kad dar labai daug bus atradimų, patvirtinančių šią teo-
riją. O štai dėl p. Michailovskio mes įsitikinę priešingai: „subjek-
tyviojo“ požiūrio nepateisins nė vienas atradimas nei per penke-
rius metus, nei per penkis tūkstančius metų.

Iš vienos Engeldo pratarinės p. Michailovskis sužinojo, kad
„Darbininkų klasės padėties Anglijoje“ autoriaus ir jo draugo

¹ O dėl biologijos taikymo sprendžiant visuomeninius klausimus, tai p. Mi-
chailovskio „naujieji žodžiai“, kaip matėme, pagal savo „tipą“ siekia dabar-
tinio amžiaus dvidešimtuosius metus. Labai garbingi seniai yra p. Michailovs-
kio „naujieji žodžiai“! Juose „ruso protas ir ruso dvasia“ tikrai „senas pa-
mokas kartuoja ir meluoja už du“!

Markso žinios ekonominės istorijos srityje keturiasdešimtaisiais metais buvo „nepakankamos“ (paties Engeldo pasakymas). Šia proga p. Michailovskis džiūgauja: vadinasi, girdi, ir visa „ekonominio materializmo“ teorija, atsiradusi kaip tik keturiasdešimtaisiais metais, buvo nepakankamai pagrįsta. Tai išvada, verta sąmojingo ketvirtos klasės gimnazisto. Subrendęs žmogus suprastų, kad taikant moksliniam pažinimui, kaip ir visam kam kitam, pasakius: „pakankamas“, „nepakankamas“, „mažas“, „didelis“ reikia imti reliatyvia prasme. Po to, kai buvo paskelbti naujosios istorinės teorijos pagrindai, Marksas ir Engelsas išgyveno ištisus dešimtmečius; jie uoliai tyrinėjo ekonominę istoriją ir pasiekė joje milžiniškus laimėjimus, ką ypač lengva suprasti, turint omenyje jų nepaprastus gabumus. Dėl šių laimėjimų jų ankstesnės žinios turėjo jiems pasirodyti „nepakankamos“, bet tai dar neįrodo, kad jų teorija buvo nepagrįsta. Darvino knyga apie rūšių kilmę išėjo 1859 m. Galima tikrai pasakyti, kad jau praslinkus dešimčiai metų Darvinas laikė nepakankamomis tas žinias, kurias jis turėjo tuo metu, kada išleido savo knygą. Tai kas iš to?

Taip pat nemažai ironizuoja p. Michailovskis ir ta tema, kad „teorijai, pretendavusiai nušviesti pasaulinę istoriją, praslinkus keturiasdešimčiai metų po jos paskelbimo (t. y. tariamai ligi pat Morgano knyga: pasirodant) senovės graikų ir germanų istorijos buvo likusios neįspėtos mįslės“¹. Ši ironija pagrįsta vien tik „nesusipratimu“.

Kad graikų ir romėnų istorijos pagrindą sudarė klasių kova, — tai negalėjo būti nežinoma Marksui ir Engelsui keturiasdešimtųjų metų pabaigoje jau stačiai dėl to, kad tai buvo žinoma dar graikų ir romėnų rašytojams. Perskaitykite Tukididą, Ksenofontą, Aristotelį, paskaitykite romėnų istorikus, net kad ir Titą Livijų, kuris, beje, aprašinėdamas įvykius, perdaug dažnai pereina į „subjektyvų“ požiūrį, — ir kiekvieno iš jų veikaluose jūs pamatysite tvirtą įsitikinimą, kad ekonominiai santykiai ir jų sukeliamą klasių kovą buvo tuometinių visuomenių vidaus istorijos pagrindas. Šis įsitikinimas jų kūriniuose turėjo betarpišką paprasto, visiems žinomo gyvenimo fakto paprasto konstatavimo formą, nors Polibijus betgi jau turi kažką panašaus į istorijos filosofiją, sukurtą šio fakto

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 108 psl.

pripažinimo pagrindu. Kad ir kaip ten bebūtų, bet faktas buvo visų pripažįstamas, ir argi p. Michailovskis mano, kad Marksas ir Engelsas „senųjų neskaitydavo“? Marksui ir Engelsui, lygiai kaip ir **visiems mokslo žmonėms**, neįspėjamos mįslės likdavo klausimai, kurie lietė Graikijos, Romos ir germanų giminių **priešistorinės būties** formas (kaip tai kitoje vietoje sako pats p. Michailovskis). Į šiuos klausimus atsakė Morgano knyga. Bet ar tik neišvaizduoja mūsų autorius, kad Darvinui nebuvo neišspręstų to meto biologijoje klausimų, kada jis rašė savo garsiąją knygą?

„Būtinybės kategorija, — toliau sako p. Michailovskis, — tiek yra visuotinė ir neginčijama, kad apima net beprotiškiausias viltis ir absurdiškiausius būgštavimus, su kuriais, matyt, ji pašaukta kovoti. Jos požiūriu pramušti kaktą sieną yra ne kvailystė, o būtinybė, visiškai taip pat, kaip Kvazimodo yra ne apsigimėlis, o būtinybė, Kainas ir Juda — ne piktadariai, o būtinybė. Žodžiu, besivadovaudami praktiniame gyvenime ja viena, mes pakliūsime į kažkokią fantastišką beribę erdvę, kur nėra idėjų ir daiktų, nėra reiškinių, o yra tik vienaspalviai idėjų ir daiktų šešėliai“¹. Kaip tik taip, p. Michailovski, kaip tik visokie apsigimimai yra toks pat būtinybės produktas, kaip ir nenormaliausieji reiškiniai, nors iš čia visai dar neseka, kad Juda yra ne piktadarys, kadangi nesąmonė yra prieš „piktadario“ sąvoką statyti priešpriešais „būtinybės“ sąvoką. Bet jei tamsta, gerbiamasis pone, lendi į didvyrius (o kiekvienas subjektyvus mąstytojas yra, taip sakant, didvyris ex professo), tai malonėk gi įrodyti, kad tamsta ne „beprotiškas“, kad tamstos „būgštavimai“ ne „absurdiški“, kad tamsta ne minties „Kvazimodo“, kad tamsta neragini **minios** „pramušti kaktą sieną“. Visam tam įrodyti tamstai reikėtų kreiptis į būtinybės kategoriją, o tamsta nemoki ja operuoti, tamstos subjektyvusis požiūris atmeta patį tokių operacijų galimumą; dėl šios „kategorijos“ tikrovė tamstai pavirsta šešėlių karalyste. Štai čia tamsta ir pakliūvi į aklagatvę, čia tamsta ir pasirašai savo sociologijai „testimonium paupertatis“ („neturto pažymėjimą“. — **Red.**), čia tamsta ir pradedi kartoti, kad „būtinybės kategorija“ nieko neparodanti, kadangi ji tariamai per

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. sausis, II skyr., 113—114 psl.

daug parodanti. Teorinio neturto pažymėjimas yra vienintelis dokumentas, kuriuo tamsta aprūpini savo „**ieškančius miesto**“ pasekėjus. Mažoka, mažoka, p. Michailovski!

Zylė tikina, kad ji — didvyriškas paukštis ir kad jai, kaip tokiai, nieko nereikia padegti jūrą. Kada ją prašo paaiškinti, kuriais fiziniais ar cheminiais **dėsniais** ji pagrindžia savo jūros padegimo planą, ji patenka į keblią padėtį ir, norėdama iš jos išsipainioti, pradeda bambėti gūdžia ir nesuprantama šnekta, kad, girdi, tai juk taip sakoma „dėsniai“, o iš esmės dėsniai nieko neišaiškina ir jokių planų jais pagrįsti esą negalima; kad reikia pasikliauti laimingu atsitikimu, kadangi jau seniai esą žinoma, kad bėdoje ir iš lazdos iššausi, bet kad apamai la raison finit toujurs par avoir raison (galų gale protas visuomet pasirodys teisus. — **Red.**). Koks lengvapėdis, koks nemalonus paukštis!

Sugretinsime su šiuo nesuprantamu zylės bambėjimu drąsiai, nuostabiai darnią istorinę Markso filosofiją.

Mūsų antropomorfiniai protėviai, kaip ir visi kiti gyvūnai, buvo visiškoje **gamtos** valdžioje. Visas jų vystymasis buvo tas visiškai nesąmoningas vystymasis, kurį sąlygojo taikymasis prie juos apsupančios aplinkos natūralios atrankos keliu kovoje dėl būvio. Tai buvo tamsi **fizinės būtinybės** karalystė. Tada net nebuvo sužibusi **sąmonės**, vadinasi, ir **laisvės aušra**. Bet fizinė būtinybė atvedė žmogų į tokį išsivystymo laipsnį, kuriame jis pamažu ėmė skirtis iš kitos gyvūnijos. Jis tapo **gyvūnu, darančiu įrankius**. Įrankis yra organas, kuriuo žmogus veikia gamtą savo tikslams pasiekti. Tai organas, kuris pajungia **būtinybę** žmogaus **sąmonei**, nors iš pradžių tik labai menku laipsniu, jei galima taip pasakyti, tik gabaliukais, tarpais. **Gamybinių jėgų išsivystymo laipsnis nulemia žmogaus valdžios gamtai mastą.**

Patį gamybinių jėgų vystymąsi nulemia žmonės apsupančios geografinės aplinkos savybės. Tuo būdu pati gamta duoda žmogui priemones jai pačiai pajungti.

Bet žmogus ne pavieniui kovoja su gamta: pasak Markso, su ja kovoja visuomeninis žmogus (der Gesellschaftsmensch), t. y. pagal savo dydį daugiau ar mažiau žymi visuomeninę sąjungą. **Visuomeninio** žmogaus savybės kiekvienu tam tikru laiku nulemia gamybinių jėgų išsivystymo laipsnis, nes nuo šių jėgų išsivystymo laipsnio priklauso visa visuomeninės sąjungos struktūra.

Tuo būdu šią struktūrą galų gale nulemia geografinės aplinkos, teikiančios žmonėms didesnę ar mažesnę jų gamybinėms jėgoms vystytis galimybę, savybės*. Bet kai yra atsiradę tam tikri visuomeniniai santykiai, tolesnis jų vystymasis vyksta pagal jų pačių vidaus dėsnius, kurių veikimas gamybinių jėgų vystymąsi, sąlygojantį istorinį žmonijos judėjimą, pagreitina arba sulėtina. Žmogaus priklausomumas nuo geografinės aplinkos iš tiesioginio pavirsta netiesioginiu. Geografinė aplinka veikia žmogų per visuomeninę. Bet dėl to žmogaus santykis su jį apsupančia geografinė aplinka darosi nepaprastai kintamas. Kiekvienoje naujoje gamybinių jėgų vystymosi pakopoje jis pasirodo ne tuo, kuo pirmiau buvo. Geografinė aplinka visai kitaip veikė Cezario laikų britus, negu ji veikia dabartinius Anglijos gyventojus. Taip šių laikų dialektinis materializmas išsprendžia prieštaravimus, su kuriais niekaip negalėjo susidoroti XVIII amžiaus švietėjai¹.

Visuomeninės aplinkos vystymasis klauso savųjų dėsnių. Tai reiškia, kad jos savybės taip pat mažai priklauso nuo žmonių valios ir nuo žmonių sąmonės, kaip ir geografinės aplinkos savybės. Gamybinis žmogaus poveikis gamtai sukelia naują žmogaus priklausomumo rūšį, naują jo vergovės rūšį: ekonominę būtinybę. Ir juo labiau auga jo valdžia gamtai, juo labiau vystosi jo gamybinės jėgos, juo labiau įsigali ši naujoji vergovė: gamybinėms jėgoms besivystant žmonių savitarpio santykiai visuomeniniame gamybos procese darosi sudėtingesni; šio proceso eiga visiškai išeina iš jų kontrolės; gamintojas pasirodo savojo kūrinio vergas (pavyzdys: kapitalistinė gamybos anarchija).

* Žr. redakcijos pastabą 119 psl. — Red.

¹ Monteskjė sakė: duota geografinė aplinka — duotos visuomeninės sąjungos savybės: vienoje geografinėje aplinkoje gali egzistuoti tik despotizmas, kitoje — tik nedidelės nepriklausomos respublikinės visuomenės ir t. t. Ne, prieštaravo Volteras: vienoje ir toje pačioje geografinėje aplinkoje ilgai nei atsiranda įvairūs visuomeniniai santykiai, vadinasi, geografinė aplinka neturi įtakos žmonijos istoriniam likimui: viskas priklauso nuo žmonių nuomonių. — Monteskjė matė vieną antinomijos pusę; Volteras ir jo vienminčiai — antrą. Ši antinomija paprastai būdavo išsprendžiama tik su sąveikos pagalba. Dialektinis materializmas, kaip matome, sąveikos buvimą pripažįsta, bet kartu jis aiškina jį, nurodydamas į gamybinių jėgų vystymąsi. Antinomija, kurią švietėjai geriausiu atveju tegalėjo paslėpti kišenėje, išsprendžiama labai paprastai: dialektinis protas ir čia pasirodo be galo stipresnis už švietėjų sveiką nuovoką („protą“).

Bet, — panašiai kaip pati žmogų apsupanti gamta suteikė jam pirmą galimybę jo gamybinėms jėgoms vystyti, vadinasi, ir jam palaipsniui iš jos valdžios išsivaduoti, — gamybiniai santykiai, visuomeniniai santykiai, pačia savo vystymosi logika sužadina žmoguje supratimą priežasčių, dėl kurių jis yra ekonominės būtinybės pavergtas. Tai suteikia galimybę naujam ir galutiniam sąmonės triumfui prieš būtinybę, proto — prieš akląjį dėsni.

Supratęs, kad jo pavergimo iš savojo produkto pusės priežastis glūdi gamybos anarchijoje, gamintojas („visuomeninis žmogus“) šią gamybą organizuoja ir tuo pačiu pajungia ją savo valiai. Tuomet pasibaigia būtinybės karalystė ir įsiviešpatauja laisvė, kuri pati pasirodo būtinybe. Žmogaus istorijos prologas yra suvaidintas, prasideda istorija¹.

Tuo būdu dialektinis materializmas ne tik nesiekia įtikinti žmogų, kaip tai prikiša jam priešininkai, kad nesąmonė priešintis ekonominei būtinybei, bet jis pirmą kartą nurodo, kaip su ja susidoroti. Taip yra pašalinamas neišvengiamas fatalistinis pobūdis, būdingas metafiziniam materializmui. Lygiai tokiu pat būdu pašalinamas kiekvienas pagrindas tam pesimizmui, į kurį, kaip tai matėme, būtinai veda nuoseklus idealistinis mąstymas. Atskira asmenybė esanti tik puta bangos paviršiuje, žmonės esą pajungti geležiniam dėsniui, kurį galima tik pažinti, bet kurio negalima pajungti žmogaus valiai, — sakė Georgas Biuchneris. Ne, atsako

¹ Tikimės, kad po viso to, kas pasakyta, yra aiškus ir Markso mokslo santykis su Darvino mokslu. Darvinui pavyko išspręsti klausimą, kaip atsiranda augalų ir gyvulių rūšys kovoje dėl būvio. Marksui pavyko išspręsti klausimą, kaip atsiranda įvairios visuomeninės organizacijos rūšys žmonių kovoje dėl savo būvio. Markso tyrinėjimas logiškai prasideda kaip tik ten, kur baigiasi Darvino tyrinėjimas. Gyvūnai ir augalai yra fizinės aplinkos įtakoje. Visuomeninį žmogų fizinė aplinka veikia per tuos visuomeninius santykius, kurie atsiranda gamybinių jėgų pagrindu, pradžioje besivystančių sparčiau ar lėčiau, žiūrint fizinės aplinkos savybių. Rūšių kilmę Darvinas aiškina ne tariamai prigimta gyvūno organizmui tendencija vystytis, kaip tai dar Larmarkas aiškino, o organizmo prisitaikymo sąlygoms, esančioms jo išorėje: ne organizmo prigimtimi, o išorinės gamtos įtaka. Žmonijos istorinį vystymąsi Marksas aiškina ne žmogaus prigimtimi, o savybėmis tų žmonių visuomeninių santykių, kurie atsiranda visuomeniniam žmogui veikiant išorinę gamtą. Abiejų mąstytojų tyrinėjimo dvasia yra griežtai vienoda. Štai kodėl galima pasakyti, kad marksizmas yra darvinizmas, taikomas visuomenės

Marksas, jei mes šį geležinį dėsnį **pažinome**, nuo mūsų priklauso jo jungą nuversti, nuo mūsų priklauso **būtinybę** padaryti paklusnia **proto** verge.

Aš kirminas, — sako idealistas. Aš — kirminas, kol aš nemokša, — atsako materialistas-dialektikas; bet aš — dievas, kada aš **žinau**. Tantum possumus, quantum scimus (Mes tiek galime, kiek žinome. — **Red.**).

Ir prieš šią teoriją, kuri pirmąkart tvirtai pagrindė žmogaus proto teises, kuri pirmąkart ėmė žiūrėti į protą ne kaip į bejėgį atsitiktinumą žaislą, o kaip į didžiulę neįveikiamą jėgą, sukykla, tariamai vardan jos pamintų to paties proto teisių, tariamai vardan jos paniekintų idealų! Ir šią teoriją drįstama kaltinti kvietizmu, siekimu susitaikinti su aplinkuma, kone įsisteikti jai, kaip Molčalinas įsisteikdavo kiekvienam, kas už jį buvo aukštesnio rango! Iš tiesų galima pasakyti, kad čia nuo skaudamos galvos suverčiama sveikajai.

Dialektinis materializmas¹ sako: žmogaus protas negalėjo būti istorijos demiurgas, nes jis pats yra **jos produktas**. Bet kai šis produktas yra atsiradęs, jis **neprivalo** ir pagal pačią savo prigimtį **negali** paklusti pirmesniosios istorijos paliktos tikrovės; jis būtinumo verčiamas siekia ją pertvarkyti pagal savo pavyzdį, **padaryti ją protingesnę**.

mokslui (mes žinome, kad **chronologiniu** atžvilgiu tai ne taip, bet tai nesvarbu). Ir tai vienintelis **mokslinis** jo taikymas, nes tos išvados, kurias kai kurie buržuaziniai rašytojai darė iš darvinizmo, buvo ne mokslinis jo taikymas visuomeninio žmogaus vystymuisi tyrinėti, o paprasta buržuazinė utopija, labai negražaus turinio dorovinis pamokslas, panašiai kaip ponai subjektyvistai sako gražaus turinio pamokslus. Buržuaziniai rašytojai, pasiremdami Darvinu, tikrovėje rekomenduodavo savo skaitytojams **ne mokslinius Darvino metodus, o tik žvėriškus instinktus** tų gyvūnų, apie kuriuos kalba Darvinas. Marksas sutaria su **Darvinu**, buržuaziniai rašytojai sutaria su **žvėrimis ir galvijais, kuriuos Darvinas tyrinėjo**.

¹ Mes vartojame terminą „dialektinis materializmas“, kuris vienas tik ir tegali teisingai apibūdinti Markso filosofiją. Holbachas ir Helvecijus buvo materialistai-metafizikai. Jie kovojo su **metafiziniu** idealizmu. Jų materializmas užleido vietą **dialektiniam idealizmui**, kuris, savo ruožtu, buvo **dialektinio materializmo** nugalėtas. Posakis „ekonominis materializmas“ yra labai nevykęs. Marksas niekuomet savęs nevadino „ekonominiu materialistu“.

Dialektinis materializmas sako kaip Gėtės Faustas:

Im Anfang war die That!

(Pradžioje buvo veiksmas. — Red.)

Veiksmas (dėsningas žmonių veikimas visuomeniniame gamybos procese) materialistui-dialektikui išaiškina istorinį visuomeninio žmogaus proto vystymąsi¹. Į veiksmą yra taip pat suvedama visa jo **praktinė filosofija. Dialektinis materializmas yra veiksmo filosofija.**

Kada subjektyvusis mąstytojas sako: „**mano idealas**“, — jis tuo pačiu sako: **aklosios būtinybės triumfas**. Subjektyvusis mąstytojas nemoka savo idealo pagrįsti tikrovės vystymosi procesu; todėl jam tuoju pat už idealo smulkutėlio sodelio sienų prasideda neapaprėpiamas atsitiktinumų, vadinasi, ir aklosios būtinybės laukas. Dialektinis materializmas nurodo tuos metodus, su kurių pagalba visą šį neapaprėpiamą lauką galima paversti žydinčiu idealo sodu. Jis tik priduria, kad priemonės šiam pavertimui slypi **šio paties lauko gelmėse, kad reikia tik jas surasti ir mokėti jomis pasinaudoti.**

Dialektinis materializmas neapriboja, kaip subjektyvizmas, žmogaus proto teisių. Jis žino, kad proto teisės yra neapaprėpiamos ir neribotos, kaip ir jo jėgos. Jis sako: visa, kas žmogaus galvoje yra protinga, t. y. visa tai, kas yra ne iliuzija, o tikras tikrovės pažinimas, būtinai pereis į šią tikrovę, būtinai įneš į ją savo protingumo dalį.

Iš čia matyti, koks yra, materialistų-dialektikų nuomone, asmenybės vaidmuo istorijoje. Tolimi nuo to, kad sumažintų šį vaidmenį ligi nulio, jie paveda asmenybei uždavinį, kurį, vartojant paprastą, nors ir netaisyklingą, terminą, reikia pripažinti **visiškai, išimtinai idealistiniu**. Kadangi žmogaus protas gali gauti viršų ant aklosios būtinybės, tik pažinęs jos vidinius dėsnius, tik sumušęs ją sava jėga, tai žinojimo vystymas, žmogaus sąmonės vystymas yra didžiausias, kilniausias mąstančios asme-

¹ „Visuomeninis gyvenimas yra pirmiausia praktiškas gyvenimas. Visa, kas paslaptinga, visa tai, kas teoriją veda į misticizmą, racionaliai išsprendžiama žmogaus praktikoje ir šios praktikos supratime“ (Marksas).

nybės uždavinys. Licht, mehr Licht (Šviesos, daugiau šviesos. — Red.)! — štai ko visų pirma reikia.

Bet jei jau seniai pasakyta, kad niekas neuždega žibinto tam, kad jį paliktų paslėptą, tai materialistai-dialektikai priduria: **nedėra palikti žibinto ankštame „inteligentijos“ kabinete!** Kol yra „didvyrių“, kurie įsivaizduoja, jog pakanka jiems apšviesti savo pačių galvas, kad nuvestų minią visur, kur jiems patinka, kad nulipdytų iš jos, kaip iš molio, visa, kas jiems ateis į galvą, — proto karalystė pasilieka graži frazė, kilni svajonė. Ji tik tada pradės artintis į mus septyniamyliais žingsniais, kada pati „minia“ taps istorinio veikimo didvyriu ir kada joje, šioje pilkojoje „minioje“, išsivystys tai atitinkanti savimonė. Ugdykite žmogaus sąmonę, — pasakėme mes. Ugdykite gamintojų savimonę — priduriame mes dabar. Subjektyvioji filosofija mums atrodo žalinga kaip tik dėl to, kad ji kliudo inteligentijai padėti šiai savimonei vystytis, priešpastatydama minią didvyriams, įsivaizduodama, kad minia esanti ne daugiau, kaip visuma nulių, kurių reikšmė priklauso tik nuo vadovaujančio didvyrio idealų.

Kad tik būtų pelkė — velnių bus, — atžariai sako liaudies patarlė. Kad tik būtų didvyrių — minia jiems atsiras, — sako subjektyvistai, ir tie didvyriai, tai — mes, tai — subjektyvioji inteligentija. Į tai mes atsakome: jūsų didvyrių priešpastatymas miniai yra paprastas savęs aukštinimas ir dėl to savęs apgaudinėjimas. Ir jūs liksite paprasti... plepia! tol, kol nesuprasite, kad jūsų pačių idealų triumfui reikia pašalinti pačią tokio priešpastatymo galimybę, reikia minioje pažadinti didvyrišką savimonę¹.

Pasaulį valdo nuomonės, — sakydavo Prancūzijos materialistai; mes — nuomonių atstovai, todėl mes — istorijos demiurgai; mes esame didvyriai, paskui kuriuos miniai belieka sekti.

Šis pažiūrų sąurumas atitiko Prancūzijos švietėjų padėties ypatingumą. Jie buvo **buržuazijos** atstovai.

Šių laikų dialektinis materializmas siekia pašalinti klases; jis ir atsirado tada, kada šis pašalinimas pasidarė istorine būtinybe.

¹ „Mit der Gründlichkeit der geschichtlichen Action wird der Umfang der Masse zunehmen, deren Action sie ist“. Marx, Die heilige Familie, p. 120. („Kartu su istorinio veikimo gilumu augs ir dydis masės, kurios padarinius jis yra“. Marksas, Šventoji šeima, 120 psl. — Red.)

Todėl jis kreipiasi į gamintojus, kurie turi pasidaryti artimiausio istorinio laikotarpio didvyriais. Todėl, pirmą kartą nuo to laiko, kai mūsų pasaulis egzistuoja ir žemė sukasi aplink saulę, vyksta mokslo suartėjimas su dirbančiais: mokslas skuba padėti darbo masei; darbo masė savo sąmoningame sąjūdyje remiasi mokslo išvadomis.

Jei visa tai yra ne daugiau kaip metafizika, tai mes, iš tiesų, jau nežinome, ką mūsų priešininkai vadina metafizika.

— Bet viskas, ką jūs sakote, liečia tik pranašysčių sritį; visa tai vieni spėjimai, kurie įgyja kiek darnų pavidalą dėl hegelinės dialektikos fokusų; štai kodėl mes vadiname jus metafizikais, — atsako ponai subjektyvistai.

Mes jau sakėme, kad painioti į mūsų ginčą „triadą“ galima tik neturint apie ją nė mažiausio supratimo. Mes jau sakėme, kad paties Hegelio pažiūrose ji niekuomet nevaidino **argumento** vaidmens ir kad ji visai nesudaro skiriamojo jo filosofijos bruožo. Drįstame manyti, jog taip pat parodėme, kad ne nurodymai į triadą, o mokslinis istorinio proceso tyrimas sudaro istorinio materializmo jėgą. Todėl į šį priekaištą mes galėtume dabar nekreipti jokio dėmesio. Bet manome, kad skaitytojui bus naudinga priminti šį įdomų faktą iš septyniasdešimtųjų metų rusų literatūros istorijos.

Nauginėdamas „Kapitalą“, p. J. Žukovskis pastebėjo, kad jo autorius, savo, kaip dabar sako, spėjimuose remiavsis tik „**formaliais**“ samprotavimais, kad jo argumentacija esanti tik nesąmoningas žaidimas sąvokomis. Štai ką į šį kaltinimą atsakė velionis N. Žiberis:

„Mes liekame įsitikinę, kad materialinio uždavinio tyrinėjimas pas Marksą visur eina pirm formalios jo darbo pusės. Mes manome, kad jei p. Žukovskis būtų perskaitęs Markso knygą atidžiau ir bešališkiau, tai jis pats dėl to su mumis būtų sutikęs. Tada, be abejo, jis būtų pamatęs, kad kaip tik to kapitalistinio vystymosi laikotarpio, kurį mes gyvename, materialinių sąlygų tyrimu „Kapitalo“ autorius ir įrodinėja, kad žmonija užsibrėžia vien tik išsprendžiamus uždavinius. Marksas savo skaitytojus žingsnis po žingsnio vedžioja po kapitalistinės gamybos labirin-

tą ir, analizuodamas visus sudėtinius jos elementus, duoda mums suprasti laikiną jos pobūdį¹.

„Paimkime. . . fabrikinę pramonę, — sako toliau N. Ziberis, — su jos nepaliaujama kiekvienoje operacijoje rankų kaita, su jos karštingu judėjimu, kone kasdien metančiu darbininkus iš vieno fabriko į kitą; — argi jos materialinės sąlygos nėra parengiamoji aplinka naujoms visuomeninės struktūros, visuomeninės kooperacijos formoms? Argi ne ta pačia kryptimi eina ir periodiškai besikartojančių ekonominių krizių veikimas? Argi ne to paties tikslo siekia rinkų siaurėjimas, darbo dienos ilgumo mažėjimas, įvairių šalių varžybos bendrojoje rinkoje, didesnio kapitalo pergalė prieš nežymaus dydžio kapitalą? . . .“ Paskui, nurodęs į neįtikimai smarkų gamybinių jėgų didėjimą kapitalizmo vystymosi procese, N. Ziberis vėl klausė: „Ar visa tai ne materialiniai, o grynai formaliniai pertvarkymai? . . . Argi, pavyzdžiui, ne faktinis kapitalistinės produkcijos prieštaravimas yra toji aplinkybė, kad ji periodiškai užverčia pasaulinę rinką prekėmis ir priverčia milijonus badauti tuo metu, kada vartojimo reikmenų yra per daug? . . . Toliau, argi tai yra ne faktinis kapitalizmo prieštaravimas, kurį pastebėsime tarp ko kita, noromis pripažįstama patys kapitalo savininkai, kad jis vienu ir tuo pat metu atleidžia iš darbo daugybę žmonių ir skundžiasi darbo rankų trūkumu? Argi ne faktinis jo prieštaravimas, — kad darbui sumažinti priemones, kaip mechaniniai ir kiti pagerinimai bei patobulinimai, jis paverčia priemonėmis darbo dienai pailginti? Argi ne faktinis prieštaravimas, kad, kovodamas dėl nuosavybės neliečiamybės, kapitalizmas atima iš daugumos valstiečių žemę ir milžinišką gyventojų daugumą laiko vien tik vienetiniu atlyginimu? Argi visa tai ir daug kita ko — viena tik metafizika ir tikrovėje nieko to nėra? Bet pakanka paimti į rankas bet kurį Anglijos „Economist“ numerį, kad tuojau įsitikintume to priešybe. Taigi, esamosios visuomeninės bei ekonominės buities tyrinėtojai visai nėra būtino reikalo dirbtinai įsprausti kapitalistinę gamybą į iš anksto sugalvotus formalius, dialektinius prieštaravimus: jam sukaupu pakaks ir vieno tikro prieštaravimo“.

¹ N. Ziberis, Keletas pastabų dėl p. J. Žukovskio straipsnio „Karlus Marksas ir jo knyga apie kapitalą“. („Oteč. Zap.“ („Tėvynės Užrašai“), 1877 m. lapkritis, 6 psl.)

Ziberio atsakymas, įtikinamas savo turiniu, buvo švelnoka savo forma. Visiškai kito pobūdžio yra atsakymas tam pačiam p. Žukovskiui, p. Michailovskio duotas.

Mūsų gerbiamasis subjektyvistas ir ligi šiai dienai tą veikalą, kurį jis tada gynė, supranta labai „siaurai“, jei nepasakysime vienašališkai, ir stengiasi net kitus tuo įtikinti, kad vienašališkas jo supratimas kaip tik ir esąs teisingas jo įvertinimas. Supranta, ma, toks žmogus negalėjo būti patikimas „Kapitalo“ gynėjas. Todėl jo atsakymas yra kupinas vaikiškiausių kurjozų. Štai, pavyzdžiui, vienas iš jų. Markso kaltinimą formalizmu, piktnaudžiavimu hegeline dialektika p. Žukovskis patvirtino, tarp kita ko, nurodymu į vieną vietą iš knygos „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ („Dėl politinės ekonomijos kritikos“. — **Red.**) pratarinės. P. Michailovskio nuomone, šioje pratarinėje Markso priešingai matė hegelinės filosofijos atspindį: „**Jei Marksas būtų parašęs tik šią „Zur Kritik“ („Dėl kritikos“. — **Red.**) pratarinę, tai p. Žukovskis būtų buvęs visiškai teisingas**“, t. y. būtų buvę įrodyta, kad Marksas esąs ne daugiau kaip formalistas ir hegelininkas. Čia p. Michailovskis taip vykusiai pataikė pirštu į dangų, tiek „išsėmė“ panašaus pataikymo aktą, kad nenoromis save klausė: — ar skaitė, tada dar davęs vilčių, mūsų autorius nurodytą pratarinę? Galima būtų ir dar keletą tokių kurjozų pateikti (vienas iš jų bus nurodytas žemiau), bet dabar ne jie čia svarbūs. Kad ir kaip blogai p. Michailovskis suprato Marksą, jis vis dėlto tuojuo pamatė, kad dėl „**formalizmo**“ p. Žukovskis „**nuplepėjo**“; jis vis dėlto sumojo, kad toks plepėjimas yra paprastas be...atodairiškumo produktas.

„Jeigu Marksas būtų pasakęs, — teisingai pastebėjo p. Michailovskis: — šiuolaikinės visuomenės vystymosi dėsnis yra toks, kad ji pati spontaniškai neigia savo pirmesniąją būklę ir paskui neigia šį neigimą, sutaikydama išeityjų stadijų prieštaravimus individualios ir bendruomeninės nuosavybės vienybėje; jeigu jis tai būtų pasakęs ir **tik** tai (kad ir daugelyje puslapių), tai jis būtų buvęs grynas hegelininkas, sukuriąs dėsnius iš savo dvasios gilu-

¹ N. K. Michailovskio laštai, II t., 356 psl.

² Toje vietoje Marksas išdėsto savo materialistinį istorijos supratimą.

mos ir pasitenkinąs grynai formaliais, t. y. nepriklausomais nuo turinio, principais. Bet juk kiekvienas, skaitęs „Kapitalą“, žino, kad jis yra ne tik tai pasakęs“. P. Michailovskio žodžiais, hegelinę formulę taip pat lengvai galima nuimti nuo Markso tariamai įsprausto į ją ekonominio turinio, kaip pirštinę nuo rankos arba skrybėlę nuo galvos. „Dėl pereinamųjų ekonominio vystymosi pakopų čia net negali būti jokių abejonių... Tiek pat yra neabejotina ir tolesnė proceso eiga: gamybos priemonių sukonzentravimas vis mažesniame ir mažesniame rankų skaičiuje. Dėl ateities gali, žinoma, būti abejonių. Marksas mano, kad kadangi kapitalo koncentraciją lydi darbo suvisuomeninimas, tai šis pastarasis ir sudarys tą ekonominę ir dorovinę pagrindą (kaip gi darbo suvisuomeninimas „sudarys“ dorovinį pagrindą? O ką daryti su „formų sąvaiminiu vystymusi“? — G. P.), ant kurio išaugs nauja juridinė ir politinė tvarka. P. Žukovskis turėjo pilną teisę šią konstrukciją vadinti spėjama, bet neturėjo jokios teisės (suprantama, dorovinės. — G. P.) visiškai nutylėti reikšmę, kokią Marksas teikia suvisuomeninimo procesui“¹.

„Visas „Kapitalas“, — teisingai pastebi p. Michailovskis, — paskirtas tyrinėti tai, kaip atsiradusi visuomeninė forma vis vystosi, stiprina savo tipiškus bruožus, pajungdama sau, asimiliuodama (?) atradimus, išradimus, gamybos būdų patobulinimus. naujas rinkas, patį mokslą, versdama juos sau dirbti, ir kaip, pagaliau, šioji forma negali išlaikyti materialinių sąlygų tolesnių kitėjimų“².

Markso veikale „kaip tik visuomeninės formos (t. y. kapitalizmo, ar ne tiesa, p. Michailovski?) santykių su materialinėmis jos egzistavimo sąlygomis (t. y. su gamybinėmis jėgomis, kurios kapitalistinės gamybos formos egzistavimą daro vis labiau ir labiau netvirtą, — ar ne tiesa, p. Michailovski?) analizė amžinai pasiliks logiškos sistemos ir milžiniškos erudicijos paminklas. P. Žukovskis turi moralinio drąsumo teigti, kad šį klausimą Marksas ir apeina. Čia jau nieko nepadarysi. Bėlieka tik su nustebimu žiūrėti į tolesnę pramušgalvišką mankštą kritiko, besivartaliojančio palinksminti publikai, kurios viena dalis, be abejo-

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 353—354 psl.

² Ten pat, 357 psl.

nės, iš karto supras, kad prieš ją darkosi drąsus akrobatas, bet kita, ko gero, vertam nusistebėjimo reginiui teiks visai kitą reikšmę¹.

Summa summarum (Iš viso. — **Red.**): jei p. Žukovskis kaltino Marksą formalizmu, tai šis kaltinimas, p. Michailovskio žodžiais, buvo „vienas didelis melas, susidedas iš eilės mažų melų“.

Griežtas yra tas nuosprendis, bet visiškai teisingas. O jeigu jis teisingas Žukovskio atžvilgiu, tai jis teisingas ir visų tų atžvilgiu, kurie šiandien kartoja, kad Markso „spėjimai“ esą pagrįsti tik hegeline triada. O jei toks sprendimas teisingas visų tų žmonių atžvilgiu, tai... malonėkite perskaityti šią ištrauką:

„Jis (Marksas) tiek pripildė tuščią dialektinę schemą faktinio turinio, kad ją galima nuimti nuo šio turinio, kaip dangtelį nuo puodelio, nieko nepakeitus, nieko nesugadinus, išskyrus tik vieną, tiesa, didžiulės svarbos punktą. Būtent: „imanentiniai“ visuomenės dėsniai ateities atžvilgiu nustatyti išimtinai dialektiškai. Ortodoksui hegelininkui pakanka pasakyti, kad po „neigimo“ turi sekti „neigimo neigimas“; bet neturį nieko bendro su hegelinė išmintimi negali tuo pasitenkinti: dialektinė išvada jiems nėra įrodymas, ir patikėjęs ja hegelininkas turi žinoti, kad jis būtent tik patikėjo, o neįsitikino“².

P. Michailovskis padarė nuosprendį sau pačiam.

P. Michailovskis pats supranta, kad dabar jis kartoja p. J. Žukovskio žodžius dėl Markso argumentų „spėjimams“ patvirtinti „formalumo“. Jis neužmiršo savo straipsnio „Karlus Marksas p. J. Žukovskio teisme“ ir net prisibijo, kad tik jo kur nereikia neprisimintų ir jo skaitytojas. Todėl jis iš pradžių dedasi ir dabar tą pat sakęs, ką sakė septyniasdešimtaisiais metais. Tam tikslui jis kartoja, kad „dialektinę schemą“ esą galima nuimti „kaip dangtelį“ ir t. t. Paskui seka „**vienas tik punktas**“, kurio atžvilgiu p. Michailovskis, patylomis nuo skaitytojo, visiškai sutinka su p. J. Žukovskiu. Bet šis „vienas punktas“ ir yra tas pats **didžiulės svarbos punktas**, dėl kurio p. Žukovskis buvo apkaltintas „akrobatiškumu“.

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 357—358 psl.

² „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. vasaris, II skyr., 150—151 psl.

1877 m. p. Michailovskis sakė, kad Marksas ir dėl ateities, — t. y. kaip tik dėl „vieno didžiulės svarbos punkto“, — neapsiribojęs nurodymu į Hegelį. Dabar pas p. Michailovskį išeina, kad — **apsiribojęs**. 1877 m. p. Michailovskis sakė, kad Marksas su nuostabia „logiška jėga“, su „milžiniška erudicija“ parodęs, kaip „tam tikra forma“ (t. y. kapitalizmas) „negali išlaikyti“ tolesnių savo egzistavimo „**materialinių sąlygų**“ kitėjimų. Tai kaip tik lietė „vieną didžiulės svarbos punkta“. Dabar p. Michailovskis užmiršo, kaip daug įtikinamo Marksas pasakė dėl šio punkto ir kaip daug jis tuomet parodė kartu loginės jėgos ir milžiniškos erudicijos. 1877 m. p. Michailovskis stebėjosi ta „moraline drąsa“, su kuria p. Zukovskis nutylėjo, kad Marksas, savo spėjimams patvirtinti, rėmėsi jau vykstančiu kapitalistinėje visuomenėje darbo suvisuomeninimu. Tai taip pat lietė „vieną didžiulės svarbos punkta“. Šiuo metu p. Michailovskis įtikinėja skaitytojus, kad Marksas dėl šio punkto „išimtinai dialektiškai“ spėjęs. 1877 metais „kiekvienas, kas skaitė „Kapitalą“, žinojo, kad Marksas „**ne tik tai** pasakė“. Dabar pasirodo, kad — „tik tai“ ir kad jo pasekėjų įsitikinimas dėl ateities „laikosi išimtinai ant hegelinės trijų galų grandinės galo“¹. Koks, su dievo pagalba, posūkis!

P. Michailovskis pats sau padarė nuosprendį ir supranta jį padaręs.

Bet dėl ko gi p. Michailovskiui atėjo į galvą taikyti sau savo paties padarytą negailestingą nuosprendį? Argi šis žmogus, kuris pirma aistringai apkaltindavo literatūrinius „akrobatus“, sulaukęs senatvės pats pajuto palinkimą į „akrobato meną“? Argi galimi tokie pasivertimai? Visokie pasivertimai, skaitytojau, yra galimi! Ir žmonės, kuriems panašūs pasivertimai atsitinka, yra verti visokeriopo papeikimo. Ne mes juos teisinsime. Bet ir su jais reikia elgtis, kaip sakoma, žmoniškai. Prisiminkite giliai humaniškus pastabų prie Milio veikalo autoriaus žodžius: kada žmogus blogai elgiasi, tai dažnai čia esama ne tiek jo kaltės, kiek jo bėdos; prisiminkite, ką pasakė tas pats autorius dėl literatūrinės N. A. Polevojaus veiklos.

„N. A. Polevojus buvo pesekėjas Kuzeno, kurį jis laikė visų gudybių sprendėju ir didžiausiu filosofu pasaulyje... Kuzeno pa-

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. vasaris, II skyr., 166 psl.

sekėjas negalėjo taikstyti su hegeline filosofija, ir kada hegelinė filosofija įsibrovė į rusų literatūrą, — Kuzeno mokiniai pasirodė esą atsilikę žmonės, — ir iš jų pusės nebuvo jokio dorovinio nusikaltimo, kad jie gynė savo įsitikinimus ir vadino nesąmone tai, ką sakė žmonės, dvasiniame judėjime juos pralenkę; negalima kaltinti žmogaus už tai, kad kiti, apdovanoti jaunesnėmis jėgomis ir didesniu ryžtumu, jį pralenkė, — jie yra teisūs, nes yra geriau tiesos, bet jis nekaltas — jis tiktai klysta“¹.

P. Michailovskis visą savo gyvenimą buvo **eklektikas**. Pagal visą savo proto struktūrą, visą savo ligtolinio — jei taip galima pasakyti p. Michailovskio atžvilgiu — filosofinio išsimokslinimo pobūdį, jis negalėjo susitaikyti su Markso istorine filosofija. Kada Markso idėjos ėmė skverbtis į Rusiją, jis iš pradžių mėgino jas ginti, nors, suprantama, neapsiėjo be gausių išlygų ir be gana žymių „nesuvokimų“. Jis tada manė, kad ir šias idėjas jam pavyks sumalti savo eklektiniame malūne ir tuo būdu dar daugiau pajvairinti savo proto maistą. Po to jis pamatė, kad mozaikos darbams, vadinamiems eklektikų pasaulėžiūra, papuošti Markso idėjos visai netinka, kad jų plitimas gresia sugriauti jo pamėgtąją mozaiką. Tad jis ir patraukė į žygį prieš šias idėjas. Žinoma, jis tuoju pat čia pasirodė esąs atsilikęs žmogus, bet iš tiesų, mums rodo, kad jis nekaltas, kad jis tik klysta.

— Bet visa tai juk nepateisina „akrobatiškumo“!

— Ogi mes jo ir neteisiname, o tik nurodome į švelninančias aplinkybes: p. Michailovskis, visiškai to nepastebėdamas, dėl Rusijos visuomeninės minties išsivystymo, įkliuvo į tokią padėtį, iš kurios galima išsipainioti tik „akrobatiškumu“. Tiesa, yra dar išeitis, bet jai galėtų ryžtis tik žmogus, kupinas **tikro** heroizmo. Toji išeitis: padėti eklektinius ginklus.

¹ „Rusų literatūros gogolinio laikotarpio apybraižos“, 24—25 psl.

PABAIGA

Ligi šiol mes, dėstydami Markso idėjas, nagrinėjome daugiausia tas prieštaras, kurios jam daromos teoriniu požiūriu. Dabar mums naudinga apsipažinti ir su bent tam tikros jo priešininkų dalies „**praktiniu protu**“. Čia mes pavartosime **lyginamąjį istorinį** metodą. Kitais žodžiais tariant, iš pradžių mes išnagrinėsime, kaip sutiko Markso idėjas **Vokietijos utopistų** „praktinis protas“. o po to jau kreipsimės į mūsų brangiųjų ir gerbiamųjų tėvynainių protą.

Keturiasdešimtųjų metų pabaigoje Marksas ir Engelsas turėjo įdomią polemiką su žinomuoju Karlu Heincenu. Polemika iš karto pasidarė labai smarkaus pobūdžio. Karlas Heincenas savo priešininkų idėjas stengėsi, taip sakant, išjuokti ir šiame darbe parodė mitrumą, kuris niekuo nėra menkesnis už p. Michailovskio mitrumą. Marksas ir Engelsas, žinoma, skolingi neliko. Neapsiėjo ir be aštrių posakių. Heincenas pavadino Engelsą „lengvapėdžiu, akiplėšišku vaikėzu“; Marksas pavadino Heinceną der grobianischen Literatur atstovu, o Engelsas paskelbė jį esant „nemokšišiausią savo šimtmečio žmogų“. Apie ką gi buvo ginčijamasi? Kurias pažiūras Heincenas priskyrė Marksui ir Engelsui? Ogi štai kurias. Heincenas įtikinėjo, kad Markso požiūriu, žmogui, turinčiam šiek tiek kilnių kėslų, **tuometinėje Vokietijoje nebuvo ką veikti**. Anot Markso, — sakė Heincenas, — „iš pradžių turi įsiviešpatauti buržuazija, kuri turi sufabrikuoti fabrikinį proletariatą“, kuris jau savo keliu pradėjęs veikti¹.

¹ „Die Helden des deutschen Kommunismus“, Bern 1848, S. 21. („Vokietijos komunizmo didvyriai“, Bernas, 1848, 21 psl. — Red.)

Marksas ir Engelsas „neatsižvelgė į tą proletariatą, kurį sukūrė trisdešimt keturi Vokietijos vampyrai“, t. y., kitaip sakant, į visą vokiečių tautą, išskyrus fabrių darbininkus (Heincenai žodis „proletariatas“ reiškia tik šios tautos skurdžią būklę). Šis gausus proletariatas, tariamai Markso nuomone, neturėjęs jokios teisės reikalauti geresnės ateities, nes jis ant savęs nešiojęs „tik priespaudos įspaudą, o ne fabrikinį antspaudą; jis ligi tol turėjęs kantriai badauti ir badu mirti (hungern und verhungern), kol Vokietija pasidarysianti Anglija. Fabrikas esąs mokykla, kurią tauta turinti pirma išieiti, kad turėtų teisę imti gerinti savo padėtį“¹.

Kiekvienas, bent šiek tiek susipažinęs su Vokietijos istorija, dabar žino, kiek šie Heinceno kaltinimai buvo absurdiški. Kiekvienas žino, ar buvo Marksas ir Engelsas užmerkę akis į vargingą vokiečių tautos padėtį. Kiekvienas supranta, ar buvo teisinga priskirti jiems tą mintį, kad kilniam žmogui Vokietijoje nesą ką veikti, kol ji pasidarysianti Anglija: rodos, šie žmonės kai ką darė ir nelaukdami tokio savo tėvynės pavirtimo. Bet kodėl gi Heincenas priskyrė jiems visą šią nesąmonę? Argi iš nesąžiningumo? Ne, mes vėl pasakysime: čia būta ne jo kaltės, o greičiau jo bėdos. Jis stačiai Markso ir Engelso pažiūrų nesuprato, ir dėl to jos pasirodė jam esančios žalingos, o kadangi jis savo šalį karštai mylėjo, tai jis stojo prieš šias tariamai žalingas jai pažiūras. Bet nesupratimas — ginče prastas patarėjas ir labai nepatikimas padėjėjas. Štai dėl ko Heincenas ir atsidūrė absurdiškiausioje padėtyje. Jis buvo labai sąmojingas žmogus, bet vienu sąmoju, be supratimo, toli nenuvažiuosi, ir dabar „les rieurs“ („besijuokią“. — **Red.**) ne jo pusėje.

Kaip skaitytojas mato, į Heinceną tenka žiūrėti tomis pat akimis, kokiomis pas mus reikia žiūrėti, dėl visiškai analoginio ginčo, pavyzdžiui, į p. Michailovskį. Bet ar į vieną tik p. Michailovskį? Juk visi tie, kurie priskiria „mokiniam“ siekimą stoti į tarnybą pas Kolupajevus ir Razušmajevus, — o jų yra devynios galybės, — juk jie visi kartoja Heinceno klaidą, juk niekas iš jų nesugalvojo nė vieno atsikirtimo prieš „ekonominius“ materialis-

¹ „Die Helden des deutschen Kommunismus“, Bern 1848, S. 22. („Vokietijos komunizmo didvyriai“, Bernas, 1848, 22 psl. — **Red.**)

tus, kuris jau **beveik prieš penkiasdešimt metų** nebūtų figūravęs Heinceno argumentacijoje. Jei jie turi ką nors originalu, tai tik viena: naivų nežinojimą to, kiek jie yra **neoriginalūs**. Jie vis nori rasti Rusijai „naujus kelius“, o dėl jų nemokšiškumo „vargšė Rusijos mintis“ patenka tik į senus, duobėtus, seniai apleistus Europos minties kelius. Tai keista, bet visiškai suprantama, taikant šiam, rodos, keistam reiškiniui išaiškinti „būtinybės kategoriją“. **Tam tikros šalies tam tikroje ekonominio išsivystymo stadijoje jos inteligentijos galvose „būtinai“ išauga tam tikros paikystės.**

Kiek Heinceno padėtis ginče su Marksu buvo komiška, parodys šis pavyzdys. Jis kibo prie savo priešininkų, reikalaujamas iš jų smulkmeningo ateities „idealo“: pasakykite, klausė jis juos, kaip, jūsų nuomone, turi būti sutvarkyti turiniai santykiai? Kokios turi būti, iš vienos pusės, privatinės nuosavybės, iš antros — visuomeninės nuosavybės ribos? Jie atsakė jam, kad kiekvienu tam tikru momentu turinius visuomenės santykius nulemia jos gamybinių jėgų būklė ir kad todėl galima nurodyti tik bendrą visuomeninio vystymosi kryptį, bet negalima iš anksto paruošti jokių tiksliai apibrėžtų įstatymų projektų. Jau dabar galima pasakyti, kad naujausios pramonės sukuriamas darbo suvisuomeninimas turi nuvesti į gamybos priemonių nacionalizaciją. Bet negalima pasakyti, kuriose ribose šią nacionalizaciją galima būtų įgyvendinti, sakysime, po dešimties metų: tai priklausytų nuo to, kokie savitarpio santykiai tada būtų tarp smulkiosios ir stambiosios pramonės, stambiojo žemės valdymo ir valstiečių žemės nuosavybės ir pan. — Na, vadinasi, jūs neturite jokio idealo, — samprotavo Heincenas; — gražus idealas, kurį **tik paskiau ماشین sufabrikuos.**

Heincenas laikėsi **utopinio** požiūrio. Utopistas, susidarydamas savo idealą, visuomet, kaip mes žinome, remiasi kuria nors abstrakčia **sąvoka**, — pavyzdžiui, žmogaus prigimties sąvoka, — arba kuriuo nors abstrakčiu **principu**, pavyzdžiui, tokių ir tokių asmens teisių principu, arba „individualumo“ principu ir pan., ir pan. Jei yra toks principas, nesunku, juo remiantis, su visišku tikslumu, su mažiausiomis smulkmenomis nustatyti, kokie **turi būti** (suprantama, nežinia, kuriuo laikų ir kuriomis aplinkybėmis), sakysime, turiniai žmonių santykiai. Ir suprantama, kad utopistas

stebėdamasis žiūri į tuos, kurie jam sako, kad negali būti tokių turtinių santykių, kurie būtų geri patys savaime, neatsižvelgiant į vietos ir laiko aplinkybes. Jam rodos, kad tokie žmonės visai neturi jokių „idealų“. Jei skaitytojas ne visai neatydžiai sekė mūsų dėstymą, tai jis žino, kad šiuo atveju utopistas yra labai neteisus. Marksas ir Engelsas turėjo idealą, ir labai aiškų **idealą: būtinybės pajungimą laisvei, aklyjų ekonominių jėgų pajungimą — žmogaus proto jėgai**. Remdamiesi šiuo idealu, jie ir kreipdavo savo praktinę veiklą, kurią, suprantama, sudarė ne tarnavimas buržuazijai, o ugdymas savimonės tų pačių gamintojų, kurie ilgainiui turi tapti savo produktų ponais.

Marksui ir Engelsui nebuvo ko „rūpintis“ paversti Vokietiją Anglija arba, kaip dabar pas mus sako, tarnauti buržuazijai: buržuazija vystėsi ir be jų pastangų, ir šį vystymąsi neįmanoma buvo sulaukyti, t. y. nebuvo tokių visuomeninių jėgų, kurios būtų sugebėjusios tai padaryti. Ir tai nereikalinga buvo daryti, nes senoji ekonominė tvarka galų gale buvo negeresnė už buržuazinę ir keturiasdešimtaisiais metais tiek paseno, kad pasidarė **visiems žalinga**. Bet negalėjimas sustabdyti kapitalistinės gamybos vystymosi dar neatėmė iš mąstančių Vokietijos žmonių galimybės **tarnauti jos liaudies gerovei**. Buržuazija turi savo neišvengiamus pakeleivius: visus tuos, kurie **dėl ekonominės būtinybės** tikrai tarnauja jos piniginei. Juo labiau išvystyta šių nelaisvųjų tarnų sąmonė, — juo lengvesnė jų padėtis, juo smarkesnis yra jų pasipriešinimas, visų šalių ir visų tautų Kolupajevams ir Razuvajevams. Marksas ir Engelsas ir užsibrėžė užduavinį vystyti šią savimonę: sutinkamai su dialektinio materializmo dvasia jie iš pat pradžios užsibrėžė **visiškai, išimtinai idealistinį uždavinį**.

Idealo kriterijus yra ekonominė tikrovė. Taip sakė Marksas ir Engelsas, ir tuo remiantis juos įtardavo kažkokiu ekonominiu molčaliniškumu, pasirengimu suminti purve ekonomiškai silpnesnį ir įsiteikti ekonomiškai stipriam. Tokių įtarimų šaltinis buvo **metafizinis supratimas to**, ką Marksas ir Engelsas suprato žodžiais: **ekonominė tikrovė**. Kada metafizikas girdi, kad visuomenės veikėjas turi remtis tikrove, jis mano, kad jam pataria susitaikyti su ja. Jis nežino, kad kiekvienoje ekonominėje tikrovėje esama **priešingų elementų** ir kad susitaikyti su tikrove

reikštų susitaikyti tik su vienu iš jos elementų, su tuo, kuris tuo metu viešpatauja. Materialistai-dialektikai nurodinėjo ir nurodina į kitą, priešingą šiam, tikrovės elementą, į tą, kuriame bręsta ateitis. Mes klausiame: remtis šiuo elementu, imti jį savo „idealų“ kriterijum, — ar tai reiškia įsisteikti Kolutapajevams ir Razuvajevams?

Bet jeigu idealo kriterijus turi būti ekonominė tikrovė, tai suprantama, kad **dorovinis** idealo kriterijus pasirodo **nepatenkinamas** ne dėl to, kad doroviniai žmonių jausmai verti nepaisymo ar paniekos, o dėl to, kad šie jausmai dar nenurodo mums teisingo kelio tarnauti mūsų artimųjų labui. Gydytojui nepakanka užjausti savo ligonį: jis turi skaitytis su organizmo **fizine tikrove**, ją remtis kovoje su ja pačia. Jei gydytojas sumanytą pasitenkinti moraliniu pasipiktinimu liga, tai jis nusipelnytų pikčiausią pajuoką. Šia prasme Marksas ir išjuokdavo savo priešininkų „moralizuojančią kritiką“ ir „kritinę moralę“. O priešininkai manė, kad jis juokiasi iš „dorovės“. „Žmogaus dorovė ir valia neturi vertės akys žmonių, kurie patys neturi nei dorovės, nei valios“, — sušuko Heincenas¹.

Tačiau reikia pastebėti, kad jei mūsų „ekonominių“ materialistų priešininkai Rusijoje aplamai tik kartoja, — sans le savoir (to nežinodami. — **Red.**), — savo pirmtakų vokiečių argumentus, tai vis dėlto savo argumentaciją jie šiek tiek pajvairina kuriozomis-ne-kuriozomis detalėmis. Taip, pavyzdžiui, Vokietijos utopistai nekūrė ilgų samprotavimų apie Vokietijos „ekonominio vystymosi dėsni“. O pas mus šios rūšies samprotavimai įgijo iš tiesų pasibaisėtiną mastą. Skaitytojas pamena, kad p. V. V. dar pačioje aštuoniasdešimtųjų metų pradžioje žadėjo atrasti Rusijos ekonominio vystymosi dėsni. Tiesa, p. V. V. tokio dėsniopaskiau ėmė prisivengti, bet jis pats kartu parodė, kad jo bijo tik laikinai, tik tol, kol Rusijos inteligentija atras labai palankų ir labai gerą dėsni. O aplamai ir p. V. V. mielai dalyvauja begalinuose ginčuose apie tai, ar Rusija turi arba neturi pereiti kapitalizmo fazę. Dar nuo septyniasdešimtųjų metų į šiuos ginčus buvo įpainiotas Markso mokslas.

¹ „Die Helden des deutschen Kommunismus“, Bern 1848, S. 22. („Vokietijos komunizmo didvyriai“, Bernas, 1848, 22 psl. — **Red.**)

Kaip pas mus vyksta tokie ginčai, parodo pats naujausias p. S. Krivenko žodis. Atsakydamas p. P. Struvei, šis autorius pataria savo priešininkui geriau įsigilinti į klausimą apie „kapitalizmo būtinumą ir geras pasekmes“.

„Jei kapitalistinis režimas sudaro lemtingą, neišvengiamą vystymosi stadiją, kurią turi pereiti kiekviena žmonių visuomenė, jei prieš šią istorinę būtinybę lieka tik nulenkti galvą, tai ar reikia imtis priemonių, kurios gali tik sulėtinti kapitalistinės tvarkos atėjimą, ir, atvirkščiai, ar nereikia lengvinti perėjimą į ją ir visokeriopaipai stengtis, kad ji greičiau ateitų, t. y. stengtis išugdyti kapitalistinę pramonę ir kapitalizuoti verslus, išugdyti buožiją... išardyti bendruomenę, padaryti, kad gyventojai netektų žemės, ir aplamai išrūkyti atliekamą valstietį iš kaimo į fabrikus?“¹

P. S. Krivenko iš tikrųjų čia kelia du klausimus: 1) ar sudaro kapitalizmas lemtingą, neišvengiamą stadiją? 2) jei taip, tai kurie iš to išplaukia praktiniai uždaviniai? Sustosime ties pirmuoju.

P. S. Krivenko teisingai jį formuluoja ta prasme, kad viena, ir tai didžiausioji, mūsų inteligentijos dalis kaip tik tokiu pavidalu jį ir kėlė: ar kapitalizmas sudaro lemtingą, neišvengiamą stadiją, kurią turi pereiti kiekviena žmonių visuomenė? Kurį laiką buvo manyta, kad į šį klausimą Marksas atsakė teigiamai, ir dėl to labai sielvartaujama. Kada buvo paskelbtas žinomasis Markso, tariamai p. Michailovskiui rašytas, laiškas², su nuostaba pamatyta, kad Marksas nepripažino šios stadijos „būtinumo“, ir tada su piktu džiaugsmu nuspręsta: na ir sugėdino gi jis savo mokinius Rusijoje! Bet piktdžiūgavusieji užmiršo prancūzišką patarlę: bien rira qui rira le dernier (gerai pasijuoks tas, kuris juoksis paskutinis. — **Red.**).

Nuo šio ginčo pradžios ligi galo Markso „mokinių Rusijoje“ priešininkai „nežmoniškesniausiai tuščiažodžiavo“.

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1893 m. gruodis, II skyr., 189 psl.

² Siuose galutinai neapdirbtuose laiško metmenyse Marksas kreipiasi ne į p. Michailovskį, o į „Oteč. Zap.“ („Tėvynės Užrašų“) redaktorių. Apie p. Michailovskį Marksas kalba trečiuoju asmeniu.

Reikalas yra tas, kad, samprotaudami apie istorinės Markso teorijos taikomumą Rusijai, jie užmiršo niekniekį: užmiršo išsiaiškinti, koks gi yra šios teorijos turinys. Ir iš tiesų puikus buvo tasai sumišimas, į kurį dėl to pakliuvo mūsų subjektyvistai su p. Michailovskiu priešakyje.

P. Michailovskis perskaitė (jei perskaitė) „Zur Kritik“ pratarinę, kurioje yra išdėstyta filosofinė-istorinė Markso teorija, ir nusprendė, jog tai ne daugiau kaip hegeliada. Nepastebėjęs dramblio ten, kur dramblio tikrai būta, p. Michailovskis ėmė dairytis į šalį, ir jam pasirodė, kad jis pagaliau išvydo ieškomąjį dramblių skyriuje apie kapitalistinį kaupimą, kur kalbama apie istorinį vakarų kapitalizmo judėjimą, o visai ne apie visos žmonijos istoriją.

Kiekvienas procesas be abejo yra „būtinasis“ ten, kur jis yra. Taip, pavyzdžiui, degtuko degimas, jei jis užsidegė, yra jam būtinas; degtukas „būtinai“ gęsta, jei degimo procesas pasibaigė. „Kapitale“ kalbama apie kapitalistinio vystymosi eigą, „būtiną“ toms šalims, kur šis vystymasis yra. Įsivaizdavęs, kad nurodytajame „Kapitalo“ skyriuje jis turi ištiesą istorinę filosofiją, p. Michailovskis nusprendė, kad, Markso nuomone, kapitalistinė gamyba esanti būtina visoms šalims ir visoms tautoms¹. Tada jis ėmė **dejuoti** dėl keblios padėties tų Rusijos žmonių, kurie ir kt., ir —

¹ Žr. straipsnį: „Karlus Marksas p. J. Zukovskio teisme“ — „Oteč. Zap.“ 1877 m. spalio. „Šeštajame „Kapitalo“ skyriuje yra paragrafas, antrašte: „Vadinamasis pradinis kaupimas“. Čia Marksas turėjo omenyje istorinę pirmųjų kapitalistinio gamybos proceso žingsnių apybraižą, bet davė žymiai daugiau — ištiesą filosofinę-istorinę teoriją“. Tai, kartojame, visai niekai: Markso istorinė filosofija išdėstyta p. Michailovskio nesuprastoje „Zur Kritik der politischen Oeconomie“ pratarinėje „kelių apibendrinančių, glaudžiausiai tarp savęs susijusių, idėjų“ pavidalu. Bet tai tarp kita ko. P. Michailovskis įsigudrino nesuprasti Markso net ten, kur palieštas kapitalistinio proceso vakarams „būtinumas“. Jis pamatė fabrikinį įstatymų leidimą „pataisą“ prie fatališko istorinio proceso nepalenkiamumo. Įsivaizduodamas, kad, pagal Marksą, — „ekonomika“ veikia savaime, be jokio žmonių dalyvavimo, jis buvo nuoseklus, įžiūrėdamas pataisą kiekviename žmonių įsikišime į savo gamybinių proceso eigą. Jis tik nežinojo, kad, pagal Marksą, pats šis įsikišimas **kiekvienam tam tikru savo pavidalu** yra neišvengiamas tam tikrų ekonominių santykių produktas. Malonėkite ginčytis apie Marksą su žmonėmis, kurie su tokiu nuostabių pastovumu jo nesupranta.

juokdarys! — atidavęs reikiamą duoklę savo subjektyviam norui padejuoti, jis rimtai tarė, kreipdamasis į p. Žukovskį: jūs matote, ir mes mokame kritikuoti Marksą, ir mes neaklaikame tuo, ką magister dixit! (mokytojas pasakė. — **Red.**). Savaimė suprantama, kad visa tai nėra per žingsnį nepastūmėjo pirmyn klausimo apie „būtinumą“, bet, perskaitęs p. Michailovskio dejavimus, Marksas sumanė ateiti jam į pagalbą. Jis greituoju sumetė savo pastabas dėl p. Michailovskio straipsnio laiško „Tėvynės Užrašų“ redaktoriui forma. Kada, po Markso mirties, šie metmenys pasirodė mūsų spaudoje, Rusijos žmonėms, kurie ir kt., buvo suteikta bent **galimybė** teisingai išspręsti klausimą dėl „būtinumo“.

Ką Marksas galėjo pasakyti dėl p. Michailovskio straipsnio? Žmogus pateko į bėdą, palaikęs Markso filosofine-istorine teorija tai, kas visai ja nebuvo. Aišku, kad šiam pastarajam visų pirma reikėjo išvaduoti iš bėdos jaunąjį rusų rašytoją, iš kurio galima buvo daug laukti. Be to, jaunasis rusų rašytojas skundėsi, kad Marksas pasmerkia Rusiją kapitalizmui. Reikėjo rusų rašytojui parodyti, kad dialektinis materializmas jokių šalių niekam nepasmerkia, kad jis nenurodo kelio, bendro ir „būtinio“ kiekvienam tam tikru laiku visoms tautoms; kad tolesnis kiekvienos tam tikros visuomenės vystymasis visuomet priklauso nuo visuomeninių jėgų santykiavimo jos viduje ir kad dėl to kiekvienam rimtam žmogui, nespėliojant ir nedejuojant dėl kažkokio fantastiško „būtinumo“, reikia visų pirma ištirti šį santykiavimą; tik toks ištirimas ir gali parodyti, kas tam tikrai visuomenei yra „būtiną“ ir kas „nebūtiną“.

Visa tai Marksas ir padarė. Visų pirma jis iškėlė aikštėn p. Michailovskio „nesuvokimą“: „Skyriuje apie pradinį kaupimą aš noriu nupiešti tą kelią, kuriuo Vakarų Europoje kapitalistinė santvarka išėjo iš feodalinės ekonominės santvarkos iščių. Vadinasi, jame apžvelgta toji istorinių įvykių eiga, kuri gamintoją buvo atplėšusi nuo gamybos priemonių, ir pirmasis pavirto samdomuoju darbininku (proletaru šiuolaikine žodžio prasme), o pastarosios — kapitalu. Šioje istorijoje kiekvienas perversmas sudaro epochą, būdamas kapitalistų klasės vystymosi svertu; o svarbiausia tokio vystymosi pagrindą sudaro žemdirbių ekspropriacija. Skyriaus pabaigoje aš kalbu apie istorinę kapitalistinio kaupimo tendenciją,

teigdamas, kad jo paskutinis žodis bus kapitalistinės nuosavybės pavirtimas visuomenine nuosavybe. Šiuose baigiamuosiuose žodžiuose aš nepateikiu jokių įrodymų padarytam teigimui patvirtinti dėl tos paprastos priežasties, kad jis pats yra ne kas kita, kaip bendra išvada iš ilgos eilės samprotavimų apie kapitalistinę gamybą“.

Norėdamas geriau išaiškinti tą aplinkybę, kad p. Michailovskis palaikė istorinę teoriją tai, kad tokios teorijos nebuvo ir negalėjo būti, Marksas nurodo į senovės Romos pavyzdį. Labai įtikinamas pavyzdys! Iš tikrųjų, jei visoms tautoms „būtina“ pereiti kapitalizmą, tai ką gi daryti su Roma, ką daryti su Sparta, ką daryti su inkų valstybe, ką daryti su daugybe kitų tautų, kurios nuėjo nuo istorinės scenos, neatlikusios šios savo tariamosios prievolės? Šių tautų likimas Marksui neliko nežinomas; vadinasi, jis negalėjo kalbėti apie visuotinį kapitalistinio proceso „būtinumą“.

„Mano kritikui patiko, — sako Marksas, — mano Vakarų Europos kapitalizmo kilmės istorijos apybraižą paversti ištisa istorine-filosofine teorija apie istorinį tautų kelią, lemtingai nubrėžtą kiekvienai iš jų, kad ir kokios būtų jos istorinės būties sąlygos. Bet prašau man atleisti: toks aiškinimas man kartu yra ir perdaug garbingas, ir perdaug gėdingas“.

Na, kaip gi kitaip! Juk panašus aiškinimas pavertė Marksą vienu iš tų „žmonių su formulėmis“, iš kurių jis juokėsi dar savo polemikoje su Prudonu. P. Michailovskis priskyrė Marksui „progreso formulę“, o Marksas atsakė: ne, nuolankiai jums dėkoju, man šito gero nereikia.

Jau esame matę, kaip utopistai žiūrėjo į istorinio vystymosi dėsnius (lai prisimena skaitytojas, ką mes sakėme apie Sen-Simoną). Istorinio judėjimo dėsningumas jų pažiūrose įgydavo **mistinį** pavidalą; kelias, kuriuo žmonija eina, buvo, jų įsivaizdavimu, lyg iš **anksto nubrėžtas**, ir jokie istoriniai įvykiai šio kelio krypties negalėjo pakeisti. Įdomi psichologinė aberacija! Utopistams „žmogaus prigimtis“ yra jų tyrinėjimų išeities punktas. O šios prigimties vystymosi dėsniai, kurie tuojau jiems įgauna paslaptinę pobūdį, **yra perkeliama kažkur už žmogaus ir už faktinių žmonių santykių ribų, į kažkokią „supraistorinę“ sritį**.

Dialektinis materializmas ir čia perkelia klausimą į visiškai kitą sritį, tuo pačiu suteikdamas jam visiškai kitą pavidalą.

Materialistai-dialektikai „viską suveda į ekonomiką“. Mes jau išaiškinome, kaip tai reikia suprasti. Bet kas gi yra ekonomija? Tai žmonių, sudarančių tam tikrą visuomenę, faktinių santykių visuma jų gamybiniame procese. Šie santykiai nėra nejudama metafizinė esybė. Jie amžinai kintę, gamybinių jėgų vystymosi veikiami, lygiai kaip ir veikiami tos istorinės aplinkos, kuri apsupa tą visuomenę. Jei yra duoti faktiniai santykiai žmonių gamybos procese, iš šių santykių lemtingai išplaukia tam tikros pasekmės. Šia prasme visuomeninis judėjimas yra dėsningas, ir šio dėsningumo niekas geriau už Marksą neišaiškino. Bet kadangi ekonominis kiekvienos visuomenės judėjimas, dėl sąlygų, kurių tarpe jis vyksta, „savitumo“, turi „savitą“ pavidalą, tai negali būti jokios „progreso formulės“, kuri apimtų praeitį ir išpranašautų visų visuomenių ateities ekonominį judėjimą. Progreso formulė yra toji abstrakti tiesa, kurią — „Rusų literatūros gogolinio laikotarpio apybraižų“ autoriaus žodžiais, taip mėgo metafizikai. Bet, taip pat pagal jo teisingą pastabą, abstrakčios tiesos nėra; tiesa visuomet yra konkreti: viskas priklauso nuo laiko ir vietos aplinkybių, o jeigu viskas priklauso nuo šių aplinkybių, tai, vadinasi, jas ir turi tyrinėti žmonės, kurie ir kt.

„Norėdamas tikrai spręsti apie šių laikų Rusijos ekonominio vystymosi eigą, aš išmokau rusiškai ir keletą metų tyrinėėjau oficialius ir kitus esančius spaudoje šiuo klausimu šaltinius“.

Markso mokiniai Rusijoje ir šiuo atveju yra jam ištikimi. Žinoma, vieni iš jų gali turėti platesnių, kiti siauresnių ekonominių žinių, bet **svarbu čia yra ne atskirų asmenų žinių dydis, o pats požiūris**. Markso mokiniai Rusijoje vadovaujasi ne subjektyviu idealu ir ne kūrta nors „progreso formule“, o kreipiasi į savo šalies ekonominę tikrovę.

Kurią gi išvadą priėjo Marksas dėl Rusijos? „Jeigu Rusija toliau eis keliu, kurį ji pasirinko po 1861 metų, ji neteks vienos iš patogiausių progų, kurią kada nors istorijos eiga buvo davusi tautai visoms kapitalistinio vystymosi peripetijoms išvengti“. Kiek žemiau Marksas priduria, kad pastaraisiais metais Rusija „gana pasidarbavo“ ėjimo sakytu keliu prasme. Nuo to laiko, kai buvo rašytas šis laiškas (t. y. nuo 1877 metų, pridursim nuo savęs), Rusija ėjo šiuo keliu vis toliau ir vis greičiau.

Kas gi išeina iš Markso laiško? — Trys išvados:

1) Sugėdino jis savo laišku ne savo mokinius Rusijoje, o ponus subjektivistus, kurie, neturėdami nė mažiausio supratimo apie jo mokslinį požiūrį, mėgino jį patį perdirbti pagal savo pačių pavyzdį, paversti jį **metafiziku ir utopistu**.

2) Ponai subjektivistai **nesusigėdo** laiško dėl tos paprastos priežasties, kad — ištikimi savo „idealui“ — jie ir laiško nesuprato.

3) Jei ponai subjektivistai nori svarstyti su mumis klausimą, kaip ir kur eina Rusija, tai kiekvieną tam tikrą minutę jie turi remtis **ekonominės tikrovės analize**.

Šios tikrovės tyrimas septyniasdešimtais metais atvedė Marksą į **lygtinę** išvadą: „Jeigu Rusija toliau eis tuo keliu, į kurį ji įžengė nuo baudžiavos panaikinimo laikų, tai ji pasidarys visiškai kapitalistine šalimi, o po to, pakliuvus po kapitalistinio režimo jungu, jai teks pasiduoti nenumaldomiems kapitalizmo dėsniams lygiai su kitomis tautomis-profanais. Štai ir viskas!“

Štai ir viskas. Bet Rusijos žmogus, norįs darbuotis savo tėvynės labui, negali pasitenkinti tokia lygtine išvada: jam neišvengiamai kyla klausimas: ar ji eis toliau šiuo keliu? Ar nėra duomenų, kurie leistų tikėtis, kad ji šį kelią apleis?

Norint atsakyti į šį klausimą, vėl reikia kreiptis į šalies faktinės padėties tyrinėjimą, į šiuolaikinio jos vidaus gyvenimo analizę. Markso mokiniai Rusijoje, **pasiremdami tokia analize**, teigia: **taip, eis toliau! Nėra duomenų, kurie leistų tikėtis, kad Rusija greitai pames kapitalistinio vystymosi kelią, į kurį ji įžengė po 1861 metų. Štai ir viskas!**

Ponai subjektivistai mano, kad „mokiniai“ klysta. Jiems tai reikia įrodyti duomenimis, kuriuos pateikia ta pati Rusijos **tikrovė**. „**Mokiniai**“ sako: Rusija eis toliau kapitalistinio vystymosi keliu ne todėl, kad esanti kažkokia išorinė jėga, kažkoks paslaptingas dėsnis, stumiąs ją į šį kelią, o todėl, kad nėra faktinės vidaus jėgos, kuri galėtų ją nustumti nuo šito kelio. Jei ponai subjektivistai mano, kad tokia jėga yra, tai tegul jie pasako, kas ji yra, tegul jie įrodo jos buvimą. Mums labai malonu bus juos išklaudyti. Lig šiol mes iš jų nieko aiškaus šiuo reikalu nesame girdėję.

— Kaip nėra jėgos, o mūsų idealai kam? — sušunka mūsų brangūs priešininkai.

Oi, ponai, ponai! Tikrai jūs iki graudumo naivūs! Juk tai ir yra tas klausimas, kaip įgyvendinti, sakysime, kad ir jūsų idealus, nors jie ir yra kažkas vis tik gana keveržiška? Tuo būdu iškeltas klausimas įgyja, tiesa, labai prozinį pobūdį, bet kol jis liks neišspręstas, jūsų „idealai“ turės tik „idealią“ reikšmę.

Atvedė šaunų vaikiną į mūrinį kalėjimą, pasodino už geležinių sklendžių, apstatė budria sargyba. Šaunusis vaikiną tik šypsosi.. Jiš ima iš anksto paruoštą gabalėlį anglies, piešia sienoje laivelį, įsisėda į jį ir... sudiev kalėjimas, sudiev budrioji sargyba, šaunusis vaikiną vėl vaikšto po platųjį pasaulį.

Gera pasaka! Bet... **tik pasaka**. Tikrovėje sienoje nupieštas laivelis dar **niekuomet, nieko ir niekur neišgabeno**.

Jau nuo baudžiosios panaikinimo laikų Rusija aiškiai įžengė į kapitalistinio vystymosi kelią. Ponai subjektyvistai puikiai tai mato, jie patys teigia, kad senieji ekonominiai santykiai pas mus su nuostabiu, vis labiau ir labiau didėjančiu greičiu yra. Bet tai niekis, — sako jie vienas kitam: mes įsodinsime Rusiją į mūsų idealų laivelį, ir ji nuplauks nuo šio kelio už devynerių žemių, į trisdešimtąją karalystę.

Ponai subjektyvistai geri pasakininkai, bet... „**štai ir viskas!**“ Štai ir viskas — o juk to baisiai maža, ir niekuomet dar pasakos nėra pakeitusios tautos istorinio judėjimo, dėl tos pačios prozinės priežasties, dėl kurios dar nė vienas alkanas nebuvo papenėtas pasakomis.

Ponai subjektyvistai laikosi keistos „Rusijos žmonių, kurie...“ klasifikacijos į dvi kategorijas: tie, kurie **tiki**, kad subjektyviojo idealo laiveliu esą galima nuplaukti, yra pripažįstami gerais žmonėmis, tikrai norinčiais liaudžiai gero. O tiems, kurie sako, kad šis tikėjimas esąs **visiškai niekuo nepagrįstas**, priskiriamas kažkoks nenatūralus vylingumas, siekimas Rusijos valstietį numarinti badu. Dar niekuomet nė vienoje melodramoje nebūdavo tokių piktadarių, kokie, ponų subjektyvistų manymu, turėtų būti nuoseklieji Rusijos „ekonominiai“ materialistai. Ši nuostabi nuomonė yra tiek pat pagrįsta, kiek buvo pagrįsta skaitytojams jau pažįstama nuomonė Heinceno, kuris priskyrė Marksui ketinimą palikti vokiečių tautą „hungern und verhungern“ („badauti ir badu mirti“. — **Red.**).

P. Michailovskis klausia save, kodėl kaip tik dabar atsirado ponai, kurie sugeba „su ramia sąžine pasmerkti milijonus žmonių bado mirčiai ir skurdui“? P-nas S. N. Krivenko mano, jog jei nuoseklus žmogus nusprendė, kad kapitalizmas Rusijoje esąs neišvengiamas, tai jam belieka tik „stengtis... kapitalizuoti verslus, išugdyti buožiją... išardyti bendruomenę, padaryti, kad gyventojai netektų žemės, ir aplamai išrūkyti iš kaimo atliekamą valstietį“. P-nas S. N. Krivenko šitaip mano vien tik dėl to, kad pats nesugeba „nuosekliai“ mąstyti.

Heincenas pripažindavo Marksui bent palinkimą į darbo žmones, nešiojusius ant savęs „fabriko antspaudą“. Ponai subjektyvistai, matyt, nepripažįsta „Markso mokiniuose Rusijoje“ net ir šios mažytės silpnybės: jie, girdi, nuosekliai neapkenčią visų ligi vieno žmonių. Jie norėtų juos visus, išskyrus, gal būt, pirklių luomo atstovus, išmarinti bado. Iš tikrųjų, jei p. Krivenko manytų, kad „mokiniuose“ yra kai kurių gerų ketinimų fabriko darbininkų atžvilgiu, tai jis nebūtų rašęs tik ką cituotų eilučių.

„Stengtis... aplamai išrūkyti iš kaimo atliekamą valstietį“. Su mumis dangaus galybės! O kam stengtis? Juk naujų darbo rankų atplūdimas į fabriko rajonų gyventojų tarpą sumažins darbo užmokestį. Na, o juk net ir ponui Krivenko yra žinoma, kad darbo užmokesčio sumažėjimas darbininkams negali būti naudingas ir malonus. Kam gi nuoseklieji „mokiniai“ stengsis padaryti darbininkui žalos, suteikti jam nemalonumą? Aišku, kad šie žmonės yra nuoseklūs tik savo žmonių neapykantoje, kad jie nemyli net ir fabriko darbininko! O gal būt ir myli, bet savotiškai: myli — ir dėl to stengiasi žalos pridaryti: „myliu kaip sielą, purtau kaip kriaušę“. Keisti žmonės! Nuostabus nuoseklumas!

„Stengtis... išugdyti buožiją, išardyti bendruomenę, padaryti, kad gyventojai netektų žemės“. Kokios bašybės! Bet kam gi stengtis padaryti visa tai? Juk buožijos išsivystymas ir gyventojų netekimas žemės gali atsileipti jų perkamosios galios sumažėjimui, o jų perkamosios galios sumažėjimas sumažins fabrikinį dirbinių paklausą, sumažins darbo jėgos paklausą, t. y. sumažins darbo užmokestį. Ne, nuoseklieji „mokiniai“ nemyli darbo žmogaus! Bet ar vieno tik darbo žmogaus? Juk gyventojų perkamosios galios sumažėjimas bus žalingas net įmonininkų, sudarančių, ponų sub-

įektyvistų teigimu, „mokiniais“ švelniausių rūpesčių objektą, interesams. Ne, sakykite, ką norite, bet šie mokiniai yra nuostabūs žmonės!

„Stengtis... kapitalizuoti verslus“... nėra ko „varžytis nei valstiečių žemės supirkimu, nei krautuvų bei smuklių atidarymu, nei kita nevalyva veikla...“ Bet kam gi nuoseklieji žmonės visa tai darys? Juk jie yra įsitikinę kapitalistinio proceso neišvengiamumu; vadinasi, jei, pavyzdžiui, smuklių steigimas būtų esminė šio proceso dalis, tai smuklės (kurių, reikia manyti, dabar nėra) neišvengiamai atsirastų. Ponui Krivenko atrodo, kad nevalyva veikla turi pagreitininti kapitalistinio proceso judėjimą. Bet, vėl pasakysim, jei kapitalizmas yra neišvengiamas, „nevalyvumas“ atsiras savaime. Kam gi taip „rūpintis“ nuoseklesiems Markso mokiniams?

— Čia jau jų teorija nutyla prieš dorovinio jausmo reikalavimą: mato, kad nevalyvumas yra neišvengiamas, garbina jį už šį neišvengiamumą ir iš visų pusių skuba jam į pagalbą, kitaip, girdi, vargšas neišvengiamasis nevalyvumas negreitai be mūsų susidors.

Ar taip, p. Krivenko? Jei — ne, tai visi jūsų samprotavimai apie „nuosekliusius mokinius“ niekam tikę. O jei — taip, tai niekam tikęs jūsų asmeninis nuoseklumas, jūsų paties „sugebėjimas pažinti“.

Paimkite, ką tik norite, kad ir verslų kapitalizaciją. Ji yra dvišalis procesas: pirma, atsiranda žmonių, kurie **sukaupia** savo rankose gamybos priemones, o, antra, žmonių, kurie šiomis gamybos priemonėmis už tam tikrą atlyginimą **dirba**. Sakysime, kad nevalyvumas sudaro pirmos kategorijos žmonių skiriamąjį bruožą, bet juk tie, kurie šandos pagrindais jiems dirba, rodos, gali ir išvengti šios dorovinio vystymosi „fazės“? O jei taip, tai kas gi per nevalyvumas bus mano veikloje, jei aš paskirsiu ją šiems patiems žmonėms, jei aš ugdysiu jų savimonę ir ginsiu jų materialinius interesus? P. Krivenko, gal būt, pasakys, kad tokia veikla sulėtins kapitalizmo išsivystymą. Nė kiek. Anglijos, Prancūzijos ir Vokietijos pavyzdys jam parodys, kad ten tokia veikla ne tik kapitalizmo vystymosi nesulėtino, bet, priešingai, jį pagreitino, o tuo, tarp kita ko, priartino ir praktišką kai kurių tenykščių prakeiktų klausimų sprendimą.

Arba paimkime bendruomenės griovimą. Tai taip pat dvišalis procesas: valstiečių sklypai kaupiasi buožių rankose; vis didesnė ir didesnė pirmiau savarankiškų šeiminkų dalis yra paverčiama proletarais. Suprantama, visa tai lydi interesų susidūrimas, kova. Į šį triukšmą ateina „mokinys Rusijoje“, trumpai, bet jausmingai gieda „būtinybės kategorijai“ himną ir... **atidaro smuklę!** Taip pasielgs „nuosekliausias“; kuklesnis pasitenkins atidaręs **krautu-vėlę**. Ar taip, p. Krivenko? O kodėl „mokiniui“ nepalaikyti kaimo vargingųjų valstiečių pusės?

— O jeigu jis įsiorės palaikyti jų pusę, jis turės stengtis su-kliudyti, kad jie netektų žemės? — **Na, sakysime, turės stengtis.** — O tai sulėtins kapitalizmo vystymąsi. — **Nė kiek nesulėtins.** Priešingai, net jį pagreitins. Ponams subjektyvistams vis rodo,si, kad bendruomenė „savaime“ siekia pereiti į kažkokią „aukštesnę formą“. Jie klysta. Vienintelis tikras bendruomenės siekimas yra **siekimas iširti**, ir juo geresnė būtų valstietijos padėtis, juo greičiau bendruomenė iširts. Be to, irimas gali vykti **daugiau ar mažiau naudingomis liaudžiai sąlygomis**. „Mokiniai“ turi „stengtis“, kad jis įvyktų **naudingiausiomis jai sąlygomis**.

— O kodėl neužbėgus už akių pačiam irimui?

— O kodėl jūs neužbėgote už akių 1891 metų badui? Negalė-jote? Mes jums tikime, ir mes laikytume mūsų reikalą pralaimėtu, jei panašius nuo jūsų nepriklausiusius įvykius mums beliktų tik priskirti **jūsų dorovei**, užuot griovus jūsų **pažiūras logiška ar-gumentacija**. Bet kodėl gi jūs atsilyginate mums kitu saiku? Ko-dėl, ginčiuose su mumis, jūs vaizduojate liaudies skurdą, tartum jis būtų mūsų darbas? Todėl, kad ten, kur nepadeda **logika**, kar-tais padeda **žodžiai**, ypač **pasigailėtini žodžiai**. Jūs negalėjote užbėgti už akių 1891 metų badui? Kas gi laiduos, kad jūs galėsite užbėgti už akių bendruomenės irimui, valstiečių netekimui žemės? Imkime eklektikams tiek mielą vidutinį kelią: įsivaizduosime, kad kai kuriais atvejais jums pavyks visam tam užbėgti už akių. Na, o tais atvejais, kur jūsų pastangos pasirodys nesėkmingos, kur, nepažinant jų, bendruomenė vis dėlto iširs, kur valstiečiai vis dėlto bus bežemiai, kaip jūs pasielgsite su šiomis lemtingojo pro-ceso aukomis? Charonas keldavo per Stiksą tik tokias sielas, ku-rios įstengė už šį darbą užmokėti jam. Ar jūs priiminėsite į savo laivelį, perkelti į subjektyviojo idealo karalystę, tik tikruosius

bendruomenės narius? Ar jūs atsimušinėsite irklais nuo kaimo proletarų? Tur būt, jūs patys, ponai, sutiksite, kad tai būtų labai „nevalyva“. O jei jūs su tuo sutiksite, tai jums teks jų atžvilgiu pasielgti visiškai taip, kaip, mūsų manymu, tenka elgtis kiekvienam padoriam žmogui, t. y. ne steigti smuklių jiems svaigalams pardavinėti, o didinti jų pasipriešinimo jėgą prieš smuklę, prieš smuklininką ir prieš kiekvieną svaigalą, kokį tik jiems pateikia ar pateiks istorija.

Ar, gal būt, dabar mes pradedame sekti pasakas? Gal būt, bendruomenė neyra? Gal būt, liaudies žemių netekimas faktiškai nevyksta? Gal būt, mes tai prasimanome vien tik norėdami nusikurdinti valstietį, kuris ligi šiol buvo pavydėtinai pasituris? Bet atskleiskite bet kurį jūsų pačių vienminčių tyrinėjimą, ir jis jums parodys, kaip buvo ligi šiol, t. y. pirmiau, negu bent vienas „mokiny“ atidarė smuklę ar įtaisė krautuvėlę. Kada jūs su mumis ginčijatės, jūs vaizduojate reikalą taip, lyg liaudis jau gyvena jūsų subjektyviųjų idealų karalystėje, o mes, iš mums savybingos žmonių neapykantos, traukiame ją už kojų žemyn, į kapitalizmo prozą. Bet dalykai yra kaip tik atvirkščiai: kapitalistinė proza kaip tik egzistuoja, o mes klausiamo save: kaip su šia proza kovoti, kaip pastatyti liaudį į padėtį, bent šiek tiek artėjančią į „idealiąją“? Jūs galite manyti, kad mes į šį klausimą atsakome neteisingai, bet kam gi iškraipinėti mūsų ketinimus? Juk, iš tiesų, tai „nevalyva“; iš tiesų, tokia „kritika“ neverta net „suzdaličių“.

Bet kaip gi kovoti su kapitalistine proza, kuri, kartojame, jau egzistuoja, nepriklausomai nuo mūsų ir nuo jūsų pastangų? Jūs turite vieną atsakymą: „įtvirtinti bendruomenę“, sustiprinti valstiečio ryšį su žeme. O mes jums atsakome, kad tai — tik utopistų vertas atsakymas. Kodėl? Todėl, kad tai abstraktus atsakymas. Jūsų nuomone, bendruomenė visada ir visur yra gera, o, mūsų nuomone, abstrakčios tiesos nėra, tiesa visada konkreči, viskas priklauso nuo laiko ir vietos aplinkybių. Būta laikų, kada bendruomenė galėjo būti naudinga visai tautai; galimas daiktas, ir dabar yra vietovių, kur žemdirbiams ji naudinga. Ne mes sukilsime prieš **tokią** bendruomenę. Bet iš visoje eilėje atvejų bendruomenė pavirto valstiečio **išnaudojimo** priemone. Prieš **tokią** bendruomenę mes sukylame, kaip prieš visa, kas žalinga liaudžiai. Prisiminkite tą valstietį, kuris G. I. Uspensko kūrinėje moka „be reikalo“. Kaip,

jūsų nuomone, reikia su juo pasielgti? Perkelti jį į idealo karalystę, — jūs atsakotė. Labai gerai, kelkite laimingai. Bet kol jis dar neperkeltas, kol jis dar nesėdi idealo laivelyje, kol laivelis prie jo dar nepriplaukė ir kol dar nežinia, kada jis priplauks, ar ne geriau jam būtų išsivaduoti nuo mokėjimo „be reikalo“? Ar ne geriau jam būtų liautis buvus nariu bendruomenėje, kuri jam užtikrina tik visiškai neproduktyvias išlaidas ir nebent tik dar periodišką pėrimą valsčiaus valdyboje? Mes manome, kad — geriau, o jūs už tai kaltinate mus ketinant išmarinti liaudį badu. Ar tai teisinga? Ar čia nėra tam tikro „nevalyvumo“? Ar, gal būt, jūs iš tikrųjų nesugebate mūsų suprasti? Argi taip? Kąkada Čaadajevas yra sakęs, kad rusų nežinomas net Vakarų silogizmas. Argi tai kaip tik votre cas? Mes manome, kad p. S. Krivenko visiškai nuoširdžiai mūsų nesupranta; taip manome ir p. Karejevo atžvilgiu, ir p. Južakovo atžvilgiu. Bet p. Michailovskis mums atrodė žymiai „aštresnio“ proto žmogumi.

Ką jūs, ponai, sugalvojote faktiškai likusių be žemės milijonų valstiečių likimui pagerinti? Kada kyla kalba apie mokančius „be reikalo“, jūs mokate duoti tik vieną patarimą: nors ir moka jis „be reikalo“, o vis dėlto reikia, kad neiširtų jo ryšys su bendruomene, nes kada jis iširs, jo jau nebeatstatys. Žinoma, tai mokantiems „be reikalo“ sudarys laikinų nepatogumų, bet... „ne bėda, kad muzikas pakentės“.

Tuo būdu ir išeina, kad mūsų ponai subjektyvistai yra pasirengę savo idealams paaukoti gyvybingiausius liaudies interesus! Tuo būdu ir išeina, kad jų pamokslai tikrovėje liaudžiai pasidaro vis labiau ir labiau žalingi.

„Būti entuziaste pasidarė jos visuomeninė padėtis“, — sako Tolstojus apie Aną Pavlovną Šerer. Neapkęsti kapitalizmo pasidarė mūsų subjektyvistų visuomeninė padėtis. Kokią naudą galėjo duoti Rusijai senmergės entuziazmas? Visiškai jokią. Kokią naudą Rusijos gamintojams duoda „subjektyvioji“ kapitalizmo neapykanta? Taip pat jokią.

Bet Anos Pavlovnos entuziazmas buvo bent nežalingas. O utopiška kapitalizmo neapykanta pradeda realiai kenkti Rusijos gamintojui, nes daro mūsų inteligentiją labai beatodairišką bendruomenei įtvirtinti priemonių atžvilgiu. Vos tik kas prabils apie tokį įtvirtinimą, tuojau ateina tamsa, kurioje visos katės atrodo pilkos,

ir ponai subjektyvistai pasirenge meiliai bučiuotis su „Moskovskije Vedomosti“ („Maskvos Žinios“). Ir visas šis „subjektyvūs“ proto aptemimas yra naudingas kaip tik tai **smuklei**, kurią „mokiniai“ tariamai ketina kultivuoti. Gėda pasakyti, o nuodėmė nusiėpti: **utopiniai kapitalizmo priešai tikrovėje pasirodo kapitalizmo talkininkais** šurkščiausiu, bauriausiu ir žalingiausiu jo pavidalu.

Ligi šiol mes kalbėjome apie utopistus, kurie stengėsi **ar dabar stengiasi** sugalvoti tą ar kitą prieštarą **prieš Marksą**. Dabar pažiūrėsime, kaip elgiasi ar elgėsi **linke** juo remtis utopistai.

Heincenas, — kurį ponai kusijos subjektyvistai su tokiu nuostabiu tikslumu dabar atgamina ginčiuose su „mokiniais Rusijoje“, — buvo demokratinės-buržuazinės krypties utopistas. Bet keturiasdešimtųjų metų Vokietijoje buvo daug priešingos jai krypties utopistų.

Socialinė-ekonominė Vokietijos padėtis bendrais bruožais tada buvo tokia.

Iš vienos pusės, smarkiai vystėsi buržuazija, primygtinai reikavusi iš Vokietijos vyriausybės visokios rūšies pašalpų ir paramų. Žinomoji Zollverein (Muitų sąjunga. — **Red.**) buvo ištisai jos darbas, ir agitacija jos naudai buvo varoma ne tik „prašymais“, bet taip pat ir daugiau ar mažiau moksliniais tyrinėjimais: priminsime Fridrichą Listą. Iš antros pusės, senųjų ekonominių „pagrindų“ išgriovimas padarė vokiečių tautą kapitalizmo atžvilgiu beginklę. Valstiečiai ir amatininkai jau pakankamai buvo įtraukti į kapitalistinio judėjimo procesą, kad patirtų savimi visas nenaudingas jo puses, kurios ypač smarkiai juntamos **pereiginiais laikotarpiais**. Bet darbo masė tada dar mažai pajėgė priešintis. Ji dar negalėjo duoti bent kiek pastebimo atospyrio kapitalo atstovams. Dar **šešiasdešimtaisiais metais** Marksas sakė, kad Vokietija kenčia kartu ir dėl **kapitalizmo išsivystymo** ir dėl jo **išsivystymo nepakankamumo**. Keturiasdešimtaisiais metais jos kentėjimas dėl kapitalizmo nepakankamo išsivystymo buvo dar smarkesnis. Kapitalizmas išgriovė senuosius valstiečių gyvenimo pagrindus; pirmiau klestėjusi Vokietijoje **naminė** pramonė dabar turėjo atlaikyti jai neįveikiamą **mašininės** gamybos konkurenciją. Naminiai gamintojai ėjo skurdyn, kasmet patekdami į vis sunkesnę ir sunkesnę priklausomybę nuo **supirkėjų**. O tuo pat metu valstiečiai turėjo pakelti ištiesą eilę tokių prievolių dvarininkų ir valstybės atžvilgiu, kurios

pirmiau, gal, galėjo neapsunkinti, bet keturiasdešimtaisiais metais darėsi juo sunkesnės, kad jos vis mažiau ir mažiau atitiko faktinės valstiečių gyvenimo sąlygas. Valstiečių skurdas pasiekė nepaprastą mastą; buožė pasidarė visišku kaimo viešpačiu; neretai jis pirkdavo valstiečio javus dar nekirstus; elgetavimas tapo nušalinio verslo rūšim. Tuometiniai tyrinėtojai nurodinėjo bendruomenes, kuriose iš keleto tūkstančių šeimų neelgetavo tik keletas šimtų. Kitose vietose — beveik visiškai nepatikimas, bet savo laiku Vokietijos spaudos konstatuotas dalykas — **valstiečiai mitodvėsena**. Palikdami kaimus, jie nerasdavo pakankamai uždarbio pramoniniuose centruose, ir spauda nurodinėjo į augantį nedarbą ir jo sukeliamą emigraciją.

Štai kaip piešia vienas iš pačių priešakinių ano meto organų darbo masės padėtį: „Šimtas tūkstančių verpėjų Ravensbergo apygardoje ir kitose vokiečių tėvynės vietovėse negali jau gyventi iš savo darbo, jie neranda kam parduoti savo dirbinių (kalbama svarbiausia apie naminius gamintojus), jie ieško darbo ir duonos, neradami nei vieno, nei kito, todėl kad sunku, jei ne neįmanoma, jiems rasti uždarbio šalia verpimo. Tarp darbininkų yra milžiniška konkurencija dėl menkausio užmokesčio“¹.

Liaudies dorovė neabejotinai smuko. Senųjų **ekonominių santykių** griuvimą atitiko senųjų **dorovinių sąvokų** išskilimas. Ano meto laikraščiai ir žurnalai pilni nusiskundimų darbininkų girtuoklyste, paleistuvystė jų tarpe, dabitiškumu ir išlaidumu, besivystančiais tarp jų greta darbo užmokesčio mažėjimo. Vokietijos darbininke dar nebuvo matyti **naujos** dorovės požymių, — tos dorovės, kuri paskiau, paties kapitalizmo išsivystymo sukulto naujo išsivaduojamojo judėjimo pagrindu, ėmė smarkiai vystytis. Masės išsivadavimo judėjimas tada dar nebuvo prasidėjęs. Jos tylus nepasitenkinimas kartkartėmis pasireikšdavo tik beviltiškais streikais ir betiksliais maištais, beprasmiškais mašinų naikinimais. Bet jau į Vokietijos darbininkų galvas pradėjo kliūti sąmonės kibirkštys. Knyga, buvusi nereikalinga prabanga senojoje tvarkoje, pasidarė būtinas daiktas naujojoje. Darbininkus pradėjo užvaldyti skaitymo aistra.

¹ „Der Gesellschaftsspiegel“, Band I, S. 78 („Viduramžių veidrodys“, I. t., 78 psl. — **Red.**). Korespondencija iš Vestfalijos.

Tokia buvo ta padėtis, su kuria reikėjo skaitytis tauramanei Vokietijos inteligentijos daliai (der Gebildeten — kaip tuomet sakydavo). Ką daryti, kaip padėti liaudžiai? **Pašalinti kapitalizmą** — atsakydavo inteligentija. Pasirodę tuo laiku Markso ir Engelso raštai Vokietijos inteligentijos dalies buvo džiaugsmingai sutikti, kaip eilė naujų mokslinių argumentų **kapitalizmo pašalinimo būtinumo naudai**. „Tuo metu, kai ponai liberalūs politikai su nauja jėga sutrimitavo Listo protekcinio tarifo trimitu, stengdamiesi įtikinti... kad jie rūpinasi pakelti pramonę daugiausia darbininkų klasės labui, o jų priešininkai, laisvosios prekybos entuziastai, stengėsi įrodyti, kad Anglija pasidarė klestinčia klasiška prekybos ir pramonės šalimi visai ne dėl protekcijos, — kaip tik laiku pasirodė puiki Engelso knyga apie darbininkų klasės padėtį Anglijoje, sugriovusi paskutinės iliuzijas. Visų yra pripažinta, kad ši knyga yra vienas iš nuostabiausių naujojo laiko kūrinių. Eile nesugriaunamų argumentų ji parodo, į kokią prarają veržiasi visuomenė, daranti savo varomuoju principu asmeninį godumą, laisvą konkurenciją privatinių įmonininkų, kuriems pinigai — dievas“¹.

Taigi, reikia pašalinti kapitalizmą, kitaip Vokietija įkris į tą prarają, kurios dugne jau guli Anglija. Tai įrodyta Engelso. Kas gi pašalins kapitalizmą? Inteligentija, die Gebildeten. Vieno iš tokių Gebildeten žodžiais, Vokietijos ypatingumas ir buvo tas, kad kapitalizmą pašalinti joje yra pašaukta Vokietijos inteligentija, kai „Vakaruose“ (in den westlichen Ländern) su juo daugiau kovoja darbininkai“². O kaip Vokietijos inteligentija pašalins kapitalizmą? Gamybos organizavimu (Organisation der Arbeit) (Darbo organizacija. — **Red.**). O ką turi daryti inteligentija gamybos organizavimui? 1845 m. Kelne ėjęs „Allgemeines Volksblatt“ siūlė tokias priemones:

¹ „Der Gesellschaftsspiegel“, Band I, S. 36. Notizen und Nachrichten („Visuomenės veidrodys“, I t., 36 psl., Pastabos ir žinios. — **Red.**).

² Zr. to paties storo žurnalo tame pat tome Hess'o straipsnį, I ir sekančieji psl. Plg. taip pat „Neue Anekdoten“, herausgegeben von Karl Grün, Darmstadt 1845, S. 220 („Nauji anekdotai“, Karlo Griuno leidimas, Darmštadtas 1845, 220 psl. — **Red.**). Priešingai Prancūzijai, Vokietijoje su kapitalizmu kovoja ir „užtikrina prieš jį pergalę“ išmokslintoji mažuma.

1) Padėti liaudies švietimui, organizuoti liaudies skaitymus, koncertus ir pan.

2) Įrengti dideles dirbtuves, kuriose darbininkai, amatininkai ir naminiai gamintojai galėtų dirbti sau, o ne įmonininkui arba supirkėjui. „Allgemeines Volksblatt“ tikėjosi, kad ilgai šie amatininkai — naminiai gamintojai savaime susigrupuos į asociacijas.

3) Steigti sandėlius parduoti dirbiniams, kuriuos teiks naminiai gamintojai ir amatininkai, o taip pat ir nacionalinės dirbtuvės.

Šios priemonės išgelbėsiančios Vokietiją nuo kapitalizmo piktžaidės. O jų imtis juo lengviau, — priduria cituojamasis lapelis, — kad „kur-ne-kur jau pradėjo įrenginėti nuolatinius sandėlius, vadinamąsias pramonines prekyvietes, kuriose amatininkai gali išstatyti pardavimui savo prekes“, tuojau pat gaudami jų sąskaiton tam tikrą paskolą... Toliau atvaizduojama nauda, kuri iš viso to kyla ir gamintojui ir vartotojui.

Atrodo, kad pašalinti kapitalizmą visų lengviausia yra ten, kur jis dar silpnai išsivystęs. Todėl Vokietijos utopistai dažnai ir noromis pabrėždavo tą aplinkybę, kad Vokietija dar ne Anglija; Heincenas net stačiai buvo pasirengęs neigti, kad Vokietijoje esama fabrikinio proletariato. Bet kadangi utopistams svarbiausias dalykas buvo įrodyti „visuomenei“ gamybos organizavimo būtinumą, tai jie be vargo ir nejučiomis pereidavo, kartais, į požiūrį žmonių, kurie teigė, kad esą Vokietijos kapitalizmas negalys jau toliau vystytis dėl įgimtų jam prieštaravimų, kad vėliau rinka esanti jau perpildyta, kad gyventojų perkamoji galia smunkanti, užsieninių rinkų nukariavimas esąs mažai įtikimas ir kad dėl to dirbančių apdirbamojoje pramonėje darbininkų skaičius būtinai turys vis labiau ir labiau mažėti. Tokio požiūrio ėmė laikytis ne kartą mūsų cituotas žurnalas „Der Gesellschaftsspiegel“, vienas iš svarbiausių tuometinių Vokietijos utopistų organų, pasirodžius įdomiai L. Bulio brošiūra: „Andeutungen über die Noth der arbeitenden Klassen und über die Aufgabe der Vereine zum Wohl derselben“, Berlin 1845 („Nurodymai į dirbančiųjų klasių skurdą ir į kylančius sąjungoms uždavinius jų padėčiai pagerinti“, Berlynas, 1845. — Red.). Bulis save paklausė: ar pajėgia sąjungos darbininkų klasės gerovei pakelti susidoroti su savo uždavinių? Kad atsakytų į šį klausimą, jis iškelė kitą klausimą, būtent: iš kur šiuo metu kyla darbininkų klasės skurdas? Beturtis

ir proletaras visai ne tas pat, — sako Bulis. Beturtis nenori arba negali dirbti; proletaras ieško darbo; jis sugeba jį dirbti, bet darbo nėra, ir jis skursta. Senesniais laikais toks reiškinyss buvo visiškai nežinomas, nors visada buvo beturčių ir visada buvo engiamųjų, — pavyzdžiui, baudžiauninkai.

Iš kur gi atsirado proletaras? Jį sukūrė **konkurencija**. Konkurencija, sudaužiusi senus gamybą rišusius pančius, sukėlė nebūtą pramonės suklestėjimą. Bet ji taip pat verčia įmonininkus mažinti savo produktų kainą. Todėl jie stengiasi mažinti darbo užmokestį arba darbo rankų skaičių. Šis pastarasis tikslas yra pasiekiamas patobulinant mašinas, kurios išmeta į gatvę daugybę darbininkų. Be to, amatininkai neatsilaiko mašininės gamybos konkurencijai ir taip pat pavirsta proletarais. Darbo užmokestis vis labiau ir labiau krinta. Bulis nurodo pavyzdžiu raštuotinio kartūno gamybą, kuri dar dvidešimtaisiais metais klestėjo Vokietijoje. Darbo užmokestis tada buvo labai aukštas. Geras darbininkas galėjo uždirbti nuo 18 iki 20 talerių per savaitę. Bet atsirado mašinos, su jomis moterų ir vaikų darbas, — ir darbo užmokestis baisiai sumažėjo. Laisvosios konkurencijos principas taip veikia visada ir visur, kur jis įsiviešpatauja. Jis veda į **perprodukciją**, o perprodukcija į nedarbą. Ir juo labiau tobulėja stambioji pramonė, juo labiau auga nedarbas, juo mažesnis darosi dirbančiųjų pramonės įmonėse darbininkų skaičius. Kad tai tikrai taip yra, įrodo toji aplinkybė, kad nurodyti vargai būna tik pramoninėse šalyse, o žemės ūkio valstybės jų nežino. Bet laisvosios konkurencijos sudaroma padėtis yra nepaprastai pavojinga visuomenei (für die Gesellschaft), ir dėl to visuomenė negali pasilikti jai abejinga. Ką gi visuomenei daryti? Čia Bulis kreipiasi į klausimą, kuris, taip sakant, stovi pirmoje vietoje jo veikale: ar gali aplamai kuri nors **sąjunga** išnaikinti darbininkų klasės skurdą?

Vietinė Berlyno sąjunga darbininkų klasei padėti užsibrėžė tikslą „ne tiek šalinti esamą skurdą, kiek sukliudyti atsirasti skurdui ateityje“. Į šią sąjungą Bulis dabar ir kreipiasi. Kaip jūs užbėgsite ateities skurdui už akių, — klausia jis; — ką jūs tam padarysite? Šių laikų darbininko skurdas kyla dėl darbo paklausos stokos. Darbininkui reikalinga ne išmalda, o darbas. Iš kur gi sąjunga ims darbo? Kad padidėtų darbo paklausa, reikia, kad padidėtų paklausa darbo produktams. O ši paklausa mažėja, mažėjant

darbo masės uždarbiui. Ar, gal būt, sąjunga atras naujų rinkų? Bulis ir to nelaiko galimu. Jis prieina išvadą, kad uždavinys, kurį pasistatė Berlyno sąjunga, yra tik „geros širdies iliuzija“.

Bulis Berlyno sąjungai pataria geriau įsigilinti į darbininkų klasės skurdo priežastis, prieš stojant su juo į kovą. **Paliatyvams** jis net ikia reikšmės. „Darbo biržos, taupomosios ir pensijų kasos ir panašūs dalykai gali, žinoma, pagerinti nedaugelio atskirų asmenų padėtį, bet neišraus piktybės šaknų“. Neišraus jų ir asociacijos: „Ir asociacija negalės išvengti konkurencijos sunkaus būtinumo (dura necessitas)“.

Ką pats Bulis laikė priemone piktybei pašalinti — dėl to sunku iš jo brošiūros padaryti tikslią išvadą. Jis lyg duoda suprasti, kad pagalbai prieš piktybę reikalingas valstybės įsikišimas, tačiau pridurdamas, kad tokio įsikišimo rezultatas būtų **abejotinas**. Kaip ten bebūtų, bet jo brošiūra tuometinei Vokietijos inteligentijai padarė didelį įspūdį. Ir visai ne nusivylimo prasme. Priešingai, joje išvydo naują **darbo organizavimo būtinumo** įrodymą.

Štai ką sako apie Bulio brošiūrą žurnalas „Der Gesellschafts-spiegel“.

„Zinomas Berlyno rašytojas L. Bulis išleido veikalą, antrašte „Andeutungen“ ir t. t. Jis mano, — ir mes sutinkame su jo nuomone, — kad darbininkų klasės vargai kyla iš gamybinių jėgų pertekliaus; kad šis perteklius yra laisvosios konkurencijos ir naujais atradimų bei išradimų fizikoje ir mechanikoje padarinys; kad grįžti prie cechų ir korporacijų būtų taip pat žalinga, kaip sunkinti atradimus bei išradimus; kad, todėl, **esamosiomis visuomeninėmis sąlygomis** (recenzijos autoriaus kursyvas) nėra tikrų priemonių darbininkams padėti. Manant, kad šių laikų egoistiniai privačių įmonių santykiai liks nekintami, reikia sutikti su Buliu, kad jokia sąjunga nepajėgs panaikinti esamą skurdą. Bet toks manymas yra visai nebūtinas; priešingai, galėtų atsirasti ir jau atsiranda sąjungos, kurių tikslas yra taikiu keliu pašalinti aukščiau nurodytą egoistinį mūsų visuomenės pagrindą. Tik reikia, kad vyriausybė tokiai sąjungų veiklai nedarytų kliūčių“.

Aišku, kad recenzentas Bulio minties nesuprato ar nenorėjo suprasti, bet mums tai nesvarbu. Mes kreipėmės į Vokietiją tik tam, kad su jos istorijos duodamų pamokų pagalba geriau susigaudytume kai kuriose šių laikų Rusijos dvasinėse srovėse. O šia

prasmė keturiasdešimtųjų metų Vokietijos inteligentijos judėjimas turi savyje mums daug ko pamokomo.

Pirma, Bulio argumentacija mums primena p. N. —ono argumentaciją. Ir vienas, ir antras pradeda nurodydami į gamybinių jėgų išsivystymą kaip į darbo paklausos smukimo ir, vadinasi, reliatyvaus darbininkų skaičiaus mažėjimo priežastį. Ir vienas, ir antras kalba apie vidaus rinkos perpildymą ir apie iš to išplaukiantį tolesnio darbo jėgos paklausos mažėjimo neišvengiamumą. Bulis, matyt, nepripažino vokiečiams galimybės nukariauti užsienio rinkas; p. N. —onas griežtai nepripažįsta šios galimybės Rusijos pramonininkų atžvilgiu. Pagaliau ir vienas, ir antras šį užsienio rinkų klausimą palieka visiškai neiširtą: nei vienas, nei antras savo nuomonei paremti nepateikia nė vieno rimto argumento.

Iš savo tyrinėjimo Bulis nedaro kitos aiškios išvados, be tos, kad reikia gerai įsigilinti į darbininkų klasės padėtį, prieš jai padedant. P. N. —onas prieina tokią išvadą, kad mūsų visuomenei tenka, tiesa, sunkus, tačiau ne neišsprendžiamas uždavinys organizuoti mūsų nacionalinę gamybą. Bet papildžius Bulio pažiūrą tais samprotavimais, kuriuos dėl jų pareiškė mūsų cituotas „Der Gesellschaftsspiegel“ žurnalo recenzentas, kaip tik gaunama p. N. —ono išvada. P. N. —onas=Buliui+recenzentas. O ši „formulė“ mus veda štai į kuriuos samprotavimus.

P. N. —oną pas mus vadina marksistu ir net vienintelį „tikrą“ marksistą. Bet ar galima pasakyti, kad Bulio ir recenzento pažiūrų į keturiasdešimtųjų metų Vokietijos padėtį suma buvo lygi Markso pažiūroms į tą pačią padėtį? Kitais žodžiais, ar buvo Bulis — papildytas recenzento — marksistas ir dar vienintelis tikras marksistas, marksistas par excellence? (labiausiai — Red.). Žinoma, ne. Iš to, kad Bulis nurodė į prieštaravimą, į kurį pakliūva kapitalistinė visuomenė dėl gamybinių jėgų išsivystymo, dar neišeina, kad jis laikėsi Markso požiūrio. Jis žiūrėjo į šiuos prieštaravimus labai abstrakčiu požiūriu, ir jau dėl to vieno jo tyrinėjimas, **savo dvasia**, neturėjo nieko bendro su Markso pažiūromis. Prisiklausius Bulio, galima buvo pamanyti, kad Vokietijos kapitalizmas **ne šiandien, ryt** po savo vystymosi sunkumu uždusiąs, kad jau toliau jam nesą kur eiti, kad verslai jau galutinai esą kapitalizuoti ir kad Vokietijos darbininkų skaičius smarkiai eisiąs mažyn. Tokių pa-

žiūrų Marksas nereiškė. Priešingai, kada keturiasdešimtųjų metų pabaigoje, o ypatingai penkiasdešimtųjų metų pradžioje jam tekdavo kalbėti apie artimiausią Vokietijos kapitalizmo likimą, jis sakydavo visai ką kita. Tik žmonės, visiškai nesupratę jo pažiūrų, galėtų pripažinti vokiškuosius N. — onus tikrais marksistais¹.

Vokiškieji N. — onai samprotavo taip pat abstrakčiai, kaip ir mūsų dabartiniai Buliai ir Folgrafai. Abstrakčiai samprotauti reiškia klysti net ir tais atvejais, kada remiesi visiškai teisingu principu. Ar jūs žinote, skaitytojau, kas tai yra d'Alambero **antifizika**? D'Alamberas sakydavo, kad, remdamasis neginčijamaisiais fizikos dėsniais, jis įrodys tikrovėje visiškai negalimų reiškinių neišvengiamumą. Tik reikia, sekant kiekvieno tam tikro dėsniu veikimą, kuriam laikui pamiršti, kad yra kitų dėsnių, kurie keičia jo veikimą. Rezultatas, tikriausiai bus gautas visiškai beprasmiškas. Tam įrodyti d'Alamberas pateikė keletą tikrai puikių pavyzdžių ir net ketino laisvu laiku parašyti ištisą **antifiziką**. Ponai Folgrafai ir N. — onai jau ne juokais, o rimtai rašo **antiekonomijas**. Jų metodas yra toks. Jie ima tam tikrą neginčijamą ekonominį dėsni, jie teisingai nurodo į jo **tendenciją**; po to jie užmiršta, kad šio dėsniu įgyvendinimas yra **ištisas istorinis procesas**, ir reikalą vaizduoja

¹ Tuometinėje Vokietijoje N. — onų buvo daug ir įvairiausių krypčių. Visų nuostabiausi buvo, gal būtų, **konservatyvieji**. Taip, pavyzdžiui, daktaras Karlas Folgrafas, ordentlicher Professor der Rechte (ordinarinis teisės profesorius. — Red.), brošiūroje, tur. nčioje nepaprastai ilgą antraštę („Von der über und unter ihr naturnothwendiges Mass erweiterten und herabgedrückten Concurrenz in allen Nahrungs- und Erwerbszweigen des bürgerlichen Lebens, als der nächsten Ursache des allgemeinen, alle Klassen mehr oder weniger drückenden Nothstandes in Deutschland, insonderheit des Getreidewuchers, sowie von den Mitteln zu ihrer Abstellung“, Darmstadt 1848) („Apie konkurenciją visose esančiose piliečių visuomenėje maisto dalykų gamybos šakose ir pramonės šakose, konkurenciją, išeinančią už natūraliai būtinų ribų arba jų nesiekiančią. — kaip apie artimiausią visuotinio skurdo Vokietijoje priežastį, daugiau ar mažiau slegiančią visas klases, ypatingai kaip apie grūdų lupikavimo priežastį, taip pat ir apie priemones jai pašalinti“, Darmstadtas, 1848. — Red.), vaizdavo ekonominę „vokiškosios tėvynės“ padėtį nuostabiai panašiai į tą, kaip yra pavaizduota Rusijos ekonominė padėtis knygoje „Mūsų poreforminio visuomeninio ūkio apybraižos“. Folgrafas taip pat vaizdavo reikalą taip, lyg gamybinių jėgų vystymasis, „laisvosios konkurencijos įtakoje“, jau atvedė į reliatyvų dirbančių pramonėje darbininkų skaičiaus sumažėjimą. Jis smulkiau, negu Bulis, atvaizdavo nedarbo įtaką vidaus rinkos

taip, lyg šio dėsno tendencija **jau yra visai įgyvendinta** tuo metu, kada jie pradėjo rašyti savo tyrinėjimus. Jei, be to, šis Folgrafas, Bulis ar N. —onas pririoglines krūvą kad ir blogai suvirstskintos statistinės medžiagos ir kur reikia ir kur nereikia ims cituoti Marksą, tai jo „apybraiža“ įgaus mokulinio, įtikinamo „Kapitalo“ autoriaus dvasia tyrinėjimo išvaizdą. Bet tai tėra optinė apgaulė, ne daugiau.

Kad, pavyzdžiui, Folgrafas, analizuodamas savo laiko Vokietijos ekonominį gyvenimą, daug ką praleido, parodo toji neginčijama aplinkybė, kad jo pranašystė dėl šios šalies „**visuomeninio organizmo suirimo**“ visiškai neišsipildė. O kad p. N. —onas visiškai veltui naudoja Markso vardą, panašiai kaip p. J. Zukovskis veltui griebdavosi integralinio skaičiavimo, be vargo supras net gerbiamiausias S. N. Krivenko.

Priešingai tų ponų nuomonei, kurie prikaišoja Marksui vienašališkumą, šis rašytojas niekuomet nenagrinėjo tam tikros šalies ekonominio judėjimo **be jo ryšio su tomis visuomeninėmis jėgomis, kurios, išaugdamos jo dirvoje, pačios veikia tolesnę jo kryptį** (jums, p. S. N. Krivenko, kol kas tai dar ne visai aišku, bet — kantrybės!). Duota tam tikra ekonominė būklė — tuo pačiu duotos tam tikros visuomeninės jėgos, kurių veikimas būtinai atsilieps tolesniam šios padėties vystymuisi: (jūs netenkate kantrybės, p. Krivenko? Štai jums vaizdingas pavyzdys). Duota Anglijos pra-

būklei. Vienos pramonės šakos gamintojai tuo pat laiku yra kitų šakų produktų vartotojai, bet kadangi nedarbas atima iš gamintojų mokamąją galią, tai paklausa mažėja, o dėl to nedarbas tampa visuotinis ir atsiranda visiškas pauperizmas (völliger Pauperismus)... „O kadangi dėl per didelės konkurencijos ir valstietija nusigyvena, tai prasideda visiškas gyvenimo sustingimas. Visuomeninis organizmas lirsta, jo fiziologiniai procesai veda į laukinės masės atsiradimą, o badas šioje masėje sukelia bruzdėjimą, prieš kurį yra bejėgės valstybinės bausmės ir net ginklas. Laisvoji konkurencija kaimuose veda į valstiečių žemės sklypų susmulkėjimą. Nė viename iš valstiečių kiemų darbo jėgos neranda pakankamo sau pritaikymo per ištisus metus. „Tuo būdu tūkstančiuose kaimų, ypač menkai derlingose vietovėse valstiečiai, kaip Airijoje, beveik visiškai nuskurdę be darbo stovi ties savo namų durimis. Nėkas iš jų nepajėgia padėti kitam, nes visi jie per maža turti, visi jie yra reikalingi uždarbio, visi ieško ir nesuranda darbo“. Iš savo pusės Folgrafas kovai su griauančiu „laisvosios konkurencijos“ veikimu sugalvojo eilę „priemonių“, nors ir ne socialistinio žurnalo „Der Gesellschaftsspiegel“ dvasia.

dinio kapitalistinio kaupimo gdynės ekonomija. Tuo pačiu buvo duotos tos visuomeninės jėgos, kurios, tarp kita ko, posėdžiavo tuometiniame Anglijos parlamente. Šių visuomeninių jėgų veikimas buvo būtina tolesnio šios ekonominės padėties vystymosi sąlyga, o jų veikimo kryptį sąlygojo šios padėties savybės. — Duota ekonominė šių laikų Anglijos padėtis; tuo pačiu duotos šiuolaikinės jos visuomeninės jėgos, kurių veikimas atsilies būsimaam Anglijos ekonominiam vystymuisi. Kada Marksas darė tai, ką kažkas nori vadinti spėjimais, jis turėjo omenyje šias visuomenines jėgas ir neįsivaizdavo, kad jų veikimą gali savavališkai sustabdyti viena ar kita stiprių tik savo puikiais kėslais asmenų grupė („Mit der Gründlichkeit der geschichtlichen Action wird der Umfang der Masse zunehmen, deren Action sie ist“) („Kartu su istorinio veikimo gilumu augs ir dydis masės, kurios padarinys jis yra“. — Red.).

Keturiasdešimtųjų metų Vokietijos utopistai samprotavo kitaip. Kada jie užsibrėždavo tam tikrus uždavinius, jie turėdavo omenyje tik savo šalies ekonominės padėties nepatogumus, pamiršdami ištirti tas visuomenines jėgas, kurios iš tos padėties išaugo. Ekonominė mūsų tautos padėtis yra liūdna, samprotavo minėtasis recenzentas: vadinasi, mums tenka sunkus, bet ne neišsprendžiamas gamybos organizavimo uždavinys. O ar nesukliudys šio organizavimo tos pačios visuomeninės jėgos, kurios išaugo liūdnos ekonominės padėties dirvoje? To savęs neklausė geraširdis recenzentas. Utopistas niekuomet pakankamai nesiskaito su savo laiko visuomeninėmis jėgomis, dėl tos paprastos priežasties, kad, pasak Markso, jis visuomet **savę aukščiau stato už visuomenę**. O dėl tos pat priežasties, ir pasak to paties Markso, visi utopisto apskaičiavimai pasirodo: „ohne Wirth gemacht“ („padaryti be šeimininko“. — Red.) ir visa jojo „kritika“ yra ne daugiau kaip visiškas kritikos nebuvimas, nemokėjimas kritiškai pažiūrėti į apsupančią jį tikrovę.

Gamybos organizavimas tam tikroje šalyje galėtų būti tik tų visuomeninių jėgų, kurios šioje šalyje egzistuoja, veikimo rezultatas. Ko reikia gamybai organizuoti? Sąmoningos gamintojų pažiūros į gamybinį procesą, **paimtą visu savo sudėtingumu ir visu**. Ten, kur kol kas nėra tokios sąmoningos pažiūros, gamybos organizavimą, kaip artimiausią visuomeninį uždavinį, gali kelti

tik žmonės, kurie visą savo gyvenimą liks nepataisomi utopistai, nors jie penkis milijardus kartų su didžiausia pagarba ištartų Markso vardą. Ką sako apie gamintojų sąmonę p. N. — onas savo išgarsėjusioje knygoje? Ničnieko: jis pasikliauja „visuomenės“ sąmone. Jei po to galima ir reikia jį pripažinti tikru marksistu, tai mes nematome, kodėl negalima būtų p. Krivenko pripažinti vieninteliu tikru mūsų laiko hegelininku, hegelininku par excellence.

Bet metas baigti. Kuriuos rezultatus mums davė mūsų lyginamasis istorinis metodas? Jei neklystame, šiuos:

1) Heinceno ir jo vienminčių įsitikinimas tuo, kad Marksas savo paties pažiūrų buvo pasmerktas nieko neveikti Vokietijoje, pasirodė nesąmone. Tokia pat nesąmone pasirodys ir p. Michailovskio įsitikinimas tuo, kad Rusijos liaudžiai negalį duoti naudos, o, priešingai, jai turį kenkti žmonės, kurie dabar pas mus laikosi Markso pažiūrų.

2) Bulių ir Folgrafų pažiūros į tuometinę ekonominę Vokietijos padėtį dėl savo abstraktumo pasirodė siauros, vienašališkos ir klaidingos. Galima būgštaujamai laukti, kad tolesnė ekonominė Rusijos istorija parodys tokius pat trūkumus p. N.—ono pažiūrose.

3) Žmonės, kurie keturiasdešimtųjų metų Vokietijoje gamybos organizavimą statė artimiausiu savo uždaviniu, buvo utopistai. Tokie pat utopistai yra žmonės, kurie kalba apie gamybos organizavimą dabartinėje Rusijoje.

4) Istorija nušlavė keturiasdešimtųjų metų Vokietijos utopistų iliuziją. Yra visiško pagrindo manyti, kad toks pat likimas ištiks ir mūsų Rusijos utopistų iliuzijas. Kapitalizmas pasityčiojo iš pirmųjų; su skaudama širdimi numatome, kad jis pasityčios ir iš antrųjų.

Bet argi šios iliuzijos nedavė jokios naudos vokiečių tautai? Ekonominiu atžvilgiu visai jokios, arba, jei jūs reikalaujate tikslėsio posakio, **beveik** jokios. Visos tos naminių gamintojų dirbiniams parduoti prekyvietės ir visi tie mėginimai sukurti gamybinės asociacijas vargiai palengvino bent šimto Vokietijos gamintojų padėtį. Bet jos padėjo pažadinti šių gamintojų savimonę ir tuo davė jiems didelę naudą. Tokią pat naudą, ir jau tiesiu, o ne aplinkiniu keliu, davė Vokietijos inteligentijos švietimo veikla: mokyklos, liaudies skaityklos ir pan. Žalingos vokiečių tautai ka-

pitalistinio vystymosi pasekmės kiekvienu tam tikru laiku galėjo būti susilpninamos arba pašalinamos tik tokiu mastu, koku vystėsi Vokietijos gamintojų savimonė. Marksas tai geriau suprato už utopistus, ir dėl to jo veikla vokiečių tautai pasirodė naudingesnė.

Tas pat, be abejo, bus ir Rusijoje. Ne toliau kaip žurnale „Ruskoje Bogatstvo“ 1894 m. spalio mėn. knygoje S. N. Krivenko „rūpinasi“, — kaip pas mus sako, — Rusijos gamybos organizavimu. Šiais „rūpesčiais“ p. Krivenko nieko nepašalins, nieko nepadarys laimingo. Jo „rūpesčiai“ yra griozdiški, nerangūs, bergždi, bet jeigu jie, nežiūrint visų šių savo neigiamų ypatybių, pažadins bent vieno gamintojo savimonę, jie pasirodys naudingi, ir tada išeis, kad p. Krivenko gyveno pasaulyje ne tik tam, kad darytų logines klaidas arba klaidingai verstų ištraukas iš „nesimpatiškų“ jam straipsnių, parašytų svetima kalba. Kovoti prieš žalingas mūsų kapitalizmo pasekmes ir pas mus galima bus tik tuo mastu, kuriuo vystysis gamintojo savimonė. O iš šių mūsų žodžių ponai subjektyvistai gali matyti, kad mes visai nesame „šurkštūs materialistai“. Jeigu mes „siauri“, tai tik viena prasme: kad užsibrėžiame visų pirma visiškai idealistinį uždavinį.

O dabar, ponai mūsų priešininkai, ligi pasimatant. Mes iš anksto gardžiuojamės visu tuo didžiausiu malonumu, kurį mums suteiks jūsų atsikirtimai. Tik jūs, ponai, prižiūrėkite poną Krivenko. Rašo jis, gal, ir neblogai, — bent su jausmu, bet „kas prie ko“, — to jis nesuvokia!

DAR KARTĄ P. MICHAILOVSKIS, DAR KARTĄ „TRIADA“

„Russkoje Bogatstvo“ spalio mėn. knygoje p. Michailovskis, atsakymas p. P. Struvei, vėl pareiškė keletą samprotavimų apie Hegelio filosofiją ir apie „ekonominį“ materializmą.

Jo žodžiais, materialistinis istorijos supratimas ir ekonominis materializmas yra ne vienas ir tas pat. Ekonominiai materialistai viską kildina iš ekonomijos. „Na, o jeigu aš ieškosiu ne tik visuomenės teisinių ir politinių institucijų, filosofinių ir kitokių pažiūrų, bet ir jos ekonominės struktūros šaknies ar pamato jos narių rasišėse arba paderminėse ypatybėse: jų kiaušų išilginio ir skersinio diametrų proporcijose, veido kampo pobūdyje, žandikaulių dydyje ir kryptyje, krūtinės ląstos dydyje, raumenų jėgoje ir t. t., arba, iš antros pusės, grynai geografiniuose faktoriuose: Anglijos salinėje padėtyje, Azijos dalies stepių pobūdyje, kalnuotoje Šveicarijos gamtoje, šiaurės upių užšalime ir t. t., — argi tai nebus materialistinis istorijos supratimas? Aišku, kad ekonominis materializmas, kaip istorinė teorija, yra tik atskiras materialistinio istorijos supratimo atvejas...“¹.

Monteskiė buvo linkęs istorinį tautų likimą aiškinti „grynai geografiniais faktoriais“. Kiek jis šių faktų nuosekliai laikėsi, jis, be abejo, buvo materialistas. Kaip matėme, šių laikų dialektinis materializmas neignoruoja geografinės aplinkos įtakos visuomenės vystymuisi. Jis tik geriau išaiškina, kuriuo būdu geografiniai faktoriai veikia „visuomeninį žmogų“. Jis parodo, kad geografinė aplinka žmonėms užtikrina didesnę ar mažesnę jų gamybinės jėgos vystytis galimybę ir tuo, didesniu ar mažesniu

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. spalio, II skyr., 50 psl.

energingumu, juos stumia istorinio judėjimo keliu. Monteskjė samprotavo taip: tam tikra geografinė aplinka sąlygoja tam tikras fizines ir psichines žmonių savybes, o šios savybės sukelia vieną ar kitą visuomeninę santvarką. Dialektinis materializmas parodo, kad toks samprotavimas yra nepatenkinamas, kad geografinės aplinkos įtaka visų pirma ir labiausiai pasireiškia pobūdyje **visuomeninių santykių**, kurie, savo ruožtu, kur kas smarkiau veikia žmonių pažiūras, jų įpročius ir net jų fizinį vystymąsi, negu, pavyzdžiui, klimatas. Šių laikų geografijos mokslas (vėl priminsime Mečnikovo knygą ir Elizė Rekliu pratarinę jai) šiuo atveju visiškai sutinka su dialektiniu materializmu. Šis materializmas yra, žinoma, atskiras materialistinės pažiūros į istoriją atvejas. Bet ta pažiūra ją aiškina pilniau, visapusiškiau, negu tai gali padaryti kiti „atskiri atvejai“. **Dialektinis materializmas yra aukščiausias materialistinio istorijos supratimo išsivystymas.**

Holbachas sakydavo, kad istorinį tautų likimą kartais ištisam šimtmečiui nulemia atomo, ėmusio siausti visuomeninio žmogaus smegenyse, judėjimas. Tai taip pat buvo materialistinė pažiūra į istoriją. Bet ji nieko negalėjo duoti istoriniams įvykiams aiškinti. Šių laikų dialektinis materializmas šiuo atžvilgiu yra nepalyginti vaisingesnis. Jis, žinoma, yra atskiras materialistinės pažiūros į istoriją atvejas, bet kaip tik tas atskiras atvejas, kuris vienas tik ir atitinka šiuolaikinę mokslo būklę. Holbachinio materializmo bejėgiškumas pasireiškė jo šalininkų grįžimu prie idealizmo: „pasaulį valdo nuomonės“. Dialektinis materializmas išmuša dabar idealizmą iš paskutinių jo pozicijų.

P. Michailovskiui rodos, kad tik tas būtų nuoseklus materialistas, kuris visus reiškinius imtų aiškinti su molekulinės mechanikos pagalba. Šių laikų dialektinis materializmas negali rasti **mechaninio** istorijos aiškinimo. Čia, jei norite, glūdi **jo silpnybė**. Bet ar moka šių laikų biologija duoti mechaninį rūšių kilmės ir vystymosi aiškinimą? — Nemoka. Tai **jos silpnybė***. Genijus,

* **Redakcijos pastaba.** Šis Plechanovo nurodymas iš principo skiriasi nuo pagrindinių marksistinės-lenininės dialektikos teiginių. Panašaus uždavinio — visus gamtos ir visuomenės reiškinius suvesti į mechaniką ir į mechaninį rūšių kilmės bei vystymosi ir istorinio proceso aiškinimą, **dialektinis materializmas** niekuomet nekėlė. Mechaninis judesys visai nėra vienintelė judesio forma. „...Materijos judesys, — sako Engelsas, — nėra suvedamas į vieną tik

apie kurį svajojo Laplasas, suprantama, įveiktų tokią silpnybę. Bet mes tikrai nežinome, kada tas genijus pasirodys, ir pasitenkiname tokiais reiškinių aiškinimais, kurie geriausiai atitinka mūsų laiko mokslą. Toks yra mūsų „atskiras atvejas“.

Dialektinis materializmas sako, kad ne žmonių sąmonė nulemia jų būtį, o, priešingai, jų būtis nulemia jų sąmonę; kad ne tam tikros visuomenės filosofijoje, o ekonomijoje reikia ieškoti raktos tam tikrai būklei suprasti. Šia proga p. Michailovskis daro keletą pastabų; viena iš jų taip sako:

„... Neigiamosiose pagrindinės sociologų materialistų formulės pusėse (!) yra protestas arba reakcija ne prieš filosofiją aplamai, o, matyt, prieš hegelinę. Kaip tik jai priklauso „būties aiškinimas iš sąmonės“... ekonominio materializmo įkūrėjai — hegelininkai ir, kaip tokie, dėl to taip atkakliai kartoja: „ne iš filosofijos“, „ne iš sąmonės“, kad negali, bet ir nemėgina prasimušti iš hegelinės minties rato“¹.

Kada mes perskaitėme šias eilutes, mes manėme, kad čia mūsų autorius, p. Karejevo pavyzdžiu, eina prie „sintezės“. Žinoma, tarėme sau, p. Michailovskio sintezė bus kiek aukštesnė už p. Karejevo sintezę; p. Michailovskis nepasitenkins pakartojęs tą G. I. Uspensko apysakos „Nepagydomasis“ dijakono mintį, kad „dvasia — ypatinga dalis“ ir kad „kaip materija savo naudojimui turi įvairias specijas, taip lygiai ir dvasia jas turi“; bet vis dėlto ir p. Michailovskis nesusilaikys nuo sintezės: Hegelis — tezė; ekonominis materializmas — antitezė, o šiuolaikinių Rusijos subjektyvistų eklektizmas — sintezė. Kaip nesusigundžius panašia „triada“? Ir štai mes ėmėme prisiminti, koks buvo tikras istorinės Markso teorijos santykis su Hegelio filosofija.

Visų pirma mes „pastebėjome“, kad Hegelis istorinį judėjimą aiškina visai ne žmonių pažiūromis, visai ne jų filosofija. Žmonių pažiūromis, „nuomonėmis“ istoriją aiškino Prancūzijos XVIII amžiaus materialistai. Hegelis iš tokio aiškinimo šaiposi: žinoma, sakė jis, istoriją protas valdo, bet juk jis taip pat valdo dangaus

grubų mechaninį judesį, į paprastą persikėlimą; materijos judesys tai — taip pat šiluma ir šviesa, elektrinė ir magnetinė įtampa, cheminis jungimasis ir skilimas, gyvybė ir, pagaliau, sąmonė“. (Engelsas, „Gamtos dialektika“, 97 psl., Part. leidykla, 1936 m.)

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1894 m. spalio, II skyr., 51 ir 52 psl.

šviesulių judėjimą, o ar dangaus šviesuliai yra įsisąmoninę savo judėjimą? Istorinis žmonijos vystymasis yra ta prasme protingas, kad jis dėsningas, bet istorinio judėjimo dėsningumas visai dar neįrodo, kad paskutinės jo priežasties reikia ieškoti žmonių pažiūrose, jų nuomonėse; visiškai priešingai: šis dėsningumas parodo, kad savo istoriją žmonės daro nesąmoningai.

Nepamename, — toliau mes sakėme, — kokios išeina istorinės Hegelio pažiūros pagal „Liuisą“; bet kad mes jų neiškreipiame, dėl to sutiks su mumis kiekvienas, perskaitęs garsiąją „Philosophie der Geschichte“ („Istorijos filosofija“. — **Red.**). Vadinasi, teigdami, kad ne žmonių filosofija sąlygoja jų visuomeninę būtį, „ekonominio“ materializmo šalininkai visai ne Hegelį nuginčija; vadinasi, **šiuo atžvilgiu** jie jokios jo antitezės nesudaro. O tai reiškia, kad p. Michailovskio sintezė bus nevykusi, nors mūsų autorius ir nepasitenkino pakartojęs dijakono mintį.

P. Michailovskio nuomone, teigti, kad filosofija, t. y. žmonių pažiūros, neišaiškina jų istorijos, galima buvo tik keturiasdešimtųjų metų Vokietijoje, kada dar nebuvo pastebimas sukilimas prieš hegelinę sistemą. Dabar matome, kad tokia nuomonė geriausiu atveju remiasi tik „Liuisu“.

Bet kiek blogai Liuisas supažindina p. Michailovskį su filosofinės minties Vokietijoje vystymosi eiga, be aukščiau minėtos, parodo dar ši aplinkybė. Mūsų autorius džiūgaudamas cituoja žinomą Bielinskio laišką, kuriame tas sveikinas su Hegelio „filosofine kepuraite“. Tame laiške Bielinskis, tarp kita ko, sako: „Subjekto, individo, asmenybės likimas yra svarbesnis už viso pasaulio likimą ir kinų imperatoriaus sveikatą, t. y. hegelinės Allgemeinheit (visuotinum). — **Red.**)“. Dėl šio laiško p. Michailovskis daro daug pastabų, bet jis „nepastebi“, kad Bielinskis hegelinę Allgemeinheit įpainiojo visiškai be reikalo. Matyt, p. Michailovskis mano, kad hegelinė Allgemeinheit esanti tas pat, kas dvasia ar absoliutinė idėja, bet Allgemeinheit Hegeliui nesudaro net svarbiausiojo skiriamąjo absoliutinės idėjos požymio. Pas jį Allgemeinheit užima nedidesnės pagarbos vietą, kaip, pavyzdžiui, Besonderheit arba Einzelheit (atskirumas bei vienumas — **Red.**). Dėl to ir nesuprantama, kodėl kaip tik Allgemeinheit vadinama kinų imperatorium ir, skirtingai nuo kitų seserų, nusipelno maloniai pašiepiamo nusilenkimo. Tai gali pasirodyti šiuo metu

neverta dėmesio smulkmena, bet tai ne taip: blogai suprasta hegelinė *Allgemeinheit* ligi šiol kliudo, pavyzdžiui, p. Michailovskii, suprasti Vokietijos filosofijos istoriją, — tiek kliudo, kad net ir „Liuisas“ jo neišgelbsti iš bėdos.

P. Michailovskio nuomone, nusilenkimas prieš *Allgemeinheit* atvedė Hegelį į visišką **asmenybės teisių** neigimą. „Nėra filosofinės sistemos, — sako jis, — kuri žiūrėtų į asmenybę su tokia naikinama panieka ir su (tokiu?) šaltu žiaurumu, kaip Hegelio sistema“ (55 psl.). Tai teisinga nebent tik pagal „Liuisą“. Kodėl Rytų istoriją Hegelis laikė pirma, **žemiausia** pakopa žmonijos vystymesi? Todėl, kad Rytuose nebuvo išugdyta ir ligi šiol neįšugdyta **asmenybė**. Kodėl Hegelis su entuziazmu kalbėjo apie senovės Graikiją, kurios istorijoje šių laikų žmogus galiausiai jaučiasi „namie“? Todėl, kad Graikijoje buvo išugdyta asmenybė („graži asmenybė“, „schöne Individualität“). Kodėl Hegelis su tokio entuziazmu kalbėjo apie Sokratą? Kodėl jis, kone pirmutinis iš filosofijos istorikų, pripažino net **sofistų** nuopelnus? Argi todėl, kad niekino asmenybę?

P. Michailovskis girdėjo skambinant, bet nežino kur.

Hegelis ne tik neniekino asmenybės, bet sukūrė ištisą didvyrių kultą, kurį paskui ištisai paveldėjo Bruno Baueris. Hegeliui didvyriai buvo pasaulinės dvasios įrankis, ir šia prasme jie patys buvo **nelaisvi**. Bruno Baueris stojo prieš „**dvasią**“ ir tuo išvadavo „**didvyrius**“. Jam „kritinės minties didvyriai“ yra tikri istorijos demiurgai **priešingai „masei“**, kuri nors savo nenuovokumu ir nerangumu ir erzina didvyrius beveik ligi ašarų, bet vis dėlto baidžia tuo, kad eina didvyriškos savimonės praskintu keliu. **Didvyrių** priešpastatymas **masei** („miniai“) nuo Bruno Bauerio perėjo jo Rusijos pavainikiams, ir dabar mes turime malonumą jį regėti p. Michailovskio straipsniuose. P. Michailovskis nepamena savo filosofinės giminystės — tai negirtina.

Taigi, mes netikėtai gavome elementų naujai „sintzei“. Hegelinis tarnaujančių pasaulinei dvasiai didvyrių kultas — **tezė**; bauerinis „kritinės minties“ didvyrių, kurie vadovaujami tik savo „savimone“, kultas — **antitezė**; pagaliau, Markso teorija, sutarkanti abu kraštutinumus, pašalinanti pasaulinę dvasią ir aiškinanti didvyrių savimonės kilmę aplinkos vystymusi — **sintezė**.

Mūsų į „**sintezę**“ linkusiems priešininkams reikia atsiminti, kad Markso teorija visai nebuvo pirmutinė, **betarpiška** reakcija prieš Hegelį, kad tokia pirmutinė — dėl savo vienašališkumo paviršutiniška — reakcija Vokietijoje buvo Feuerbacho ir ypač **Bruno Bauerio**, su kuriuo mūsų subjektyvistams jau seniai yra metas susigiminiuoti, pažiūros.

Nemaža ir kitų nesąmonių prikalbėjo p. Michailovskis apie Hegelį ir apie Marksą savo straipsnyje prieš p. P. Struvę. Vieta mums neleidžia čia jų išvardyti. Apsiribosime tuo, kad pasiūlysimė mūsų skaitytojams šį įdomų uždavinį:

Duotas p. Michailovskis; duotas visiškas jo nežinojimas Hegelio; duotas visiškas jo nesupratimas Markso; duotas jo nesulaikomas siekimas samprotauti apie Hegelį, apie Marksą ir apie jų savitarpio santykį; klausima: kiek p. Michailovskis dėl šio siekimo dar padarys klaidų?

Bet kažin ar kam pavyks šį uždavinį išspręsti: tai — lygtis su daugeliu nežinomųjų. Yra tik vienas būdas pakeisti jame apibrėžtais dydžiais **nežinomus** dydžius: būtent reikia atidžiai perskaityti p. Michailovskio straipsnius ir **pastebėti jo klaidas**. Tiesa, tai nelinksma ir nelengvas darbas, klaidų bus labai daug, jei tik p. Michailovskis neatsipalaiduos nuo savo netikusio įpročio samprotauti apie filosofiją, nepasitaręs prieš tai su daugiau už jį nusimančiais žmonėmis.

Mes čia neliesime p. Michailovskio puolimų prieš p. Struvę. Kiek čia kalbama apie šiuos puolimus, p. Michailovskis nuo šios dienos priklauso „Kritinių pastabų ekonominio Rusijos išsivystymo klausimų“ autoriui, o mes nenorime kėsintis į svetimą nūsavybę. Beje, gal būt, p. Struvė atleis mums, jei mes leisime sau padaryti dvi mažutes „pastabas“.

P. Michailovskis įsižeidė, kad p. P. Struvė „užsimojo“ prieš jį klausukų. Tiek įsižeidė, kad, nepasitenkinęs nurodęs į netaisyklumus p. Struvės kalboje, išbarė jį svetimtaučiu ir net paminėjo anekdotą apie du vokiečius, iš kurių vienas pasakė: „strignulsia“*, o antras jį pataisė, teigdamas, kad rusiškai reikia sakyti „strigovalsia“**. Dėl ko gi p. Struvė pakėlė prieš p. Michailovs-

* O šios lytys abi yra netaisyklingos, turi būti „postrigsia“ (nusikirpo). — Vert.

kį klaustuku ginkluotą ranką? Dėl žodžių: „Šių laikų ekonominė tvarka Europoje pradėjo formuotis dar tada, kada mokslas, kuris valdo šią reiškinių sritį, neegzistavo“ ir t.t. Klaustukas padėtas prie žodžio „valdo“. P. Michailovskis sako: vokiškai tai, gal būt, negerai (kaip piktai: **vokiškai!**), bet rusiškai, tikėkit manim, p. Struve, tai niekam nekelia klausimo ir klaustuko nereikalauja“. Rašas šias eilutes turi grynai rusišką pavardę ir tiek pat rusišką sielą, kaip ir p. Michailovskis: pikčiausias kritikas nesiryš jo apšaukti vokiečiu, ir vis dėlto žodis „valdo“ kelia jam klausimą. Jis save klausia: jei galima pasakyti, kad mokslas valdo **tam tikrą** reiškinių sritį, tai ar negalima po to techninius menus padaryti **ypatingų dalių viršininkais**? Ar negalima, pavyzdžiui, pasakyti: prabavimo menas komanduoja lydinius? Mūsų nuomone, tai nepatogu, tai suteiktų menams **perdaug karišką išvaizdą**, visiškai taip pat, kaip žodis **valdo** suteikia mokslui **biurokrato išvaizdą**. Vadinasi, neteisus yra p. Michailovskis. P. P. Struvė patylomis čiupo klaustuką; nežinia, kaip jis būtų pataisęs p. Michailovskio posakį. Sakysime, kad jis būtų ėmęs „strigovatsia“. Bet kad p. Michailovskis jau keletą kartų „strignulsia“, tai, deja, jau **jvykęs faktas**. O, rodos, visai ne svetimtautis.

P. Michailovskis pakėlė juokingą triukšmą dėl p. Struvės žodžių: „ne, pripažįstame mūsų nekultūringumą ir eisime pasimokyti iš kapitalizmo“*. P. Michailovskis reikalą nori pavaizduoti taip, lyg šie žodžiai reikštų „**paaukokime gi gamintoją išnaudotojui**“. P. P. Struvei bus lengva parodyti p. Michailovskio pastangų bergždumą, tur būt, ir dabar jį mato kiekvienas, atidžiai perskaitęs „Kritines pastabas“. Bet p. Struvė vis dėlto labai neatsargiai išsitarė, kuo, tur būt, ir suvedžiojo daugelį prastuolių ir pradžugino keletą akrobatų. **Pamoka — ateičiai**, — pasakysime p. Struvei, o ponams akrobatams priminsime, kaip Bielinskis jau į savo gyvenimo pabaigą, kada jis jau seniai buvo atsisveikinęs su „Allgemeinheit“ (su „visuotinumu“ — **Red.**), viename iš savo rašikų pareiškė tą mintį, kad **tik buržuazija** užtikrinsianti kultūrinę Rusijos ateitį. Pas Bielinskį tai taip pat buvo labai nevykęs grąsinimas. Bet kas jo nevykumą buvo sukėlęs? **Kilnus zapadniko****

* **Redakcijos pastaba.** Žr. šiuo klausimu V. I. Leninas. Ekonominis liaudininkystės turinys, I t., 357—358 psl., rus. leid.

** „Vakarininko“. — **Vert.**

susižavėjimas. Esame tikri, kad toks pat susižavėjimas buvo ir p. Struvės nevykumo priežastis. Triukšmauti dėl jo yra leistina tik tam, kas neturi kuo atsikirsti, pavyzdžiui, šio rašytojo ekonominiams argumentams.

Išsiruošė į žygį prieš p. P. Struvę ir p. Krivenko. Tas turi savo skriaudą. Jis neteisingai išvertė iš vieno vokiško p. P. Struvės straipsnio ištrauką, o tas jį tuo apkaltino. P. Krivenko teisinasi, stengiasi parodyti, kad vertimas beveik visai tikras; bet jo pasiteisinimai yra nevykę, jis vis dėlto lieka kaltas, kad iškraipė savo priešininko žodžius. Bet iš p. Krivenko nėra ką paimti, dėl neabejotino jo panašumo į vieną paukštį, apie kurį pasakyta:

Rojaus paukštis Sirinas,
Jo balsas giedant labai stiprus,
Kada Viešpatį giedodamas garbina,
Patsai save užmiršta.

Kada p. Krivenko gėdina „mokinius“, jis pats save užmiršta. Ko gi jūs, p. Struve, prie jo kimbate?

KELETAS ŽODŽIŲ MŪSŲ PRIEŠININKAMS

Pastaruoju laiku mūsų literatūroje vėl iškeltas klausimas, kuriuo keliu eis Rusijos ekonominis vystymasis. Apie šį klausimą daug ir karštai kalbama, taip karštai, kad žmonės, žinomi gyvenime protingųjų vardu, net nerimastauja dėl tariamai nereikalingo besiginčijančių šalių įsikarščiavimo: kam jaudintis, kam svaidyti priešininkams išdidžių iššaukimų ir piktų priekaištų, kam iš jų tyčiotis, — sako protingieji žmonės, — ar ne geriau ramiai nagrinėti klausimą, kuris tikrai mūsų šaliai turi didžiulę svarbą, bet kaip tik dėl savo didžiulės svarbos reikalauja ramaus svarstymo?

Kaip tai visada buvo ir būna, protingieji žmonės vienu ir tuo pat metu yra teisūs ir neteisūs. Kam jaudinasi ir karščiuojasi rašytojai, priklausą dviem stovykloms, kurių kiekviena, — kad ir ką sakytų jos priešininkai, — kiek leidžia nuovoka, jėgos ir galimybės, stengiasi apginti svarbiausius ir opiausius liaudies interesus? Matyt, pakanka iškelti šį klausimą, kad jį išspręstume vieną ir paskutinį kartą pasigavus dviejų-trijų sentencijų, tinkančių bet kuriam moralui: pakanta — puikus daiktas; reikia gerbti svetimas nuomones net tada, kada jos radikaliai skiriasi nuo mūsų, ir pan. . . Visa tai yra labai teisinga ir visa tai jau seniai „kartotojo pasauliui“. Bet ne mažiau yra teisinga ir tai, kad žmonija karščiavosi, karščiuojasi ir karščiuosis kiekvieną kartą, kada kildavo, kyla ar kils kalba apie jos opiausius interesus. Pasakytume: — tokia jau yra žmogaus prigimtis, — jei nežinotume, kaip dažnai ir kaip smarkiai šiuo posakiu piktnaudžiavo. Bet tai dar ne viskas. Svarbiausia yra tai, kad žmonijai ir nėra pagrindo gailėtis

dėl tokios savo „prigimties“. Nė vienas didis žingsnis istorijoje nebuvo padarytas be aistros, kuri, dešimteriopai padaugindama veikėjų dorovines jėgas ir išmiklindama proto gabumus, pati yra didžiulė progresyvi jėga. Ramiai svarstomi tik tokie visuomeniniai klausimai, kurie patys yra visai nesvarbūs arba dar neiškilo į tos šalies bei tos epochos **darbų tvarką**, o dėl to ir rūpi tik saujai kabinetinių mąstytojų. O jei vienas ar kitas didis visuomeninis klausimas jau iškilo į darbų tvarką, jis būtinai sužadins didžiąsias aistras, kad ir kiek nuosaikumo šalininkai rektų apie šaltakraujiškumą.

Ekonominio mūsų šalies vystymosi klausimas yra kaip tik tas didysis visuomeninis klausimas, kuris dabar pas mus negali būti nuosaikiai svarstomas dėl tos paprastos priežasties, kad jis tapo **darbų tvarkos klausimu**. Tai, žinoma, nereiškia, kad mūsų visuomeniniame vystymesi ekonomija tik dabar įgijo sprendžiamą reikšmę. Jai visada ir visur priklausė tokia reikšmė. Bet pas mus — kaip ir visur — žmonės, domėjęsi visuomeniniais klausimais, ne visuomet suvokdavo šią reikšmę, ir dėl to šie žmonės savo aistros jėgą sutelkdavo į klausimus, kurie tik labai iš tolo liečia ekonomiją. Prisiminkite kad ir mūsų keturiasdešimtuosius metus. Dabar ne tas. Dabar pagrindinę, didžiulę ekonomijos reikšmę pas mus supranta net tie, kurie karštai sukyta prieš „siaurąją“ Markso istorinę teoriją. Dabar visi mąstantieji žmonės supranta, kad visa mūsų ateitis susiformuos pagal tai, kaip bus išspręstas mūsų ekonominio vystymosi klausimas. Dėl to į šį klausimą ir sutelkia visą savo aistros jėgą net visai „nesiauri“ mąstytojai. Bet jei dabar mes negalime šio klausimo **nuosaikiai** svarstyti, tai ir dabar galima ir privalu mums rūpintis, kad nebūtų **palaidumo** tiek mūsų pačių minčių apibrėžime, kaip ir mūsų polemikos metoduose. Prieš šį reikalavimą visiškai nieko negalima pasakyti. Vakarų žmonės puikiai žino, kad rimta aistra atmeta bet kurį palaidumą. Tiesa, pas mus ligi šiol kartais manoma, kad aistra ir palaidumas esančios tikros seserys, bet juk metas ir mums civilizuotis.

Literatūrinio padarumo srityje mes, matyt, jau labai žymiai esame civilizavęsi, — taip žymiai, kad mūsų „priešakinis“ žmogus, p. Michailovskis, skaito notaciją vokiečiams (Marksui, Engelsui, Diuringui), kurių polemikoje tariamai galima rasti arba visiškai

bergždžių, arba net iškraipančių ir atstumiančių savo šiurkštumu dalykų. P. Michailovskis primena Bernės pastabą, kad vokiečiai visuomet „polemikoje buvo šiurkštūs“! „Ir aš bijau, — priduria jis, — kad, kartu su kitomis vokiškomis įtakomis, įsi-skverbs pas mus ir šis tradicinis vokiečių šiurkštumas, pasidareęs sudėtingesnis dėl mūsų pačių laukinumo, ir polemika pavirs replika, kurią gr. Tolstojus deda į caraitės lūpas Potoko-Bogatyriaus adresu:

Prisilaižėlis, mulkis, neniokša vergas!
Kad tave į ožio ragą suriestų!
Paršas, veršis, kiaulė, etiopas,
Velnio išpera, nepraustas snukis!
Kad tik ne ši mano mergautinė gėda,
Kuri kitokio žodelio ištarti neleidžia,
Aš tave, šelmj, akiplėšą,
Ir ne taip dar išplūdusi būčiau!¹

P. Michailovskis čia nebe pirmą kartą atsiminė nepadorią Tolstojaus caraitę. Jis ne kartą jau patarė Rusijos rašytojams savo polemikoje nebūti į ją panašioms. Patarimas, nėra ką ir sakyti, puikus. Tik gaila, kad pats mūsų autorius ne visuomet juo sekė. Antai, vieną iš savo priešininkų jis, kaip žinoma, pavadino **blake**, kitą — **literatūriniu akrobatu**. Savo polemiką su p. de-la-Serda jis papuošė tokia pastaba: „žodis la cerda iš visų Europos kalbų tik ispanų kalboje turi apibrėžtą reikšmę ir rusiškai reiškia kiaulė“. Kam autoriui jos prisireikė — gana sunku suprasti.

„Ar ne tiesa, gerai?“ — dėl to klausė p. de-la-Serda. Iš tikrųjų labai gerai, ir visiškai Tolstojaus caraitės skoniui. Tik caraitė buvo atviresnės širdies, ir kada ji norėjo plūsti, ji taip ir rėkė: paršas, veršis, kiaulė ir t. t., nesigriebdama svetimų kalbų atžvilgiu smurto, kad priešininkui pasakytų šiurkštų žodį.

Lyginant p. Michailovskį su Tolstojaus caraitę, pasirodo, kad jis, nepaisydamas „etiopų“, „velnio išperų“ ir pan., labiau linkęs, jei galima taip pasakyti, į storžievių epitetus. Pas jį jūs sutiksite ir „kiaules“ ir „paršus“ ir net įvairiausius paršus: suhamletintus, žalius ir t. t. Tai kiek monotoniška, bet labai stipru. Aplamai, jei nuo Tolstojaus caraitės plūdimų leksikono kreipsimės į

¹ „Russkoje Bogatstvo“, I kn., 1895 m. str., „Literatūra ir gyvenimas“.

tą pat mūsų subjektyviojo sociologo leksikoną, tai mūsų akivaizdoje, žinoma, **pražys kitokio paveiklo gyvos grožybės**, bet šios grožybės savo jėga ir ryškumu nė kiek nebus menkesnės už polemines mitrios caraitės grožybes. „Est modus in rebus“ (Daiktuose yra saikas. — **Red.**), arba rusiškai **tariant**, reikia gi ir ribą žinoti, — sako p. Michailovskis. Tai labai teisinga, ir mums nuoširdžiai gaila, kad mūsų garbingasis sociologas dažnai tat pamiršta. Jis gali apie save tragiškai sušukti:

... Video meliora, proboque,
Deteriora sequor!
(...Matau ir pritariu tam, kas geriau,
o darau kas blogiau. — **Red.**)

Tačiau reikia tikėtis, kad ilgainiui ir p. Michailovskis civilizuosis, kad galiausiai gerieji ketinimai jame paims viršų ant „mūsų pačių laukinumo“ ir jis liausis svaides į savo priešininkus „kiaulėmis“ ir „paršais“. Pats p. Michailovskis teisingai mano, kad la raison finit toujours par avoir raison (protas galų gale visuomet pasirodys teisus. — **Red.**). Dabar skaitančioji publika pas mus nepritaria aštriai polemikai. Bet nepritardama ji supainioja aštrumą su šiurkštumu, kai tat toli gražu ne tas pat. Jau Puškinas išaiškino didžiulį skirtumą tarp aštrumo ir šiurkštumo:

Kiti keiksmai, žinoma, nepadorumas.
Negalima rašyti: toks ir toks, girdi, senis,
Ožys akiniuotas, nedoras šmeižikas,
Ir piktas, ir niekšiškas, — visa tai bus asmenybė.
Bet galite, pavyzdžiui, spausdinti,
Kad „ponas Parnaso senatikis
(Savo straipsniuose) nesąmonės oratorius,
Labai suglebęs, ypatingai nuobodus,
Apy sunkis ir net apykvailis“.
Čia ne asmuo, o stačiai literatas.

Jei jūs sumanysite, kaip Tolstojaus caraitė arba p. Michailovskis, išvadinti savo priešininką „kiaule“ ar „blake“, tatau **„bus asmenybė“**, o jeigu jūs imsite įrodinėti, kad toks ir toks sociologijos ar istoriosofijos, ar ekonomijos sentikis, savo straipsniuose, „veikaluose“ ar „apybraižose“ labai suglebęs, ypatingai nuobodus ir net... negudrus, tai „čia ne asmuo, o stačiai literatas“, čia

bus aštrumas, o ne šiurkštumas. Jūs galite, žinoma, savo nuosprendyje suklysti, ir jūsų priešininkai gerai padarys, jei suseks jūsų klaidą. Bet jie turės teisę jus kaltinti tik paklaida, o visai ne aštrumu, nes be tokių aštrumų literatūros vystymasis negali apsieiti. Jei literatūra sumanytų apsieiti be jų, tai ji nedelsiant, pasak Bielinskio, pavirstų **meilikaujančia nuvalkiotų dalykų karto-toja**, o tai jai gali palinkėti tik priešai. P. Michailovskio samprotavimus apie tradicinį vokiečių šiurkštumą ir apie mūsų pačių laukinumą sukėlė p. N. Beltovo „įdomi knyga“: „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“. Daug kas p. Beltovą kaltino nereikalingu aštrumu. Taip, antai, dėl jo knygos žurnale „Russkaja Myslj“ recenzentas pasakė: „Nesutikdami su vienašališka, mūsų nuomone, ekonominio materializmo teorija, mes būtume pasirengę ir mokslo, ir mūsų visuomeninio gyvenimo labai šios teorijos atstovus sveikinti, jei kai kurie iš jų (ponai Struvė ir Beltovas) nevartotų savo polemikoje pernelyg didelių aštrumų, jeigu jie nesityčiotų iš rašytojų, kurių veikalai verti pagarbos!“

Tai parašyta tame pačiame žurnale „Russkaja Myslj“, kuris dar neseniai ekonominio materializmo šalininkus vadindavo „kimštomis galvomis“ ir kuris paskelbė p. P. Struvės knygą nesuvirškintos erudicijos ir visiško nesugebėjimo logiškai mąstyti produktu. Žurnalas „Russkaja Myslj“ pernelyg didelių aštrumų nemėgsta ir dėl to, kaip skaitytojas mato, apie ekonominio materializmo šalininkus jis atsiliepdavo su dideliu švelnumu. Dabar jau jis yra pasirengęs, mokslo ir mūsų visuomeninio gyvenimo labai, šios teorijos šalininkus sveikinti. Kam gi juos sveikinti? Ar daug visuomeniniam gyvenimui padarys kimštos galvos? Ar daug laimės mokslas iš nesuvirškintos erudicijos ir visiško nesugebėjimo logiškai mąstyti? Mums dingosi, kad žurnalą „Russkaja Myslj“ pernelyg didelių aštrumų baimė per toli nuveda ir verčia jį kalbėti dalykus, dėl kurių skaitytojai jį patį gali įtarti nemokant kai ką suvirškinti ir kiek nesugebant logiškai mąstyti.

P. Struvė visai neturi jokių aštrumų (mes jau nekalbame apie pernelyg didelius), o p. Beltovas, jeigu ir turi aštrumų, tai tik tokių, dėl kurių Puškinas tikriausiai būtų pasakęs, kad jie paliečia tik literatus ir kad dėl to visiškai leistina jų griebtis. „Russkaja Myslj“ recenzentas mano, kad tų rašytojų, iš kurių p. Beltovas

juokiasi, veikalai verti pagarbos. Jei p. Beltovas su tokia nuomone sutiktų, tai iš jo pusės, žinoma, negera būtų iš jų juoktis. Na, o kaip yra, jei jis įsitikinęs priešingai? Kaip yra, jei šių ponų „veikalai“ jam atrodo ir nuobodoki, ir sunkoki, ir visiškai neturiningi ir net labai žalingi šiuo metu, kada susikomplicavęs visuomeninis gyvenimas reikalauja naujų minties pastangų iš visų, kas nežiūri į pasaulį, pasak Gogolio, „krapštydamas nosį“? „Russkaja Myslj“ recenzentui šie rašytojai, gal būt, atrodo tikrais žibintais, išganomais švyturiais. Na, o kaip, jei p. Beltovas juos laiko gesintojais ir migdytojais? Recenzentas pasakys, kad p. Beltovas klysta. Tai yra jo teisė; bet šią savo nuomonę recenzentas turi įrodyti, o ne pasitenkinti tiesiog pasmerkdamas „pernelyg didelį aštrumą“. Kurios nuomonės yra recenzentas apie Grečą ir Bulgariną? Esame tikri, kad jeigu jis ją pareikštų, tai tam tikrai mūsų spaudos daliai ji atrodytų pernelyg aštri. Ar tai reikštų, kad „Russkaja Myslj“ p. recenzentas neturi teisės atvirai pareikšti savo pažiūrą į literatūrinę Grečo ir Bulgarino veiklą? Mes, žinoma, neprilyginame Grečiui ir Bulgarinui žmonių, su kuriais ponai P. Struvė ir N. Beltovas ginčijasi. Bet mes klausiamo „Russkaja Myslj“ recenzentą, kodėl literatūrinis padorumas leidžia pareikšti aštrią nuomonę apie Grečą ir Bulgariną, bet draudžia taip pasielgti ponų Michailovskio ir Karejevo atžvilgiu? P. recenzentas, matyt, mano, kad nėra žvėries stipresnio už katę ir kad dėl to katė, ne kaip kiti žvėrys, verta ypatingai pagarbaus elgimosi. Bet juk leistina tuo paabėjoti. Štai, pavyzdžiui, mes manome, kad subjektyvioji katė — žvėris ne tik ne labai stiprus, bet net gana žymiai išsigimęs, o dėl to jokios ypatingos pagarbos ir nenusipelnęs. Mes esame pasirengę ginčytis su recenzentu, jeigu jis su mumis nesutinka, bet prieš pradėdami su juo ginčą, mes paprašysime jį kaip reikiant išsiaiškinti tą skirtumą, kuris, be abejo, yra tarp **samprotavimo aštrumo ir pasakymo šiurkštumo**. Ponai Struvė ir Beltovas pareiškė nuomones, kurios labai daug kam galėjo pasirodyti aštrios. Bet ar leido sau nors vienas iš jų, savo nuomonėms apginti, griebtis to šiurkštaus barnio, kurio ne kartą savo literatūriniuose susikirtimuose griebdavosi p. Michailovskis, šis tikrasis mūsų „priešakinės“ literatūros Miles Gloriosus (šlovingas karys. — **Red.**)? Nė vienas iš jų sau to neleido, ir „Russkaja Myslj“ recenzentas pats tai jiems pripažins, jeigu

jis įsigilins į mūsų nurodytą skirtumą tarp samprotavimo aštrumo ir pasakymo šiurkštumo.

Šia proga dėl „Russkaja Myslj“ recenzento. Jis sako: „P. Beltovas, mažiausia, drąsiai beria kaltinimus, kad toks ir toks rašytojas kalba apie Marksą, neperskaitęs jo raštų, smerkia Hegelio filosofiją, savarankiškai su ja nesusipažinęs, ir pan. Žinoma, nekenkia pačiam nedaryti klaidų, ypatingai pačiais esminiais klausimais. O p. Beltovas kaip tik apie Hegelį kalba visišką nesąmonę: „Jei šių laikų gamtos mokslas, — skaitome minėtosios knygos 86 psl., — kiekviename žingsnyje patvirtina genialiąją Hegelio mintį apie kiekybės perėjimą į kokybę, tai ar galima pasakyti, kad jis nieko bendro neturi su hegelybe?“ Bet bėda yra ta, p. Beltovai, kad Hegelis to neteigė, o įrodinėjo priešingai: pas jį „kokybė pereina į kiekybę“. — Jeigu mums tektų šį p. recenzento Hegelio filosofijos supratimą apibūdinti, tai mūsų nuomonė tikriausiai jam pasirodytų „pernelyg aštri“. Bet ne mūsų būtų kaltė. Galime užtikrinti p. recenzentą, kad apie jo filosofines žinias pareiškė labai aštrias nuomones visi tie, kurie perskaitė jo recenziją ir kurie bent kiek susipažinę su filosofijos istorija.

Negalima, žinoma, reikalauti iš kiekvieno žurnalisto rimto filosofinio išsimokslinimo, bet galima iš jo reikalauti, kad jis neleistų sau spręsti apie jam nežinomus dalykus. Kitaip apie jį visuomet labai „aštriai“ atsilieps žmonės, kurie dalyką išmano.

Pirmojoje Hegelio „Enciklopedijos“ dalyje, priede prie 108 paragrafo, apie saiką, pasakyta: „Kokybė ir kiekybė dar skiriasi ir ne visiškai yra tolygios. Dėl to abu šie apibrėžimai ligi tam tikro laipsnio yra vienas nuo antro nepriklausomi, tad, iš vienos pusės, kiekybė gali kitėti nesikeičiant daikto kokybei, bet, iš antros pusės, jo didėjimas bei mažėjimas, kuriam iš pradžių daiktas yra abejingas, turi ribą, ir, peržengdamas šią ribą, kokybė kitėja. Taip antai, skirtinga vandens temperatūra iš pradžios neturi jo lašinei skystajai būklei įtakos, bet jo temperatūrai toliau didėjant ar mažėjant pasiekiamas taškas, kada ši sankabumo būklė kokybiškai pasikeičia, ir vanduo pavirsta garais arba ledu. Iš pradžios rodos, lyg kiekybės kitėjimas neturįs jokios įtakos esminei daikto prigimčiai, bet už jo slepiasi kažkas kita, ir šis,

rodos, paprastas kiekybės kitėjimas, pačiam daiktui įprastas. pakeičia jo kokybę“¹.

„Bėda yra ta, o. Beltovai, kad Hegelis to neteigė, o įrodinėjo priešingai!“ Jūs ir dabar manote, p. recenzente, kad bėda kaip tik yra tai?² Ar, gal būtų, dėl šio dalyko jūs dabar savo nuomonę pakeitėte? O jei pakeitėte, tai kas gi šiuo metu yra bėda? Mes jums pasakytume, bet bijome, kad jūs mus apkaltinsite nereikalingu aštrumu.

Kartojame, iš kiekvieno žurnalisto negalima reikalauti, kad nusimanytų apie filosofijos istoriją. Todėl bėda, į kurią įkliuvo „Russkaja Myslj“ p. recenzentas, ne tokia jau yra didelė, kaip tai gali iš pirmo žvilgsnio pasirodyti. Bet „bėda yra ta“, kad p. recenzento bėda yra nepaskutinė. Antroji jo bėda yra blogesnė už pirmąją: jis nemalonėjo perskaityti tą knygą, apie kurią rašė savo atsiliepimą.

Savo knygos 75—76 psl. (šio leid. 71 psl.) p. Beltovas pateikia gana ilgą ištrauką iš Hegelio Didžiosios Logikos („Wissenschaft der Logik“ („Logikos mokslas“. — Red.). Štai tos ištraukos pradžia: „Būties kitėjimai yra ne tik tai; kad viena kiekybė pereina į kitą kiekybę, bet taip pat ir tai, kad kokybė pereina į kiekybę ir atvirkščiai, ir t. t.“ (71 psl.).

Jei p. recenzentas būtų perskaitęs bent šią ištrauką, jis nebūtų įkliuvęs į bėdą, nes tada jis nebūtų „teigęs“, kad „Hegelis to neteigė, o įrodinėjo priešingai“.

Mes žinome, kaip rusų — deja, ir ne tik rusų — literatūroje yra rašoma dauguma recenzijų. Recenzentas persklaido knygą, greitai akimis permesdamas joje, sakysime, kiekvieną dešimtą, dvidešimtą puslapį ir pasižymėdamas, kaip jam rodos, būdingiausias vietas. Paskui jis išrašo šias vietas, palydėdamas jas savo papeikimo ar pagyrimo pareiškimu: jis „negali suprasti“, „labai apgailestauja“ arba „nuoširdžiai sveikina“ — ir reikalas baigtas, recenzija gatava. Galima įsivaizduoti, kiek tokiu būdu yra spausdinama nesąmonių, ypač jei recenzentas (kaip tai neretai atsitinka)

* 1 Cituojame pagal rusišką p. V. Čižovo vertimą (191—192 psl.).

2 Žurnalo „Russkaja Myslj“ trečiojoje knygoje p. recenzentas savo nuomonę toliau gina, ir priešingai mąstantiems pataria pažvelgti „kad ir“ į rusišką Ibervego-Heincės „Naujosios filosofijos istorijos“ vertimą. Kodėl p. recenzentui nepažvelgti „kad ir“ į patį Hegelį?

neturi jokio supratimo apie tą dalyką, apie kurį jo nagrinėjamojoje knygoje yra kalbama.

Mums ir į galvą neateina ponams recenzentams patarti **visai** atsipalaiduoti nuo šio netikusio papročio: kuprotą kapas ištaisys. Bet vis dėlto jiems reikėtų bent šiek tiek rimčiau žiūrėti į savo darbą ten, kur — kaip, pvz., ginče dėl Rusijos ekonominio vystymosi — kalbama apie svarbiausius mūsų tėvynės interesus. Argi ir čia jie lengva širdimi toliau glumys mūsų skaitančią publiką savo lengvapėdiškais atsiliepimais? Reikia gi ir ribą žinoti, kaip teisingai pastebi p. Michailovskis.

P. Michailovskiui taip pat nepatinka p. Beltovo polemikos metodai: „P. Beltovas yra talentingas žmogus, — sako jis, — ir ne be sąmojo, bet šis, deja, pas jį dažnai pereina į nemalonią juokdarystę“. Kodėl gi į juokdarystę? Ir kam būtent ši tariamoji p. Beltovo juokdarystė yra nemaloni?

Kada šešiasdešimtaisiais metais žurnalas „Sovremennik“ išjuokdavo, sakysime, Pogodiną, tai Pogodinui, tur būt, rodėsi, kad šis žurnalas įsileisdavo į nemalonią juokdarystę. Ir ne vienam tik Pogodinui tai rodėsi, bet visiems, kas buvo įpratęs gerbti Maskvos istoriką. Ar mažai tada pas mus buvo puolami „šėlimo riteriai“? Ar mažai buvo piktinamasi „vaikėžiškais švilpikų išsišokiimais“? O štai, mūsų nuomone, puikus „švilpikų“ sąmojingumas niekuomet nevirsdavo nemalonią juokdaryste; jeigu jų išjuokti žmonės galvojo kitaip, tai tik dėl tos žmogiškosios silpnybės, dėl kurios Amosas Fedorovičius Liapkinas-Tiapkinas manė, kad „**perdaug ilgas**“ buvęs tas laiškas, kur jis buvo vadinamas „aukščiausio laipsnio movetonu“.

— Štai kaip! Tai jūs norite pasakyti, kad p. Beltovas turi Dobroliubovo ir jo bendradarbių iš „Švilptuko“ sąmojingumą! Tai gražu! — sušunka žmonės, kuriems yra „nesimpatiški“ p. Beltovo polemikos metodai.

Palūkėkite, ponai. Mes nelyginame p. Beltovo su šešiasdešimtųjų metų „švilpikais“; mes tik sakome, kad ne p. Michailovskiui spręsti, ar p. Beltovo sąmojis pavirsta ir kur būtent pavirsta nemalonią juokdaryste. Kas gi gali būti teisėjas savo paties byloje?

Bet p. Michailovskis prikaišioja p. Beltovui ne tik „nemalonią juokdarystę“. Jis jam kelia labai rimtą kaltinimą. Kad skaitytojas

lengviau galėtų supaisyti — kas per reikalas, šį kaltinimą mes pavesime p. Michailovskiui išdėstyti savo paties žodžiais:

„Viename iš savo straipsnių žurnale „Russkaja Myslj“ aš paminėjau savo pažintį su velionim N. J. Ziberiu ir, tarp kita ko, pranešiau, kad šis pagarbos vertas mokslininkas, kalbėdamas apie kapitalizmo likimą Rusijoje, „vartojo visokius argumentus, bet esant mažiausiam pavojui pasislėpdavo neabejotamo ir nenuginčijamo trinario dialektinio vystymosi prieglobstyje“. Pateikdamas šiuos mano žodžius, p. Beltovas rašo: „Mums ne kartą teko kalbėtis su velionim, ir nė karto mes iš jo negirdėjome nurodymų dialektinį vystymąsi; jis pats ne kartą sakė, kad jam visiškai yra nežinoma Hegelio reikšmė naujausios ekonomikos vystymesi. Žinoma, mirusiesiems galima viską suversti, ir dėl to p. Michailovskio paliudijimas yra nesugriaunamas“!.. Aš kitaip pasakysiu: mirusiesiems ne visuomet viską galima suversti; ir p. Beltovo paliudijimas yra visiškai sugriaunamas...

„1879 metais žurnale „Slovo“ („Žodis“) buvo išspausdintas Ziberio straipsnis, antrašte: „Dialektika taikant ją mokslui“. Šis straipsnis (nebaigtas) yra atpasakojimas, net beveik ištisas Engelso knygos „Herrn Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ („Pono Eugenijaus Diuringo padarytas moksle perversmas“. — **Red.**) vertimas. Na, o išvertus šią knygą, pasilikti „visiškai nežinant Hegelio reikšmės naujausios ekonomikos vystymesi“ — vis tik gana sunku ne tik Ziberiui, bet net Potokui-Bogatyriui aukščiau pateiktoje poleminėje charakteristikoje. Tai, manau, pačiam Beltovui suprantama. Bet dėl visa ko pateiksiu vis dėlto keletą eilučių iš mažutės Ziberio pratarinės: „Engelso knyga nusipelnė ypatingo dėmesio tiek dėl joje pateikiamų filosofinių ir visuomeninių-ekonominių sąvokų nuoseklumo ir dalykiškumo, tiek ir dėl to, kad praktiškai dialektinių prieštaravimų metodo taikymui išaiškinti ji duoda eilę naujų iliustracijų ir faktinių pavyzdžių, kurie nemažai padeda arčiau susipažinti su šiuo taip smarkiai garbinamam ir tuo pat laiku taip smarkiai žeminamam tiesos tyrimo būdu. Rodos, galima pasakyti, kad nuo to laiko, kai egzistuoja vadinamoji dialektika, ji dar pirmą kartą pasirodė skaitytojo akims tokioje realioje šviesoje“.

„Taigi, Ziberiui buvo žinoma Hegelio reikšmė naujausios ekonomikos vystymesi; Ziberis buvo labai susidomėjęs „dialektinių

prieštaravimų metodu“. Tokia yra tiesa, dokumentaliai patvirtinta ir visiškai išsprendžianti pikantišką klausimą, kas meluoja už du¹.

Tiesa, ypač dokumentaliai patvirtinta tiesa, — puikus dalykas! . . . Tos pat tiesos labui mes kiek pratęsimė p. Michailovskio paimtą iš N. Ziberio straipsnio „Dialektika taikant ją mokslui“ ištrauką.

Kaip tik po tų žodžių, kuriais ši ištrauka p. Michailovskio straipsnyje baigiasi, Ziberio straipsnyje eina tokia pastaba: „Beie, iš savo pusės, mes susilaikysime sprendę dėl šio metodo tikslumo taikant įvairioms pažinimo sritims, o taip pat ir dėl to, ar jis yra ar nėra — kiek jam gali būti teikiama tikra reikšmė — evoliucijos ar visuotinio vystymosi teorijos metodo paprasta atmaina ar net prototipas. Kaip tik šia pastarąja prasme autorius jį svarsto arba, mažiausia, stengiasi nurodyti jį jo patvirtinimą tomis tiesomis, kurios yra evoliucinės teorijos pasiektos, ir negalima neprisipažinti kad tam tikru atžvilgiu čia pasirodo žymus panašumas“.

Kaip matome, velionis Rusijos ekonomistas, net ir išvertęs Engelso knygą „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ („Pono Eugenijaus Diuringo padarytas moksle perversmas“. — **Red.**), vis dėlto liko nežinąs Hegelio reikšmės naujausios ekonomikos vystymesi ir net aplamai dialektikos tinkamumo taikyti įvairioms žinojimo sritims. Bent nenorėjo apie jį spręsti. Tad mes ir klausiamo: ar įtikima, kad tas pats Ziberis, kuris aplamai visai nesiryždavo spręsti apie dialektikos tinkamumą, ginčiuose su p. Michailovskiu, „esant mažiausiam pavojui pasislėpdavo neabejotam ir nenuginčijamam dialektinio vystymosi prieglobstyje“. Kodėl gi tikėtai kaip tik šiais atvejais Ziberis keisdavo savo paprastai griežtą požiūrį į dialektiką? Ar tik ne dėl to, kad per didelis jam buvo „pavojus“ būti jo baisaus priešininko sumuštam? Vargiai dėl to! Kam-ne-kam kitam, o Ziberiui, turėjusiam labai rimtų žinių, kažin ar toks priešininkas buvo „pavojingas“.

Iš tikrųjų, tai puikus daiktas dokumentaliai patvirtinta tiesa! P. Michailovskis yra visiškai teisus, sakydamas, kad ji visiškai išsprendžia pikantišką klausimą: kas meluoja už du?

Bet jeigu kažkieno asmenyje įsikūnijusi „ruso dvasia“ neabejotinai griebiasi tiesos iškraipymo, tai ji nepasitenkina ją vieną kartą iškreipdama už du; už vieną velionį Ziberį ji iškreipia ją **dukart**:

¹ „Russkoje Bogatstvo“, 1895 m. sausis, II skyr., 140—141 psl.

vieną kartą, kada įtikinėja, kad Ziberis pasislėpdavęs triados prieglobstyje, o kitą — kada su nuostabiu nesivaržymu remiasi ta pačia įžanga, kuri, kaip negalima aiškiau, parodo, kad teisus yra p. Beltovas.

Et, p. Michailovski, p. Michailovski!

„Sunku pasilikti nežinant Hegelio reikšmės ekonomikos vystymesi, išvertus Engelso knygą „Dühring's Umwälzung“ („Diuringo perversmas“. — Red.), — sušunka p. Michailovskis. Argi taip sunku? Mūsų nuomone, visai ne. Išvertus minėtąją knygą, Ziberiui tikrai būtų buvę sunku likti nežinojus **Engelso nuomonės** (suprantama, ir Markso) **dėl Hegelio reikšmės minėtojo mokslo išsivystyme**. Ši nuomonė Ziberiui buvo žinoma, kaip tai savaime suprantama ir kaip tai matyti iš jo pratarinės. Bet Ziberis galėjo ir nesitenkinti **svetima nuomone**. Kaip rimtas mokslininkas, nepasikliaujęs svetimomis nuomonėmis, o įpratęs tyrinėti dalykus iš pirmųjų šaltinių, jis, žinojęs Engelso nuomonę apie Hegelį, dar nesitarė turįs teisę pasakyti: „Aš žinau Hegelį ir jo vaidmenį mokslinių sąvokų išsivystymo istorijoje“. P. Michailovskiiui, gal būt, yra nesuprantamas toks mokslininko kuklumas; jis, jo paties žodžiais, „neturi pretenzijų“ pažinti Hegelio filosofiją, o vis dėlto jis labai nesivaržydamas apie ją samprotauja. Bet quod licet bovi, non licet Jovi. P. Michailovskis, visą gyvenimą buvęs ne kas kita kaip mitrus feljetonistas, pasižymi nesivaržymu, pripažintu šio pašaukimo žmonėms pagal etatus. Bet jis pamiršo, koks skirtumas yra tarp jų ir mokslo žmonių. Dėl šios užuomaršos jis ir ryžosi kalbėti apie dalykus, iš kurių aiškiai matyti, kad tam tikra „dvasia“ būtinai „meluoja už du“.

Et, p. Michailovski, p. Michailovski!

Bet ar tik už du ši pagarbos verta „dvasia“ iškraipo tiesą? Skaitytojas, gal būt, pamena p. Michailovskio „praleisto“ „žydėjimo momento“ istoriją. Šio „žydėjimo“ praleidimas turi „svarbią reikšmę“: jis parodo, kad tiesa iškreipta taip pat ir už Engelsą. Kodėl p. Michailovskis nė vienu žodžiu neprasitarė apie šią pamokomą istoriją?

Et, p. Michailovski, p. Michailovski!

O ar žinote ką? Juk, gal būt, „ruso dvasia“ ir neiškreipia tiesos, gal būt, ji, vargšė, gryniausią tiesą sako. Juk norint jos teisingumą palikti be įtarimo, tenka tik prileisti, kad Ziberis stačiai tik pasi-

juokė iš jaunojo rašytojo, pagąsdinęs jį „triada“. Tai ir panašu į tiesą: p. Michailovskis tikina, kad Ziberis buvo susipažinęs su dialektiniu metodu; kaip žmogus, susipažinęs su šiuo metodu, Ziberis turėjo puikiai suprasti, kad garsioji triada Hegeliui niekuomet nevaidino argumento vaidmens. Atvirkščiai, p. Michailovskis, kaip žmogus, nesusipažinęs su Hegeliu, pasikalbėjime su Ziberiu pareiškė tą, vėliau ne kartą jo reikštą, mintį, kad visa Hegelio ir hegelininkų argumentacija buvusi suvedama į nurodymą į triadą. Ziberiui tai turėjo pasirodyti juokinga, ir štai jis ėmė karštą, bet nenusimanantį jaunuolį erzinti triada. Suprantama, jei Ziberis būtų numatęs, į kokią liūdną padėtį vėliau dėl jo juokų pateks jo pašnekovas, tai jis būtinai nuo jo būtų susilaikęs. Bet jis negalėjo to numatyti, o todėl ir leido sau iš p. Michailovskio pasijuokti. Jei šis mūsų spėjimas yra teisingas, tai šio pastarojo dalyko tiesumu netenka abejoti. Tegul p. Michailovskis pasirausia savo atmintyje: gal būt, jis prisimins kurią nors aplinkybę, rodančią, kad mūsų spėjimas ne visai yra nepagrįstas. Iš savo pusės, mes iš visos širdies džiaugtumės išgirdę apie tokią aplinkybę, išgelbstinčią „ruso dvasios“ garbę. Pasidžiaugs, žinoma, ir p. Beltovas.

P. Michailovskis yra didelis juokdarys! Jis labai nepatenkintas p. Beltovu, kuris leido sau pasakyti, kad mūsų subjektyviojo sociologo „naujuosiuose žodžiuose“ „ruso protas ir ruso dvasia kartoją seniai žinomus dalykus ir meluoja už du“. P. Michailovskis mano, kad jei p. Beltovas ir neatsakingas už citatos turinį, tai vis dėlto jį galima būtų pripažinti atsakingu už jos parinkimą. Tik mūsų polemikos papročių šiurkštumas verčia mūsų pagarbos vertą sociologą prisipažinti, kad toks priekaištas p. Beltovui būtų nereikalingas švelnumas. Bet iš kur šią „citatą“ p. Beltovas paėmė? Jis ją paėmė iš Puškino. Eugenijus Onieginas buvo tos nuomonės, kad visoje mūsų žurnalistikoje ruso protas ir ruso dvasia kartoją seniai žinomus dalykus ir meluoja už du. Ar galima pripažinti Puškiną atsakingu už tokią aštrią jo didvyrio nuomonę? Ligi šiol, kaip mes žinom, niekas nemanė, kad — taip, nors labai įtikima, kad Onieginas išreiškė paties didžiojo poeto nuomonę. O štai dabar p. Michailovskis norėtų padaryti p. Beltovą atsakingą už tai, kad tasai jo, p. Michailovskio, raštuose neranda nieko, be seniai žinomų dalykų kartojimo ir „melavimo už du“. Kodėl gi ta! taip? Kodėl šios „citos“ negalima taikyti mūsų sociologo veikalam?

Tur būt, todėl, kad šie veikalai šio sociologo akyse nusipelno kur kas daugiau pagarbos. Bet juk „dėl to galima ginčytis“, — pasakysime p. Michailovskio žodžiais.

„Tikrai sakant, šioje vietoje p. Beltovas neįrodė mane kokį melą pasakius, — sako p. Michailovskis, — jis stačiai taip nuplepėjo, kad karščiau išeitų, ir citata, kaip fygos lapeliu, prisidengė“ (140 psl.). Kodėl gi „nuplepėjo“, o ne „pareiškė savo tvirtą įsitikinimą“? Kokia yra prasmė sakinio: p. Michailovskis savo straipsniuose kartoja seniai žinomus dalykus ir meluoja už du? Jis reiškia, kad p. Michailovskis pasako tik senas, Vakaruose seniai sugriautas nuomones ir, reikšdamas jas, prie **Vakarų žmonių klaidų prideda savo paties, naminės gamybos**. Argi reiškiant tokią pažiūrą į p. Michailovskio literatūrinę veiklą, būtinai reikia dangstyti fygos lapeliu? P. Michailovskis yra įsitikinęs, kad tokią nuomonę esą galima tik „nuplepėti“, kad ji negalinti būti rimto ir apgalvoto vertinimo vaisius. Bet dėl to galima ginčytis, — dar kartą pasakysime jo paties žodžiais.

Rašas šias eilutes visiškai šaltakraujiškai ir apgalvotai, be jokių fygos lapelių, pareiškia, kad, jo **įsitikinimu, labai neaukšta nuomonė dėl p. Michailovskio „veikalų“ yra visokios išminties pradžia**.

Bet jeigu, kalbėdamas apie „ruso dvasią“, p. Beltovas neįrodo p. Michailovskį kurį melą pasakius, tai kodėl gi mūsų „sociologas“, pradėdamas nelaimingą incidentą su Ziberiu, prikibo kaip tik prie „citos“? Tur būt, tam, kad „karščiau išeitų“. Iš tikrųjų nieko karšto panašios rūšies metoduose nėra, bet yra žmonių, kuriems jie atrodo labai karšti. Viename iš G. I. Uspenskio apybraižų valdininkienė barasi su kiemsargiu. Kiemsargis ištaria žodį **podle***. „Kaip! Aš podlaja**? — rėkia valdininkienė. — Aš tau parodysiu, mano sūnus Lenkijoje tarnauja“ ir t. t. Panašiai kaip valdininkienė, p. Michailovskis, nusitvėręs už atskiro žodžio, pakelia smarkų riksmą: „Aš meluoju už du, jūs drįstate paabejoti mano tiesumu, bet aš jus patį tuojau įrodysiu meluojant už daugelį! Pažiūrėkite, ką jūs prikalbėjote apie Ziberį!“ Mes žiūrime, ką p. Beltovas pasakė apie Ziberį, ir matome, kad jis tikrą tiesą pasakė. Die Moral von der Geschichte (Tos istorijos išvada. — **Red.**) yra ta, kad nei

* Šalia. — **Vert.**

** Niekšė. — **Vert.**

valdininkienių, nei p. Michailovskio nereikalingas karščiavimasis į nieką gera negali atvesti.

„P. Beltovas ryžosi parodyti, kad galutinį materialistinio monizmo triumfą nustatė vadinamoji ekonominio materializmo teorija istorijoje, kuri, teorija, girdi, glaudžiausiai esanti susijusi su „bendru filosofiniu materializmu“. Šiuo tikslu p. Beltovas daro ekskursiją į filosofijos istoriją. Apie šios ekskursijos betvarkiškumo ir nepilnumo laipsnį galima spręsti jau iš jai skirtų skyrių antraščių: „Prancūzijos XVIII amžiaus materializmas“, „Prancūzijos restauracijos laikų istorikai“, „Utopistai“, „Idealistinė Vokietijos filosofija“, „Šių laikų materializmas“ (146 psl.). P. Michailovskis vėl be jokio reikalo karščiuojasi, ir vėl jo karščiavimasis prie nieko gero neatveda. Jei p. Beltovas būtų rašęs nors trumpą **filosofijos istorijos** apybraižą, tai iš tikrųjų toji ekskursija, kurioje jis pereina nuo Prancūzijos XVIII amžiaus materializmo prie Prancūzijos restauracijos laikų istorikų, būtų betvarkiška ir nesuprantama; nuo šių istorikų prie utopistų, nuo utopistų prie Vokietijos idealistų ir t. t. Bet reikalas tas, kad p. Beltovas jokios filosofijos istorijos nerašė. Tuojau pirmajame savo knygos puslapyje jis pareiškė, kad ketina parašyti trumpą apybraižą to mokslo, kuris neteisingai vadinamas ekonominiu materializmu. Jis rado kai kurias silpnas šio mokslo užuomazgas Prancūzijos materialistų veikaluose ir parodė, kad šios užuomazgos žymiu laipsniu išsivystė Prancūzijos restauracijos laikų istorikų-specialistų kūrinuose; paskui jis kreipėsi į žmones, kurie, pagal savo specialybę nebūdami istorikai, vis dėlto turėjo daug mąstyti apie svarbiausius istorinio žmonijos vystymosi klausimus, t. y. į utopistus ir Vokietijos filosofus. Jis toli gražu neišvardijo visų XVIII amžiaus materialistų, visų restauracijos laikų istorikų, visų tos epochos utopistų ir visų idealistų-dialektikų. Bet jis nurodė į pačius svarbiausius iš jų, į tuos, kurie rūpimuoju jam klausimu padarė daugiau už kitus. Jis parodė, kad visi šie žmonės, būdami tokių didelių gabumų ir tiek daug išmanydami, painiojosi prieštaraivimuose, iš kurių vienintelė logiška išvada buvo Markso istorinė teorija. Žodžiu, il prenait son bien où il le trouvait (jis imdavo savo gera, kur jis jį rasdavo. — Red.). Ką galima pasakyti prieš tokį metodą? Ir kodėl jis nepatinka p. Michailovskiui?

Jei p. Michailovskis ne tik **perskaitė** Engelso „Ludwig Feuerbach“ ir „Dühring's Umwälzung“ („Liudvigas Feuerbachas“ ir „Diuringo perversmas“. — **Red.**) veikalus, bet ir — kas svarbiausia — juos **suprato**, tai jis ir pats žino, kokią reikšmę Markso ir Engelso idėjų išsivystyme turėjo Prancūzijos pereitojo šimtmečio materialistų, Prancūzijos restauracijos laikų istorikų, utopistų ir idealistų dialektikų pažiūros. P. Beltovas pabrėžė šią reikšmę, trumpai apibūdindamas svarbiausias šiuo atveju vienu ir antrų, trečių ir ketvirtų pažiūras. Dėl šio apibūdinimo p. Michailovskis su panieka gūžčioja pečiais, jam nepatinka p. Beltovo planas. Į tai pastebėsime, kad bet kuris planas yra geras, jei autorius juo pasiekia savo tikslą. O kad p. Beltovo tikslas buvo pasiektas, to neneigia, kiek mums žinoma, net jo priešininkai.

P. Michailovskis tęsia:

„P. Beltovas kalba ir apie Prancūzijos istorikus ir apie Prancūzijos „utopistus“, įvertindamas vienus ir kitus pagal tai, kaip jie supranta ar nesupranta ekonomiką, kaip visuomeninio pastato pamatą. Tačiau keista, kad jis visai nemini Luji Blanco, nors vienos pratarinės knygoje „Histoire de dix ans“ („Dešimties metų istorija“. — **Red.**) pakanka, kad jam būtų suteikta garbinga vieta pirmutinių vadinamojo ekonominio materializmo mokytojų eilėje. Žinoma, čia yra daug ko tokio, su kuo p. Beltovas negali sutikti, bet čia yra ir klasių kova, ir jų apibūdinimas ekonominiais požymiais, ir ekonomika, kaip paslėpta politikos spyruoklė, aplamai daug ko, kas **vėliau** įėjo į taip karštai p. Beltovo ginamos doktrinos sudėtį. Aš šią spragą pažymiu dėl to, kad, pirma, ji pati yra stebėtina ir duoda suprasti apie kažkokius pašalinius tikslus, nieko bendro neturinčius su bešališkumu“ (150 psl.).

P. Beltovas kalbėjo apie Markso **pirmtakus**, o Luji Blanas greičiau buvo jo amžininkas. Tiesa, „Histoire de dix ans“ išėjo tuo metu, kada istorinės Markso pažiūros dar nebuvo galutinai susidariusios. Bet ši knyga negalėjo turėti kiek nors sprendžiamos įtakos jų likimui jau dėl tos priežasties, kad Luji Blanco požiūryje į vidines visuomeninio vystymosi spyruokles visiškai nėra nieko naujo, palyginti, pavyzdžiui, su Ogiusteno Tjerio arba Gizó pažiūromis. Visiškai teisinga, kad „čia yra ir klasių kova, ir jų apibūdinimas ekonominiais požymiais ir ekonomika“ ir t. t. Bet visa tai jau buvo ir Tjerio, ir Gizó, ir Minjės veikaluose, kaip tai neginči-

jamais parodė p. Beltovas. Gizó, laikęsis klasių kovos požiūrio, pritarė buržuazijos kovai prieš aristokratiją, bet labai priešišškai žiūrėjo į jo metu ką tik prasidėjusią darbininkų klasės kovą su buržuazija. Luji Blanas šiai kovai **pritarė**¹. [Šiuo atžvilgiu jis buvo skirtingų pažiūrų su Gizó. Bet šis pažiūrų skirtumas buvo visai neesminis. Jis nieko naujo nesuteikė Luji Blanco pažiūroms į „ekonomiką, kaip paslėptą politikos spyruoklę“.²

Luji Blanas, kaip ir Gizó, pasakytų, kad politinės konstitucijos turi savo šaknis liaudies socialinėje buityje, o socialinę buitį galų gale nulemia nuosavybės santykiai, bet iš kur kyla nuosavybės santykiai, — tai buvo taip pat mažai žinoma Luji Blanui, kaip ir Gizó. Štai dėl ko Luji Blanas, kaip ir Gizó, nežiūrint savo „ekonomikos“, buvo priverstas sugrįžti prie **idealizmo**. Kad savo istorinėmis-filosofinėmis pažiūromis jis buvo idealistas, tai žinoma kiekvienam, net nebuvusiam seminarijoje³.

„Tuo metu, kada pasirodė „Histoire de dix ans“, visuomenės mokslo klausimas darbotvarkėje buvo Markso „**vėliau**“ išspręstas klausimas — **iš kur gi atsiranda nuosavybės santykiai?** Luji Blanas dėl to nieko naujo nepasakė. Natūralu manyti, kad kaip tik dėl to p. Beltovas nieko ir nepasakė apie Luji Blaną. Bet p. Michailovskis verčiau nori įtarinėti kažkokiais pašaliniais tikslais. Chacun a son goût! („Kiekvienas turi savo skonį“. — **Red.**).

P. Michailovskio nuomone, p. Beltovo ekskursija į filosofijos istorijos sritį yra „dar menkesnė, kaip galima buvo manyti, sprendžiant iš šių (aukščiau išvardytų) antraščių“. Kodėl gi taip? Ogi štai kodėl. P. Beltovas rašo, kad „Hegelis vadino metafiziniu požiūrį tų mąstytojų, — vis tiek, idealistų ar materialistų, — kurie, nemokėdami suprasti reiškinių vystymosi proceso, noromis nenoromis vaizduoja juos sau ir kitiems kaip sustingusius, nesusietus,

¹ Bet ir tai saviškai; dėl to Luji Blanas 1848 metais ir vaidino tokį pasigailėtiną vaidmenį. Tarp klasių kovos, kaip ją „**vėliau**“ suprato Marksas, ir klasių kovos pagal Luji Blaną yra ištisa bedugnė. Žmogus, nepastebėjęs šios bedugnės, visiškai panašus į išminčių, nepastebėjusį žvėryne dramblio.

² [Pastaba 1905 m. leidime].

³ Kaip žemesnės rūšies idealistas (t. y. ne-dialektikas), Luji Blanas, suprantama, turėjo savo „**progreso formulę**“, kuri nepaisant viso savo „**teorinio menkumo**“, mažiausia yra neblogesnė už p. Michailovskio „progreso formulę“.

nesugebančius pereiti vienas į kitą. Priešpriešiais šiam požiūriui jis iškėlė **dialektiką**, kuri tyrinėja reiškinius kaip tik jų vystymesi ir, vadinasi, jų savitarpio sąsajoje“. Šia proga p. Michailovskis kandžiai pastebi: „P. Beltovas save laiko Hegelio filosofijos žinovu. Man malonu pasimokyti iš jo, kaip iš kiekvieno nusimanančio žmogaus, ir pirmam kartui paprašyčiau p. Beltovą nurodyti Hegelio raštuose tą vietą, iš kur jis paėmė tą tariamai hegelinį „metafizinio požiūrio“ apibrėžimą. Drįstu teigti, kad jis negali man jo nurodyti. Hegeliui metafizika buvo mokslas apie besąlyginę daiktų esmę, esančą už patyrimo ir stebėjimo ribų, apie paslėptą reiškinių substratą... Savo tariamai hegelinį apibrėžimą p. Beltovas paėmė ne iš Hegelio, o iš Engelso (vis toje pat polemintoje knygoje prieš Diuringą, kuris visiškai sauvališkai atskyrė metafiziką nuo dialektikos nejudamumo bei tekamumo požymiu“ (147 psl.).

Nežinome, ką atsakys į tai p. Beltovas. Bet, „pirmam kartui“, leisime sau, nelaukiant jo paaiškinimų, gerbiamajam subjektyvistui atsakyti.

Atskleidžiamo pirmąją Hegelio „Enciklopedijos“ dalį ir ten, priede prie 31 paragrafo (p. V. Čižovo rus. vert. 57 psl.), skaitome: „Šios metafizikos mąstymas nebuvo laisvas ir tikras objektyviaja prasme, nes jis nedavė daiktui laisvai iš paties savęs vystytis ir pačiam surasti savo apibrėžimus, o ėmė jį kaip gatavą... Ši metafizika yra dogmatizmas, nes, pagal baigtinių apibrėžimų prigimtį, ji turėjo pripažinti, kad iš dviejų priešingų teiginių... vienas būtinai yra teisingas, o antras melagingas“ (to paties vertimo 32 §, 58 psl.).

Hegelis čia kalba apie senąją ligkantinę metafiziką, kuri, jo pastebėjimu, yra „išrauta su šaknimis, išnyko iš mokslų eilės“ (ist so zu sagen, mit Stumpf und Stiel ausgerottet worden, aus der Reihe der Wissenschaften verschwunden!)¹. Šiai metafizikai Hegelis priešpastatė savo **dialektinę filosofiją**, žiūrėjusią į visus reiškinius jų vystymesi ir jų savitarpio sąsajoje, o ne kaip į gatavus ir vieną nuo kito ištisa bedugne atskirtus. „Teisingas yra tik visetas, — sako jis, — o visetas visu savo pilnumu pasireiškia tik per savo vystymąsi“ (Das Wahre ist das Ganze. Das Ganze

¹ „Wissenschaft der Logik“, Vorrede, S. 1 („Logikos mokslas“, Pratarinė, 1 psl. — Red.).

aber ist nur das durch seine Entwicklung sich vollendende Wesen)¹. P. Michailovskis teigia, kad Hegelis suliejo su dialektika taip pat ir metafiziką, bet tas, iš ko jis tai girdėjo, negerai jam išaiškino, kas per reikalas. Pas Hegelį **prie dialektinio momento** taip pat yra pridėdama ir **spekulytyvusis**, dėl kurio jo filosofija ir tampa **idealistine filosofija**. **Kaip idealistas** Hegelis darė tą pat, **ką ir visi kiti idealistai**: jis teikė ypatingai svarbią filosofinę reikšmę tokiems „rezultatams“ (tokioms sąvokoms), kurias labai brangino taip pat ir senoji „metafizika“. Bet pačios šios sąvokos (absoliutybė įvairiais jos vystymosi pavidalais) jam atsirado, dėl „dialektinio momento“, kaip tik kaip **rezultatai**, o ne kaip pirminiai duomenys. Metafizika pas Hegelį ištirpo logikoje, ir štai kodėl jis labai būtų nustebęs, išgirdęs, kad ji, spekulytyvų mąstytoją, vadina metafiziku ohne Weiteres. Jis būtų pasakęs, kad žmonės, kurie ji taip vadina, „lassen sich mit Thieren vergleichen, welche alle Töne einer Musik mit durchgehört haben, an deren Sinn aber das Eine, die Harmonie dieser Töne, nicht gekommen ist“ („gali būti sulyginti su gyvuliais, kurie išklaušė visus kokio nors muzikinio dalyko garsus, bet kurių jausmo nepasiekė vienintelis dalykas, šių garsų harmonija“. — Red.) (jo paties pasakymas, kuriuo jis smerkė mokytus pedantus).

Kartojame, šis spekulytyvusis mąstytojas, niekinąs **proto metafiziką** (vėl jo paties posakis), buvo idealistas ir šia prasme turėjo savą proto **metafiziką**. Bet argi p. Beltovas pamiršo šią aplinkybę ar jos neaptarė savo knygoje? Ir nepamiršo, ir aptarė. Jis pateikė ilgas ištraukas iš Markso ir Engelso knygos „Die heilige Familie“, labai kandžiai kritikuojančias spekulytyvius Hegelio rezultatus. Tikimės, kad šiose ištraukose pakankamai yra atskleistas dialektikos suliejimo su tuo, ką p. Michailovskis vadina Hegelio metafizika, teisėtumas. Vadinasi, jei p. Beltovas kai ką ir pamiršo, tai gal tik viena: būtent tai, kad, esant nuostabiam mūsų „priešakinių“ žmonių „nerūpestingumui“ filosofijos istorijos atžvilgiu jiems reikėjo išaiškinti, kiek griežtai skyrė Hegelio epochoje **metafiziką**

¹ „Die Phänomenologie des Geistes“, Vorrede, S. XXIII („Dvasios fenomenologija“, Pratarinė, XXIII psl. — Red.).

nuo **spekuliatyviosios filosofijos**¹. O iš viso to išeina, kad be reikalo p. Michailovskis „drįsta teigti“ tai, ko teigti negalima.

P. Beltovo žodžiais, Hegelis vadino metafiziniu net požiūrį materialistų, nemokėjusių žiūrėti į reiškinius jų savitarpio sąsajoje. Tai taip ar ne taip? Malonėkite perskaityti puslapį iš to pat Hegelio „Enciklopedijos“ I dalies 27 paragrafo: „Pilniausią ir visai neseną šio požiūrio taikymą filosofijoje randame senojoje metafizikoje, kaip ją dėstydavo ligi Kanto. Beje, tik filosofijos istorijos atžvilgiu šios metafizikos laikas jau praėjo; o pati savaime ji visada toliau egzistuoja, būdama protinė pažiūra į daiktus“. Kas yra protinė pažiūra į daiktus? Tai yra kaip tik senoji metafizinė pažiūra į daiktus, priešinga dialektinei. Visa XVIII amžiaus materialistinė filosofija iš esmės buvo „**protinė**“: ji kaip tik nemokėjo žiūrėti į reiškinius kitaip, kaip baigtinių apibrėžimų požiūriu. Kad Hegelis puikiai matė šią silpnąją Prancūzijos materializmo, kaip ir aplamai visos Prancūzijos XVIII amžiaus filosofijos pusę, tuo gali įsitikinti kiekvienas, kas ims ir perskaitys iš jo „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie“ („Filosofijos istorijos paskaitos“. — **Red.**) 2-ros dalies tai liečiančias vietas. Todėl ir Prancūzijos materialistų požiūrio jis negalėjo nelaikyti senu metafizikos požiūriu². Vadinasi, p. Beltovas teisus ar neteisus? Rodos, aišku, kad visiškai teisus? O štai p. Michailovskis „išdrįsta teigti“... Su tuo nieko nepadarys nei p. Beltovas, nei rašas šias eilutes. P. Michailovskio bėda kaip tik ir yra ta, kad jis, pradėjęs ginčą su Markso „mokiniais Rusijoje“, „išdrįso“ kalbėti apie jam visiškai nežinomus daiktus.

¹ Beje, jei p. Michailovskis galiausiai panorės bent iš dalies sužinoti, kokia buvo istorinė Hegelio „metafizikos“ reikšmė, tai rekomenduosime jam labai populiarią ir savo laiku labai žinomą brošiūrą: „Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel, den Atheisten und Antichristen“ („Baisiojo teismo prieš Hegelį, ateistą ir antikristą, trimtavimas“. — **Red.**). Gera knygelė.

² Beje, dėl materializmo jis pastebėjo: „Dennoch muss man in dem Materialismus das begeisterungsvolle Streben anerkennen, über den zweierlei Welten als gleich substantiell und wahr annehmenden Dualismus hinauszugehen, diese Zerreißung des ursprünglich Einen aufzuheben“. („Enzyklopädie“, Theil III, S. 54.) („Tačiau reikia pripažinti materializme įkvėpimą siekti išeiti už ribų dualizmo, pripažįstančio lygų dviejų skirtingų pasaulių subtencialumą ir tikrumą, ir pašalinti tą pirmykščio vieningumo suskilimą“. („Enciklopedija“, III dalis, 54 psl.) — **Red.**)

Daugel prityręs vyre, žudo tave tavoji drąsa!

Kiekvienas, susipažinęs su filosofija, be vargo būtų pastebėjęs, kad kada p. Beltovas dėsto Hegelio ir Šelingo filosofines pažiūras, jis beveik visur kalba pačių šių mąstytojų žodžiais: taip antai, jo dialektinio mąstymo charakteristika yra beveik pažodinis **pastabos** ir pirmojo priedo prie „Enciklopedijos“ pirmosios dalies 81 § vertimas; paskui, jis beveik pažodžiui pateikia kai kurias vietas iš „Philosophie des Rechts“ („Teisės filosofija“. — **Red.**) ir iš „Philosophie der Geschichte“ („Istorijos filosofija“. — **Red.**) pratarinės. Bet šis žmogus, labai tiksliai cituojąs visokius Helvecijus, Anfantenus, Oskarus Pešeličius ir kt., beveik nė karto nenurodo, kuriuos būtent Šelingo ir Hegelio veikalus ir kurias vietas iš jų jis turi omenyje savo dėstyje. Kodėl gi šiuo atveju jis nukrypęs nuo savo bendrosios taisyklės? Mums rodos, kad čia p. Beltovas pavartojo karinę gudrybę. Mes manome, kad jis samprotavo taip: mūsų subjektyvistai apšaukė Vokietijos idealistinę filosofiją metafizika ir tuo pasitenkino; jie jos netyrinėjo, kaip tai, pavyzdžiui, padarė dar pastabų prie Milio veikalo autorius. Kai aš nurodysiu į kai kurias įstabias Vokietijos idealistų mintis, tai ponai subjektyvistai, nematydami jokių nurodymų į šių mąstytojų veikalus, pamanyt, kad aš pats šias mintis sukūriau ar jas paimiau iš Engelse, ir suriks: „dėl to galima ginčytis!“ ir t. t. Čia tai aš ir iškelsiu jų nemokšystę aikštėn, čia tai ir išeis pramoga! Jei p. Beltovas savo polemikoje iš tikrųjų pavartojo šią mažutę karinę gudrybę, tai reikia prisipažinti, kad ji jam pavyko, kaip nereikia geriau: pramoga tikrai išėjo nemaža!

Bet eisime toliau. „Kiekviena filosofinė sistema, drauge su p. Beltovu teigianti, kad „proto teisės, kaip ir jo jėgos, yra neaprepiamos ir neribotos“, kad dėl to ji atrado besąlyginę daiktų esmę, — tebūnie tai materija ar dvasia, — yra metafizinė sistema... Ar ji suvokė jos siūlomos daiktų esmės vystymosi idėją ar ne, ir jei suvokė, tai ar dialektinį ar kurį kitą kelią ji skiria šiam vystymuisi, — tai, be abejo, labai svarbu jos vietai filosofijos istorijoje nustatyti, bet jos metafizinio pobūdžio nekeičia“. („R. B.“, 1896 m. sausis, 148 psl.). Kiek galima spręsti iš šių p. Michailovskio žodžių, jis, vengdamas metafizinio mąstymo, nemano, kad proto teisės esančios neribotos. Reikia tikėtis, kad už tai jį pagirs kunigaikštis Meščerskis. P. Michailovskis, matyt,

taip pat nemano, kad proto **jėgos** esančios neribotos ir neaprepiamos. Tai gali pasirodyti nuostabu iš žmogaus, ne kartą įtikinėjusio savo skaitytojus, kad la raison finit toujours par avoir raison (protas galų gale visuomet pasirodys teisus. — **Red.**): esant ribotoms proto jėgoms (ir net teisėms!) kažin ar šis įsitikinimas vietoje. Bet p. Michailovskis pasakys, kad jis yra įsitikinęs galutiniu proto triumfu tik tiek, kiek tai liečia praktinį gyvenimą, o abejoja jo jėgomis ten, kur kalbama apie besąlyginės daiktų („tebūnie tai materija ar dvasia“) esmės pažinimą. Puiku. O kas tai per besąlyginė daiktų esmė?

Ar ne tiesa, — tai tat, ką Kantas vadino **daiktu savyje** (Ding an sich)? Jei — taip, tai mes kategoriškai pareiškiame, kad „daiktas savyje“ yra mums žinomas ir kad jį sužinojome iš Hegelio. (Gelbėkit! — rėkia mūsų „blaivieji filosofai“, bet mes prasome juos nesikarščiuoti.)

„Daiktas pačiame savyje... yra daiktas, kuris atsietas nuo visko, kas jį daro prieinamą sąmonei, nuo visų jauslinių elementų, kaip ir nuo visų apibrėžtų minčių“. Aišku, kad po to lieka tik gryna abstrakcija, tuščia būtis, kuri tik nukelta už sąmonės ribų, kuri yra kiekvieno jutimo ir kiekvienos apibrėžtos minties neigiamas. Bet šiuo atžvilgiu galima labai paprastai samprotauti, kad tasai caput mortuum (sąvoka, neturinti prasmės ir turinio. — **Red.**) pats yra produktas minties, sudarančios šią gryną abstrakciją, arba tuščias „aš“, kuris savo tuščią tapatybę daro sau objektu. Neigiamasis apibrėžimas, kuris duodamas šiai abstrakčiai tapatybei, darant ją savo objektu, yra minimas Kanto kategorijų skaičiuje, ir taip pat gerai žinomas, kaip ši tuščia tapatybė. Vadinas, reikia stebėtis, kad taip dažnai kartojama, kad esą nežinoma, kad nieko negali būti lengvesnio, kaip tai žinoti¹.

Taigi, kartojame, mums puikiai žinoma, kas tai yra besąlyginė daiktų esmė, arba daiktas pats savyje. Tai — tuščia abstrakcija. Ir štai šita tuščiają abstrakciją p. Michailovskis mano įbaugini žmones, išdidžiai kartojančius kartu su Hegeliu: „von der Grösse und Macht seines Geistes kann der Mensch nicht gross genug denken!“ („Apie savo dvasios didybę ir galybę žmogus negali pa-

¹ Hegelis, Enciklopedija, I dalis, 79—80 psl., 44 §.

kankamai kilniai mąstyti“ — **Red.**)¹. Sena tai giesmelė, p. Michailovski! Sie sind zu spät gekommen (Jūs per vėlai atėjote. — **Red.**).

Mes esame įsitikinę, kad ką tik mūsų parašytos eilutės p. Michailovskiui pasirodys tuščia sofistika. Atleiskite, — pasakys jis, — kaip gi tokiu atveju jūs suprantate materialistinį gamtos ir istorijos aiškinimą? — Štai kaip.

Kada Šelingas sakė, kad magnetizmas yra subjektyvaus įdiegimas į tai, kas objektyvu, — tai buvo **idealistinis** gamtos aiškinimas; o kada magnetizmas yra aiškinamas šių laikų fizikos požiūriu, tai jo reiškiniai yra materialistiškai aiškinami. Kada Hegelis arba kad ir mūsų slavofilai tam tikrus istorinius reiškinius aiškino tautos dvasios savybėmis, tai jie žiūrėjo į šiuos reiškinius **idealistiniu** požiūriu, o kada Marksas aiškino, sakysime, kad ir 1848—1850 metų Prancūzijos įvykius klasių kova Prancūzijos visuomenėje, tai jis šiuos įvykius materialistiškai aiškino. Ar aišku? Na, kur gi ne! Taip aišku, kad, norint nesuprasti to, kas pasakyta, mums reikalinga žymi užsispyrimo dozė.

„Čia kažkas ne taip, — samprotauja p. Michailovskis, sklisdamas mintimis po pažinimo medį (c'est bien le moment!). Langė sako. . .“ Mes leidžiame sau pertraukti p. Michailovskį: mums labai gerai žinoma, ką sako Langė, bet mes užtikriname p. Michailovskį, kad jo autoritetas labai klysta. Savo „Materializmo istorijoje“ Langė pamiršo pateikti, pavyzdžiui, tokį būdingą vieno iš žymiausių Prancūzijos materialistų pareiškimą: Nous ne connaissons que l'écorce des phénomènes (mes pažįstame tik reiškinių žievę). Kiti, ir ne mažiau žymūs, Prancūzijos materialistai daug kartų pasisakydavo ta pačia prasme. Kaip matote, p. Michailovski, Prancūzijos materialistai dar nežinojo, kad daiktas savyje yra tik abstrakcijos caput mortuum, ir jie laikėsi kaip tik to požiūrio, kurį dabar daugelis vadina **kritinės filosofijos požiūriu**.

Žinoma, visa tai p. Michailovskiui pasirodys labai nauju ir net visiškai neįtikimu dalyku. Bet mes kol kas jam nepasakysime, kuriuos būtent Prancūzijos materialistus ir kuriuos būtent jų veikalus mes turime omenyje. Tegul jis pirma „išdrįsta teigti“, o paskui mes su juo pasikalbėsime.

¹ „Geschichte der Philosophie“, I, 6 („Filosofijos istorija“, I, 6. — **Red.**).

Jei p. Michailovskis nori žinoti, kaip mes žiūrime į mūsų pojūčių santykį su išoriniais daiktais, tai mes nurodysime jam p. Sečenovo straipsnį: „Daiktinė mintis ir tikrovė“ rinkinyje „Pagalba badaujantiems“. Manome, kad su mūsų garsiuoju fiziologu visiškai sutiks p. Beltovas ir kiekvienas kitas Markso mokinys, Rusijoje ar ne Rusijoje. O p. Sečenovas štai ką sakė: „Kad ir kokie būtų išoriniai daiktai patys sau, nepriklausomai nuo mūsų sąmonės, — tebūna mūsų įspūdžiai nuo jų tik lygtiniai ženklai, — šiaip ar taip, mūsų juntamą ženklų panašumą bei skirtumą atitinka tikras panašumas bei skirtumas. Kitais žodžiais tariant: žmogaus suvokiami tarp jo juntamų daiktų panašumai bei skirtumai yra tikri panašumai bei skirtumai“¹.

Kada Michailovskis sugriauš p. Sečenovo teiginį, tada mes sutiksime pripažinti ne tik žmogaus proto jėgų, bet net ir teisių ribotumą².

P. Beltovas yra pasakęs, kad antrojoje mūsų šimtmečio pusėje moksle, su kuriuo tuo metu visiškai susiliejo filosofija, gavo viršų materialistinis monizmas. P. Michailovskis pastebi: „bijau, kad jis klysta“. Savo būgštavimui pateisinti jis remiasi Lange, kurio nuomone, „die gründliche Naturforschung durch ihre eignen Konsequenzen über den Materialismus hinausführt“ („gilus gamtos tyrinėjimas savo paties išvadomis išveda už materializmo rėmų“. — Red.). Jei p. Beltovas klysta, tai, vadinasi, materialistinis monizmas negavo viršaus moksle. Ką gi — vadinasi, mokslininkai ligi šiol aiškina gamtą subjektyvaus įdiegimu į tai, kas objektyvu, ir kitomis idealistinės natūrfilosofijos prašmatnybėmis? „Bijome, kad klystų“ tas, kurs taip manytų, juo labiau bijome, kad štai kaip, pavyzdžiui, samprotauja turįs labai garsų vardą moksle Anglijos gamtininkas Hekslis.

„Mūsų dienomis niekas iš stovinčių šių laikų mokslo aukštumoje iš žinančių faktus nepaabejos tuo, kad psichologijos pagrindų reikia ieškoti nervų sistemos fiziologijoje. Tai, kas vadinama

¹ Rinkinys, 207 psl.

² Mūsų priešininkams pasitaiko labai gera proga sučiupti mus taip prieštaraujant sau: iš vienos pusės, mes skelbiame Kanto „daiktą savyje“ tuščią abstrakciją esant, o iš antros — mes girdami cituojame p. Sečenovą, kuris kalba apie daiktus, kaip jie patys sau egzistuoja, nepriklausomai nuo mūsų sąmonės. Žinoma, žmonės, kurie išmano, nepastebės jokio prieštaravimo; bet ar daug tarp mūsų priešininkų yra išmanančių?

dvasios veikimu, yra smegenų funkcijų visuma, ir mūsų sąmonės medžiagos yra smegenų veikimo produktai“¹. Įsidėmėkite, kad tai kalba žmogus, priklausęs Anglijoje vadinamiesiems **agnostikams**. Jis mano, kad jo nusakyta pažiūra į dvasios veikimą visiškai suderinama su gryniausiu idealizmu. Bet mes, būdami susipažinę su tais gamtos reiškinių aiškinimais, kuriuos gali duoti nuoseklusis idealizmas, suprantą, iš kur kilęs gerbiamojo anglo gėdingumas, kartu su p. Beltovu kartojame: **antrojoje XIX amžiaus pusėje moksle gavo viršų materialistinis monizmas**.

P. Michailovskis, tur būt, yra susipažinęs su Sečenovo psichologiniais tyrinėjimais. Kitados šio mokslininko požiūrį labai karštai stengėsi nuginčyti Kavelinas. Bijome, kad velionis liberalas labai klydo. Bet, gal būt, p. Michailovskis sutinka su Kavelinu? ar, gal būt, jam apamai reikalingi kurie nors kiti aiškinimai šioje srityje? Mes atidedame juos tam atvejui, jeigu jis ims „teigti“.

P. Beltovas sako, kad iki Markso viešpatavęs visuomenės moksle „žmogaus prigimties“ požiūris duodavo progos piktnaudžiauti biologinėmis analogijomis, kas ir ligi šiol smarkiai jaučiama Vakarų sociologinėje ir Rusijos quasi-sociologinėje literatūroje. Tai duoda p. Michailovskiui progą apkaltinti knygos apie istorinį monizmą autorių dangaus šaukiančia neteisybe ir dar kartą įtartai jo poleminių metodų sąžiningumą.

„Apeliuoju į skaitytoją, net visiškai man nepalankų, bet bent kiek susipažinusį su mano raštais, kad ir ne su visais, o tik, pavyzdžiui, su vienu straipsniu: „Analoginis metodas visuomenės moksle“ arba „Kas yra progresas?“ Netiesa, kad rusų literatūra ypač piktnaudžiauja biologinėmis analogijomis: Europoje, Spenserui pradėjus, šito gero yra nepalyginti daugiau, nekalbant jau apie komiškų Bliunčlio ir kompanijos analogijų laikus. Ir jei pas mus tas dalykas nenuėjo toliau kaip analoginiai velionies Stronino („Istoriją ir metodas“, „Politika kaip mokslas“), p. Lilijentfeldo („Ateities socialinis mokslas“), bei keleto žurnalinių straipsnių pratimai, tai tikriausiai ir „mano čia esama lašo medaus“. Nes niekas nepadėjo tiek pastangų kovai su biologinėmis analogijomis, kaip aš. Ir savo laiku aš nemaža iškentėjau už tai nuo „Spense-

¹ Th. Huxley, Hume. Sa vie, sa philosophie, p. 108 (T. Heksliis, Jumas, jo gyvenimas, jo filosofija, 108 psl. — Red.).

rio vaikų“. Turėsiu vilties, kad ir dabartinė audra savo laiku pralinks...“ (145—146 psl.). Ši tirada atrodo tokia nuoširdi, kad iš tikrųjų ir net p. Michailovskiui nepalankus skaitytojas gali sau pasakyti: „Čia savo poleminiame įkarštyje p. Beltovas, rodos, per toli nuėjo“. Bet tai neteisinga, ir pats p. Michailovskis žino, kad tai neteisinga; o jeigu jis gaudžiai šaukiasi skaitytoją, tai vien dėl tos priežasties, dėl kurios Plauto Tranionas sako sau: „Pergam turbare porro: ita haec res postulat“ („Ir toliau nepadariai elgsiuosi: taip reikalauja šis reikalas“. — Red.).

Ką, tikrai sakant, p. Beltovas pasakė? Jis pasakė: „Jei viso istorinio visuomeninio judėjimo mįslės išpėjimo reikia ieškoti žmogaus prigimtyje ir jei visuomenė, kaip teisingai dar Sen-Simonas pastebėjo, susideda iš individų, tai individo prigimtis ir turi duoti raktą istorijai išaiškinti. Individo prigimtį tyrinėja fiziologija plačiau šio žodžio prasme, t. y. mokslas, apimęs taip pat ir **psichinius** reiškinius. Štai kodėl fiziologija jau Sen-Simono ir jo mokinių akyse buvo sociologijos, kurią jie vadino socialine fizika, pagrindas. Dar Sen-Simonui gyvam esant ir jam veikliausiai dalyvaujant išleistose „Opinions philosophiques, littéraires et industrielles“ („Filosofinės, literatūrinės ir ekonominės pažiūros“. — Red.) yra išspausdintas nepaprastai įdomus, deja nebaigtas, anoniminio **medicinos daktaro** straipsnis, antrašte: „De la physiologie appliquée à l'amélioration des institutions sociales“ („Dėl fiziologijos taikymo visuomeninėms institucijoms pagerinti“). Autorius žiūrį į **visuomenės mokslą** kaip į sudėtinę dalį „**bendrosios fiziologijos**“, kuri, praturtinta specialinės fiziologijos atliktais individų stebėjimais ir bandymais, pasiskiria „aukštesnės rūšies“ samprotavimams. Individai jai yra tik „visuomenės kūno organai“, kurių funkcijas ji tyrinėja, „panašiai, kaip specialinė fiziologija tyrinėja individų funkcijas“. Bendroji fiziologija tyrinėja [autorius sako: išreiškia] visuomeninio gyvenimo dėsnius, su kuriais ir turi būti suderinti rašytiniai įstatymai. Vėliau buržuaziniai sociologai, pavyzdžiui, Spenseris, naudojosi mokslu apie visuomeninį organizmą konservatyviausioms išvadoms. Bet mūsų cituojamas medicinos daktaras yra visų pirma **reformatorius**. Jis visuomenės kūną tyrinėja visuomenės **pertvarkymo** sumetimais, kadangi tik **socialinė fiziologija** ir glaudžiai su ja susijusi **higiiena** duoda pozityvius pagrįn-

dus, ant kurių galima pastatyti šiuolaikinės civilizuotojo pasaulto būklės reikalaujamą visuomeninės organizacijos sistemą“.

Jau iš šių žodžių matyti, kad, p. Beltovo nuomone, biologinėmis analogijomis galima piktnaudžiauti ne tik Spenserio buržuazinio konservatizmo prasme, bet ir **utopinių socialinės reformos planų prasme**. Visuomenės prilyginimas organizmui čia vaidina visiškai **antraeilį**, jei ne dešimtaeilį vaidmenį: svarbu čia ne visuomenės prilyginime organizmui, o siekimas pagrįsti „**Sociologiją**“ vienomis ar kitomis biologijos išvadomis. P. Michailovskis karštai sukilddavo prieš visuomenės prilyginimą organizmui; kovoje prieš šį prilyginimą, be abejo, yra „jo medaus lašas“. Bet tai yra visai nesminga. Esminę reikšmę turi klausimas, ar p. Michailovskis manė arba nemanė, kad galima pagrįsti sociologiją vienomis arba kitomis biologijos išvadomis? O šiuo atžvilgiu jokia abejonė negalima, kaip tuo įsitikins kiekvienas, perskaitęs, pavyzdžiui, straipsnį „**Darvino teorija ir visuomenės mokslas**“. Šiame straipsnyje p. Michailovskis, be kita ko, sako štai ką: „Bendra antraštė „Darvino teorija ir visuomenės mokslas“ mes kalbėsime apie įvairius klausimus, kuriuos paliečia, sprendžia ir persprendžia Darvino teorija ir vienas ar kitas iš kasdien daugėjančių jos šalininkų. Vis dėlto pagrindinis mūsų uždavinys yra Darvino teorijos **požiūriu** apibrėžti savitarpio santykį tarp fiziologinio darbo padalijimo, t. y. darbo padalijimo tarp organų vieno individo ribose, ir ekonominio darbo padalijimo, t. y. darbo padalijimo ištusių individų tarpe rūšies, rasės, tautos, visuomenės ribose. Mūsų požiūriu šio uždavinio tikslas yra ieškoti pagrindinių kooperacijos dėsnių, t. y. visuomenės mokslo pamato. Ieškoti pagrindinių kooperacijos dėsnių, t. y. **visuomenės mokslo pamato, biologijoje** — reiškia laikytis Prancūzijos dvidešimtųjų metų sensimonistų požiūrio; kitais žodžiais tariant, „kartoti seniai žinomus dalykus ir meluoti už du“.

Čia p. Michailovskis gali sušukti: juk dvidešimtaisiais metais Darvino teorijos dar nebuvo! Bet skaitytojas supranta, kad nė kiek nesvarbu Darvino teorija, o svarbu utopinis siekimas — bendras p. Michailovskiui su sensimonistais — **taikyti fiziologiją visuomeninėms institucijoms pagerinti**. Mūsų nurodytame straipsnyje p. Michailovskis visiškai sutinka su Hekeliu („Hekelis yra visiškai teisus“), kuris sakė, kad būsimiesiems valstybės vyrams, ekonomistams ir istorikams teks daugiausia atkreipti savo dėmesį

į lyginamąją zoologiją, t. y. į lyginamąją gyvūnų morfologiją ir fiziologiją, jeigu jie panorės gauti tikrą supratimą apie savo specialų dalyką. Kaip norite, bet jei Hekelis yra „visiškai teisus“, t. y., jei sociologams (ir net istorikams!) reikia „daugiausia“ kreipti savo dėmesį į gyvūnų morfologiją ir fiziologiją, tai be piktnaudžiavimo — į tą ar kitą pusę — biologinėmis analogijomis reikalus neapsieis! Ir argi neaišku, kad p. Michailovskio požiūris į sociologiją yra senas sensimonistų požiūris?

Tik tat p. Beltovas ir sakė, ir be reikalo p. Michailovskis dabar lyg nusikrato atsakomybę už sociologines Bucharcevo-Nožino idėjas. Savo paties tyrinėjimuose jis ne labai toli nuėjo nuo savo draugo ir mokytojo velionies pažiūrų. P. Michailovskis nesuprato, kas yra Markso atradimas, ir dėl to liko nepataisomas utopistas. Tai yra labai liūdna padėtis, bet iš jos mūsų autorių galėtų išvesti tik nauja minties pastanga; o verksmingas kreipimasis į skaitytoją, net visiškai nepalankų, nė kiek nepadės vargšui „sociologui“.

P. Beltovas pasakė du žodžius p. P. Struvei apginti. Tai suteikė progą ponams Michailovskiui ir N. — onui „teigti“, kad Beltovas paėmė p. Struvę į savo „globą“. Mes labai daug kalbėjome p. Beltovui apginti. Ką apie mus pasakys p. Michailovskis ir p. N. — onas? Jie tikriausiai palaikys p. Beltovą mūsų vasalu. Iš anksto atsiprašdami p. Beltovą, kad prieš jį išdėstėme jo atsikirtimus ponams subjektyvistams, mes paklausime šiuos pastaruosius: argi sutikti su vienu ar kitu rašytoju reiškia paimti jį į savo globą? P. Michailovskis sutinka su p. N. — onu kai kuriais darbų tvarkoje Rusijos gyvenimo klausimais. Ar turime jų sutarimą suprasti ta prasme, kad p. Michailovskis paėmė p. N. — oną į savo globą? Ar, gal būt, p. N. — onas globoja p. Michailovskį? Ką pasakytų velionis Dobroliubovas, išgirdęs šią keistą mūsų šiuolaikinės „priešakinės“ literatūros kalbą?

P. Michailovskiui rodos, kad p. Beltovas iškreipė jo mokslą apie didvyrius ir minią. Mes vėl manome, kad p. Beltovas yra visiškai teisus ir kad, prieštaraudamas jam, p. Michailovskis vaidina Traniono vaidmenį. Bet prieš patvirtindami šią mūsų nuomonę, manome esant reikalinga pasakyti keletą žodžių dėl p. N. — ono straipsnelio — „Ką gi reiškia ekonominė būtinybė?“, pasirodžiusio žurnalo „Russkoje Bogatstvo“ kovo mėn. knygoje.

Šiame straipsnelyje p. N. —onas išstato prieš p. Beltovą dvi baterijas. Paimsime jas vieną po kitos.

Pirmosios baterijos jėga yra štai kokia. P. Beltovas pasakė, kad „klausimui, ar eis arba neis Rusija kapitalistinio vystymosi keliu, išspręsti, reikia kreiptis į šios šalies faktinės padėties tyrinėjimą, į jos šiuolaikinio vidaus gyvenimo analizę. Markso mokiniai Rusijoje, pasiremdami tokia analize, teigia: nėra duomenų, kurie leistų tikėtis, kad Rusija greitai apleis kapitalistinio vystymosi kelią“. P. N. —onas kandžiai kartoja: „tokios analizės nėra“. Argi nėra, p. N. —onai? Visų pirma susitarsime dėl terminologijos. Ką jūs vadinate **analize**? Ar duoda analizę naujų duomenų spręsti apie dalyką arba operuoja duomenimis, jau turimais ir gautais kitu keliu? Rizikuodami užsitraukti kaltinimą „metafiziškumu“, mes laikomės seno apibrėžimo, pagal kurį analizę naujų duomenų spręsti apie dalyką neduoda, o operuoja esamais duomenimis. Iš šito apibrėžimo išeina, kad Markso mokiniai Rusijoje savo Rusijos vidaus gyvenimo analizėje galėjo ir neduoti kurių nors savarankiškų šio gyvenimo stebėjimų, o pasitenkinti, pavyzdžiui, liaudininkų literatūros surinkta medžiaga. Jei jie iš šios medžiagos padarė naują išvadą, tai tai jau reiškia, kad jie padarė naują šių duomenų analizę. Vadinasi, dabar kyla klausimas: kurie duomenys iš kapitalizmo vystymosi srities yra liaudininkų literatūroje ir ar tikrai Markso mokiniai Rusijoje iš šių duomenų padarė naują išvadą? Į šį klausimą atsakyti paimkime kad ir p. Dementjevo knygą „Fabrikas, ką jis duoda gyventojams ir ką jis iš jų ima“. Šioje knygoje (241 ir sekantieji psl.) skaitome: „Mūsų pramonė, prieš įgydama tą fabrikinės kapitalistinės gamybos formą, kurioje mes dabar ją randame, perėjo visas tas pačias vystymosi stadijas, kaip ir Vakaruose... Viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurios mes atsiliecame nuo Vakarų, buvo baudžiava. Dėl jos mūsų pramonė išėjo kur kas ilgesnį amatų ir namų gamybos laikotarpį. Tik nuo 1861 metų kapitalas įgijo galimybę įgyvendinti tą gamybos formą, į kurią ji Vakaruose perėjo beveik pusantro šimtmečio anksčiau, ir tik nuo tų metų prasideda smarkesnis amatų ir namų gamybos smukimas, paverčiant jas į fabrikinę... Bet per trisdešimt metų (praslinkusių nuo baudžiavos panaikinimo dienos) viskas pasikeitė. Įžengusi į bendrą su Vakarų Europa ekonominio vystymosi kelią, mūsų pramonė neišvengiamai, lemtingai, turėjo

įgauti — ir įgavo — tą pačią formą, kurią ji buvo įgavusi Vakaruose. Liaudies masės aprūpinimas žeme, kuriuo taip mėgstama remtis įrodinėjant, kad pas mus esanti negalima atskira nuo visko laisva darbininkų klasė, — klasė, kuri yra neišvengiamas šių laikų pramonės formos palydovas, — be abejonės, buvo ir ligi šiol lieka stiprus stabdąs momentas, tačiau visai ne tiek stiprus, kaip paprastai manoma. Labai neretas turimos žemės nepakankamumas ir visiškas žemės ūkio nustumimas, iš vienos pusės, ir didelis vyriausybės rūpinimasis išvystyti apdirbamąją pramonę, kaip būtiną elementą valstybės ekonominio balanso pusiausvyrai, iš antros, — tokios yra sąlygos, kurios labiausiai padėjo ir ligi šiol tebedada mažinti šio žemės turėjimo reikšmę. Tokios padėties rezultata mes matėme: susidarymas specialios fabrikinų darbininkų klasės, klasės, pavadinamos kaip pirmiau „valstiečiais“, bet su valstiečiais-žemdirbiais neturinčios beveik nieko bendro, tik visai nežymiai išlaikiusios savo ryšį su žeme ir pusė, jau trečiojoje kartoje, niekuomet neapleidžiančios fabriko ir neturinčios kaime jokios nuosavybės, be juridinės, praktiškai beveik nerealizuojamos, teisės į žemę“.

P. Dementjevo pateikiami **objektyvieji duomenys** labai ryškiai sako: kapitalizmas, su visais savo padariniais, Rusijoje sparčiai vystosi. Šiuos duomenis p. Dementjevas papildė samprotavimu, pagal kurį išeina, kad tolesnis kapitalistinės gamybos judėjimas galės būti sustabdytas ir kad tam reikią tik atsiminti teiginį: *gouverner — c'est prévoir* (valdyti — reiškia numatyti. — **Red.**) (246 psl.). Šią p. Dementjevo išvadą Markso mokiniai Rusijoje **patys** analizuoja ir randa, kad **šiuo atveju nieko negalima sustabdyti**; kad p. Dementjevas klysta, panašiai kaip didelė daugybė liaudininkų, suteikusių savo tyrinėjimuose aibę objektyvių duomenų, visiškai tolygių tiems, kuriuos suteikė jis, p. Dementjevas¹.

¹ „Iš ne vieno šimto statistinių ir kitokių tyrinėjimų, kurie buvo daromi per pastaruosius dvidešimt ar apie tiek metų, — sako p. N. — onas, — mums neteko susidurti su veikalais, kurių išvados kur nors sutiktų su ekonominėmis ponų Beltojų, Struvių ir Skvorcovų išvadomis“. Tyrinėjimų, kuriuos jūs, p. N. — onai, turite omenyje, autoriai pas mus paprastai daro dvejopą išvadą: vieną, kuri sutinka su objektyviąja tiesa ir skelbia, kad kapitalizmas vystosi, o senoviniai „pagrindai“ griūva; antrą „**subjektyvią**“ ir teigiančią, kad kapitalizmo vystymąsi galima būtų sustabdyti, jeigu ir t. t. Tačiau šiai **pastarajai**

P. N. —onas klausia, kur gi tokia analizė. Jis, matyt, nori pasakyti, — kada ir kur tokia analizė pasirodė rusų spaudoje? Į šį klausimą duosime jam ištisus du atsakymus.

Pirma, nemalonioje jam p. Struvės knygoje yra labai dalykiškas samprotavimas apie šiuo metu galimo valstybinio įsikišimo į ekonominį Rusijos gyvenimą ribas. Šis samprotavimas jau yra iš dalies toji analizė, kurios reikalauja p. N. —onas, ir prieš šią analizę p. N. —onas nieko doro neatsako.

Antra, ar pamena p. N. —onas ginčą, vykusį keturiasdešimtaisiais metais tarp slavofilų ir vakarininkų? Šiame ginče „Rusijos vidaus gyvenimo analizė“ taip pat vaidino labai svarbų vaidmenį, bet spaudoje ši analizė beveik išimtinai būdavo skiriama grynai literatūriniais klausimams. Tam būta savų istorinių priežasčių, į kurias p. N. —onas būtinai turi atsižvelgti, jei nenori būti laikomas juokingu pedantu. Ar pasakys p. N. —onas, kad šios priežastys dabar neturi jokio ryšio su „mokinių Rusijoje“ analize?

„Mokiniai“ ligi šiol neišspausdino savarankiškų Rusijos ekonominio gyvenimo tyrinėjimų. Tai yra aiškinama visišku naujumu Rusijoje tos krypties, kuriai jie priklauso. Ligi šiol rusų literatūroje viešpatavo liaudininkų kryptis, dėl kurios tyrinėtojai, teikdami objektyvių duomenų, liudijusių senovinių „pagrindų“ griuvimą, paskandindavo juos „subjektyviųjų“ lūkesčių vandenyje. Bet kaip tik liaudininkų pateiktų duomenų gausumas ir davė progą atsirasti naujai pažiūrai į Rusijos gyvenimą. Ši naujoji pažiūra, be abejonės, bus padėta naujų, savarankiškų stebėjimų pagrindan. Jau dabar mes galime p. N. —onui nurodyti, pavyzdžiui, į p. Charizomenovo veikalus, kurie labai smarkiai prieštarauja liaudininkiškajam katekizmui, ką gerai pajuto p. V. V., dažnai ir nesėkmingai mėginęs sugriauti pagarbos verto tyrinėtojo teigimus. Knygos „Pietų Rusijos valstiečių ūkis“ autorius yra visai ne marksisistas, bet kažin ar p. N. —onas pasakys, kad p. Postnikovo pažiūra į šių laikų bendruomenės ir apylaimai valstiečių žemės naudojimo

išvadai patvirtinti niekuomet nepateikiama jokių duomenų, tad ji lieka stačiai tuščiais žodžiais, nepaisant didesnio ar mažesnio gausumo statistinės medžiagos tuose tyrinėjimuose, kuriuos ji puošia. P. N. —ono „Apybraižos“ serga tokia pat silpnyste, taip sakant „Subjektyviosios“ išvados anemija. Iš tikrųjų, kokia „analizė“ patvirtina tą p. N. —ono mintį, kad mūsų visuomenė dabar patįstengianti organizuoti gamybą? Tokios analizės nėra.

padėti Novorosijoje sutinka su įprasta pas mus liaudininkiška pažiūra.

O štai p. Borodinas, puikaus tyrinėjimo apie Uralo kazokus autorius, jau tvirtai laikosi to požiūrio, kurį mes giname ir kuris turi nelaimę nepatikti p. N. —onui. Į šį tyrinėjimą mūsų liaudininkų publicistika neatkreipė dėmesio, bet ne dėl to, kad jis neturi vidinės vertės, o vien tik dėl to, kad minėtoji publicistika turi ypatingą „subjektyvią“ dvasią. O toliau bus daugiau, p. N. —onai: marksistinių tyrinėjimų era tik ką prasideda Rusijoje¹.

P. N. —onas save taip pat laiko marksistu. Jis klysta. Jis yra tik šalutinis didžiojo mąstytojo palikuonis. Jo pasaulėžiūra yra Markso teorijos nelegalaus sugyvenimo su p. V. V. vaisius. Iš „Mütterchen“ („motušės“. — **Red.**) p. N. —onas pasiskolino terminologiją ir kai kurias ekonomines teoremas, kurias jis, beje, suprato labai abstrakčiai, o dėl to ir neteisingai. Iš „Väterchen“ („tėtušio“. — **Red.**) jis paveldėjo utopinę ir socialinę reformą pažiūrą, su kurios pagalba jis ir pastatė prieš p. Beltovą savo antrąją bateriją.

P. Beltovas sako, kad visuomeniniai santykiai pačia savo vystymosi logika veda į tai, kad žmogus suprastų priežastis, dėl kurių jį pavergia ekonominė būtinybė. „Supratęs, kad jo pavergimo priežastis glūdi gamybos anarchijoje, gamintojas, „visuomeninis žmogus“, šią gamybą organizuoja ir tuo pačiu ją pajungia savo valiai. Tada baigiasi būtinybės karalystė ir įsiviešpatauja laisvė, kuri pati pasirodo būtinybė“. P. N. —ono nuomone, visa tai yra visiškai teisinga. Bet prie p. Beltovo teisingų žodžių p. N. —onas deda tokį priedą: „Vadinasi, uždavinys yra, kad visuomenė, užuot pasyviai stebėjusi šio dėsnių, stabdančio jos gamybinių jėgų vystymąsi, reiškimąsi, esamųjų materialinių-ūkinių sąlygų padedama, surastų priemonę šiam dėsniui pajungti savo valdžiai, apstačiusi jo reiškimąsi tokiomis sąlygomis, kurios ne tik ne stabdytų, bet

¹ Mes nekalbame apie p. Struvės knygą dėl to, kad p. N. —onui ji yra nemaloni. Bet be reikalo p. N. —onas taip griežtai šią knygą vadina niekam tikusia. Ginče su p. N. —onu p. Struvė labai ir labai mokės apsiginti. O dėl paties p. N. —ono „analizės“, tai be nuvalkiotų dalykų iš jos labai maža kas beliks, kada bus imtasi ją „analizuoti“ Markso požiūriu. Reikia tikėtis, kad šios analizės neilgai reikės laukti.

padėtų visos visuomenės, paimtos kaip visuma, gamybinėms darbo jėgoms (darbo jėgom!) vystytis“.

P. N. —onas, pats visiškai to nepastebėdamas, iš „visiškai teisingų“ p. Beltovo žodžių padarė nepaprastai supainiotą išvadą.

P. Beltovas kalba apie visuomeninį žmogų, apie gamintojų visumą, kuriems tikrai teks nugalėti ekonominę būtinybę. P. N. —onas gamintojų vietoj stato visuomenę, kuri „kaip gamybinė visuma negali abejingai, „objektyviai“, žiūrėti į tokių visuomeninių-ūkinių santykių vystymąsi, kuriems esant jos narių dauguma yra pamerkta progresyviai nuskursti“.

„Visuomenė, kaip gamybinė visuma“... Markso analizė, kurios tariamai laikosi p. N. —onas, nesustoja ties visuomene, kaip gamybine visuma. Jis skaldė šių laikų visuomenę, pagal jos tikrąją prigimtį, į atskiras klases, kurių kiekviena turi savo atskirą ekonominį interesą ir savo atskirą uždavinį. Kodėl p. N. —ono analizė nesielia taip pat? Kodėl, užuot kalbėjęs apie Rusijos gamintojų uždavinius, p. N. —onas ėmė kalbėti apie visuomenės visumos uždavinį? Ši visuomenė, paimta kaip visuma, paprastai ir ne be pagrindo, yra statoma priešpriešais liaudžiai ir tuo būdu, nežiūrint savo „ištisumo“, pasirodo esanti tik mažutė dalis, tik nežymi Rusijos gyventojų mažuma. Kada p. N. —onas jus įtikinėja, kad ši menka mažuma organizuos gamybą, tai mes galime tik pagūžčioti pečiais ir pasakyti sau: p. N. —onas ne iš Markso tai paėmė; jis tai paveldėjo iš savo „Väterchen“ („tėtušio“ — Red.), iš p. V. V.

Pagal Marksą, gamybos organizavimas suponuoja sąmoningą pažiūrą į ją gamintojų, kurių ekonominis išvadavimas dėl to turi būti jų pačių reikalas. P. N. —ono nuomone, gamybos organizavimas suponuoja sąmoningą pažiūrą į ją iš visuomenės pusės. Jei tai — marksizmas, tai iš tikrųjų Marksas niekuomet nebuvo marksistas.

Bet sakysime, kad visuomenė tikrai stoja gamybos organizatoriūmi. Koks yra jos santykis su gamintojais? Ji organizuoja juos. Visuomenė yra **didvyris**; gamintojai — **minia**.

Mes klausiamo p. Michailovskį, kuris „teigia“, kad p. Beltovas iškreipęs jo mokslą apie didvyrius ir minią, ar jis mano, panašiai kaip N. —onas, kad visuomenė galinti organizuoti gamybą? Jei taip, tai jis kaip tik laikosi to požiūrio, kad visuomenė, „inte-

ligentija“, esanti **didvyris**, mūsų istorinio ateities vystymosi **de**miurgas, o milijonai gamintojų — **minia**, iš kurios didvyris lipdys tai, ką jis ras, sutinkamai su savo idealais, reikalinga nulipdyti. O dabar tepasako bešalis skaitytojas: ar teisus buvo p. Beltovas, apibūdinamas „subjektyvią“ pažiūrą į liaudį, kaip į minią?

P. Michailovskis pareiškia, kad jis ir jo vienminčiai taip pat nieko neturį prieš gamintojų savimonės išvystymą. „Aš tik manau, — sako jis, — kad dėl tokios paprastos ir aiškos programos nebuvo reikalo pasikelti už hegelinės filosofijos debesų ir nusi-leisti ant šiupinio iš to, kas subjektyvu, ir to, kas objektyvu, dugno“. Bet tas ir yra, p. Michailovski, kad jūsų galvosenos žmonių akyse gamintojų savimonė negali turėti tokios reikšmės, kokią ji turi jūsų priešininkų akyse. Jūsų požiūriu gamybą gali organizuoti „visuomenė“, jūsų priešininkų požiūriu — tik patys gamintojai. Jūsų požiūriu „visuomenė“ veikia, o gamintojas padeda. Jūsų priešininkų požiūriu gamintojai ne padeda, o veikia. Savaime suprantama, kad padedantiems reikalingas mažesnis susipratimo laipsnis, kaip veikiantiems, nes seniai ir labai teisingai buvo pasakyta: „kitokia šlovė mėnuliui, kitokia šlovė saulėi, kitokia šlovė žvaigždėms, nes žvaigždė nuo žvaigždės skiriasi šlove“. Jūs žiūrite į gamintojus, kaip į juos žiūrėjo trisdešimtųjų ir keturiasdešimtųjų metų Prancūzijos ir Vokietijos utopistai. Jūsų priešininkai smerkia **bet kurį utopinį nusistatymą gamintojų atžvilgiu**. Jeigu jūs, p. Michailovski, būtumėt geriau susipažinę su ekonominės literatūros istorija, tai jūs žinotumėt, kad utopiniam nusistatymui gamintojų atžvilgiu pašalinti reikėjo pakilti kaip tik ligi hegelinės filosofijos debesų ir paskui nusi-leisti ant politinės-ekonominės prozos dugno.

P. Michailovskiui nepatinka žodis „gamintojas“: matote, arklide kvepia*. Mes pasakysime: kuo turiu, tuo duriu. Žodį „**gamintojas**“ pirmą kartą, kiek mums žinoma, ėmė vartoti Sen-Simonas ir sensimonistai. Nuo žurnalo „Le Producteur“ („Gamintojas“) egzistavimo laikų, t. y. nuo 1825 metų, Vakarų Europoje jis buvo vartojamas nesuskaitomą daugybę kartų ir niekam arklidės neprimindavo. Bet štai prabilo apie gamintojus **atgailaujās** Rusi-

* Rusiškai „производителъ“ reiškia 1) gamintoją ir 2) reproduktorių (eržilą). — Vert.

jos **bajoras** ir tuoj atsiminė arklidę. Kuo aiškinti tokį keistą reiškini? Tur būt, atgailaujančio bajoro atsiminimais ir tradicijomis.

P. N. —onas su dideliu kandumu pateikia šiuos p. Beltovo žodžius: „nors vienas iš jų (Markso mokinių Rusijoje) gali turėti platesnių, kitas siauresnių ekonominių žinių, bet čia svarbu ne atskirų asmenų pažinimo dydis, o pats požiūris“. P. N. —onas klausia: „Kur gi dingo visi reikalavimai laikytis tikrovės pagrindo, reikalingumo detaliam tyrinėti ekonominio vystymosi eigą (čia kažkas neaišku, p. N. —onai: „reikalavimai reikalingumo detaliam tyrinėti“). Dabar pasirodo, kad visa tai yra kažkas antraeilio, kad svarbu ne pažinimo dydis, o požiūris“.

P. N. —onas, matyt, mėgsta kartais pasakyti kai ką juokinga. Bet mes patarsime jam nepamiršti sveikos nuovokos tais atvejais, kada jis nori pajuokinti žmones. Kitaip besijuokią bus ne jo pusėje.

P. N. —onas nesuprato p. Beltovo. Pasisitengsime jį išvaduoti iš keblios padėties. Toje pačioje „Russkoje Bogatstvo“ knygoje, kur išspausdintas p. N. —ono straipsnelis, p. P. Mokijevskio straipsnyje: „Kas yra išmokslintas žmogus?“ (33 psl., pastaba) radome tokias, p. N. —onui labai pamokomas, eilutes: „Vienas arabų mokslininkas sakė savo mokiniams: jei kas nors jums pasakys, kad matematikos dėsniai esą klaidingi, ir tam įrodyti lazda pavėrs žalčiu, tai tokio įrodymo nelaikykite įtikinamu. Tai tipiškas pavyzdys. Išmokslintas žmogus tokį įrodymą atmes, nors jis (skirtingai nuo mokslininko) ir nežinotų matematikos dėsnių. Jis pasakys: lazdos pavertimas žalčiu yra nepaprastas stebuklas, bet iš jo neišeina, kad matematikos dėsniai yra klaidingi. Iš kitos pusės, nėra abejonės, kad visi neišmokslinti žmonės nedelsiant padės po tokio stebukladario kojų visus savo įsitikinimus ir tikėjimą“.

Vienas iš protingojo arabo mokinių galėjo turėti platesnių, kitas siauresnių matematikos žinių, bet, tur būt, nė vienas iš jų nepultų po stebukladario kojų. Kodėl? Todėl, kad kiekvienas iš jų išėjo gerą mokyklą; todėl, kad čia svarbu ne žinių platumas, o **tas požiūris**, kuriuo lazdos pavertimas žalčiu negali būti matematikos tiesų griovimas. Ar jums, p. N. —onai, tai suprantama? Tikimės, kad taip: tai jau labai paprastas, net visai abėcėlinis dalykas. Na, o jei suprantama, tai jūs ir patys dabar matote, kad

p. Beltovo žodžiai dėl požiūrio ir t. t. joku būdu nepašalina jo paties iškeltą reikalavimą laikytis tikrovės pagrindo.

Bet mes bijome, kad vis dėlto jūs blogai suvokiate, kas čia per reikalas. Duosime jums kitą pavyzdį. Jūs turite ne kažin kiek ekonominių žinių, bet vis dėlto jūs turite jų daugiau, negu p. V. V. Tačiau tai nekliudo jums laikytis vieno su juo požiūrio. **Judu abudu — utopistai.** Ir kada kas nors ims apibūdinti judviem abiem bendras pažiūras, jis paliks nuošaly kiekybinį jūsų žinių skirtumą ir pasakys: svarbu yra šių žmonių požiūris, kurį jie yra perėmę iš žilosios senovės laikų utopistų.

Dabar jau jums, p. N. — onai, tur būt, yra visai aišku, kad jūs ne laiku ėmėte kalbėti apie p. Beltovo kreipimąsi į subjektyvųjį metodą, kad jūs visiškai nepataikėtė.

Dėl visa ko tą patį pasakysime kitais žodžiais. Kad ir kaip Markso pasekėjai Rusijoje būtų tarp savęs skirtingi savo žinių platumu, bet nė vienas iš jų, būdamas sau ištikimas, nepatikės nei jums, nei p. V. V., kada jūs imsite teigti, kad kažkokia „visuomenė“ organizuos pas mus gamybą. Jų požiūris jiems sukludys savo įsitikinimus **padėti** po socialinių stebukladarių kojų¹.

Gana apie tai, bet jei mes palietėme subjektyvųjį metodą, tai pažymėsime, su kokia panieka jį traktuoja p. N. — onas. Iš jo žodžių išeina, kad minėtasis metodas nė lašo neturėjo savyje moksliskumo, o tik turėjo šią tokį apvalkalą, kuris šiek tiek suteikdavo jam „moksliską“ išorę. Labai gerai, p. N. — onai! Bet ką apie jus pasakys jūsų „globėjas“ p. Michailovskis?

P. N. — onas aplamai nedaug tedaro ceremonijų su savo subjektyviaisiais „globėjais“. Jo straipsnis „Pinigų valdžios apologija kaip laiko šmėkla“ turi epigrafą: *L'ignorance est moins éloignée de la vérité que le préjugé* („Nemokšiškumas yra mažiau nutolęs nuo tiesos, negu prietaras“. — **Red.**). *La vérité* (tiesa. — **Red.**) — be abejonės tai pats p. N. — onas. Jis taip ir sako: „O jeigu kas nenukrypstamai laikysis tikrai subjektyvaus tyrinėjimo metodo, tai galima būti visiškai tuo įsitikinus, kad tas priėjis išvados, jei netolygias toms, kurias mes priėjome, tai joms artimas“ („R. B.“, kovo mėn., 54 psl.). *Préjugé* (prietaras. — **Red.**) —

¹ Pastaba prie 1905 metų leidimo. — Primenu aukščiau pateiktus Feuerbacho žodžius, kad kaip tik požiūris žmogų skiria nuo beždžionės.

tai, be abejo, p. Struvė, prieš kurį vérité nukreipia savo „analizės“ geluonį. Na, o kas gi tasai ignorance (nemokšiškumas. — **Red.**), kuris yra arčiau tiesos (t. y. p. N. —ono), negu préjugé, t. y. p. Struvė. Matyt, ignorance — tai dabartiniai subjektyvieji p. N. —ono sąjungininkai. Labai gerai, p. N. —onai! Jūs kaip tik pataikėte į jūsų sąjungininkų silpną vietą. Bet dar kartą, ką apie jus pasakys p. Michailovskis? Juk jis primins žinomos pasakėčios pamokymą:

Nors paslauga bėdoje mums brangi,
Bet ne kiekvienas moka ją teikti...

Na, rodos, gana polemikos! Rodos, mes nepalikome mūsų priešininkų priekaištų be atsakymo. O jei mums ir atsitiko kurį nors iš jų išleisti iš akių, tai juk dar ne kartą mums teks sugrįžti prie mūsų ginčo. Vadinasi, galima plunksną padėti. Bet prieš atsisveikindami su ja, pasakysime mūsų priešininkams dar du žodžius.

Štai jūs, ponai, vis „esate susirūpinę“ kapitalizmo pašalinimu; bet pažiūrėkite, kas išeina: kapitalizmas eina sau pirmyn ir jūsų „rūpesčių“ visai nepastebi; o jūs, su savo „idealais“ ir savo puikiais kėslais trypčiojate vienoje vietoje. Kas čia gero? Nei sau naudos, nei žmonėms! Kodėl tai taip yra? Todėl, kad jūs — utopistai, jūs puoselėjote **utopinius** socialinių reformų planus ir nematote tų tiesioginių ir kasdieninių uždavinių, kurie, atsiprašau už pasakymą, yra pas jus stačiai panosėję. Gerokai pagalvokite. Gal būt, jūs ir patys pasakysite, kad mes esame teisūs. Beje, apie tai su jumis mes dar pasikalbėsime. O dabar — Dominus vobiscum (viešpats su jumis. — **Red.**).

T U R I N Y S

	Psl.
Leidyklos žodis	3
Trečiojo leidimo pratarinė	7
G. V. Plechanovas (N. Beltovas). Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją.	
Pirmasis skyrius. Prancūzijos XVIII amžiaus materializmas	9
Antrasis skyrius. Prancūzijos restauracijos laikų istorikai	19
Trečiasis skyrius. Socialistai-utopistai	33
Ketvirtasis skyrius. Idealistinė Vokietijos filosofija	65
Penktasis skyrius. Šių laikų materializmas	106
Pabaiga	212
Priedas I. Dar kartą p. Michailovskis, dar kartą „triada“	241
Priedas II. Keletas žodžių mūsų priešininkams	249

Korektorius B. Burokaitė

*

Leidinyo Nr. 459. Tiražas 8.000 egz.

Pasirašyta spausdinti 1948.X.8.

LV 06070.

18 sp. lankų. 17,9 apsk. leid. lanko.

Kaina Rb.  7,20

*

Spaudė valst. „Vaizdo“ sp. Vilniuje.

Užsak. Nr. 1346.

1. 1000
2. 1000

3. 1000

4. 1000

5. 1000

6. 1000

7. 1000

Kaina Rb. 7,20